

R. Mustakow

DAŞARY ÝURT EDEBIÝATYNYŇ TARYHY

I kitap

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2015

Mustakow R.

M 88 Daşary ýurt edebiýatynyň taryhy. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. I kitap – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2015.

«Daşary ýurt edebiýatynyň taryhy» okuw kitaby ýokary okuw mekdepleriniň Gündogar, roman-german dilleri we edebiýaty hem-de türkmen dili we edebiýaty hünärleriniň okuw maksatnamasynyň esasynda taýýarlanyldy. Şeýle-de bu okuw kitabynda girizilen ýazyjylaryň we şahyrlaryň eserleriniň aglaba bölegi Türkmenistanyň orta mekdeplerinde-de öwrenilýär.

Bu okuw kitabynda antik edebiýaty, Orta asyrlar we Täzeden Döreýiş edebiýatynyň taryhy, realizm usuly, ösüş döwürleri, žanrlary we görnükli şahyrlarynyň we ýazyjylarynyň döredijiligi beýan edilýär. Şeýle yzygiderlikde XVII asyrdan dörän klassisizm, barokko usullary we olara degişli edebiýatyň taryhy yzarlanýar. Ýewropa edebiýatynda uly ösüşe eýe bolan XVIII asyr Magaryfçylyk edebiýaty döwrüne degişli ýazyjylaryň, şahyrlaryň ömri we döredijiligi beýan edilýär.

Bu okuw kitaby ýokary okuw mekdepleriniň rus, roman-german, Gündogar dilleri we edebiýaty hem-de türkmen dili we edebiýaty hünärlerini öwrenýän talyplara, daşary ýurt edebiýatynyň taryhy dersini öwrenýän beýleki ýokary mekdepleriniň talyplaryna we mugallymlaryna, ýörite mugallymçylyk orta mekdepleriniň, orta mekdepleriň okuwçylaryna we mugallymlaryna, şeýle-de daşary ýurt edebiýaty bilen gyzyklanýan giň okyjylar köpçüligine niýetlenendir.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

SÖZBAŞY

«Daşary ýurt edebiýatynyň taryhy» okuw kitaby Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň daşary ýurt dilleri we edebiýaty fakultetiniň roman-german dilleri we edebiýaty hem-de türkmen dili we edebiýaty hünärleriniň okuw maksatnamasynyň esasynda taýýarlanyldy. Şeýle-de bu okuw kitabyna girizilen ýazyjylaryň we şahyrlaryň döredijiligi Döwletmämmet Azady adyndaky Türkmen milli dünýä dilleri institutynda, Seýitnazar Seýdi adyndaky Türkmen döwlet mugallymçylyk institutynyň türkmen dili we edebiýaty fakultetinde, Halkara türkmen-türk uniwersitetinde, Türkmen döwlet medeniýet institutynda, ýörite mugallymçylyk we orta mekdeplerinde-de öwrenilýär.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda ähli pudaklar bilen bir hatarda bilim ulgamynda hem uly sepgitlere ýetildi. Hormatly Prezidentimiziň 2007-nji ýylyň 15-nji fewralyndaky «Türkmenistanda bilim ulgamyny kämilleşdirmek hakynda» Permanyna we şol ýylyň 4-nji martyndaky «Bilim-terbiýeçilik edaralarynyň işini kämilleşdirmek hakynda», 2013-nji ýylyň 1-nji martyndaky «Türkmenistanda bilim ulgamyny kämilleşdirmek hakynda» Kararlaryna laýyklykda orta we ýokary okuw mekdeplerinde okuw maksatnamalaryny täzelemek, şolara laýyklykda orta mekdepleriň okuwçylaryny hem-de ýokary okuw mekdepleriniň talyplaryny okuw kitaplary bilen üpjün etmek ýurdumyzyň ylym-bilim işgärleriniň önünde durýan wajyp işleriň birine öwrüldi.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk zamanasynda alyp barýan içeri we daşary syýasaty türkmen halkynyň bagtly gününüň we ýagty gelejeginiň bähbitlerine hyzmat edýär. Garaşsyz Türkmenistanyň

ýöredýän hoşniýetli Bitaraplyk syýasaty бүтін дүнýäniň halklary bilen ysnyşykly dostluk-doganlyk gatnaşyklaryny günsaýyn ösdürýär.

Dünýä döwletleri bilen şeýle gatnaşyklaryň ösen döwründe ýokary okuw mekdeplerinde şol ýurtlaryň dillerini, edebiýatyny, medeniýetini gowy bilýän hünärmenleri ýetişdirmek örän möhüm ähmiýete eýedir. Ýokary okuw mekdepleriniň daşary ýurt dilleri we edebiýaty fakultetiniň roman-german dillerini we edebiýatyny öwrenýän talyp-lar daşary ýurt dilleri bilen bir hatarda şol ýurtlaryň edebiýatyny hem öwrenýärler, sebäbi dil öwrenmekde edebiýat möhüm ähmiýete eýedir. Şeýle-de her bir ýurduň edebiýaty şol halkyň medeniýetiniň, taryhynyň, şol sanda dünýägaraýşynyň hem esasyny düzýär. Şol sebäpli daşary ýurt edebiýatynyň taryhy dersi diňe bir hünär öwrediji ders bolman, eýsem ol talyplaryň dünýägaraýşyny, olaryň gözýetimi-ni hem giňeldýän ders bolup durýar.

Bu okuw kitabynda, esasan, Ýewropanyň we ABŞ-nyň edebiýatynyň taryhy gadym döwürlerden XIX asyra çenli yzygiderli beýan edilýär. Bu edebiýatlaryň ösüşiniň gözbaşy grek-rim edebiýatyndan, ýagny antik edebiýatyndan başlanýar.

Bu okuw kitabynda antik edebiýaty (gadymy grek we rim edebiýatlary göz önünde tutulýar), orta asyrlar we Täzeden Döreyiş (Renessans) edebiýatynyň taryhy, ösüş aýratynlyklary, žanrlary we şol döwürleriň görnükli şahyrlarynyň we ýazyjylarynyň döredijili-gi beýan edilýär. Şeýle yzygiderlilikde XVII asyrda dörän klassisizm, barokko usullary we olara degişli edebiýatyň taryhy yzarlanylýar. Şeýle-de Ýewropa edebiýatynda uly ösüş basgançagy bolan XVIII asyr Magaryfçylyk edebiýatynyň wekilleriniň döredijiligi derňelýär.

Gomeriň «Iliada» we «Odisseýa» poemalary, Eshiliň, Sofoklyň, Ewripidiň tragediýalary, Aristofanyň komediýalary, Dante Aligýeriniň «Ylahy komediýa» atly poemasy, Şekspiriň, Serwantesiň, Lope de Weganyň eserleri, Daniel Defonyň, Jonatan Swiftiň, Baýronyň, Walter Skottuň, Gýotäniň, Wolteriň dünýä edebiýatynyň altyn hazynasyna giren eserleriniň derňewine bu okuw kitabyň sahypalarynda uly orun berilýär.

Ýazyjylaryň we şahyrlaryň ýazan eserlerini derňemekde, olara baha bermekde hormatly Prezidentimiz Gurbanguly

Berdimuhamedowyň edebiýat baradaky ylmy taglymaty bu kitabyň ylmy-usulyýet esasyny düzýär. Şonuň üçin kitapda dünýä edebiýatynyň altyn hazynasyna girýän ynsanperwerlik ideýalaryna ýugrulan eserler talyplara öwredilýär.

Bu okuw kitaby diňe bir roman-german dillerini we edebiýatyny öwrenýänler üçin niýetlenmän, eýsem ýokary okuw mekdeplerinde daşary ýurt edebiýatynyň taryhy dersini öwrenýän beýleki hünärleriň talyplaryna, orta mekdepleriň okuwçylaryna we mugallymlaryna-da okuw gollanmasy bolup biler.

Bu okuw kitabyňyň I kitaby daşary ýurt edebiýatynyň taryhynyň antik döwründen XIX asyra çenli döwrüni öz içine alýar.

GÜNBATAR ÝEWROPA EDEBİYATY

GIRIŞ. Antik edebiýaty barada düşünje

Her bir halkyň edebiýaty onuň dünýägaraýşsyny, durmuş tejribesini, ylymda we tehnikada gazanan üstünliklerini özüne siňdirýär hem-de özboluşly bir medeniýeti döredýär.

Gadym döwürlerde Günübatar Ýewropada, has takygy Greşiýada we Italiýada biziň eýýamymyzdan öňki VIII asyrdan biziň eýýamymyzyň V asyrlaryny öz içine alýan edebiýata Italiýanyň Täzeden Döreyiş döwrüniň gumanistleri «antik edebiýaty» diýip at beripdirler. Latyn dilindäki «Antiques» sözi «gadymy» diýmegi aňladýar. Italýan gumanistleri antik edebiýaty hökmünde gadymy grek we rim edebiýatyny göz önüne tutupdyrlar. Sebäbi şol gadymy medeniýetiň, edebiýatyň esasynda Ýewropa edebiýaty we medeniýeti kemala gelipdir.

Antik edebiýatynyň taryhyna ýüzlensek, ol diňe bir Gomeriň «Iliada» we «Odiseýa» poemalaryny, Eshiliň, Sofoklyň, Ewripidiň tragediýalaryny, Aristofanyň, Plawtyň komediýalaryny, Wergiliniň, Gorasiniň, Owidiniň we başga-da ençeme şahyrlaryň, ýazyjylaryň ajaýyp eserlerini öz içine alýan edebiýat bolman, eýsem örän köp temalara, žanrlara we stillere baý edebiýat bolanlygy üçin ol soňky nesillere nusga bolup hyzmat edipdir. Şol edebiýadygärlikler şu günlere çenli hem öz gymmatyny ýitirmän gelýär.

Ýewropa ýurtlarynda XIV–XVI asyrlarda Täzeden Döreyiş döwrüniň gumanistleri orta asyrlarda belli bir bölegi gadagan edilen ýa-da ret edilen antik edebiýatynyň ajaýyp ynsanperwer eserlerini öwrenip, terjime edip, şol döwrüň edebiýatçylygyny, formalaryny, žanrlaryny täzeden dikeldip, täze ruhly ynsanperwer eserleri döredipdirler.

XVII asyryda Fransiýada antik edebiýatynyň eserleri, olaryň ajaýyp çeperçilik tärleri, žanrlary, temalary, şyžetleri esasynda klassizm usuly kemala gelýär we ol Ýewropa edebiýatynyň ösüşinde täze bir döwri açýar. Antik edebiýatynyň täsiri ondan soňky döwürlerde-de Ýewropanyň dürli milli edebiýatlarynyň ösüşine gönüden-göni täsir

edipdir. Antik edebiýatyň sýužetlerine esaslanyp, uly göwrümli eserler döredilýär. Antik edebiýatynyň täsiri XX asyr Ýewropasy, ABŞ-nyň edebiýatlarynda-da aç-açan duýulýar. Antik mifleriniň, şahyrlarynyň, ýazyjylarynyň eserleriniň sýužetlerine esaslanyp, fransuz ýazyjylary Ž. P. Sartr, Alber Kamýu, inlis ýazyjysy Jeýms Joýs, amerikan ýazyjysy Jon Apdaýk, nemes ýazyjysy Lion Feýhtwanger we başga-da ençeme ýazyjylar özleriniň uly meşhurlyk gazanan eserlerini döredtiler.

Türkmen edebiýatynda roman, hekaýa, nowella, komediýa, bas-nýa, sonet ýaly edebi žanrlaryň kemala gelmeginde-de belli bir derejede antik edebiýatynyň täsirini görmek bolýar.

Antik edebiýatynyň taryhy ähmiýeti barada aýdylanda birinjiden, dünýä edebiýatynyň aýrylmaz bölegi bolup durýar, ikinjiden, ol Ýewropa edebiýatynyň kemala gelmegine örän güýçli täsir edipdir, şonuň üçin antik edebiýatyny öwrenmezden şol halklaryň edebiýatlaryna düýpli düşünip bolmaz.

Şeýle-de antik döwrüniň edebiýatynyň, ylmynyň ösmegi şol döwürde bu edebiýat bilen baglanyşykda edebiýaty öwreniş, filologiya, taryhy ýazgylar, hukuk öwreniş, dilewarlyk sungaty, filosofiýa, grammatika ýaly ylmyň birnäçe ugurlary döräp, olar öz gezeginde dünýä medeniýetiniň, ylmynyň ösmegine-de täsir edipdir. Şeýle sebäplere görä, antik edebiýatyny öwrenmek uly ähmiýete eýedir.

Antik edebiýatynyň dörän ýerleri.

Gadym döwürlerde grekler Balkan ýarymadasynda, Egeý deňziniň adalarynda, Kiçi Aziýanyň günbatar çäklerinde, Sissiliýada, Appenin ýarym adasynda ýaşapdyrlar.

Rowaýatlara we taryhy ýazgylara görä, Troýa şäheri grekler tarypandan basylyp alnandan soň, onuň ilaty batyr Eneyiň baştutanlygynda deňziň üsti bilen Italiýa barýar. Olar ilki Rimiň golaýyndaky Latsium diýen ýerde mekan tutup, kem-kemden tutuş Italiýany eýeleýärler. Soňra Rim imperiýasy döreýär, ol kem-kemden Ýewropanyň köp ýurtlaryny, şol sanda Gresiyany, Alynky Aziýany, Demirgazyk Afrikany, Müsüri basyp alýar. Grek medeniýeti rim medeniýetinden has gadymy bolup, rimliler soňra köp zatlary greklerden öwrenipdirler. Rim edebiýatynyň kemala gelmegine-de ösen grek edebiýaty öz täsirini ýetiripdir. Rim şahyrlary, ýazyjylary ilkişada öz eserlerini grek edebiýatynyň baý döplerinden ugur alyp döredipdirler.

Grek edebiýatynyň ilkinji ýazuw ýadygärlikleri biziň eýýamymyzdan öňki VIII asyrdaky ýazylypdyr. Rim edebiýatynyň ilkinji ýazuw ýadygärlikleri biziň eýýamymyzdan öňki III asyry degişlidir. Biziň eýýamymyzyň V asyrynda Rim imperiýasynyň ýykylmagy bilen rim edebiýaty ýaşamagyny bes edýär.

Antik halklarynyň jemgyýetçilik gurluşy

Antik edebiýaty öz gözbaşyny grek halkynyň irki tire-taýpa gurluşly jemgyýetinde ýaşan döwründen alyp gaýdýar. Ol döwürde entek döwlet we oňa degişli düzümler döremändir. Gatnaşyklar, esasan, dogan-garyndaşlyga esaslanypdyr. Bu döwrüň ideologiýasy mifologiýa hasaplanýar. Adamlar özaralaryndaky garyndaşlyk gatnaşyklaryny tebigatda hem görüpdirler. Tebigaty, tebigy hadysalary janly hem oýlanyp bilýän zat hökmünde göz önüne getiripdirler. Şol döwrüň adamlarynyň pikirine görä, ýyldyzlar, daglar, derýalar, deňizler janly bolup, olar özaralarynda garyndaşlyk gatnaşyklarynda bolupdyrlar. Has takygy, adamlar özlerine tanyş bolan düşünjelerden ugur alyp, öz töweregini gurşap alan tebigata akyl ýetirjek bolupdyrlar.

B. e. öňki I müňýyllygyň birinji ýarymynda Gresiyada gul eýeçilik jemgyýeti döreýär. Grek edebiýatynyň ýüze çykmagy hem şol döwürde bolup geçýär. Häzirki zaman okyjysynyň aňynda gulçulyk sözünden döreýän ýaramaz duýga garamazdan, öz wagtynda gul eýeçilik gurluşy jemgyýetiň medeniýetiniň, edebiýatynyň, sungatynyň ösmegi üçin amatly şertleri döredipdir. Zähmet bölünişigi netijesinde adamlaryň belli bir bölegi her günki zähmetden eli boş wagty edebiýat we sungat bilen meşgullanmaga mümkinçilik tapypdyr. Gul eýeçilik gurluşy tire-taýpa gurluşynyň dargamagyna getiripdir. Sebäbi indi öňki urug-taýpa gatnaşyklarynyň täsiri gowşap, jemgyýetde baý gul eýeleri ägirt uly mümkinçiliklerden peýdalanyndyrlar.

Urug-taýpa agzalarynyň belli bir bölegini urug-taýpa jemgyýetiniň tabynlygyndan azat etmek amatly bolýar. Şeýlelikde, şahsyýetiň önünde özüne hususy emlak edinmek mümkinçiligi döreýär. Şonuň bilen birlikde şahsyýetiň aňy öňki, ýagny diňe urug-taýpa jemgyýetine gulluk etmek borjy baradaky pikirlerden azat bolýar. Bu bolsa öz gezeginde şahsyýetiň özbaşdak (indiwiidual) pikirlenme ukybyny

ösdürýär. Gul eýeçilik jemgyýetinde adamlar indi garyndaşlyk bilen däl-de, hususy emläk, edýän işi bilen baglanyşykly önümçilik maksatlary esasynda gatnaşyklarda durýarlar. Aýratyn şahsyýetler bilen birlikde jemgyýet hem ösýär.

Jemgyýet, onuň kada-kanunlary bilen şahsyýetiň arasynda oňsuzsyzlyk ýüze çykýar. Netijede, şahsyýetiň we jemgyýetiň arasyndaky gapma-garşylyklar dürli synplaryň, toparlaryň, hususy emlägiň döremegine getirýär. Şeýlelikde, döwlet döreýär. Bu gul eýeçilik gatnaşyklarynyň esasynda dörän döwletiň esasy ideologiýasy öňki urug-maşgala jemgyýetiniň garyndaşlyk, tire-taýpa gatnaşyklary bilen gapma-garşylykda durýar.

Adamlar öňki ýaly mifologik düşüňjeler bilen ýaşasalar-da, tebigaty öwrenmek ýa-da naturfilosofiýanyň ösmegi adamlaryň aňynyň ruhlardan, arwahlardan, dürli hudaýlar baradaky düşüňjelerden azat bolmagyna kömek edipdir. Şahsyýet indi öňki ýaly öz urugyna, tire-sine tabynlykda ýaşamaýar. Şeýle täze taryhy gul eýeçilik jemgyýeti Gresiyada biziň eýýamymyzdan öňki I müňýyllygyň birinji ýarymynda döreýär. Ine, şol döwürde-de grek edebiýaty döreýär. Bu edebiýat täze jemgyýetiň ideologiýasyny, taryhy ösüşini görkezýär.

Gul eýeçilik jemgyýetiniň döremegi netijesinde grek döwleti, grek edebiýaty, grek sungaty, grek ylmy, Rim imperiýasy döreýär.

Gul eýeçilik gurluşy jemgyýetiň aňyna-da güýçli täsir edýär. Aristotel, Platon ýaly beýik akyldar-filosoflar hem jemgyýeti gul eýeçilik gatnaşyklaryndan üzňe göz önüne getirip bilmändirler.

Gul eýeçilik jemgyýeti ilkişada progressiw häsiýete eýe bolupdyr. Ol urug-maşgala jemgyýetini dargadýar hem-de zähmet bölünişiginiň esasynda önümçiligiň ösmegini we şonuň bilen baglanyşyklykda medeniýetiň, edebiýatyň, ylmyň, filosofiýanyň, jemgyýetiň ösmegine itergi berýär. Ýöne gul eýeçilik jemgyýetiniň çüýremekligi, ruhy taýdan pese düşmekligi bu jemgyýetiň dargamagyna, synmagyna getirýär.

Antik edebiýatynyň döwürlere bölünişi

Ýokarda sanalan taryhy-jemgyýetçilik ösüş basgançaklaryna laýyklykda, antik edebiýat şu aşakdaky döwürlere bölünýär:

Birinji döwür edebiýatyň arhaiki (iň gadymy) döwri. Ol b. e. öňki VII asyra çenli bolan döwürdir. Bu döwri klassyky döwürden öňki döwür diýip hem atlandyrmak bolar. Birinji döwre köp asyrlaryň dowamynda dilden aýdylyp gelinýän halk döredijiliginiň eserleri degişlidir. Ol eserler biziň günlerimize çenli doly gelip ýetmändir, emma olar barada giçki döwrüň antik edebiýatynda maglumatlar berilýär. Biziň günlerimize çenli tutuşlygyna diňe Gomeriň «Iliada» we «Odiseýa» poemalary gelip ýetipdir. Olar b. e. öňki VI asyrdan ýazga geçirilipdir. Ýöne bu eserleriň ençeme asyrlaryň dowamynda döredilendigi bellidir.

Ikinji döwür b.e.öňki VII–IV asyrlary öz içine alýar we ol gadymy grek edebiýatynyň klassyky döwürüdür. Bu döwürde şahsyýetiň ruhy dünýäsiniň ösmegi bilen lirikanyň we dramanyň köp sanly görnüşleri döreýär, şeýle-de grek filosoflarynyň, taryhçylarynyň we oratorlarynyň proza eserleri döredilýär.

Üçünji döwür adatyça ellinistik döwür diýlip atlandyrylýar. Oňa b. e. öňki III asyrdan b. e. V asyryna çenli aralyk degişlidir. Edebiýatyň ellinistik döwri iri gul eýeçilik jemgyýetinde döreýär. Öňki uly bolmadyk polis¹ döwletleriniň deregine ägirt uly harby monarhiýa dolandyryş düzgüni döreýär.

Rim edebiýatynyň döreýşi, kemala gelşi hem şu döwre degişlidir. Şonuň üçin bu döwre köplenç ellinistik – rim döwri hem diýilýär. Ol hem öz gezeginde aşakdaky ýaly döwürlere bölünýär: B. e. öňki III asyrdan b. e. öňki I asyra çenli iki asyr – rim edebiýatynyň arhaiki döwri, b. e. öňki I asyrdan b. e. I asyryna çenli rim edebiýatynyň gül-läp ösen döwri rim edebiýatynyň klassyky döwri diýlip atlandyrylýar. B. e. I–V asyrlary rim edebiýatynyň soňky döwri hasaplanýar.

476-njy ýylda iň soňky Rim imperatorynyň german taýpalary tarapyndan tagtdan düşürilmegi bilen Günbatar Ýewropada Rim imperiýasy we gul eýeçilik jemgyýeti synýar. Şonuň bilen baglanyşykda rim edebiýatynyň ösüşi pese gaçýar we antik edebiýatynyň döpleri gowşaýar. VI asyrdan orta asyrlar edebiýatynyň ösüşi başlanýar.

¹ Polis – «şäher» diýmegi aňladýar. Gul eýeçilik döwründe uly şäherler özbaşdak döwletlere öwürülýär. Olaryň töweregindäki obalar birigip, Polis döwletini emele getirýär.

I BÖLÜM. GREK EDEBİYATY

Antik döwrüniň mifologiýasy

Gadym döwürlerde adamlar daş-töwereginde bolup geçýän hadysalaryň sebäbine düşünjek bolupdyrlar. Meselem, olar näme üçin Günün dogup, soň ýaşýandygyny ýa-da näme sebäpden ýyldyrym çakýandygyny bilmek isläpdirler. Şeýle-de olar Ýeriň we adamzadyň nädip, nirede dörändigini biljek bolupdyrlar.

Häzirki zamanda adamlar şeýle soraglaryň ylmy jogapларыny we teoriýalaryny bilýärler. Emma gadym döwürlerde, hatda häzirem dünýäniň käbir ýerlerinde şeýle soraglara ylmy taýdan jogap berip bilmeýärler. Şol sebäpden olar şeýle tebigy hadysalary hudaýlar, hudaý aýallar we batyrlar baradaky hekaýatlar, gürrüňler bilen düşündirýärler. Şeýle gürrüňlere, hekaýatlara *mifler*, şeýle mifleri öwrenýän ylma bolsa *mifologiýa* diýilýär.

Gadym döwürlerde her bir jemgyýet öz miflerini döredipdir. Olar jemgyýetiň dini durmuşynda örän wajyp rol oýnapdyr. Mifleriň şeýle dini ähmiýeti olary ertekilerden we rowaýatlardan tapawutlandyrypdyr. Emma şol taýpanyň ýa-da halkyň mifi başga taýpalaryň, halklaryň arasynda olara erteki hökmünde garalypdyr. Ol mifler başga jemgyýete geçende öz dini täsirini ýitirip, rowaýat, erteki görnüşine öwrülýär.

Halk ertekileri we rowaýatlary jemgyýetde terbiýeçilik, wagty boş geçirmezlik, diňleýjileriň içini gysdyrman, olary gyzyklandyryp güýmemek maksatlary üçin gürrüň berlipdir, emma mifleri döreden taýpalar, halklar olara hakykat hökmünde ynanyppdyrlar. Şeýle mifler gadym döwürlerde türkmen halkynyň arasynda-da bolupdyr. Meselem, Ýeri öküziň göterip durýandygy ýa-da Burkut babanyň ýagys ýagdyrýandygy, asman hudaýy Taňrynyň (Tengri) ýaramaz güýçlerden goraýandygy, adamlara, haýwanlara güýç, sagdynlyk we abadançylyk berýändigi baradaky mifler, ynançlar bolupdyr.

«Mif» sözi aslynda «mifos» diýen grek sözünden gelip çykyppdyr. «Mifos» diýmek bolsa gürrüň, hekaýat, rowaýat, söz ýaly manylary berýär. Mif – halkyň dini garaýyşlarynyň esasynda döräp, dini fantaziýanyň kömegi bilen tebigatyň, medeniýetiň dürli hadysalaryny çeper formada düşündirýär. Mifler entek ylmyň we tehnikanyň ösmedik döwürlerinde döräpdir. Adamlar tebigatda, jemgyýetde bolup geçýän hadysalary öz dünýägaraýşyna, fantaziýasyna laýyklykda, hudaýlaryň, arwahlaryň, döwleriň, ýekegöz äpet jandarlaryň, adaty däl haýwanlaryň, guşlaryň ýerine ýetirýän işiniň netijesi hökmünde düşündiripdirler. Mifler sada we möçberi boýunça uly bolmasa-da, örän çuň manyly, çeper we terbiýe beriji häsiýete eýe bolupdyr. Olar adamzat jemgyýetiniň «çagalyk», ýagny entek adamlaryň sada, ilkidurmuş jemgyýetinde ýaşan döwrüniň, dünýägaraýşynyň çeper beýany bolup, özboluşly ajaýyplygyny we obrazly täsir ediji, terbiýeleýji güýjüni ýitirmän gelýär. Şol bir wagtyň özünde miflerde halklaryň gadymy geçmiş taryhy barada-da gürrüň berilýär.

Mifler adamlaryň ilkidurmuş jemagat gurluşynda ýaşan döwründe döräpdir. Onuň dörän wagtyňy, elbetde, takyk anyklamak kyn. Adamlar ýönekeý, örän sada gatnaşykly ýaşaýyşdan dini-mifologik ynançly durmuşa ýetende olaryň aň-düşünjeleri ösýär. Mifologik düşüňjeleriň ösmegi eýýäm diniň sada görnüşiniň döreyändigini aňladýar. Sebäbi adamlar indi daş-töweregini gurşap alan dünýäni, tebigat hadysalaryny öz maşgala durmuşynyň we garyndaşlyk gatnaşyklarynyň esasynda düşündirip başlaýarlar. Emma iň irki dörän mifler dini garaýyşlar bilen bagly bolmandyr. Olar Aýyň, Günüň, haýwanlaryň hereketlerini, ösümlikleriň, oduň gelip çykyşyny düşündirmek bilen bagly bolupdyr.

Grekler hem beýleki gadymy halklar ýaly birnäçe tebigy hadysalara düşünmändirler, olardan gorkupdyrlar. Olar bütün dünýäde, ýagny tebigatda hudaýlar we hudaý aýallar höküm sürýär diýip düşüňipdirler.

Ýokarda aýdyp geçişimiz ýaly, gadymy greklerde mifiki hudaýlara hakykat hökmünde seredilipdir, mifologiýa bolsa olar üçin

geçmişin mukaddes taryhy bolupdyr. Şol sebäpli olar mifleri öwrenipdirler, olary tertibe salypdyrlar.

Asyrlaryň dowamynda jemgyýetiň aňynyň ösmegi bilen bilelikde mifler hem üýtgäp durupdyr. Meselem, poeziýanyň, sungatyň we ylymlaryň hudaýy Muza hasaplanypdyr. Emma wagtyň geçmegi bilen muzalaryň sany dokuza ýetirilipdir. Başgaça aýtsak, soňabaka hudaýlar hem adamlar ýaly belli bir ugur, pudak ýa-da ýerine ýetirilýän iş boýunça howandar bolupdyrlar.

Miflerde hudaýlar, gahrymanlar, äpet jandarlar, jadyly ösümlikler, äpet aňdarhalar we ýolbarslar, öküzler we ş. m. zatlar barada gürrüň berilýär.

Ilkibada mifler biri-birine gapma-garşylykly äheňde bolupdyrlar, sebäbi her bir taýpa we her bir medeniýet merkezi hudaýlar we gahrymanlar barada öz düşüňjelerini beýan edipdir. Şol sebäpli olary belli bir tertibe salmak zerurlygy ýüze çykypdyr. Grekler ilkinji bolup mifleri tertibe salany Gomer hasaplapdyrlar. Gerodot: «Gomer we Gesiod (b. e. öňki VIII–VII) grekler üçin hudaýlaryň nesil daragtyny düzdüler we olaryň sypatlaryny, epitetlerini hem-de olaryň etmeli işlerini anykladylar»¹ diýip ýazýar.

Hudaýlar

Ilkinji grek naturfilosoflary mifologiýa daýanyp, özleriniň kosmogonik miflerini döredipdirler. Olaryň boşluk, hereket we materiýa diýip atlandyrylanlary mifologiýada Haos, Eros (söýgi) we Geýa (Ýer) atlary bilen aňladylypdyr.

Ilkibada Haos – boşluk bolup, soň Erosyň – ilkinji hereket edýän güýjüň kömegi bilen Uran (asman) we Geýa (Ýer) doglupdyr. Olar är-aýal bolupdyrlar. Uranyň we Geýanyň çagalary bolan ýüz elli äpetler we ýekegöz kikloplar (sikloplar) döräpdir. Olar örän güýçli jandarlar eken. Uran olaryň ählisini daňyp, Tartar diýlen ýeriň astyndaky düýpsüz bir boşluga taşlapdyr. Soňra titanlar döräpdir. Uran Geýadan aýrylandan soň titanlar Ýeriň ýüzüne çykypdyrlar. Şeýlelik bilen

¹ Аннеткова-Шарова Г.Г., Чекалова Е.И. Античная литература. 1980, стр. 15.

titanlar ýerde ýaşayan ilkinji jandarlar bolupdyrlar. Olardan Kronos titanlaryň hökümdary hasaplanypdyr. Ol Reýa öýlenipdir. Şonda Uran we Geýa Kronosyň çagalarynyň öz kakalarynyň häkimiýetini elinden aljakdygyny aýdypdyr. Şol sebäpli Kronos häkimiýeti elden bermejek bolup, öz çagalary doglanda olary ýuwdup başlapdyr.

Reýanyň öz çagalaryna nebsi agyrapdyr, şonuň üçin kiçi ogly Zews doglanda ärini aldap, oňa çaganyň deregine arlyga daş dolap beripdir we Zewsi Krit adasyndaky Id dagynda gizläpdir. Zewsi Amalféya atly geçi emdirip ulaldypdyr. Şol sebäpli Zews ol geçini hormatlap, ony asmanda ýyldyzlaryň arasynda goýupdyr. Ol häzirkî Kapella ýyldyzydyr. Zews ulalyp, kakasynyň elinden häkimiýeti alypdyr we oňa öňki ýuwdan çagalaryny gusduryp çykardypdyr. Olar baş sany eken: Poseýdon, Aid, Gera, Demetra we Gestiýa. Şondan soň «titanomahiýa», ýagny hudaýlaryň we titanlaryň arasynda häkimiýet üçin uruş başlanypdyr.

Şuňa meňzeş mifler gadymy grekleriň arasynda meşhur bolupdyr we olaryň ynançlarynyň esasyňy düzüpdir.

Zews

Grekleriň düşüňjelerine görä, hudaýlar Ýer bilen asmanyň arasynda ýaşapdyrlar, ýöne olaryň ýygnanýan ýeri Gresiýanyň demirgazygynda ýerleşen beýikligi 3000 metre barabar bolan Olimp dagy hasaplanypdyr. Olimp dagynyň depesinde ýygnanýan hudaýlara Olimp hudaýlary diýip at beripdirler. Olara on iki sany grek hudaý girýär: Zews (baş hudaý), Poseýdon, Gera, Demetra, Gestiýa, Apollon, Artemida, Gefest, Ares, Afina,

Afrodita we Germes. Şol miflere görä, hudaýlar käte Olimp dagyndan adamlaryň ýanyna Ýere hem düşüpdiler.

Grekler adamzat jemgyýetiniň geçen ýoluny birnäçe döwürlere bölüpdiler: Birinji döwür «Altyn asyr» diýip atlandyrylypdyr. Ol Kronosyň hökümdarlyk eden döwrüni öz içine alýar. Zewsiň hökümdarlyk eden döwri «Kümüş asyr» diýip at alypdyr. «Kümüş asyrdan» soň «Mis asyr» we «Demir asyr» gelipdir. Bu asyrlarda uruşlar, betbagtçylyklar köp bolupdyr, adamlar azypdyr. Soňra Zews bu adamzat jemgyýetini ýok edip, täze adamzat jemgyýetini döretmekçi bolupdyr. Ol ýere suw joşgunyny iberipdir. Adamlar heläk bolup, diňe är-aýal Dewkalion we Pirra galypdyr. Olar täze nesilleriň nesilbaşysy bolupdyrlar. Hudaýlaryň buýrugy bilen olar öz egninden aşyryp, yzy-na daş oklapdyrlar. Şol daşlar adamlara öwürilipdir. Dewkalionyň zyňan daşlary erkek adamlara, Pirranyň zyňan daşlary bolsa aýallara öwürilipdir.

Hudaýlaryň her biriniň özüniň höküm sürýän ugry bolupdyr. Meselem, *Zews* – hudaýlaryň iň ulusy, ýokary hökümdary, asmanyň we ähli zatlaryň hojaýyny bolupdyr. Ýöne adamlaryň ykbaly onuň gyzlarynyň elinde bolupdyr. Zewsiň «ot hudaýy», «ýyldyrym çakyjy», «tupan turzuji», «ýagys ýagdyryjy» ýaly lakamlary bolupdyr.

Gera – Zewsiň aýaly bolup, ol maşgala, är-aýal wepadarlygynyň hudaýy hasaplanýar. Ýöne Gesiod *Gera* Zewsiň ýedinji aýaly diýip ýazypdyr.

Poseýdon – deňiz hudaýy, ol ähli suwlaryň hökümdary bolupdyr. Grekler Poseýdonyň daşky keşbini, onuň dogany buýra sakgally, saçlary egnine düşüp duran Zewse meňzeş edip suratlandyrypdyrlar. Poseýdon Ýeliň hem hökümdary bolupdyr. Ol elindäki üç dilli çarşagy bilen Ýeri hem titredip bilýän eken. Grekleriň ynançlaryna görä, ol şol çarşak bilen gaýanyň daşyna ursa, şol ýerden arassa suw çeşmesi akýan eken.

Aid, Gades – soňraky döwürde *Pluton* diýip at alan hudaý, ýerasty dünýäniň hökümdary bolupdyr. Onuň atlary-da grekleriň ýerasty dünýä baradaky düşüňjeleri bilen baglanyşykly bolupdyr. Şol sebäpli *Aid* – göze görünmeýän, *Pluton* bolsa baý keşp hökmünde su-

ratlandyrylypdyr. Çünki ýerasty we ýerüsti baýlyklaryň ählisi ýerden öňýär. Aid Olimp dagyna barmaýanlygy üçin ony Olimp hudaýlaryna goşmandyrlar.

Grekler tarapyndan iň bir hormatlanýan *Demetra* – hasyllylygyň hudaýy hasaplanypdyr. Ol suratlarda, heýkellerde uzyn köýnekli, kellesi sünbüllerden örülen täçli, orakly ýa-da daşynda ot ýanyp duran taýagy tutup duran şekilde şekillendirilýär.

Gestiýa – maşgala agzybirliginiň, abadançylygynyň hudaýy hasaplanypdyr. Her bir öýüň ojagynyň ýanynda Gestiýanyň şanyna gurban berilýän ýer bolupdyr. Çünki ojak – maşgala agzybirliginiň nyşany bolupdyr. Şeýle ojaklar şäherleriň uly döwlet edaralarynda-da bolupdyr, sebäbi döwlet hem agzybir maşgala hasaplanypdyr. Şol sebäpli Gresiýada Gestiýanyň ýörite, aýratyn ybadathanasy bolupdyr.

Ares – Zewsiň we Geranyň ogly bolmak bilen tupanyň, howanyň üýtgäp durmagynyň, şeýle-de gyrgynçylykly uruşlaryň, dawajenjelleriň, duşmançylygyň hudaýy hasaplanypdyr. Ol örän ganajak rehimsiz hudaý bolany üçin ony kakasy Zews hem halamandyr.

Gefest hem Zewsiň we Geranyň ogly, ot bilen baglanyşykly hünärmentçiligiň, demirçiligiň, küýzegärçiligiň, ýerden çykýan oduň hudaýy hasaplanýar. Gefest agsak bolupdyr diýlip aýdylýar. Sebäbi Zews aýaly Gera bilen tersleşende, Gefest ejesiniň tarapyny tutany üçin Zews ony asmandan ýere oklapdyr. Netijede, Gefest Lemnos adasyna düşüpdür we şonda onuň aýagy döwölüpdür. Ýöne şol döwürde uruşda ýaralanyp, aýagy maýyp bolan adamlar köplenç ekerançylyk ýa-da harby iş bilen meşgullanyp bilmän, demirçi ussa bolupdyrlar. Şoňa görä-de greklerde demirçiligiň hudaýy Gefest agsak bolupdyr diýlen düşünje ýaşapdyr.

Afrodita – Uranyň gyzy, söýgi we gözelligiň hudaýy bolupdyr. Soňky döwürde ony Zewsiň we Dionanyň gyzy hasaplapdyrlar. Onuň ogly Erot söýgi gatnaşyklaryna howandarlyk edipdir. Ol suratlarda eli ok-ýaýly oglanjyk hökmünde suratlandyrylýar.

Afina-Pallada – Zewsiň söýgüli gyzy onuň kellesinden doglupdyr. Ol akylyň, parsatlylygyň we akyllý-başly uruş alyp barmagyň hudaýy bolupdyr. Şonuň üçin ol uruşda rehimsiz, adamkärçiliksiz

hereketleri oňlamandyr. Gomeriň eserinde Afina zäherlenen oklary atýanlara hudaýlar jeza berer diýip aýdýar. Afina aýal-gyzlaryň el hünäriň hem hudaýy hasaplanýar. Gadym döwürlerde ol Miken hudaýy eken. Ol asman hadysalarynyň, hasyllylygyň, tebipçiligiň we parahat zähmetiň hudaýy bolupdyr. Ol adamlara öý gurmagy, atlary eldekleşdirmegi we ş. m. zatlary öwredipdir. Afina Gresiýanyň Attika (Afina şäheriniň töweregi) welaýatynda iň gowy görülyän hudaý bolupdyr. Afina kämilligiň, medeni ösüşiň nyşany hasaplanýlar. Grekler öz paýtagt şäherini onuň şanyňa «Afina» diýip atlandyrypdyrlar.

Feb-Apollon – ok atygy, mallara we ýollara howandarlyk ediji, ökde sazanda hem-de aýdym-sazyň howandary hasaplanýan hudaý. Apollon hudaýlaryň toý-mejlislerine gelende, onuň ýanynda dokuz sany *muza*, ýagny poeziýanyň, sungatyň we ylymlaryň hudaýy gelipdir. Olardan: *Kalliopa* – eposyň muzasy, *Ewterpa* – lirikanyň muzasy, *Erato* – söýgi poeziýasynyň muzasy *Poligimniýa* – gimnleriň muzasy, *Melpomena* – tragediýanyň muzasy, *Taliýa* – komediýa muzasy, *Terpsihora* – tans muzasy, *Klio* – taryh muzasy we *Uraniýa* – astronomiýa muzasy hasaplanypdyr. Muzalaryň baryp görmegi halaýan ýerleri Gelikon we Parnas daglary bolupdyr.

Feba Artemida – Apollonyň aýal dogany, awçylygyň, tokaýlaryň we onda ýaşayan jandarlaryň hudaýy bolupdyr. Ol öz joralary bolan ruh-peri nimfalar bilen awa gidýär eken. Durmuşa çykmanlygy üçin nimfa joralarynyň biri durmuşa çyksa, ony öz ýanyndan kowupdyr.

Germes ýa-da *Ermiý* – ilki tebigat güýçleriniň, soňra söwdagärleriň, aldawçylaryň hudaýy, Zewsiň çapary, adamlaryň janyny o dünýä ugradyjy hökmünde tanalypdyr. Ol jadyly, syrly, ýapyk bilimleriň hem howandary bolupdyr. Şonuň üçin jebis ýapyk zada «germetiki» ýapyklyk diýip at berlipdir.

Dionis ýa-da *Wakh* – ösümlükleriň, üzümçiligiň, çakyr öndürmekligiň hudaýy bolupdyr. Şol sebäpli onuň kulty, abraýy ýönekeý halkyň arasynda örän uly meşhurlyga eýe bolupdyr. Onuň şanyňa Dionis baýramçylygynda üzümiň hasylly bolmagy üçin teke maly ýa-da geçi maly gurban berlipdir, aýdym aýdylyp dürli tanslar ýerine ýeti-

rilipdir. Ol Olimp hudaýlarynyň hataryna goşulmandyr, ýöne oňa uly hormat goýupdyr.

Başga-da ululy-kiçili hudaýlar bolup, olaryň hem her haýsynyň öz howandarlyk edýän ugry bolupdyr. Şeýle-de hudaýlaryň her haýsysynyň bir tapawutly simwoliki sypaty bolupdyr. Meselem, Afynanyň gözleri hüwiniň gözüne meňzedilipdir, Gera sygyr gözli, Gefest agsak, egni demirçiniň eşiginde, öňlükli suratlandyrylypdyr. Ýöne ol sypatlar olaryň abraýyna täsir etmändir. Şonuň üçin Gefest iň gözeli hudaý bolan Afrodita öýlenipdir.

Ýöne grekleriň hudaýlary adam sypatynda göz önüne getirmekleri, olaryň ynsan durmuşy bilen ýaşamaklary antik dünýäsiniň, dininiň kem-kemden tankyda, gülkä sezewar bolmagyna, abraýynyň pese düşmegine we netijede heläk bolmagyna sebäp bolupdyr.

Gahrymanlar hakynda mifler

Beýleki halklarda bolşy ýaly, greklerde-de entek ýazuw edebiýaty döremänkä, geçmiş durmuşy çeper fantaziýa bilen baýlaşdyrylyp, serkerde bolup ýa-da adamlara peýda getiren bir edermenlik görkezip, ol jemgyýetiň durmuşynda wajyp orun tutan adamlar barada rowaýatlar, mifler döräpdir. Şeýle adamlar hudaýlar tarapyndan saýlanan, hatda olar hudaýlar bilen garyndaş, ýagny hudaýlaryň ýerdäki aýallary bilen nikalaşyp doglan çagalary hasaplanypdyr.

Olara gahryman diýip at beripdirler. Gahrymanlar halkyň we hudaýlaryň arasyndaky wekil hasaplanypdyr. Olar hudaýlardan tapawutlylykda baky ýaşaman, başy ölümlü bolupdyr. Ýöne olar ölse-de, dirilere täsir edipdirler. Käbir gahrymanlar (Gerakl, Kastor, Polidewk we başgalar) baky ýaşayan hudaý derejesine ýetirilipdir.

Köp grek we rim maşgalalary öz ata-babalaryny hudaýlara birigip gidýän nesil daragtyndan gaýdýar diýip hasaplapdyrlar.

Gahrymanlaryň arasynda krit-miken medeniýeti¹ döwrüniň hem käbir hudaýlary orun alypdyr (Agamemnon, Ýelena we başgalar).

¹ Krit-miken medeniýeti – Krit adasynda we Gresiýanyň Miken şäherinde b. e. öň II müňýyllykda dörän gadymy medeniýet.

Gahrymanlaryň taryhy adamzadyň döreýiş taryhyndan başlanýar. Meselem, türkmenleriň öz nesil daragtyny Oguzhandan alyp gaýdyşlary ýaly, grekleriň nesilbaşysy Ýapetiň ogly Prometeý hasaplanýar. Prometeý adamlary palçykdan ýasapdyr. Ol adamlar ilki wagşy bolup, hiç zady bilmändirler. Olaryň nahar bişirer ýaly ody bolmandyr. Prometeý olara Zewsiň ýyldyrymyndan ot ogurlap, ot ýakmagy öwredipdir. Soňra kerpiçden öý gurmagy, sanamagy, hasap ýöretmegi, pasyllaryň üýtgeýändigini we ş. m. zatlary düşündiripdir. Şu düşüňjeleriň esasynda Prometeý barada mifler döredilipdir. Prometeýden başga-da Gerakl, Sizif, onuň agtygy Bellerofont, Kadm, Laý, Edip, Minos, Teseý, Ýason ýaly gahrymanlar bolup, olar barada mifler döredilipdir.

Şol mifleriň içinde Liwiýanyň patyşasy Danaý we onuň elli sany gyzy baradaky mif Eshiliň «*Ýalbarýanlar*» atly tragediýasynda beýan edilýär.

Palçylar Akrisiýa öz agtygynyň elinden öljekdigini aýdýarlar. Ol hem mundan howatyrlyanyp, Danaýa atly gyzyny ýerasty gowakda saklaýar, ýöne Zews ol gyza aşyk bolup, tylla ýagşy bolup, ol gyzyň ýanyna barýar we Danaýanyň ogly bolýar. Ol oglunyň adyna Perseý dakýar.

Agtygynyň doglandygyny eşiden Akrisiý Danaýany ogly Perseý bilen sandyga salyp deňze taşlamaklygy buýurýar. Danaýany we onuň ogluny Diktis atly balykçy halas edýär. Perseýi ýerli patyşanyň köşgüne terbiyelemäge berýär. Ol batyr, edermen ýigit bolup ýetişýär we soň köp edermenlikler görkezýär. Meduza atly gorkunç, özüne seredeni daşa öwürýän jandaryň kellesini kesýär, şol jandaryň tike-tike edip ýmekligi üçin gaýa zynjyr bilen çüýlenen Andromedany ölüm-den halas edýär. Ol Argosa, ýagny öz Watanynda dolanyp gelende, disk zyňmak boýunça ýaryşda tötänleýin öz atasy Akrisini öldürýär. Şeýlelikde, mifde öňünden welilik bilen aýdylan iş bolup geçýär.

Üns bersek, bu mifde duş gelýän Danaýanyň öz ogly bilen sandyga salnyp deňze taşlanmagy baradaky motiw (sýužetiň bölegi) türkmen edebiýatynda hem duş gelýär. Şeýle sýužet Andalybyň «Kyssaýy Fyrgun», «Rysalaýy Nesimi» poemalarynda, XVII asyrdaky ýaşan

**Ýolbars bilen göreşýän
Gerakl**

türkmen şahyry Seýitmuhammet Saýadynyň «Zöhre-Tahyr» des-sanynda ulanylypdyr. «Rysalaýy Nesimi» poemasynda Nesiminiň ejesini, ýagny patyşanyň gyzyny sandyga salyp, derýa oklaýarlar. Ol sandygy bir balykçy tutup alýar.

«Kyssaýy Fyrgun» eserinde faraonyň hyzmatkäriniň aýaly öz çagasyny ölümden halas et-mek üçin ony sandyga salyp, Nil derýasyna taşlamagy we çaganyň soň halas edilişi Danaýa baradaky mife meňzeş.

Mifologik gahrymanlaryň içinde *Gerakl* (*Rimde – Gerku-les*) grekleriň iň söýgüli gahry-manlarynyň biri bolupdyr. Gerak-lyň ene-atasy Zews we Alkmene (Alkmene–Amfitrion patyşanyň aýaly eken) bolupdyr. Gerakl ýaşlykdan batyr bolupdyr. Entek

sallançakda ýatan ýerinde özüni we kiçijik doganyny zäherli iki sany ýylandan halas edýär. Ulalyp batyr ýigit bolup ýetişýär. Onuň 12 sany edermenligi baradaky mifler örän meşhur bolupdyr.

Afina şäherinde patyşa Egeýiň ogly *Teseýiň* edermenlikleri ba-radaky mifler meşhur bolupdyr. Teseý hem Gerakl ýaly köp edermen-likler görkezýär. Ol wagşy haýwanlary nogtalaýar, Afnany howply ýabany öküzden halas edýär. Adamlary talaýan rehimsiz garakçylary ýeňýär. Şolaryň biri garakçy Prokrust (Damasta) adamlary aldaw bi-len öýüne myhmançylyga çagyrypdyr we olar üçin öýünde önünden iki sany ýatylyan düşek taýýarlap goýupdyr. Olaryň biri kiçi, beýle-kisi uly bolupdyr. Prokrust uly düşege kelte boýly adamlary ýatyryp, olary düşege laýyk etmek üçin çekiç bilen urýan eken. Uly adamlary

bolsa kiçi düşege ýatyryp, olaryň düşekden çykýan ýerlerini kesipdir. Şol mifden «Prokrustyň düşegi» diýen aýtgy döräpdir. Teseý Prokrusty Elewsin diýen ýerde öldürýär.

Teseý Afina baranda, ýedi sany oglanyň we ýedi sany gyzyň her sekiz ýyldan Krit adasynda ýaşaýan göwresi adam, kellesi öküž Minotawra iýmek üçin iberilýändigini bilip, şol gurban edilýänlere özüni hem goşdurýar. Sebäbi Teseý Minotawry öldürjekdigine gözi ýetýär. Krit adasynda Minosyň gyzy Ariadna Teseýe aşyk bolýar we oňa Minotawry öldürenen soň ýoly örän öwürümlü we çylşyrymly bolan Labirintden çykar ýaly ýiti gylç we bir ýumak ýüplük berýär. Teseý şol ýüplügiň bir ujuny gelen ýoluny tapar ýaly girelgä daňýar we Labirintiň öwürümlü ýollary bilen gidýär. Labirintiň öwürümlerinden gözläp, Minotawry tapyp öldürýär we ýüplügiň kömegi bilen Labirintden sag-aman çykýar.

Grekleriň gahrymanlar baradaky mifleriniň arasynda *argonawtlar* («Argo» atly gämide ýüzüjiler) baradaky mifler hem meşhur bolup, olar barada birnäçe grek tragediýalarynda gürrüň berilýär.

Antik edebiýatynyň köp eserleriniň süžetleri şeýle mifler bilen baglanyşyklydyr.

Gomerden öňki arhaik edebiýat

Gomeriň eserlerinde gadymy grek edebiýatynyň birnäçe görnüşleri agzalyp geçilýär. Olar dini däp-dessurlar we halkyň durmuşy bilen baglanyşykly bolupdyr. Zähmet aýdymlyry: küýzegärleriň, un üweýän aýallaryň aýdymlyry; toý we ýas aýdymlyry we ş. m. aýdymlyar halk arasynda meşhur bolupdyr.

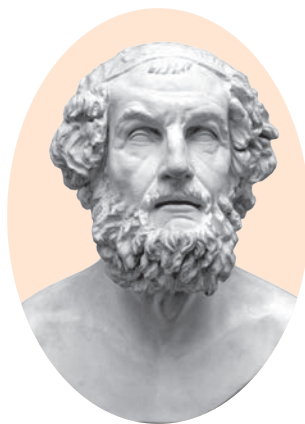
Gahrymançylykly epos žanr görnüşinde halk aýdymçylarynyň däbinde batyryň edermenliklerini we ölümni wasp etmek maksady bilen döreýär. Olar, esasan, Troýa urşy bilen baglanyşykda döräpdir diýip çak etmek mümkin. Sebäbi «Iliada» poemasynda Troýa urşunyň diňe soňky ýylynyň wakalary beýan edilýär. Diýmek, şol uruş wakalary barada başga-da poemalar bolandyr diýip çen etmek mümkin. Gomeriň «Iliada» we «Odiseýa» poemalary hem şolardan saklanyp

galan ýadygärliklerdir. Gahrymançylykly poemalar *aedler* (ýagny ozanlar – R. M.) tarapyndan beýan edilipdir, düzülipdir we timarlanylýpdyr.

Erteki žanry biziň günlerimize doly gelip ýetmändir. Ýöne köp ertekleriň äheňleri Gomeriň, Gerodotyň, Aristofanyň eserlerinde saklanyp galypdyr.

Gomer barada maglumat

Gadymy grekler aýdymçylara, şahyrlara uly hormat goýupdyrlar we olaryň atларыny hiç haçan ýatdan çykarmandyrlar. Gomerden öň ýaşap geçen Orfeý, Museý, Olen barada köp rowaýatlar döredilipdir. Hatda aýdymçy Orfeýi saz sungatynda Gomerden ýokarda goýupdyrlar. Sebäbi grekleriň rowaýatlaryna görä, Orfeý grekleriň milli saz guraly bolan lirany oýlap tapypdyr, hatda ony Apollonyň ýa-da Germesiň elinden alypdyr diýip hasaplapdyrlar. Gomer *aedleri*, ýagny aýdymçy-ozanlary «hudaýlar tarapyndan iberilen senetçiler» diýip, olaryň aýdym-sazynyň adamlara derman dek zerurdygyny «Odisseýa» poemasynyň 17-nji kitabynda nygtaýar.

Aedler ýa-da aýdymçy-ozanlar, şahyrlar barada rowaýatlar köplenç aýdymçynyň ýa-da şahyryň hakyky durmuşy barada bolman, halk olaryň hudaýlar bilen gatnaşykda bolandygyny, şolardan ak pata alandygyny nygtaýdyr. Gomer çen bilen b. e. öň VIII–VII asyrlar aralygynda ýaşapdyr, ol hudaý tarapyn atasyz doglupdyr, öz poemalarynda agzalýan mifiki gahrymanlar bilen duşuşypdyr diýip hasap edilipdir. Däp boýunça Gomer kör bolupdyr diýlip aýdylýar. «Gomer» şahyryň ady däl-de, ol «kör» diýmekligi aňladýar diýen pikirler hem bolupdyr. Edebi däbe görä, beýle garaýyşlar köp

aýdymçylara degişli bolupdyr, sebäbi uruşlara gatnaşyp, ýaralanyp kör bolan adamlar ekerançylyk, maldarçylyk, hojalyk işlerine ýa-da harby gulluga ýaramanlygy üçin elleri liraly aýdym aýdyp, gün görüpdirler.

Gomeriň köp eserleriniň golýazmalary ogurlanypdyr, şol sebäpli soň olary kimiň ýazanlygy belli bolmandyr diýlen garaýyşlar hem bolupdyr. Halk arasynda meşhur bolan bir ikileme goşguda ýedi şäher Gomeri öz ýaşaýjysy hasaplaýandygy barada aýdylýar. Olar: Smirna, Hios, Kolofon, Salamin, Rodos, Argos we Afina şäherleridir. Ýöne şol ikileme goşgynyň käbir nusgalarynda başga şäherleriň hem atlary tutulýar. Bu rowaýatlar Gomeriň grek halkynyň arasynda uly abraýa eýe bolandygyny görkezýär, ýöne ähli çeşmelerde Gomer Ios adasynda aradan çykypdyr diýlip tassyklanýar. Alymlar esasan üç sany eseri Gomer döredipdir diýip nygtaýarlar. Olar «*Iliada*», «*Odisseyä*» we «*Margit*» atly biziň günlerimize gelip ýetmedik, bir samsyk gahryman barada ýazylyan gülküli, tankydy häsiýetli poemadyr.

Gomeriň döredijiligi, onuň eserleri gadym döwürde grek halkynyň durmuşynda örän uly terbiýeçilik ähmiýete eýe bolupdyr. Onuň «*Iliada*» we «*Odisseyä*» poemalary dini baýramçylyklar döwründe aýdylypdyr. Poemanyň kitap görnüşine geçirilen ýazgylary grek çagalarynyň okuw kitaplary bolup hyzmat edipdir. Olar bu poemalarda beýan edilýän rowaýatlary we mifleri öwrenipdirler. Netijede, grek halkynyň aňynda, dünýägaraýşynda Gomeriň hudaýlary we hudaý aýallary suratlandyryşyna görä dini düşünjeler, garaýyşlar tertipli we yzygiderli görnüşde kemala gelipdir. Bu poemalaryň wakalary, äheňleri Gomerden soňky döwürlerde ýaşan Eshil, Sofokl, Ewripid ýaly şahyrlaryň eserlerinde-de beýan edilipdir.

Gomeriň döredijiligi, onuň poemalary diňe bir tutuş Ýewropa edebiýatyna, medeniýetine asyrlar boýy täsir etmän, eýsem olar dürli daşary ýurt dillerine hem terjime edilip öwrenilýär. Bu poemalar adamzat taryhynyň iň irki ýazuw edebiýatynyň ýadygärlikleri hökmünde dünýä edebiýatynyň altyn hazynasyna girýärler.

«Gomer soragy» ýa-da «Gomer meselesi»

XVII asyrdä Ýewropada klassisizmiň kemala gelen döwründe Gomere tankydy göz bilen seretmek häsiýetli garaýyşlar peýda bolýar. Abbat, ruhany d'Obinýak «Iliadanyň» bir bitewi eser däldegi baradaky pikirleri öňe sürýär. Ýöne onuň bu garaýyşlary oňlanylmaýar.

XVIII asyrdä ýa-da Magaryfçylyk döwründe aň-bilim ýaýradyjylaryň «Gomer soragy» has çynlakaý goýulýar. Ylymda «Iliadanyň» we «Odiseýanyň» döreýiş taryhy bilen baglanyşykly «Gomer soragy, ýagny Gomeriň şahsyýeti we onuň eserleri dogrusynda mesele» boýunça çekişmeler geçirilýär. Bu meseläni ilki bilen Fridrih Awgust Wolf 1795-nji ýylda «Gomere giriş» (Prolegomena ad Homerum) eserinde gozgaýar. Nemes şahyry we tankytçysy Gerder (1744–1803 ý.) Gomeri halk şahyry hasaplaýar. Onuň pikirine görä, Gomeriň poemalary soňky döwürlerde ýazga geçirilipdir. 1796-njy ýylda nemes ýazyjysy Fridrih Şlegel «Iliada» we «Odiseýa» poemalarynyň halk döredijiligine degişlidigi baradaky pikiri öňe sürýär.

Käbir alymlar «Iliadanyň» we «Odiseýanyň» häzirkä görnüşinde Gomeriň eserleri däl diýip nygtaýarlar. Gomer hiç wagt bolmandyr diýen pikirleri öňe sürýän alymlar hem ýok däl. Olaryň pikirine görä, bu poemalar biziň eýýamymyzdan öňki VI asyrlarda dürli awtorlaryň nesilden-nesle geçýän äýdymalarynyň esasynda Afinada döredilendir diýip çen edýärler.

«Iliada» we «Odiseýa» poemalarynyň bitewi eserdigi we olary bir adamyň ýazandygy baradaky pikiri goldaýan awtorlar öz pikirlerini bu poemalarda Krit-Miken medeniýetiniň gadymy elementleriniň barlygy hem-de eserleriň sýužetiniň özara baglanyşyandygy bilen düşündirýärler. Şol sebäpli bu poemalary bir adamyň ýazandygy baradaky pikiri goldaýarlar.

Ýöne bu jedelleriň ylymda uzak wagtlap dowam edip gelýändigine garamazdan, Gomeriň adynyň hiç bir ýagdaýda ýöne bir boş at däldegi baradaky pikir üstün çykýar. Galyberse-de, bu jedeller Gomeriň «Iliada» we «Odiseýa» poemalarynyň dünýä edebiýatynda ähmiýetiniň uludygyny ýene-de bir gezek görkezýär.

Gomeriň «Iliada» we «Odisseýa» poemalarynyň dörediliş taryhy

Gomeriň «Iliada» we «Odisseýa» poemalary gadymy Gresiýada biziň eýýamymyzdan öň, takmynan, I müňýyllygyň 800-nji we 700-nji ýyllar aralygy, has takygy 750-nji ýyllar töweregi döredilipdir. Ýöne bu eserlerde beýan edilýän wakalar, aýratyn-da Troýa urşy has irki döwürlerde, çen bilen b. e. öň XIII–XII asyrlarda bolup geçipdir. Şol wakalar barada Gomerden öň halk döredijiliginde ululy-kiçili aýdymlar, poemalar döredilipdir. Sebäbi Gomeriň poemalary eýýam Gomerden öň grek edebiýatynda epiki stiliň, onuň esasy elementleriniň, çeperçilik serişdeleriniň doly kemala gelendigini görkezýär, ýagny Gomeriň poemalary gul eýeçilik gurluşly jemgyýete aýak basan grekleriň şol döwürde ösen edebiýatynyň ýokary derejesini görkezýär.

Sisseronyň we beýleki antik awtorlaryň işlerinde b. e. öň VI asyrdan tiran¹ Pisistrat tarapyndan Gomeriň bu poemalaryny tertibe salmak barada alymlar toparynyň düzüldigi barada aýdylýar. Diýmek, Gomeriň poemalarynyň VI asyrdan ýazgylary bar eken. Mazmuny boýunça «Iliada» Troýa urşy baradaky harby-gahrymançylykly wakalary, grekleriň gadymy döredijilikleri, jemgyýetçilik gatnaşyklaryny beýan edýär. Ol «Odisseýadan» öň ýazylypdyr, sebäbi «Odisseýada» grek jemgyýetinde dünýäni öwrenmek, täze ýurtlary açmak, syýahatlara bolan höwes, şonuň üçin gerek bolan ugurtapyjylyk, mekirlilik, batyrlyk, syýahatdan soň Watanyňa dolanyp gelmek, ýagny watansöýüjilik, maşgala wepalylygy ýaly pikirler öňe sürülýär.

«Iliada» çenli wakalar

«Iliada» poemasyndan öň, Troýa urşy barada ençeme mifler döredilipdir. Olar Stasin Kipliniň biziň günlerimize gelip ýetmedik «Kipriýler» atly poemasynda Troýa urşy barada birnäçe mifler beýan

¹ Tiran – ýokary gatlagda deňişli aristokrat wekillerinden gelip çykan adam. Häkimiýeti güýç bilen ele alyp, höküm sürýän hökümdar. Tiranlar az emläkli garyp adamlaryň aristokratiýa garşy göreşine ýolbaşçylyk edipdirler. Ýöne tiranlaryň häkimiýeti b. e. VI asyrdan ýykylýar. Onuň derejine V asyrdan Afinada demokratiýa düzgüni girizilýär.

edilipdir. Bu miflerden biz Troýa urşunyň kosmiki wakalar bilen baglanyşyklydygyny bilýäris. Troýa Kiçi Aziýanyň demirgazyk-günbatar böleginde ýerleşipdir. Şol ýerde bolsa frigiý taýpasy¹ ýaşapdyr. Troýalylaryň we grekleriň urşy barada gürrüň berýän Troýa mifologiyasy, hamana öň hudaýlar tarapyndan kesgitlenipdir.

Şol miflere görä, Ýer ýüzünde adamzat köpeliş, Ýeriň ýüki agraýypdyr, şonda ol adamlary biraz azaltmagy haýyş edip, Zewse ýüz tutupdyr. Zews Ýeriň haýyşyny kanagatlandyryp, grekler bilen troýalylaryň arasynda urşuň başlanmagyna karar edipdir.

Bu urşuň sebäbi Troýanyň şazadasy Parisiň, Spartanyň patyşa aýaly Ýelenany ogurlamagy bolupdyr. Emma bu ogurlyk mifologiki taýdan esaslandyrylypdyr. Peleý atly grek şazadalarynyň biri (Fessaliýada) deňiz hudaýy Nereýiň gyzy Fetida öýlenipdir. Peleýiň we Fetidanyň toýuna hemme hudaýlar gatnaşypdyr, ýöne dawa-jenjeliň hudaýy Erida çagyrylmandyr. Ol hem öýkeläp hudaýlardan ar almagy ýüregine düwüripdir we hudaýlara «iň owadan» diýen ýazgyly almany zyňypdyr.

Mif boýunça üç aýal, ýagny Zewsiň aýaly Gera, Zewsiň gyzy hem-de uruş we senet hudaýy Afina-Pallada, söýginiň we gözelligiň hudaýy Afrodita (ol hem Zewsiň gyzy) bu almanyň eýesi bolmak isläpdirler.

Bu alma dawasy Zewse baryp ýetende, ol Troýa patyşasy Priamyň ogly Parise bu aýallaryň jeddelerini çözmegi buýrupdyr. Paris almany Afrodita berýär. Afrodita öz gezeginde Parise iň owadan zenan bolan Spartanyň patyşasy Menelaýyň aýaly Ýelenany ogurlamaga kömek edýär. Mif boýunça Paris Aziýada iň owadan adam, Ýelena bolsa Ýewropada iň gözeli zenan hasaplanypdyr.

Ýöne bu urşuň düýp sebäpleriniň biri ýewropaly grekleriň urşuň üsti bilen Kiçi Aziýany tabyn etmek, onuň ilatynyň hasabyna peýda görmek ýaly syýasy we ykdysady maksatlary bolupdyr. Troýa urşy baradaky mif bolsa gadymy uruşlaryň gamgyn taryhyny gözelleşdirýär, geçmişiň durmuşyny ideallaşdyryp beýan edýär.

¹ Frigiý taýpasy – Kiçi Aziýanyň Frigiýa welaýatynyň ýaşaýjylary. Soňra olar Troýanyň ilaty bilen goşulypdyrlar we troýaly hasaplanypdyrlar.

Mifde beýan edilişine görä, Ýelenanyň ogurlanmagy onuň adamsy Menelaýy gussa batyrýar. Ýöne «Iliada» poemasyň baş gahrymanlarynyň biri hökmünde Menelaýyň dogany, Sparta şäheriniň goňsusy, Argosyň şasy Agamemnon çykyş edýär. Onuň maslahaty bilen bütin Gresiyanyň at-abraýly patyşalary we belli gahrymanlary çagyrylýar. Netijede, grekler Troýa çozýarlar we troýalylaryň bileleşikdäki ýurtlary bilen hem uruşýarlar. Olar ogurlanan Ýelenany yzyna gaýtaryp bermegi talap edýärler.

Grekler Troýa galasynyň ýanynda düşläp, dokuz ýyllap netijesiz uruşýarlar. Çagyrylan patyşalaryň we gahrymanlaryň arasynda Itakanyň patyşasy Odissey, Peleýiň we Fetidanyň ogly ýaş Ahill bar. Troýadan daş bolmadyk ýerde grekleriň gämi floty öz goşunyny düşürýär. Grekler bu ýerde ýerleşýärler hem-de Troýa we onuň golaýynda ýaşayanlara çozuş edýärler. Ahyrsoňy urşuň onunjy ýyly akyllý we mekir Odisseyiň teklibi bilen grekler uly agaç at ýasap, onuň içine birnäçe grek esgerlerini salyp, aty Troýa galasynyň ýanynda goýýarlar.

Odisseyiň garyndaşy bolan Sinon atly ýigit «dönük» hökmünde troýalylaryň tarapyňa gaçyp geçýär we olara grekleriň bu galany alyp bilmejekdigine gözi ýetip, urşy bes edip, öz Watanyňa gaýdýandyklaryny habar berýär. Agaç at bolsa öň bir wagtlar asmandan gaçan «Palladium» atly Afina-Palladanyň Troýa galasyndan Odissey we Diomed tarapyndan ogurlanan galany goraýjylara güýç berýän heýkeliniň deregine Troýa sowgat diýip, Sinon troýalylara düşündirýär.

**Meşhur agaç atyň 2006-njy ýylda
«Troýa» filmi üçin ýasalan şekili**

Apollonyň žresi¹ Laokoon bu aty gala salmazlygy maslahat berýär. Hudaý aýal Afina bolsa grekleriň tarapynda bolany üçin Laokoonyň üstüne iki sany äpet ýylany iberýär. Ýylanlar Laokoon a we onuň iki oglunyň üstüne topulyp, olaryň daşyna oraşyp, bogup öldürýärler. Troýalylar Laokoonyň sözleri hudaýlaryň gahar-gazabyny getirendir öýdüp, ol agaç aty gala salýarlar. Aty gala salmak üçin galanyň bir diwaryny sökmeli bolýarlar.

On ýyl dowam eden urşuň gutaranyňa begenen troýalylar satlanyp, meýlis guraýarlar. Soňra gije uka gidenlerinde Sinon ot ýakyp, greklere şertli ýagdaýda habar berýär. Grekler Sinonyň oduny görüp, münen gämilerinden düşüp, Troýa galasyna çozup girýärler. Galada heniz görüp-eşidilmedik gandöküşikli uruş bolýar. Grekler galany otlap, erkek adamlary öldürýärler, aýallary ýesir alyp, Gresiýa äkidýärler. Diňe Afroditanýň we Anhisiniň ogly Eneý garry kakasyny egnine göterip, Ida dagynda gizlenip halas bolýar.

Menelaý aýaly Ýelenany alyp, Sparta dolanyp gelýär. Ahilles Troýa şäheri alynmazdan öň, Paris tarapyndan öldürilýär. Paris bolsa Filoktetiň zäherlenen okunyň ýarasyndan ölýär.

Uruşdan soň Odissey on ýyllap Watanyňa baryp bilmeýär, sebäbi ol deňiz hudaýy Poseýdonyň ogly ýekegöz kiklop (siklop) Polifemiň gözünü kör edenligi üçin Poseýdonyň gahar-gazabyna duçar bolup, köp wagtlap azaşyp gezýär.

«Iliada» poemasy

«Iliada» poemasynda Ilion (Troýa galasynyň öňki ady) şäherini basyp almak üçin alnyp barlan uruş barada gürrüň berilýär. Poemada urşuň onunjy ýylynyň 51 gününüň wakalary beýan edilýär. Ýöne Troýanyň synmagy «Iliadada» görkezilmeýär. Bu eser urşuň bary-ýogy 51 gününüň wakalaryny öz içine alýar. Muňa garamazdan, şol döwrüň harby durmuşy, dāp-dessurlary poemada gowy suratlandyrylýar.

«Iliada» poemasy bir wagtlar 15700 şygyrdan durýan eken, soňra ony antik alymlar grek elipbiýiniň harp sanyna görä, 24 kitaba bölüpdirler.

¹ Žres – Gadymy dinlerde hudaýa gurban beriji.

Poemanyň başynda aýdyjy, aýdym hudaýy Muza ýüzlenip:

Eý hudaýym, Peleý ogly Ahillesiň gaharyny wasp eýle aýdymda,
Aheýlere ençeme müň bela-beter getirendir ol gahar.. ^{—1}

diýen setirler bilen eseriň temasyny ygylan edýär, ýöne urşuň sebäbi ýa-da onuň barşy barada hiç zat aýdylmaýar.

Poema Troýa urşunyň bir bölegi, epizody bilen baglanyşykly wakalary, ýagny Ahillesiň gahar-gazaby we onuň netijeleri barada gürrüň berýär.

Ahilles – Troýadaky grek urşunyň görnükli serkerdebaşylarynyň biri, Agamemnon tarapyndan saýlanan ýolbaşçy, Agamemnonyň adalatsyz eden işi üçin öýkeläp gahar edýär.

Agamemnon Apollonyň buýrugy boýunça uruşda özüniň ýesir alan Hriseida atly gyzyny, onuň atasy Apollonyň žresi Hrise gaýtaryp bermeli bolýar. Şol sebäpli Agamemnon Ahilliň ýesir alan Briseida atly gyzyny elinden alýar. Bu bolsa öňden gelyän uruş döplerine ters gelyär. Şol sebäpli Ahilles öýkeleýär we söweş meýdanyndan gidýär.

Birinji aýdymda Ahilles bilen Agamemnonyň jedeli, Ahillesiň söweş meýdanyndan gidişi, ejesi Fetida arz edip barşy görkezilýär. Zews Fetida grekleri jezalandyryjakdygy barada söz berýär.

Zews XI aýdyma çenli öz beren wadasyny ýerine ýetirmeyär. Oňa çenli «Iliadada», esasan, grekleriň troýalylardan ýeňilýändigini

Ahill Gektoryň jesedi bilen

¹ Гомер. Илиада. Одиссея. Алма-Ата, 1986, стр. 12 (Terjime eden Romanguly Mustakow).

görkezilýär. Diňe XVI áýdymda grekleriň uly ýitgiler çekýändigini barada gürrüň berilýär. Şonda Ahilliň dosty Patrokl greklere kömege gelýär. Ol Ahilliň rugsady bilen troýalylara garşy söweşýär we Priamyň ogly görnükli troýaly gahryman Gektor tarapyndan öldürilýär. Ýakyn dostunyň öldürilmegi Ahillese täzedan söweşe gatnaşmaga itergi berýär. XVIII áýdymda demirçilik işiniň hudaýy Gefestiň Ahill üçin täze ýarag ýasandygy barada aýdylýp geçilýär.

XIX áýdymda bolsa Achilles bilen Agamemnonyň ýaraşandygy barada gürrüň berilýär.

XX áýdymda söweşleriň täzedan başlanýandygy we hudaýlaryň özleriniň hem söweşe gatnaşýandygy görkezilýär. XXII áýdymda Gektoryň Ahilliň elinden ölendigi dogrusynda aýdylýar. Gektoryň jaýlanmagy bilen poema tamamlanýar.

Poemada gadymy döň-deşsurlar barada jikme-jik gürrüň berilýär. Söweşde Ahilliň dosty Patrokl wepat bolanda grekler ägirt uly ot ýakmak üçin aňaç sütünlerini, onuň üstüne bolsa wepat bolanyň jese-dini goýupdyrlar. Soňra daýaw öküzlari, semiz goýunlary, patyşanyň azygyndan bakylan dokuz sany itini ikisini öldürip, Patroklyň jese-di bilen oda ýakýarlar. Şolar bilen birlikde Ahillesiň ýesir edip alan 12 sany troýaly ýaş ýigitlerini hem ýakýarlar. Emma poemanyň awtory bu gan-horçylykly etmişi ýazgarýar, «Ahill erbet iş etdi» diýip nygtaýar.

Patroklyň we gurban edilenleriň jesetleri ýanyp gutarandan soň, Patroklyň ýanman galan süňklerini altyn tabyda salyp, onuň üstüne belent gum depesini galdyrypdyrlar. Achilles wepat bolanyň hormatyna dürli oýunlary, kolesnisalary, ýagny ýeňil söweş arabalaryny münüp çapyşmak, ýumruklaşmak, göreşmek, ylgamak, disk we naýza zyňmak, ýaýdan atmak ýaly bäsleşikleri gurapdyr.

Achilles ýaryşa gatnaşanlara tohum atlaryny, gymmatbaha söweş esbaplaryny, ýesir alnan gyzy, altyn-kümüş jamy we ş. m. zatlary baýrak beripdir. Bir bölek demir has gymmatly baýrak hasap edilipdir. «Iliada» Patrokl bilen Gektoryň jaýlanyşynyň ýazylyp beýan edilmegi bilen tamamlanýar. Bu poema girmedik rowaýatlarda Troýa urşunyň tamamlanyşy hakynda gürrüň berilýär.

Poemada Achilles diňe bir batyr urşujy hökmünde suratlandyrylman, eýsem ol rehimdar, ynsanperwer adam hökmünde görkezil-

ýär. Ol ýekme-ýek söweşde Gektory öldürenen soň, Gektoryň kakasy oglunyň jesedini soranda Ahillesiň öz kakasy ýadyna düşüp, Gektoryň jesedini Priama berýär we Gektoryň patasy, dabaraly ýagdaýda jaýlanmagy üçin on günläp uruşdan saklanjakdygyny aýdýar.

Poemada Ahilles örän batyr, adatdan daşary güýçli gahryman hökmünde suratlandyrylýar. Ol söweş meýdanyna girende troýaly-lar galadan çykмага gorkupdyrlarlar. Şeýle-de eserde gahrymanyň jaýlanyşy, merhumyň soňky ýoluna ugradylyşy gadymy дәplere görä, uly dabara bilen Patroklyň hem-de Gektoryň pata dabaralarynyň üsti bilen görkezilýär.

Poemada gahrymançylyk, dostluk, adalatlylyk, ynsanperwerlik ideýalary öňe sürülýär. Ahillesiň we Patroklyň dostlugy, olaryň bi-ri-biri üçin janyny gurban etmäge taýýardygy görkezilýär.

«Iliadadan» soňky wakalar

Troýa urşuna degişli wakalar Troýa urşy baradaky mifologiýa bagyşlanan beýleki poemalarda jikme-jik beýan edilipdir. «Iliadadan» soňky bolan wakalary beýan edýän ençeme poemalar döredilipdir. Olar «Iliadanyň» dowamy diýip hasap edilipdir, ýöne olaryň käbiriniň diňe atlary biziň günlerimize gelip ýetipdir. Olara «*Efiopida*», «*Kiçi Iliada*», «*Troýanyň synmagy*», «*Gaydyp geliş*» atly poemalar girýär.

Bu poemalarda Ahilliň troýalylaryň tarapynda şöweşýän amazonka¹ Pentesileýa bilen başa-baş söweşi barada gürrüň berilýär. Gektor öldürilenden soň Pentesileýa troýalylara kömege gelýär. Başa-baş söweş amazonka gyzy Pentesileýanyň ölümi bilen gutarýar. Ahilliň özi bolsa Parisiň atan okundan ölýär. Ol oky Apollon Ahille gönük-diripdir.

Odisseyiň maslahaty boýunça grekler agaçdan at ýasap, onuň içinde bir harby topary gizläpdirlir we özleri öýlerine dolanýan kişi bolup, golaýdaky adanyň arkasynda gizlenipdirler. Agaç aty troýalylar şähre salanlarynda, grekler gije atyň içinden çykyp, şähri otlapdyrlar. Şeýdip grekler troýalylary aldap, Troýa şäherini alypdyrlar.

¹ Amazonka – grek rowaýatlaryna görä, amazonka aýallar Gara deňziň ke-narynda ýaşapdyrlar. Olara ýaşlygynda ok-ýaý atmagy, at münmegi öwredipdirler.

Gomeriň «Odisseýa» poemasy

Öň aýdyp geçişimiz ýaly, «Iliada» we «Odisseýa» poemalary Gomer tarapyndan takmynan b. e. öň VIII asyrdan döredilipdir, ýöne mazmuny we öňe sürýän ideýalary boýunça «Odisseýa» poemasy «Iliadadan» soň ýazylypdyr diýmäge esas berýär. Käbir taryhçylar şu eserleri Gomeriň ýazandygyna şübhelenýärler. Sebäbi Gomeriň şol eserleri döredendigi barada takyk maglumatlar ýok. Emma köp asyrlaryň dowamynda grek halky bu poemalary Gomeriň döreden poemalary hökmünde kabul edip gelýärler. Şol sanda alymlaryň hem köp bölegi bu eserleriň Gomere degişlidigini inkär etmeýärler.

«Odisseýa» poemasy belli bir derejede «Iliadanyň» dowamy bolup durýar, ýöne onda uruşdan soňky wakalar beýan edilýär. Poemada grek-troýa urşy gutaran soň, Odisseýiň Watanynda dolanyp barşy barada gürrüň berilýär. «Odisseýada» duş gelýän köp sanly keşpler «Iliada» eserinde hem hereket edýär we wakalaryň beýanynda hemişe Troýa urşy barada ýatlanylýar.

Bu eseriň baş gahrymany Odisseý (rimliler oňa «Uliss» diýipdirler – R. M.) – Gresiýanyň Itaka diýen ýurdunyň patyşasy, Troýa urşunyň gahrymany. «Iliada» poemasynda ol «mekir, akyly» diýlip häsiýetlendirilýär.

Ýöne «Odisseýa» poemasynda Odisseýiň gahrymançylygy, mertligi uruş meýdanynda ýüze çykmaýar-da, şol döwürde wajyp bolan

**Odisseý we sirenalar
(Gadymy grek wazasy)**

täze ýurtlary açmak, dünýäniň syrlaryny bilmek ýaly isleg-arzuwlar bilen baglanyşykly onuň syýahatlarynyň we dürli başdan geçirmeleriniň dowamynda açylyp görkezilýär. Şol sebäplere görä, Odisseý on ýyllap azaşyp gezýär. Onuň sebäpleri poemada Odisseýiň deňiz hudaýy Poseýdonyň oğly Polifemiň¹ gözünü kör edenligi we şonuň üçin oňa gahar edip,

¹ Polifem – grek mifologiyasynda ganhor, ýekegöz kiklop, Poseýdonyň we Toosa nimfasyň oğly.

Odisseýi azaşdyrandygy bilen düşündirilýär, emma Gresiýany gurşap alan deňizleri baş barmagy ýaly bilýän Odisseýiň «azaşmagynyň» düýp sebäbi grekleriň dünýäniň dürli täsin ýurtlaryny görmek, dünýä barada bilimini artdyrmak baradaky arzuwlary poemanyň gahrymanyny deňizde we gury ýerde on ýyllap gezdirýär.

Poemada aýdylýan pikirler dünýäde Gresiýanyň ýeke-täk ýurt daldigi, onuň daş-töwereginde täsin ýurtlaryň, täsin dünýäniň bardygyny nygtaýar. Şol sebäpli «Müň bir gije» arap ertekilerindäki ýa-da «Gorkut ata» kitabyndaky wakalara meňzeş erteki hasiýetli ýordumlar, sýužetler beýan edilýär. Şol bir hatarda poemada şol döwürde grek jemgyýetinde wajyp bolan ideýalar, terbiýeçilik meseleleri beýan edilýär.

Poemada dünýä edebiýatynda giň ýaýran iki sany gadymy motiw, ýagny gahrymanyň uzak syýahatdan soň ýurduna, maşgalasynyň ýanyna dolanyp gelmegi hem-de ata we ogluň duşuşygydyr. Oglunyň atasyny tanamagy «Odisseýa» poemasynyň beýleki temalaryny açyp görkezmeklige kömek edýär, onuň özenini düzýär. Beýleki wakalar hemişe şolar bilen baglanyşykda görkezilýär. Bu sýužetleriň wakalarynyň ýokary derejede ösüşi, kulminasiýasy, ata bilen ogluň biri-birini tanamazdan duşuşygy we onuň soňy ýa gowulyk, ýa-da erbetlik bilen gutarjakdygynyň belli bolşudyr.

Poemanyň başy Muza ýüzlenmek bilen:

Sen maňa gürrüň ber, Muza hudaýym, mukaddes
Ilion synandan bāri,
Şol gerçeğiň şäherleri görşüni, dürli halklaň dāplerini
bilşini – ¹

diýip başlanýar.

Bu ýüzlenmede Odisseý we onuň ýoldaşlary barada we onyň içinde bolan syýahatlary hakynda gürrüň berilýär. Soňra bolsa hudaýlaryň wesýetleri barada aýdylýar. Poemada wakalar yzygiderli beýan edilmeýär. Poemanyň I–IV aýdymalarynda Odisseýiň Ka-

¹ Гомер. Одиссея. М., 1986, стр. 3 (Terjime eden Romanguly Mustakow).

lipso¹ atly nimfanyňkyda bolşy, oglunyň kakasyny gözleýşi, Odisseyiň aýaly Penelopa öýlenjek bolup gelen ýigitler we başga wakalar beýan edilýär.

Odisseyiň syýahatynyň ilkinji üç ýyly barada poemanyň XI–XII aýdymларыnda beýan edilýär. Bu eseriň ilkinji aýdymynda Odissey we onuň ýoldaşlarynyň taryhy barada gürrüň berilýär. Soňra grekleriň söýgüli hudaýy Afina-Pallada Poseýdonyň ýoklugyndan peýdalanyň, öz kakasyny (Zewsi) Odisseye kömek etmäge yrşy barada aýdylýar. Zews hem muňa garşy bolup durmaýar. Emma onuň dogany Poseýdonyň Odisseye gahary gelýär, çünki Odissey onuň ogly äpet ýekegöz adamhor Polifemiň gözünü kör edýär.

Odisseye howandarlyk edýän Afina-Pallada Odisseyi öz ýanynda saklaýan nimfa Kalipsonyň ýanyna hudaýlaryň habarçysy Germe-si ibermegi talap edýär. Özi bolsa Itaka Odisseyiň ogly Telemahyň ýanyna gidýär. Nimfa Kalipso hudaýlaryň buýrugy bilen Odisseyi boşatmaly bolýar.

Itakada bolsa şol wagt Odisseyiň aýaly Penelopa öýlenmek üçin başga ýerlerden köp adam gelýär. Olar Odisseyiň öýünde ýaşap, onuň emlagine el uzadyp başlaýarlar.

Poemanyň 2-nji aýdymynda öýlenmekçi bolýan ýigitleriň Odisseyiň öýünde çakyr içip edýän gürrüňleri, Penelopadan basymrak olardan birini saýlap, şoňa durmuşa çykmagyny talap edişleri suratlandyrylýar.

Adamsyna wepaly Penelopa bolsa mekirlik bilen wagty uzaga çekjek bolup, dürli hilelere ýüz urýar. Garry Laertiň tabydyna ýapmak üçin mata dokap bolanyndan soň durmuşa çykmaga söz beren Penelopa, gündiz dokan matasyny gije taýak-çyranyň ýagtysynda söküp, öýlenmekçi bolýan ýigitleri üç ýyllap aldap gezýär, emma dördünji ýyl bir hyzmatkär aýal onuň syrny açýar (*19-njy aýdym*).

Odisseyiň ogly Telemah bolsa öz halkyny ejesine öýlenjek bolup gelen adamlary Itakadan kowmaklyga çagyryýar. Ýöne Itakanyň

¹ Nimfa Kalipso – grek mifologiyasynda titan Atlantyň we okeanida Pleýonanyň gyzy. Ol Ogigiýa adasyna eýelik edýär. Gadymy greklerde tebigatyň güýçlerini aňladýan kiçi hudaý nimfalar daglarda, derýalarda, tokaýlarda, adalarda we ş. m. ýerlerde ýaşaýarlar. Olary grekler ýaş owadan aýallar hökmünde göz önüne getiripdirler.

halky olara garşy hiç zat edip bilmejekdigini aýdýar. Soňra Telemah Afinanyň kömegi bilen adam toplap, gizlinlikde gämide Itakadan Pilosyň patyşasy Nestoryň ýanyna gidýär. Nestor bolsa ony Sparta Menelaýyň ýanyna iberýär.

Menelaýdan Telemah Odisseyiň nimfa Kalipsonyň elindedigini bilýär. 4-nji kitapda Penelopa öýlenjek bolup gelen adamlar Telemahyň ýokdugyny bilip gorkýarlar. Olar haçan-da Telemah yzy-na Itaka dolanyp gelende, ony öldürmeli diýen karara gelýärler.

5-nji kitapda Ermiý, ýagny Germes hudaýlar tarapyndan nimfa Kalipsonyň Odisseyi boşatmalydygyny habar berýär. Bu bap-da Odisseyiň adadan gaýtmagy, onuň deňizde ýüzüp, Sheri adasy-na baryp ýetmegi beýan edilýär. Sheri adasynda feak¹ atly adamlar ýaşapdyrlar. Bu halk örän myhmansöýer halk bolupdyr. Olaryň örän çalt ýüzýän gämileri bar eken.

6-njy kitapda Odisseyiň deňziň kenaryna joralary bilen kir ýuw-maga gelen feaklaryň patyşasy bolan Alkinoýyň gyzy Nawsikaýa bi-len duşuşygy suratlandyrylýar.

Poemanyň 7-8-nji kitaplarynda feaklaryň Odisseyi kabul edişleri, onuň şanyna baýramçylyk gurnaýyşlary, kör aýdymçy Demodogyň Ares we Afrodita barada, grekleriň edermenligi, agaç at hakynda Odisseyiň ýanynda aýdan aýdymlyry barada gürrüň gidýär.

Poemanyň beýleki baplarynda, ýagny aýdymlyrynda Odissey feaklara özüniň başdan geçirmeleri hakynda gürrüň berýär. Ol bap-larda Odisseyiň we onuň ýoldaşlarynyň ýekegöz Polifemiň gowagy-na düşmegi we ondan halas boluşlary, soňra şemalyň hudaýy Eolyň Odisseye içinde tupan bolan agzy daňylan haltany berşi barada gürrüň berilýär. Emma olar öýlerine ýetip barýarkalar, Odisseyiň ýoldaşlary ol haltany kümüş we gyzyldan doludyr öýdüp açýarlar we haltadan çykan tupan olary ýene-de uzak ýerlere alyp gidýär.

Soňra olar äpet adam iýijileriň, ýagny lestrigonlaryň² ýaşaýan Lamos atly ýurduna baryp düşýärler. Olar ol ýeriň patyşasynyň öýüne

¹ Feak – grek mifologiýasynda Sheriýa atly toslanyp tapylan adada ýaşaýan myhmansöýer we ussat gämiçi halk. Gämileri döwlüp, gaýa uçran deňizçileri halas edip, öýlerine ibermegi feaklar öz borjy hasaplapdyrlar.

² Lestrigon – grek mifologiýasynda adam iýiji äpetler halky.

baryp-barmankalar lestrigonlaryň patyşasy Odisseyiň ýoldaşlarynyň birini iýýär. Odissey we onuň ýoldaşlary gämilerine tarap gaçanlarynda, lestrigonlar Odisseyiň ähli gämilerini diýen ýaly yok edýärler. Diňe bir gämi galýar. Soňra ol gämi Sirseýa atly hudaý aýalyň adasyňa baryp ýetýär. Sirseýa Odisseyiň adamlaryny doňza öwürýär. Ýöne Odissey Germesiň kömegi bilen bir jadyly ösümligi tapyp, Sirseýanyň jadysyny aýyrýar.

Soňra Odissey Fiwa şäheriniň kör akyldary Tiresiý bilen gürleşmek üçin ölüleriň ýurduna barýar. Ol ýerde Odissey ejesi hem-de ýogalan ýoldaşlary bilen gürleşýär. Soňra ol ýoldaşlary bilen gämide ýarysy guş, ýarysy aýal sirenalaryň ýaşayan yerinden geçýärler. Sirenalar öz süýji labyzly aýdymlyary bilen deňizçileri serhoş edip, soňra olary heläk edýän ekenler. Sirenalaryň adasyndan soň olar adam iýýän alty kelleli, on iki penjeli Skilla (Stsilla) hem-de golaýyndan ýüzüp geçýän ähli deňizçileri ýuwudýan suw girdaby Haribdanyň ýanyndan geçýärler.

Uly şemal turansoň, Odissey ýoldaşlary bilen Trinakriýa adasynda garaşmaly bolýar. Bu adada Gün hudaýy Geliosyň mallary bakylýan eken. Haçan-da Odissey özüniň we dostlarynyň sag-aman öýlerine dolanyp barmagy üçin hudaýlardan dileg etmäge gidende, onuň dostlary açlygyna çydap bilmän Günüň hudaýy Geliosyň mallaryndan bir-iki sanysyny iýipdirler. Gelios muny bilip, Zewsden olara jeza bermekligi sorayar. Zews olaryň üstüne tupan iberýär. Bu tupanda Odisseyden galany wepat bolýar. Odissey bolsa Ogigiýa adasynda nimfa Kalipsonyň eline düşýär.

13-nji kitapda Odisseyiň beren gürrüňinden soň feaklar oňa gymmatbaha sowgatlary berip, ony gämide Itaka eltip gaýdýarlar. Muňa gahary gelen Poseýdon olaryň gämilerini gark edýär. Odissey Afina tarapyndan garry adama öwrülýär. Bu görnüşde ol özüniň wepadar adamy bolan Ewmeý atly doňuz çopanyň ýanyna barýar. Çopanyň öýünde Odissey öz ogly Telemah bilen duşuşýar. Odissey oňa özüniň kimdigini aýdýar. Soňra ol ogly bilen bilelikde öýüne gaýdyp gelýär. Emma Odissey öýüne geday görnüşinde gelýär. Ol ýerde Penelopa öýlenjek bolup gelen adamlar oňa dürli göwnede-

giji sözleri aýdýarlar. Ýöne şonda-da Odisseý özüniň kimdigini bildirmeýär. Ol ar almak üçin amatly pursata garaşýar.

Garry adama öwrülensoň ony hiç kim tanamaýar. Diňe garry enekesi Ewrikleýa aýagyndaky ýaranyň yzy boýunça Odisseýi tanaýar. Emma Odisseý ony hiç kime hiç zat diýmejekdigi barada söz berdirýär.

Penelopa öýlenmäge gelen adamlar öz aralaryndan basymrak birini saýlap, oňa durmuşa çykmagy talap edýärler. Poemanyň 21-nji kitabynda Penelopa Odisseýiň ýaýy bilen on iki halkadan ok geçirip bilen adama durmuşa çykjakdygyny aýdýar. Penelopa öýlenjek bolýan adamlaryň biri-de bu işi başarmaýar. Şol pursatda gedaý sypatynda gelen Odisseý peýda bolup, nyşana goýlan on iki sany halkany ynýtman, olaryň içinden ýaýyň okuny geçirýär. Soňra ol ogly Telemahyň kömegi bilen olary öldürýär. Poemanyň diňe 23-nji kitabynda Odisseý aýaly Penelopa bilen duşuşýar. Poemanyň soňky 24-nji kitabynda Odisseýiň Penelopa gowuşmagy, Itakanyň patyşasy bolmak islän adamlaryň dowzaha düşmegi, kakasy Laert bilen görüşmegi hem-de onuň ölen adamlaryň garyndaşlary bilen ylalaşyk baglanyşmagy suratlandyrylýar.

Mazmuny boýunça «Iliada» garanyňda, «Odisseýa» poemasy has çylşyrymlydyr. Eger «Iliadada» sýužet yzygiderli gidýän bolsa, «Odisseýada» yzygiderlilik biraz süýşürilendir. Poemada beýan edilýän wakalar ortasyndan başlanýar. Ondan öň bolup geçen zatlary okyjy Odisseýiň öz gürrüň bermegi bilen bilýär. Gomer «Iliadany» ýaşka ýazan bolsa, «Odisseýany» ol eýýäm garran, ýagny tejribe toplan wagty ýazypdyr diýip çen etmek mümkin. Gomeriň «Odisseýa» poemasynyň gahrymanlary güýçli bolup, olar öz ideýalary üçin göreşýärler. Odisseýiň keşbi ýiti zehinli, mekir, gowy orator, ähli kynçylyklardan baş alyp çykýan, ugurtapyjy gahryman hökmünde suratlandyrylýar.

«Odisseýa» poemasynyň iň gyzykly bölegi IX aýdymda onuň ýekegöz Polifem bilen duşuşygydyr, Gomeriň grek mifologiýasyna laýyklykda beýan etmegine görä, Poseýdonyň we deňiz hudaýynyň gyzynyň ogly ýekegöz kiklop goýun çopany Polifem gowakda

ýaşaýar. Ol geçilerini sagyp, süýdünden peýnir edip iýýär, şeýle-de çig et bilen iýmitlenýär.

Odissey öz ýoldaşlary bilen tötänleýin şol kiklopyň gowagynda oturyp dynç alýarkalar, äpet ýekegöz gelip, olary görüp gaharlanýar we Odisseyiň iki ýoldaşyny tutup, daşa urup öldürip iýýär. Şeýdip ikinji gün hem onuň iki ýoldaşyny iýýär we olaryň barysyny gowakdan çykmaz ýaly gowagyň agzyna äpet daş goýup, ýekegöz Polifem goýun-geçilerini bakmaga gidýär. Bu ýesirligiň pajygaly gutarjagyny bilen Odissey ýekegöze çakyr berýär. Polifem çakyr berýän Odisseyiň adyny soranda Odissey oňa: «Meniň adym hiç kim» diýip jogap berýär.

Polifem çakyr içip, adam etinden doýup uka gidensoň Odissey we onuň ýoldaşlary uly syrygy oda gyzdyryp, ony Polifemiň gözüne basyp, ony kör edýärler. Polifem çirkin ses bilen gygyrýar, onuň sesine beýleki ýekegöz kikloplar gelip, «Kim seni ynjytdy?» diýip soranlarynda ol: «hiç kim» diýip jogap berýär. Daň atanda Odissey goýunlary üç-üçden daňyp, olaryň aşagyna öz ýoldaşlaryny gizläp, gowakdan sag-aman çykýarlar.

Bu bapda Gomer Odisseyiň akylllylygyny, hilegärligini, ugurtapyjylygyny ýöne sözler bilen däl-de, onuň edýän işleriniň üsti bilen görkezýär. Watançylyk, öý-ojaga, maşgala wepalylyk temalary eseriň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Bu temalar poemanyň 1-nji aýdymynda beýan edilip, Odisseyi kiçi hudaý aýal nimfa Kalipsonyň Ogigiýa adasynda zor bilen saklaýandygy barada aýdylýar. Nimfa Kalipso Odisseye aşyk bolýar. Ony Watanyny ýatdan çykaryp, özüne öýlenmegi teklip edýär. Emma Odissey:

Watandan süýji zat ýok bu dünýäde,
Berilse-de baýlyk, öýler päkize,
Ýat ýurtlarda ýokdur ene-atamyz – ¹

diýip, jogap berýär.

Sirseyanyň (Kirka) Odisseyiň ýoldaşlaryny doňuzlara öwürüşi, Odisseyiň özüni bolsa jadylap bir ýyllap adamsy hökmünde saklaýşy, Odisseyiň süýji, beýhuş ediji sesli sirenalaryň (arwahlaryň) duşundan

¹ Гомер. Илиада. Одиссея. Алма-Ата, 1986, стр. 447.

geçende özüni gäminiň ýelken pürsüne daňdyryp, ýoldaşlarynyň gulagyna mum dykyp, sirenalaryň jadysyndan gutulyşy ýaly wakalar, Odisseýiň öz Watanyňa dolanyp gelmegine päsgelçilik döredýän uly kynçylyklar, poemanyň esasy watançylyk ideýasyny has aýdyň görkezmäge hyzmat edýär.

Akylly we ugurtapyjy Odisseý ahyrsoňy öz Watanyňa Itaka dolanyp gelip, wepaly aýaly Penelopa hem-de ogly Telemaha gowuşýar.

Gomeriň poemasynda beýan edilýän wakalar bir tarapdan real durmuşa golaý, meselem, Polifem adaty çopanlar ýaly hereket edýär, ýöne onuň ýekegöz, döwe meňzeş äpet bolmagy esere erteki häsiýetini berýär. Ýa-da Odisseýiň ýoldaşlarynyň jadyly içgiler içip, haýwanlara öwürlmegi, Odisseýiň ölümler dünýäsinde bolmagy ýaly äheňler şol döwürdäki grek halkynyň medeniýeti, felsefesi, dili, dini we ş. m. zatlar bilen baglanyşyklydyr.

Arheologik gazuw-agtaryş işleri netijesinde tapylan Troýa galasynyň galyndylary, ýaraglar, geýimler we başga-da köp arheologik tapyndylar Gomeriň «Iliada» we «Odisseýa» poemalarynda görkezilýän grek jemgyýetiniň b. e. öňki II müňýyllyklarda Krit we Miken medeniýetini döredendigini tassyk edýär.

Gomeriň derňelip geçilen bu eserleri bolsa şol medeniýetiň gül-läp ösen döwürleriniň ruhy önümi bolup durýar.

Bu poemalar gekzamet (alty stopa ölçegli) goşgy düzüliş formasy bilen ýazylypdyr. Goşgy düzülişiň bu görnüşi uzyn we gysga bogunlara düşýän basymlara esaslanypdyr.

Gomerden soňky döwür. Gesiod (b. e. öň VIII–VII asyrlar)

Gomerden soň hem ululy-kiçili poemalar döredilipdir. Şol poemalardan b.e. öňki V–IV asyrlaryň şahyrlary öz tragediýalary üçin sýužetleri alypdyrlar. Ýöne şol poemalaryň aglabasy ýitip gidipdir ýa-da olaryň az bölegi saklanyp galyndy.

Şol poemalarda Fiwa, Troýa mifleri, Fiwa patyşasy Edip baradaky mifler beýan edilipdir. Olara mysal hökmünde «*Edipodiýa*»,

«Kipriýler», «Efiopida», «Ilionyň synmagy», «Gayýdyp geliş» ýaly poemalary görkezmek bolar.

Bu poemalar Gomeriň poemalaryndaky ýaly döň bolan epiki stilde ýazylany üçin olar köplenç Gomeriň adyna berlipdir. Ýöne soňky döwürlerde alymlar olaryň Gomere degişli däldigini anykladylar.

Şeýle-de Gomeriň adyna berilýän birnäçe hudaýlary wasp edýän gimnleriň (aýdymalaryň) ýygyny hem biziň günlerimize gelip ýetipdir.

Gomerden soňky döwre *Gesiodyň (b. e. öň VIII–VII asyrlar) «Işler we günler», «Teogoniýa» (Hudaýlaryň taryhy)* atly poemalary hem degişlidir.

Gesiodyň ýaşan döwründe öňki urug-taýpa gatnaşyklary saklanyp galsa-da, indi garyndaşlyk boýunça däl-de, önümçilik gatnaşyklary bilen baglanyşykly synpy jemgyýet kemala gelýär. Öňki epiki eserleriň gahrymançylyk ideýalary öz ornuny kem-kemden öwüt-nesihat ideýalaryna berýär. Adamlaryň arasyndaky gapma-garşylyklary dürli öwüt-nesihatlaryň üsti bilen çözmek ýoly edebiýatda meşhur bolýar. Gesiodyň «Işler we günler» eseri-de şeýle didaktiki eposlaryň hataryna girýär.

Gesiod Eolida welaýatynyň Kim diýen şäherinde dogulýar, ýöne onuň garyp kakasy Gesiod we onuň dogany Pers bilen Gresianyň Beotiýa diýen bölegine göçüp barýar. Şol ýerde Gelikon dagynyň eteginde ýerleşen Askra obasynda Gesiodyň kakasy öz maşgalasy bilen daýhançylyk edýär.

Gesiod ekerançylyk işiniň ähli görnüşlerini gowy bilýän eken. Kakasy aradan çykanson Gesiodyň we onuň dogany Persiň arasynda ýer üstünde dawa turýar. Pers kazynyň üsti bilen Gesioda degişli ýeri-de özüne alýar. Ýöne bu onuň peýdasyna bolman, ahyrsoňy ol tozup garyp düşýär. Şonuň üçin «Işler we günler» poemasynda Gesiod: «Haram peýdadan gaç, haram peýda heläkçilikdir» diýip ýazýar.

Gesiod bu poemany tozup, garyp düşen dogany Perse öwüt-nesihat bermek üçin ýazypdyr.

«Işler we günler» bu öwüt-nesihat eposynyň ajaýyp nusgasydyr. Eser birnäçe temalaryň daşynda jemlenýär. Birinji tema hakykaty

wagyz etmeklige bagyşlanyp, Prometeý we baş asyr barada gürrüň berýär. Gesiod güýçli adamlaryň hakykaty diňlemäge, oňa hormat goýmaga borçludygyny nygtaýar.

Ikinji esasy tema meýdan, ekerançylyk işlerine, mal idetmek, egin-eşik, iýmit ýaly temalara bagyşlanypdyr. Bu goşgularda haýsy günlerde ekin ekmek, bag oturtmak gowudygy nesihat berilýär. Şeýle-de, Gesiod hojalygy ýöretmek, goňşular bilen gatnaşmak, maşgala durmuşy barada maslahatlar berýär. Ol tygşytly bolmagy ündeýär: «Ýygnamaklygy öwrenenden aý açlyk sowlup geçer» diýip nygtaýar.

Gesiod maşgala durmuşynda aýalyň ornuna hususyýetçi *meşşan*¹ hojaýynyň gözi bilen seredýär. Sagdyn, işeňňir, hojalykçy aýalyň päkligi, gőzelligi onuň üçin öňki grek poemalarynda wasp edilen Medeýa, Nawsikaýa, Andromaha ýaly aýallardan ýokarda durýar.

Gesiod her bir işi wagtly-wagtynda etmeklige, zähmetsöýer bolmaklyga çagyryýar. Gesiodyň «Teogoniýa» poemasynda dünýäniň, hudaýlaryň gelip çykyşy beýan edilýär.

Biziň eýýamymyzdan öňki VII–VI asyrlarda grek edebiýatynda lirika

Biziň eýýamymyzdan öň VII–VI asyrlarda jemgyýetiň we şahsyýetiň arasyndaky gapma-garşylyklaryň netijesinde edebiýatda lirika žanry agdyklyk edip başlaýar, sebäbi ol aýratyn şahsyýetiň oý-pikirlerini aňlatmak üçin amatly bolupdyr. «Lirika» sözi «lira» atly saz guralynyň adyndan gelip çykypdyr, sebäbi goşgy şonuň sazyna goşulyp aýdym edilip aýdylypdyr.

Häzirki döwürde «lirika» diýlip adamyň içki oý-pikirlerini we duýgularyny, onuň hal-ahwalyny beýan edýän şygrylara aýdylýar.

Grek lirikasy biziň eýýamymyzdan öň VII–VI asyrlarda üç žanra bölünipdir: *elegiýa*, *yamb* we *melos* («melos» aýdym diýmekligi aňladýar). Bularyň hemmesi saza goşulyp aýdylmandyr. Meselem, *elegiýa* we *yamb* aýdymlary üçin saz hökman bolmandyr.

¹ Meşşan – diňe öz peýdasyny bilýän ownuk söwdagär, çäkli garaýyşly, dar düşünjeli adam.

Goşgy düzüliş görnüşleri uzyn bognuň iki gysga bogun bilen çalşylyp ýa-da uzyn we gysga bogunlary gezekleşip gelýän görnüşinde düzülipdir. Olara «*ýamb*» ýa-da «*horeý*» diýip at beripdirler.

Lirikanyň döreýşine dini we dāp-dessur aýdymlary täsir edipdir. Toý aýdymlary, agylar ýa-da ýylyň hasylly bolmagyny dilāp köpçülikleýin tans etmek, aýdym aýtmak kem-kemden sesi ýakymly, zehinli adamlara ynanylyp, ýörite aýdym aýdýan, (dessan) poema aýdýan eli liralý sazanda aýdymçylar ýüze çykýar. Olara «*aedler*» diýip at beripdirler. Aedler jemgyýet tarapyndan goldanylypdyr, hak tölenipdir. Olar köplenç başga ýerlerden gelen adamlar bolupdyr.

Aedler, adatça, kör adamlar diýlip aýdylýar, çünki uruşda ýa-da başga bir sebäplere görä görmekden mahrum bolan adamlar daýhançylyk edip bilmändirler. Olar saz çalyň, aýdym aýdyp güzeranlaryny dolapdyrlar. Olaryň ussatlygynyň syrlary asyrdan-asyra, nesilden-nesle geçipdir.

Aedlere grekler tarapyndan uly hormat goýlupdyr. «Olaryň dili bilen muzalar aýdym aýdýar» diýlipdir. Sebäbi aedler özlerine muzanyň, ýagny hudaýyň güýç berýändigini nygtapdyrlar. Şoňa görä-de Gomeriň «*Iliada*» poemasy muza¹ ýüzlenmekden başlanýar: «Ahillesiň gaharyny wasp et hudaýym...» Bu ýerdäki «hudaý» sözi muzany aňladýar.

Elegiýa goşgulary

Elegiýa (mersiýe) antik edebiýatynda agy aýdymlaryndan gelip çykypdyr. Häzirki zamanda-da gamgyn äheňlere ýugrulan ýa-da biriniň ölümüne bagyşlanan aýdymlara, sygyrlara elegiýa diýilýär. Ýöne gadymy grek edebiýatynda elegiýa hökmany suratda gamgyn mazmunly bolman, eýsem öwüt-nesihat beriji, harby, syýasy, söýgi temalaryny beýan edýän eserler bolupdyr.

Biziň günlerimize çenli gelip ýeten elegiýalar dürli mazmunlydyr. Biziň eýýamymyzdan öň VII asyryň ikinji ýarymynda ýaşap

¹ Muza – poeziýanyň aýal-hudaýy. Gomer diňe bir aýal-hudaý muza barada gürrüň berýär, emma Gomerden soňky döwrüň miflerinde olaryň sany dokuz diýip nygtalýar.

geçen spartaly şahyr Tirteý «Maslahatlar» diýen elegiýasynda söweş meýdanynda gahrymanlarça wepat bolan şöhratly esgeriň ykbaly bilen uruşdan gorkup, söweş meýdanyndan gaçan, keseki bir ýurtda öz maşgalasy bilen sergezdan bolup ýören gorkak dönügiň ykbaly bilen deňeşdirýär. Şahyr bu elegiýada batyrlary wasp edip, gorkaklary ýazgarýar. Rowaýata görä, Sparta şäheri Afinadan harby kömek soranda afinalylar olaryň haýyşyny kanagatlandyrmak üçin mekdep mugallymy Tirteýi iberyärler. Tirteý öz elegiýalary bilen spartalylaryň şeýle bir ruhuny göteripdir welin, olar söweşde ýeňiş gazanypdyrlar.

Bu rowaýat grekleriň poeziýanyň uly terbiýeçilik güýjüniň bardygyna düşündiklerine we oňa uly ähmiýet berendiklerine şaýatlyk edýär.

Elegiýanyň başga bir wekili *Mimnerm* (b. e. öň VII–VI asyrlar) söýgi temasynda birnäçe elegiýalar ýazypdyr. Onuň elegiýalarynda söýgi ýeňil lezzet beriji bir duýgy hökmünde suratlandyrylýar. Onuň goşgularynda söýgi durmuşyň ýeke-täk lezzeti diýlen pikir öňe sürülýär.

Ol harby-taryhy mazmunly «*Smirneida*» atly poemany we argonawtlaryň ýörişi baradaky mifi hem beýan edipdir.

Argonawtlar «Argo gämisiniň deňizçileri» diýmekligi aňladýar. Bu rowaýatyň baş gahrymany – Fessaliýanyň patyşasy Esanyň ogly Ýason. Ýasony tylla reňkli deri, ýagny gyzyly runo getirmäge iberyärler. Gyzyly runo, gyzyly ýüňli goýunlar¹ Ares jülgesinde Kolhida adasynda (häzirki Gruziýanyň çäklerinde) bar eken.

Mimnerm öz elegiýalarynda garrylygy ýazgarýar. Garrylygyň adamy kesel we garyp edýändigini ýazýar.

Afinaly kazy *Solon* (VII–VI b. e. öň) Mimnerm ýaly garrylykdan gorkmaýar. Solon poeziýanyň uly terbiýeçilik ähmiýetiniň bardygyny nygtap, adamlara öwüt-nesihat bermegiň tarapdary hökmünde çykyş edýär. Solon adam diňe lezzete kowalaşyp ýaşamaly däl, ol beýleki adamlar üçin peýdaly işleri etmeli diýip ýazýar. Mimnerm ruhupeslik bilen adamyň ömür çägi 60 ýaş diýip aýdýan bolsa, Solon: «Goý, ölüm maňa 80 ýaşdan soň gelsin» diýýär.

¹ Ýason, megerem, tohum mal (goýun) üçin giden bolmaly, ýöne bu waka soňra erteki, mif ýaly beýan edilýär (R.M).

Solon özüniň öwüt-nesihat beriji elegiýalarynda erbet ýol bilen baýajak bolýanlary ýazgarýar. Halal zähmet, gowy işler, tä garraýançaň bilim almak, öwrenmek ýaly ideýalar Solonyň elegiýalarynyň mazmunyny düzýär.

Grekler Solony dünýäniň ýedi akyldarynyň biri hasaplapdyrlar. Ýöne antik döwürde ol ýedi akyldaryň sanawyna dürli awtorlar dürli adamlaryň atlaryny goşsalar-da, şol akyldarlaryň sanyna girýänleriň dördüsi, ýagny Solon, Fales, Biant, Pittak hiç kimde şübhe döretmändir.

Solon öz syýasy elegiýalarynda bergisini üzüp bilmän daşary ýurda satylan watandaşlaryny gaýtaryp almak ýa-da söweşde elden giderilen Salamin adasyny yzyna almak ýaly anyk çagyryşlary, ideýalary öňe sürýär. Onuň üstesine-de ol öz ideýalaryny amala aşyrmak üçin göreşýär.

Halkyň arasynda Solonyň abraýy örän uly bolupdyr. Taryhçy Plutarhyň ýazmagyna görä, Salamin adasy üçin bolan söweşde ýeňilen afinalylar bu wakany ýatlamaklygy gadagan edipdirler. Egerde kim şol barada dil ýaraýsa, ol ölüm jezasyna höküm edilmeli eken.

Bir gün şäher meýdançasyna Solon däliniň görnüşinde hapa, tozan siňen şalha eşikli gelip, uly daşyň üstüne çykyp, «Watanyň aýy we masgaraçylykly biabraýlygyny ýuwup aýyrmak üçin Salamini gaýdyp almaklyga çagyryan» elegiýasyny okapdyr. Bu elegiýadan ruhlanan afinalylar Solony özlerine serdar saýlap, Salamin adasyna barypdyrlar we çözüşe garaşmadyk duşmany ýeňip, adany gaýdyp alypdyrlar.¹

Ýamb poeziýasy

Ýamb grek edebiýatynda iň gadymy şygry görnüşleriniň biridir. Bu žanryň döreýşi hasyllylyk hudaýy Demetranyň kulty bilen baglanyşyklydyr. Bu baýramçylykda içegenlik, jalaýlyk, sögüşme, paýyş sözler, masgaralaýjy we tankydy häsiýetli aýdymlar aýdylýpdyr. Şeýle aýdymlara *ýamb aýdymlary* diýlipdir.

Bu žanryň iň görnükli wekilleriniň biri *Arhiloh* (b. e. öň VII asyryň ortalary) gepleşik diline ýakyn bolan iki bogunly goşgy düzüliş

¹ Анпеткова-Шарова Г.Г., Чекалова Е.И. Античная литература. Ленинград, 1980, стр. 75.

ölçeğinde şygyrlar ýazypdyr. Şu ölçege häzir ýamb ölçeği diýilýär. Arhiloh durmuşda ençeme kynçylyklary başyndan geçiripdir. Kakasy Paros şäheriniň erkin raýaty, ejesi bolsa gynak eken.

Arhiloh harby gulluk bilen gün görüpdir. Arhilohyň özi hupbatly durmuşda ýaşansoň öz garşydaşlaryna-da rehimsiz darap, olar barada sögünçlerden doly, masgara ediji goşgular düzüpdir. Arhilohyň poeziýasynyň esasy mazmunyny onuň şahsy durmuşy, harby başdan geçirmeleri, onuň dostlaryna we duşmanlaryna bolan garaýyşlary düzüär.

Arhiloh jemgyýetiň özi baradaky pikirlerinden çekinmän-dir. Ol uruş wagty söweş meýdanynda naýzasyny taşlandygyny bir goşgusynda gürrüň berýär. Gresiýada söweşde naýzaňy taşlamak iň erbet masgaraçylyk hasaplanypdyr. Bir rowaýata görä, Arhiloh Neobula atly bir gyza aşyk bolupdyr. Oňa bagyşlap süýji sözli, nä-zik duýgulara ýugrulan aýdymlar ýazypdyr. Emma gyzyň ene-atasy oňa gyzyny bermändir. Arhiloh soňra ol gyz we onuň kakasy barada şeýle bir masgaraçylykly goşgy ýazypdyr welin, Neobula, onuň gyz dogany we kakasy utançdan özüni heläkläpdirler.

Arhiloh öz Watany Paros şäherini duşmandan gorap wepat bolupdyr.

Grek edebiýatynda Arhiloh Gomer, Pindar, Sotokl ýaly şahyrlar bilen bir hatarda hormat goýulýan şahyrlaryň biri bolupdyr.

Arhilohdan başga-da Semonid Amorgskiý, Gipponakt Effesskiý (b. e. öň VI asyr) we başgalar ýamb goşgularyny ýazypdyrlar.

Melika (aýdym lirikasy)

Melika saza goşulyp aýdylýan aýdymlar bolupdyr.

Melika poeziýasy gadymy Gresiýada b. e. öňki VII–VI asyrlarda iki topara: ýekelikde aýdylýan solo we hor aýdymlaryna (topar bolup aýtmak) bölünipdir. Ýekelikde aýdylýan aýdymlar Lesbos adasynda iki sany görnükli şahyr *Alkeý* we *Sapfo* tarapyndan ösdürilipdir.

Alkeý (VII asyryň soňy VI asyryň başy) gelip çykyşy boýunça aristokrat¹ maşgaladan bolupdyr. Onuň döwründe aristokratlaryň we

¹ Aristokrat – uly ýer eýeleri özlerini hudaýlaryň nesilleri hasaplap, häki-miýeti eýelemäge ýeke-täk hukukly adamlar diýen pikiri öňe sürüpdirler. Olar özle-rini öňki jemagat gurluşly jemgyýetiň däplerini ýöredijiler hasaplapdyrlar.

şäher ýaşajylarynyň (demosyň) arasynda barlyşyksyz göreş gidipdir. Halkyň aristokratlara garşy göreşine tiranlar ýolbaşçylyk edipdir. Şäher söwdagärleriniň, hünärmentleriniň we garyplarynyň göreşi tiraniýa düzgüniniň ýenmegine getiripdir.

Garamaýaklary ýigrenýän Alkeý birnäçe gezek şäherden kowlupdyr. Şonuň üçin onuň köp aýdymlary göreşe, gozgalaňa çagyryjy äheňe ýugrulandyr. Ol öz goşgularynda Watanyňy tupana duçar bolan gämä meňzedýär:

Bu pitneçil tolkunlaryň üstünde,
Heýhat ummanynda gämimiz barýar,
Suw hem bizi basyp aljak dessine,
Deşilipdir ýelken, bolupdyr sal-sal...¹

Şeýle ýagdaýda-da Alkeý «kürekçileri» mertlige çagyryr. Özara uruşlardan zyýan çekýän döwleti tupanly deňizde ýüzüp barýan gämä meňzetmek aheňini Alkeýden soňky şahyrlar hem öz goşgularynda ulanypdyrlar. Meselem, bu äheňler Gorasiniň goşgularynda-da duş gelýär.

Alkeýiň goşgularynda şatlyk, gaýgy-gam, raýatlyk urşy, meý içmek ýaly temalar çeper beýan edilýär. Ýöne çakyr içmek bu durmuşyň lezzeti, şatlygy däl-de, ol howsalaly duýgulardan halas ediji we adalatsyzlygy ýatdan çykarmak üçin bir serişde hökmünde wasp edilýär.

Alkeýiň Sapfo bolan söýgüsini beýan edýän goşgulary-da bolupdyr, ýöne olardan diňe dört setirden durýan bir şygyr biziň günlerimize gelip ýetipdir:

Güllerden täç geýen ajaýyp Sapfo,
Seniň ýylgyryşyň şeýle bir süýji,
Saňa birje sözüm bardyr aýtmana,
Dilimi saklaýar utanjyň güýji. ²

Sapfo (b. e. öň VII asyryň soňy VI asyryň birinji ýarymy) hem urug hem-de obşına aristokratlaryna degişli gatlakdan bolupdyr. Ol

¹ Дератани Н. Ф., Тимофеева Н. Т. Хрестоматия по античной литературе. Греческая литература. М., 1965, стр. 99 (Terjime eden Romanguly Mustakow).

² Görkezilen eser, 100 sah. (Terjime eden Romanguly Mustakow).

zenan köp wagtlap Sissiliýa adasynda sürgünde ýaşapdyr. Ýöne soňra Watany Lesbos adasyna gaýdyp gelipdir. Ol, esasan, söýgi lirikasyny esaslandyryjydyr. Sapfo Faon atly bir ýaş ýigidi söýýän eken. Emma ol ýigit onuň söýgüsini jogapsyz galdyrany üçin, rowaýata görä, Sapfo ahyrsoňy özüni bir gaýadan deňze taşlap öldüripdir.

Sapfonyň köp goşgulary onuň joralaryna bagyşlanypdyr. Sebäbi şol döwürde zenanlar aýry, erkekler aýry ýygnaňsyklar geçiripdir. Onuň goşgularynda jogapsyz söýgi äheňleri güýçli ýaňlanýar. Ol Afroditadan kömek sorap, öz gaýgy-gamyny, duýgularyny beýan edýär.

Sapfonyň goşgularynda güller, bahar, güneş nury, gözeli tebigatyň reňkleri aýratyn orun tutýar. Grek edebiýatynda Sapfo we Alkeý ilkinjileriň hatarynda öz goşgularynda tebigatyň gözelligini wasp edipdirler.

Sapfo tebigatyň, adamlaryň gözelligini, olaryň owadan egin-eşigini wasp edýär. Ol kiçijik gyzyňy «tylla güljagaza» deňeýär. Şahyr adamlaryň oňat häsiýetleriniň olara has gözellik berýändigini aýdýar:

Görmegeý gözeli gördükçe göresiň geler,
Kimiň özi gowy bolsa, her bir gözele deger —¹

diýip, gözelligiň ölçegi barada öz pikirini beýan edýär. Başga bir goşguda Sapfo: «Biziň söýýän zadymyz gözeldir» diýip nygtaýar.

Sapfonyň döredijiliginde toý aýdymlyry-da bolupdyr. Şeýle-de Sapfo bir goşgusynda Alkeýe jogap ýazypdyr:

Ýürek pikirleriň päk bolanynda
Diliňden sypmazdy bihaýa sözler,
Utanja-da gapylmazdy gözleriň,
Düşnükli bolardy aýdylýan sözler.²

Sapfonyň aýdymlyry soňky asyrlarda-da Gresiýada we Rimde uly meşhurlyga eýe bolupdyr. Rim şahyrlary Katull we Gorasiý öz

¹ Аннеткова-Шарова Г. Г., Чекалова Е. И. Античная литература. Л., 1980, стр. 79.

² Дератани Н. Ф., Тимофеева Н. Т. Хрестоматия по античной литературе. Греческая литература. М., 1965, стр. 103.

döredijiliginde ýygy-ýygydan Sapfonyň döreden goşgy düzüş ölçegini ulanypdyrlar.

Melika aýdymlarynyň (ýekelikde aýdylýan görnüşiniň) ýene bir wekili *Anakreont* (b. e. öň VI asyr) gelip çykyşy boýunça Kiçi Aziýanyň Teos şäherinden bolupdyr. Ol Teosyň koloniýalary bolan Abderde we Fessaliýada köp wagtlap tiran Polikratyň köşgünde ýaşapdyr. Çakyr içmek, söýgi, şatlyk, durmuşdan lezzet almak ýaly temalar onuň goşgularynda esasy orun tutýar. Onuň baş hudaýy Erot bolupdyr. Anakreontyň birnäçe goşgularynda saçlaryna ak girip, garran adamyň durmuşa bolan uly söýgüsi beýan edilýär.

Ol şeýle-de hudaýlara bagyşlanan gimn aýdymlaryny, elegiýalar we tankydy häsiýetli epigrammalar ýazypdyr.

Anakreontyň köp goşgulary biziň günlerimize çenli gelip ýetipdir, ýöne onuň goşgularyna öýkünip soňky asyrlarda ençeme şahyrlar tarapyndan döredilen goşgular onuň adyna uly şöhrat getiripdir. Şeýle goşgulara *anakreontika* diýilýär.

Hor aýdymlary

Hor lirikasy Sparta şäherinde gülläp ösüpdir. Ol adamlary öz watançylyk borjuna ýerine ýetirmeklige çagyrypdyr.

Hor lirikasynyň görnükli wekili *Pindar* (b. e. öň VI–V asyr) Fiwa şäheriniň golaýynda Kinoskefal diýen obada eneden bolýar. Ýaşlygynda gowy bilim alypdyr. Afina şäherinde saz öwrenipdir. Ol Delfada Sissiliýada tiranlaryň köşklerinde bolupdyr. Rowaýata görä, ol Argos şäherinde aradan çykypdyr. Onuň aradan çykan ýyly belli däl. Pindar dört müňe golaý eser ýazypdyr.

Onuň epikiniýa görnüşli goşgulary atletleriň (türgenleriň) edermenligini wasp edipdir. 45 sany epikiniýasy biziň günlerimize gelip ýetipdir. Pindar öz goşgularynda hudaýlary ýokary ahlakly, parasatly we güýçli keşpler hökmünde suratlandyryýar. Ol hudaýlar baradaky köp mifleri beýan edipdir.

Pindar özi aristokrat gatlagyndan bolany üçin, eserlerini çylşyrymly dilde ýazypdyr. Onuň eserleri giň halk köpçüligi üçin niýetlenilmändir. Pindar mifleri hökümdarlaryň, tiranlaryň aslynyň hudaýlar bilen baglanyşyklydygyny görkezmek üçin ulanypdyr.

Pindaryň eserleriniň, aýdymlarynyň esasy maksady watansöýüjilik, ata-babalarynyň at-abraýyny goramak bolupdyr.

Dramanyň döreýşi we ösüşi. Attika dramasy

Gadymy Gresiýada Afinada b. e. öň VI–IV asyrlarda drama eserleri kemala gelipdir. Sebäbi şol döwürlerde şahsyýetiň aňy ösüp başlapdyr. Gadymy döp-dessur oýunlary, yrymlary kem-kemden grek teatrynyň döremegine getirýär. Ilkinji grek teatrynyň dörän ýeri Afina şäheri bolupdyr. Bu ýerde lirika bilen bir hatarda drama-da ösüpdür. Afinada dörän drama eserlerine *Attika dramasy* diýilýär. Sebäbi ol grekleriň Attika welaýatyny aňladypdyr. Attika welaýaty grek medeniýetiniň ösmeginde uly rol oýnapdyr. Onuň merkezi Afina şäheri bolupdyr. Şol wagt şäherler ulalyp, medeniýet ýaýradypdyr merkezlere öwrülipdir.

Tragediýanyň döremegine gadymy döp-dessurlar güýçli täsir edipdir. Uly edermenlik görkezen gahrymanlaryň ölümüne bagyşlanyp geçirilýän çäreler, gahrymanlar baradaky aýdymlar, poemalar tragediýanyň aýratyn žanr hökmünde döremegine täsir edýär.

Tragediýa sözi grek dilinde iki sany sözden gelip çykypdyr. Ýagny «*tragos*»-teke, geçi; «*ode*»-aýdym diýmekligi aňladypdyr. Başgaça aýdanymyzda tragediýa «geçiniň aýdymy» diýmegi aňladypdyr.

Gadymy Gresiýada Dionis atly hudaýyň şanyna tekäni ýa-da geçini gurban beripdirler. Dionis grek mifologiýasynda çakryň hudaýy bolupdyr. Grekler bilen medeni aragatnaşykda bolan rimliler hem ony çakyr hudaýy diýip kabul edipdirler. Olar Dionisi Bacchus diýip atlandyryýarlar. Şonuň üçin meý, çakyr içilip gurulýan meýlislere «*wakhanaliýa*» diýip atlandyrylypdyr. Dionis baradaky köp hekaýatlar çakyr içip şatlanmak baradaky gürrüňleri öz içine alýar. Şol çakyr içişlik üýşmeleşine nimfalar (ýagny gyzlar) hem-de satirler (oglanlar) gatnaşypdyrlar. Satirler ýarysy at we ýarysy goç görnüşinde suratlanylýapdyr. Grekler Dionisi tekäniň görnüşinde göz önüne getiripdirler hem-de üzümiň bol hasylly bolmagy üçin Dionisiň şanyna hökmany suratda bir tekäni gurban edipdirler hem-de teke barada aýdym

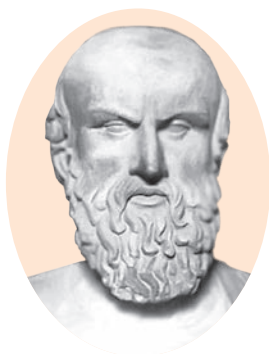
aýdypdyrlar. Şeýle döp dessurlar bilen baglanyşykda tragediýa žanry ýüze çykýar.

Teatrda oýunlar ilki toparlaýyn hor aýdymalarynyň üsti bilen görkezilipdir. Soňra oýunlary janlandyrmak üçin maskalar hem-de bir aktýor girizilipdir. Soň ol aktýorlaryň sany ikä ýetipdir. Olar hor aýdymalarynyň arasynda tomaşaçylary güýmäpdirler we hor aýdym aýdanda hora sorag bermek bilen oýny janlandyrypdyrlar. Teatrda oýunlar baýramçylyk wagty görkezilipdir. Ol oýunlar käte uzyn günläp dowam edipdir. Tomaşaçylar şol ýerde iýip-içip oýun görüpdirler.

Şu döwürde Attika dramasyňyň ösmeginde Fespid, Eshil, Sofokl, Ewripid ýaly şahyrlar uly rol oýnapdyr. Bu şahyrlar birnäçe tragediýalary ýazypdyrlar. VI asyryda ýaşap geçen Fespidiň tragediýalary biziň günlerimize çenli doly gelip ýetmändir. Onuň eserlerinden bölekler saklanyp galypdyr.

Eshil

(b. e. öň. 525–456-njy ý.)

Eshil «tragediýanyň atasy» diýip atlandyrylýar, sebäbi onuň tragediýalary grek teatrynyň, edebiýatynyň ösmeginde uly itergi beren ilkinji eserler bolupdyr. Eshil b.e.öň 525-nji ýylda doglupdyr we 456-njy ýylda aradan çykypdyr. Eshil barada köp maglumat galmandyr. Ol Afina şäheriniň eteginde doglupdyr. Ol ýeriň adyna Elewsina diýipdirler. Onuň kakasynyň üzüm ekýän bir bölek ýeri bar eken. Eshiliň maşgalasy tanymal maşgala bolup, parslar bilen bolan urşa gatnaşypdyrlar. Eshil hem özüni tanymal şahyr däl-de, eýsem uruşlara gatnaşan harby, batyr gahryman hökmünde belläp, mazarynda Marafon urşunyň weterany, şol urşa gatnaşanlygy barada ýatlama ýazgysyny, ýagny epitafiýa ýazmaklaryny wesýet edipdir. B. e. öň 470-nji ýyllar töweregi, soňra 458-nji ýylda Eshil Sissilýada bolupdyr. Şol ýerde-de ol aradan çykypdyr we jaýlanypdyr.

Eshiliň ilkinji eserlerinden biziň günlerimize onuň «*Ýalbaryanlar*», «*Parslar*» ýaly tragediýalary gelip ýetipdir. «*Parslar*» tragediýasynda grekleriň we parslaryň arasynda bolup geçen uruş barada gürrüň berilýär. Şol urşa Eshiliň özi hem gatnaşypdyr. Ýöne Eshil uruş wakalarynyň taryhy beýanyny bermän, hakyky bolup geçen taryhy wakalary mifologik garaýyşlary bilen suratlandyrýar. Bu tragediýa ilkinji gezek 472-nji ýylda sahnada goýlupdyr. Eshiliň beýan etmegine görä, parsalaryň ýeňiljekdigi öňünden Kserkisiň ejesi Atossanyň düşüňe girýär. Onuň düşüňde Kserks iki sany aýaly bir araba goşjak bolýar. Olaryň biri grek eşiğinde, beýlekisi parsalaryň eşiğinde. Kserks Aziýa eşikli aýaly araba goşanda, ol aňsatlyk bilen boýun bolup araba goşulýar, ýöne grek aýaly araba goşulanda ol bir ýerde durman arabany agdarýar. Şondan soň Salamin diýen ýerde parsalaryň ýeňlendigi barada habar gelýär. Tragediýanyň soňy Kserkisiň aglamagy we horuň aýdymy bilen gutarýar. Eshil bu tragediýada Kserksiň ýeňilmeginiň sebäbini onuň halka zulum ediji patyşa bolandygy hem-de grekleriň ýurduny basyp almakçy bolanlygy bilen düşündirýär. Tragediýada watançylyk ideýasy öňe sürülýär. Eshiliň teatra girizen täzeligi – ol ikinji aktýoryň roluny girizipdir.

Öň aýdyp geçişimiz ýaly, ilkinji tragediýalary ýazan Fespid oýny janlandyrmak üçin birnäçe täzelikler girizipdir we ilkinji gezek hora jogap berer ýaly aktýoryň roluny, gepleşigi girizýär. Eshil dramanyň mazmunyny gowy açyp görkezmek üçin ikinji aktýoryň roluny girizýär hem-de horuň roluny çäklendirýär.

Eshiliň hemme eserleri bize gelip ýetmändir. Onuň ýazan 90 tragediýasyndan bary-ýogy 7-si biziň günlerimize gelip ýetipdir.

Eshiliň iň görnükli tragediýasy «*Çüýlenen Prometeý*» eseridir. Ol Prometeý baradaky mifi ulanyp, «*Çüýlenen Prometeý*» atly tragediýasyny ýazypdyr. Eshiliň bu tragediýasynda Prometeý adamlaryň dosty hökmünde suratlandyrylýar. Ol diňe bir adamlaryň nesilbaşysy, ýagny titan¹ hökmünde suratlandyrylmaýar. Bu tragediýada Eshil Prometeýiň üsti bilen ynsanperwer, azatlyk üçin göreşýän adamyň

¹ Titan – gadymy grek mifologiýasyna görä, titanlar ýerde dörän ilkinji äpet jandarlar bolupdyrlar. Olar Uranyň (asmanyň) we Geýanyň (Ýeriň) çagalary bolupdyrlar. Olar Zewse garşy göreşipdirler we şol sebäpli Zews olary Tartara (jähen-neme) taşlapdyr.

keşbini görkezýär. Zews tiran, zulum ediji hökmünde görkezilýär, sebäbi Eshil öz döwründe höküm sürüp geçen tiranlaryň zalym häkimiýetiniň gaýdyp gelmegini islemeýär.

Tragediýada aýdylyşyna görä, Prometeý adamlary palçykdan ýasapdyr. Prometeý Zews titanlara garşy göreşende özi titan bolsa-da, ol Zewse kömek beripdir. Ýöne Zews adamlary ýok etjek bolanda, Prometeý Zewse garşy göreşýär.

Prometeý Zewsdan ot ogurlap, ony adamlara beripdir, ýagny olara oduň syryny açyp görkezipdir. Prometeý adamlary tüm gowaklardan çykarypdyr. Olar öň garaňky gowaklarda ýaşayan ekenler. Prometeý adamlara kerpiçden jaý gurmagy, hat ýazmagy, hasap ýöretmegi, ýyly pasyllara bölmegi, ýagny ýaz, gyş, tomus, güýz pasyllarynyň çalşyp durýandygyny adamlara öwredipdir.

Tragediýada aýdylyşy ýaly, «Öň adamlar gözi bolsa-da görmeýän ekenler, gulagy bolsa-da eşitmeýän ekenler». Hat ýazmak, sanamak, hünär öwrenmek, ylym, bilim, bu zatlaryň barysyny adamlara Prometeý öwredipdir diýmek bilen, Eshil jemgyýetiň ösüşe barýandygyny nygtaýar we özüniň «Adamlar gadym döwürde «Altyn asyrda» ýasapdyr, soň olaryň durmuşy erbetleşipdir» diýen öňki pikirinden dänýär.

Başgaça aýdylanda, bu tragediýada beýan edilişine görä, Eshil bir wagtlar hamana adamlar «Altyn asyrda» ýasapdyr diýlen mife ynanmaýar. Ol ösüşiň tarapdary bolup çykyş edýär. Onuň pikirine görä, adamzat jemgyýeti gitdigiçe kämilleşýär, wagşyýana durmuşdan akylly, paýhasly gurlan durmuşa geçýär.

Prometeý bar durky, ýüregi bilen adamlaryň tarapynda. Ol daga çüýlenip, onuň her gün bagryny bürgüt çokýanam bolsa, Zewse boýun egmeýär, öňki garaňky durmuşyna gaýdyp gelesi gelmeýär. Prometeý Zewse ýüzlenip:

Sen bilip goý, jebir-sütem çeksemem,
Saňa sadyk gul deý hyzmat etmerin – ¹

diýip, mertlik bilen oňa boýun egmejekdigini aýdýar.

¹ Тронский И. М. История античной литературы. М., 1983, стр. 124.

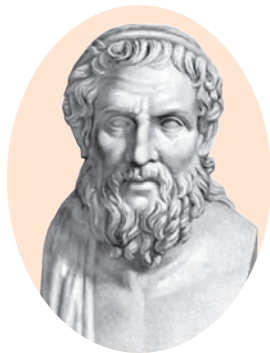
Bu tragediýada Prometeý hudaýlaryň zulumyna garşy göreşýän, adamlara tebigatyň syrlyrny açyp görkezýän mert gahryman hökmünde suratlandyrylýar. Asyrlaryň dowamynda Prometeý adamzadyň azatlygy üçin göreşen we şonuň üçin ejir çekip, Zewse boýun egmänligi üçin Zews tarapyndan Tartara taşlanan gahryman hökmünde ýaşap gelyär.

Sofokl

(b. e. öň 496–406-njy ý.)

Sofokl Afinanyň golaýynda ýerleşen Kolon şäherinde doglupdyr. Ol ýeriň örän gözel tebigaty bar eken. Bu barada Sofokl «Edip Kolonda» diýen tragediýasynda durup geçýär. Sofokl gelip çykyşy boýunça örän baý maşgaladan bolupdyr. Onuň kakasy ýarag ussahanasynyň hojaýyny bolupdyr. Ol ogluna gowy bilim beripdir. Sofokl lukmançylyk edipdir, gimnastika we saz sungatyny öwrenipdir. Teatrda aktýor hökmünde-de çykyş edipdir. Gomeriň «Odisseýa» poemasynyň esasynda düzülen bir oýunda ol patyşa aýal Nawsikaýanyň roluny oýnap, baýrak hem alypdyr. Sofokl grekleriň tragik rollary oýnaýan iň söýgüli aktýory bolupdyr. Ýaryşlarda Eshil diňe 13 gezek ýeňiji diýlip yglan edilipdir, emma Sofokl 24 gezek ýeňiji bolupdyr. Ýekeje gezek hem ýeňilmändir. Sofokl ölenden soň onuň mazary keramatly «gahrymanyň mazary» diýip yglan edilipdir.

Şol döwürde grekler Sofokl, Eshil, Ewripidiň döredijiligine baha berenlerinde, olaryň Salamin söweşine (b. e. öň 480 ý.) bolan gatnaşygy bilen ölçäpdirler. Gadymy rowaýata görä, kyrk baş ýaşly Eshil b. e. öň 480-nji ýylda Salamin söweşinde parslyrny

Perikl

garşysyna söweşýärkä, Sofokl bu ýeňşi belleýän baýramçylykda oglanlaryň horunda aýdym aýdypdyr. Ewripid şol wagt ýaňy doglupdyr. Başgaça aýdylanda grekleriň pikirine görä, Sofokl grek medeniýetiniň gülläp ösen döwrüniň şahyrydyr. Tragediýa žanryny ösdürmekde ol Eshil we Ewripidiň arasynda ortanjy ýerde durýar.

Sofokl öz eserlerinde hökümeti dolandyrmak, her bir adamyň jemgyýetiň önündäki borjy, jemgyýetde özüni alyp barşy, adam we hudaýlar ýaly temalary beýan edýän meseleleri gozgapdyr.

Syýasy garaýyşlary boýunça Sofokl ýaşlygynda ýer eýeçilik partiýasynyň başlygy Kimona golaý durupdyr, soňra bolsa Perikliň tarapyna geçipdir. Ömrüniň ahyrna çenli Sofokl demokratiýanyň tarapdary bolupdyr. Onuň döredijiliginiň gülläp ösen döwürne «Perikliň asyry» hem diýipdirler.

B. e. öň 443-nji ýylda Demokratik partiýanyň ýeňiş gazanmagy we Kimonyň kowulmagy bilen halk ýygnaýy 15 ýylyň dowamynda Perikli in ýokary strateg¹ wezipesine saýlaýar, ondan soňam Perikl ömrüniň soňuna çenli häkimiýeti dolandyrýar. Bu döwür grek demokratiýasynyň, jemgyýetiniň gülläp ösen we soň çökgünlige düşüp başlan döwürüdür.

Şol döwürde häkimiýet başyna gul eýeleriniň öňdebaryjy topary geçýär. Ýurdy ilki erkin ilatyň aşaky gatlagy, Perikliň döwründe bolsa gурply gul eýeleri dolandyrýar. Perikl olaryň bähbitlerini gorapdyr.

Edip we sfinks

Ol 30 ýyllap Afina döwletiniň başynda durýar. Onuň dolandyran wagty ýurt gülläp ösüpdür. Afina medeni durmuşyň merkezine öwürlip, beýleki grek döwletlerinden alymlar, şahyrlar, heýkeltaraşlar bu ýere gelipdirler.

Sofokl Perikliň ýakyn dosty bolupdyr. Bu dostluk 20 ýyllap, ýagny tä b. e. öň 430-njy ýylda Perikl mergi keselin-

¹ Strateg – serkerdebaşy, serkerde.

den ölýänçe dowam edipdir. Perikliň döwri Afina demokratiýasynyň gülläp ösen döwri hasaplanýar.

Sofoklyň 123 sany eseri bolupdyr. Bize onuň diňe 7 tragediýasy gelip ýetipdir. Ol tragediýalaryň içinde has gyzyklylary Edip şa baradaky Fiwa miflerinden alnan «*Edip şa*», «*Edip Kolonda*», «*Antigona*» tragediýalarydyr.

«*Edip şa*» tragediýasynda Sofokl öz döwrüniň in bir wajyp meseleleriniň birini görkezýär. Bu tragediýada adam ykbalynyň hudaýlar tarapyndan kesgitlenişi we adamyň öz täleýine garşy göreşi beýan edilýär. Tragediýada Sofokl hudaýlaryň emri we adamyň azat erki baradaky meseläni gozgaýar. Şahyr bu eseri ýazmakda Edip şa hakyndaky mifologiyadan peýdalanyndyr.

Tragediýada Fiwanyň şasy Laýyň ogly Edibiň ykbaly yzarlanýar. Mifden belli bolşy ýaly, ykbalyň emri bilen Laý öz oglunyň elinden ölmelidigini bilip, ogly doglanda aýagyny deşdirip, Kiferon dagynyň jülgesine taşlamagy buýurýar. Şonuň üçin oglanyň adyna «Edip» diýip at dakýarlar. Bu söz grek dilinde «aýaklary çişen» diýmekligi aňladýar.

Emma şazadany öldürmeli çopan, Edibi halas edýär we ony korinfi başga bir çopana berýär. Ol çopan hem çagany Korinfiň patyşasy Polibe berýär. Öz perzentleriniň ýoklugy üçin Polib we onuň aýaly Meropa Edibi öz ogly ýaly ulaldyp terbiýeleýärler. Ulalyp ýigit ýeten Edip bir gün bir meýlisde otyrka bir serhoş myhman oňa:

«Sen bir çöpdüýbi ograş»,¹

diýip, onuň Polibiň we Meropanyň öz ogly dældigini aýdýar. Edip onuň diýenine ynanman Delfanyň orakulynyň² ýanyna gidýär. Emma orakul oňa bu barada anyk jogap bermän, şeýle diýýär:

Diýdi: «Görjegin bor görgüdir güzap,
Ýatarsyň öz eneň bilen dalaşyp,
Çaga öner, galarsyň kân nalyşa,
Öz ataňam öler seniň eliňden»³.

¹ *Sofokl. Edip şa. Aşgabat, 1976, 48 sah.*

² Orakul – hudaýlaryň adyndan soraglara jogap berýän žres.

³ *Sofokl. Edip şa. Aşgabat, 1976, 48 sah.*

Edip şeydip orakuldan, ýagny pal atyjydan öz atasyny öldürip, ejesine öýlenjekdigini bilýär we Korinf şasyny, şa aýalyny öz ene-atasy hasaplap, Korinfden gaçýar. Fiwa barýan ýolda ol näbelli goja bilen jedelleşip, ony öldürýär we şol wakadan soň Fiwany elhenç sfinksden halas edýär.

Grek mifologiýasynda sfinks Tifondan we Ehidnadan dörän ýüzi we döşi aýal sypatly, göwresi ýolbars şekilli, guş ganatly elhenç jandar Laýyn günä iş edeni üçin Gera tarapyndan Fiwa şäherine ibirilipdir. Sfinks Fiwa şäheriniň ýanyndaky dagda ýa-da şäher meýdançasynyda oturyp, her geçenden «Janly jandarlardan haýsysy irden dört aýakly, gündiz iki aýakly, agşam üç aýakly ýöreýär?» diýen matalyň çözgüdini sorapdyr. Kim dogry jogap berip bilmese, ony öldüripdir. Şeýdip Fiwanyň köp tanymal adamlaryny heläk edipdir. Şol heläk bolanlaryň içinde patyşa Kreontyň hem ogly bar eken. Gaýgy-gama batan Kreont öz şalygyny we aýal dogany Iokastany kim Fiwany sfinksden halas etse, şoňa berjekdigini yglan edýär. Bu mataly Edip çözüpdir. Sfinks bolsa lapykeç bolup, özüni dagdan uçuda taşlap ölüpdir.

Tragediýada bu sfinks baradaky mif doly beýan edilmeýär, ýöne Edibiň sfinksiniň matalyny dogry çözüp, ony jedelde ýeňendigi barada aýdylýar. Onuň üçin Edip halk tarapyndan Fiwa patyşa saýlanýar we şa aýaly Iokasta öýlenýär. Köp ýyllaryň dowamynda ol halkyň hormatyndan peýdalanyp, ýurdy adalatly dolandyryýar.

Ýöne birnäçe wagtdan soň ýurda mergi keseli gelýär. Tragediýa şu ýerden başlanýar. Hor Edibiň şäheri halas etmegini soraýar. Kreont, ýagny Iokastanyň dogany Edibe betbagytçylygyň sebäbini şeýle düşündirýär:

Diňle onda emrin hak-tagalanyň,
Hem gudratly Apollonyň kelayn:
Diýýär olar: «Fiwa topragna ornan
Zulmaty dep ediň, amanyň bermän»¹.

Onuň aýdyşyna görä, ýurduň ilatynyň arasynda ganhor bar, ony ýurtdan kowmaly. Hakykaty bilmezden Edip yhlas bilen jenaýatkäri

¹ *Sofokl.* Edip şa. Aşgabat, 1976, 9 sah.

gözleýär. Hakykatyň üsti açylandan soň onuň ejesi Iokasta özüni asyp öldürýär. Edip bolsa ejesiniň iňňeli gülýakasyny alyp öz gözlerini kör edýär.

Tragediýanyň merkezi keşbi bolan Edip adalatly patyşadyr. Ol öz ýurdunyň abadançylygy üçin hemme zada taýyn, özüni hudaýlaryň kömekçisi hasaplaýar. Ol erbet işlere baş goşmajak bolýar. Hatda orakul ýazgytda oňa nämäniň garaşandygyny aýdanda-da, ol özüni mertlerçe alyp barýar we täleýine, hudaýlaryň emrine garşy gidýär. Elbetde Sofokl adamlaryň hudaýlara hormat goýmalydygynyň tarapdary bolupdyr, ýöne bu tragediýada wakalar hudaýlaryň buýruşy ýaly bolsa-da, Edip ahyrsoňy ruhy tarapdan ýeňiji bolup çykýar, sebäbi ol öz täleýine ýazylan erbet zatlaryň garşysyna aňly-düşünjeli göreşýär.

Tragediýanyň soňunda-da «Men özüm özümi näletledim» diýip, oňa hudaýlar jeza bermän, öz-özüne jeza berendigini aýdýar. Özüniň çykaran buýrugyna laýyklykda Fiwany terk edip, çagalary bilen hoşlaşyp, özüniň bäbejikkä tapylan ýeri bolan Kiferon dagyna gidýär. Şeýdip ähli zady taşlap gitmek her näçe kyn hem bolsa, Edip öz jzasyny mertlerçe çekýär:

Diýary terk etmek niçik yzaly!
Nädeýin, men munda hemmeden burun
Ýurdum terk etmeli. Şeýledi emrim.
«Kimem bolsa ýurdy harlan haramy,
«Kowmaly!» diýip, özüm beripdim emri...¹

Elbetde hudaýlar güýçli, ýöne Edip hem azat hereket edip, ahlak taýdan ýeňiji bolup çykýar, çünki bolup geçen erbet hadysalar Edibiň öz islegine görä däl-de, hudaýlaryň emri bilen amala aşýar.

Biz «*Edip Kolonda*» tragediýasynyň üsti bilen Sofoklyň adamyň bilmezlikde eden gabahat işine bolan garaýşyny öwrenýäris. Durmuş çylşyrymly, adam köplenç ýalňyşýar we bigünä bolsa-da ejir çekýär. Özüne ýowuz jeza beren Edip ogullary tarapyndan dogduk meka-

¹ *Sofokl*. Edip şa. Terjime eden Annaly Berdiýew. Aşgabat, 1976, 84 sah.

nyndan kowulýar. Ol Sofoklyň Watany, Afinanyň golaýyndaky Kolon şäherine gelýär.

Ismena Edibiň ikinji gyzy täze habar getirýär, eger-de Edip haýsy ýurtda aradan çyksa, ol şol ýurduň haýyr getiriji howandary bolmaly. Bu hakda Kreont we Edibiň ogullary Polinik we Eteokl bilýär. Kreont bilen Polinik Edibi Fiwa getirmek isleýärler. Ýöne Edip garşy bolýar. Ony Afinanyň şasy Tezeý myhmansöýerlik bilen kabul edýär. Edip şol ýerde aradan çykýar we Afina şäheriniň howandary bolup galýar. Bu tragediýada Sofokl watansöýüjilik we günäni ýuwmak ideýalaryny öňe sürýär. Edip çeken jebri-jepalary bilen öz günäsini ýuwyar.

«*Antigona*» tragediýasynda-da Fiwa mifleriniň sýužeti ulanylyr. Bu tragediýa Eshildäki ýaly trilogiýanyň düzümine girmändir, gutarnykly, aýratyn eser bolupdyr. Eserde awtor ylahy kanunlar bilen adamlaryň baş-başdaklygyny garşy goýýar, ýazylmadyk ylahy kanunlary hemme zatdan ýokarda tutýar.

Antigona baş gahrymanyň adydyr. Onuň dogany Edibiň ogly Polinik öz dogany Eteokl bilen bolan söweşde ölýär. Patyşa Kreont Polinigiň jesedini jaýlamagy gadagan edýär, ony it-guşlaryň öňüne taşlamagy buýurýar. Kreontyň buýrugyna garamazdan Antigona dini-däpleri berjaý edip, doganyny jaýlaýar. Munuň üçin Kreont ony gowakda gabamagy buýurýar. Antigona Kreonta boýun bolmaýar, ol özüni heläkleýär. Antigonany söýýän Kreontyň ogly Gemon hem özüni hanjar bilen sanjyp öldürýär. Kreontyň aýaly Ewridika öz oglunyň ölümüne gynanyp wepat bolýar. Bu betbagtçylyklar Kreontyň özüniň hudaýlaryň ýanynda hiç kimdigini boýun almagyna getirýär. Şonuň üçin tragediýada hor: «Pelegiň kuwwaty ýeňilmezdir, ol altyndanam, Areýdenem, gara ýag çalnan berk deňiz gämilerindenem güýçlüdir» diýip, aýdym aýdýar.

Antigona – güýçli, özdüýenli, erkli zenan. Olgadymy urug-maşgala däplerini berjaý edýär. Öz edýän işiniň ynsanperwerlik nukdaýnazarýndan dogrudygyny bilýär we şol sebäpli Kreonta batyrgaý garşy çykýar. Ol ölüm-denem gorkmaýar, ýöne her bir adamda bolşy ýaly, Antigona ýaş başyna ölmek agyr degýär. Ýowuz Kreont öz hereketlerini döwletiň bähbitleri bilen düşündirýär. Ol Watanyň halasgäri bilen duşmanyny deň tutmak islemeýär. Öz buýrugyna garşy çykylmagyny

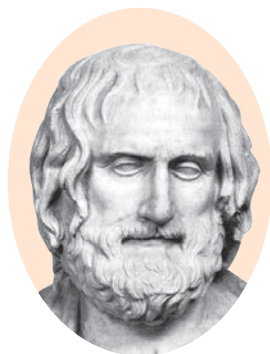

Kreont döwlete garşy gitmek diýip düşüňýär. Onuň pikirine görä, hat-da patyşa ýalňyssa-da, oňa doly boýun bolmaly. Beýleki keşpler, gahrymanlar Antigonanyň dogany Ismena, Garawul, Antigona öýlenjek ýigit Gemon diňe epizodik suratda esasy gahrymanlaryň keşplerini doly açyp görkezmek üçin tragediýada görkezilýär.

Sofoklyň döwründe şahsy gul eýeçiliginiň, söwda gatnaşyklarynyň ösmegi durmuşda, jemgyýetde uly gapma-garşylyklary döredýär. Şol sebäpli Eshiliň ýaşan wagtyna garanynda Sofokl döwründe şahsyýet meselesi, onuň ahlak keşbi derwaýys mesele bolup öňe çykyar. Sofokl Eshildenem beter tutanýerlilik bilen polisiň we jemgyýetiň edep-ahlak esaslaryny goramaly bolýar. Şu sebäplere görä, ynsan we onuň duýgulary, içki oý-pikirleri, şatlygy, gaýgy-gamy Sofoklyň tragediýalarynyň merkezinde durýar.

Ewripid (b. e. öň 480–406ý.)

Ewripid (b. e. öň 480–406ý) höküm-dar Perikl döwründe ýaşapdyr. Bu döwürde Afinada demokratiýa gülläp ösýär. Ýöne Afinanyň basybalyjylyk häsiýetli syýasaty ony beýleki polis şäherler bilen çaknasyga getirýär. Netijede, Peloponnes urşy bolup geçýär. Bu uruş 431-nji ýyldan tä 404-nji ýyla çenli dowam edýär. Aýratyn hem Afina we Sparta döwletleri özara urşup güýçden gaçýarlar. Ine, şu döwürde grek medeniýeti pese düşüp başlaýar. Ewripidiň döredijiligi grek medeniýetiniň pese düşüp başlan wagtyna gabat gelýär. Ewripid ýaşlygynda atletika, sport, saz medeniýeti, surat çekmeklik bilen meşgullanypdyr, poeziýa we filosofiýa bilen hem gyzyklanypdyr.

Ony filosoflar *Anaksagor* we *Protagor* okadypdyr. Protagor şol döwürde täze dörän sofistleriň toparyna degişli bolupdyr. «Sophistes» grek sözi bolup, «ussat, hudožnik» diýmekligi aňladýar. Sofistler mugallymçylyk edip aň-bilim ýaýradypdyrlar, parasatlylygy, dilewar-

lygy öwredipdirler. Olar dinden ýüz öwrüpdirler we tebigat, jemgyýet hadysalaryny akyl bilen düşündirmäge synanyşypdyrlar.

Sofistik filosofiýasy Peloponnes urşy döwründe dörän ruhy çökgünligiň netijesi bolup durýar. Şol uruşlar döwründe adamlar hiç bir zadyň durnukly dälidine düşünýärler. Şol sebäpli sofistler her bir adamyň durmuşda öz garaýşy bolup biler, onuň garaýşy hökman köpçüligiň garaýşyna meňzeş bolmaly däl diýen pikiri öňe sürýärler. Protagor hudaýlaryň bardygyny şübhe astyna alypdyr. Sofistler durmuşda «Ähli zadyň ölçegi adamdyr»¹ diýen ideýany hem-de hakykatyň ähtimallygy baradaky pikiri öňe sürýärler.

Sofistleriň filosofiýasyna Sokrat we onuň tarapdarlary garşy çykýarlar. Sokratyň pikirine görä, erbet işler adamlaryň bilimsizliginden, nadanlygyndan gelip çykýar.

Ewripid sofistleriň aýdýan pikirlerini gyzyklanma bilen diňläpdir we şol bir wagtda ol Sokrat bilen hem dost bolupdyr. Ýöne Ewripid öz dünýägaraýşy boýunça hudaýlary akyl bilen çalşan Anaksogora golaý durupdyr. Şonuň üçin Ewripidiň eserlerinde hudaýlar erbet häsiýetler bilen görkezilýär.

Ewripid Eshil we Sofokl ýaly döwlet işinde işlemändir. Ol öz döredijiligi bilen Watanyňa gulluk edipdir. Ewripid 90-dan gowrak tragediýa ýazypdyr. Olardan biziň günlerimize 17-si gelip ýetipdir. Onuň «*Alkesta*», «*Medeýa*», «*Orest*» we başga-da birnäçe tragediýalary meşhurlyk gazanypdyr.

Ewripidiň «Medeýa» tragediýasy

Ewripid bu tragediýanyň sýužetini argonawtlaryň² ýörişi baradaky gadymy grek mifologiýasyndan alypdyr. Medeýanyň taryhy şol mifler bilen baglanyşyklydyr. Olar barada Gomeriň «*Iliada*» we «*Odisseyä*» poemalarynda, Gesiodyň «*Teogoniýa*» atly eserinde we beýleki çeşmelerde-de gürrüň berilýär.

¹ Анпеткова-Шарова Г. Г., Чекалова Е. И. Античная литература. Л., 1980, стр. 101.

² Argonawtlar – gadymy Gresiýada «Argo» atly gämide Günbatar Gruziýanyň çäklerindäki Kolhida ülkesine gyzyly runony (tylla reňkli goýun derisi) almak üçin ýöriş eden deňizçileriň ady.

Şol miflerde beýan edilişine görä, Medeýa Kolhidanyň patyşasy Eetiň gyzy, Geliosyň agtygy bolupdyr.

Argonawtlar Ýason başlyklaýyn Kolhida gelenlerinde, greklere howandarlyk edýän hudaýlar Medeýanyň kalbyna Ýasona bolan hyjuwly söýgi duýgularyny salýarlar. Ýason oňa öýlenmäge wada berensoň, Medeýa Ýasona patyşa Eetiň synaglaryndan geçmäge kömek edýär.

Medeýa gyzyly runony gorap ýatan aňdardany jadyly içgi berip ukladýar we Ýasona şol tylla öwüşginli derini ele salmaga kömek edýär. Soňra Ýason bilen Kolhidadan gaçýar. Yzyndan kowup gelýän adamlary saklamak üçin özi bilen bile gaçan Apsirt atly kiçi doganyny öldürip, onuň jesedini bölekläp deňze taşlaýar. Sebäbi Medeýa bu elhenç wakanyň agyr hasratynyň, gaýgy-gamynyň kakasyny saklamakdygyny, onuň öz oglunyň böleklerini ýygnaýjakdygyny bilýär.

Argonawtlar öz Watany Ýolka gelenlerinde, Medeýa Ýasonyň kakasyny we doganyny öldürip, tagty eýeläp, zor bilen patyşa bolan Peliýden Ýasonyň aryny almaga kömek edýär.

Medeýa Peliýiň gyzlaryna olaryň garry kakasyny bölekläp gazanda gaýnatsalar, jadyly içgiler bilen ony ýigdeljekdigini aýdyp ynandyrýar. Olary ynandymak üçin Medeýa bir goçy öldürýär, bölekläp gazanda gaýnadýar we soň ony guzuýga öwürýär. Oňa ynanyp, Peliýiň gyzlary kakasyny öldürýärler. Emma Medeýa olaryň kakasyny direltmeýär. Netijede, Ýason we Medeýa Ýolkdan kowulýarlar. Soňra olar Korinfde ýaşap başlaýarlar. Ol ýerde Medeýanyň Mermer we Feret atly iki ogly bolýar.

Korinfde Ýason şol ýurduň patyşasy Kreontyň gyzyňa öýlenmekçi bolýar. Medeýa Ýasonyň özüne ikilik edip, biwepa bolanyňa gaharlanýar we ar almagy ýüregine düwýär.

Ewripidiň «Medeýa» tragediýasynda Medeýa baradaky miflerde beýan edilýän wakalar doly beýan edilmeýär. Ol wakalara dürli gahrymanlaryň sözleriniň üsti bilen salgylanma berilýär, olaryň käbiri ýatlanyp geçilýär.

Gomeriň «Iliada» poemasy Ahillesiň gahary bilen baglanyşykly wakalary beýan edýän bolsa, «Medeýada» Ewripid göwnüne deglen,

aldanan Medeýanyň içki oý-pikirlerini, ýigrenje öwrülen söýgüsini, şonuň bilen baglanyşykly kalbynda gaýnap joşýan gahar-gazabyny açyp görkezmäge uly üns berýär.

Ýason üçin ene-atasyndan geçip, doganyny öldürip, Watanyňy terk eden Medeýa indi özüne dönüklük eden Ýasondan ar almagy maksat edinýär. Onuň ýüregi öýke-kineden, gahar-gazap duýgularyndan doly hem bolsa, Medeýa sowukganlylyk bilen Ýasondan nädip ar aljakdygyny, ar alandan soň nirede gaçybatalga gözlejekdigini öňünden ölçerýär. Afinanyň patyşasy Egeý Medeýa gaçybatalga bermäge söz berýär.

Medeýanyň haýbatly sözlerinden, onuň bir erbet iş etjeginden howatyrlanan Korinfiň patyşasy Kreont Medeýa ogullaryny alyp, bir günüň içinde Korinfden gitmegini talap edýär. Medeýa gitmäge söz berip, soňra hamana Ýason bilen ýaraşýan ýaly, ogullaryny oňa goýup gitjekdigine söz berýär we çagalarynyň eline zäher siňdirilen *peplos* diýen kellä geýilýän altyn diadema (täç) berip, ony Kreontyň gyzyňa (Ýasonyň gelinligine) sowgat diýip iberýär. Ol gyz begenip şol sowgady geýende zäher onuň tenine, saçlaryna ýelmeşip, durşy bilen ol gyzyň eti eräp ölýär. Kreont gyzyňyň ölenini eşidip, ony gujaklap, öli gyzyňy ogşap ýykylyar. Soň turjak bolanda gyzyňyň jesedi ony goýbermeýär. Şeýdip Kreont ejir çekip ölýär.

Medeýa bu waka barada habar getiren adamyň gürrüniň lezzet alyp diňleýär we köşkden gaýdyp gelen iki ogluny-da özi pyçaklap öldürýär. Soňra aýdarhalar goşulan araba çagalarynyň jesedini salyp, Ýasonyň çagalaryna elini degrip hoşlaşmagyna-da ýol bermän gözden ýitýär.

Bu tragediýada Ewripid Medeýanyň keşbiniň üsti bilen aýalyna ikilik edip, başga bir aýala söýgi bildirýän äriňi maşgalasyna gaýtaryp getirjek bolýan grek aýalyny suratlandyrmaýar.

Medeýa maşgala, nika meselelerine başgaça garaýar. Grek jemgyýetinde durmuşa çykan aýalyň äriňi gynmagyna, guluna öwürülýändigini Medeýa nygtaýar. Ol ilkiçada Ýasony tüýs ýürekden nähili söýen bolsa, soň Ýasony şol derejede-de ýigrenýär.

Ewripid bu tragediýada Ýasonyň pesligini, namartlygyny, aýalyna eden dönükligini örän çeper görkezýär. Şol bir halatda ol Medeýanyň sözleriniň üsti bilen:

Hany berlen ol mukaddes kasamlar?!
Nirede olary diňlän hudaýlar, ýa indi olar ýokmy,
Ýa-da olaň täze kanuny barmy?! – ¹

diýip, bir tarapdan Ýasonyň ähtini ýuwdandygyny, ahlak tarapdan hudaýlaryň öňünde günä iş edendigini nygtasa, ikinji tarapdan adalatly hudaýlaryň bardygyna-da şübhelenýär.

Ewripidiň bu tragediýasynda Medeýanyň özüniň güýçli duýgularynyň pidasy bolýandygy görkezilýär.

Ewripid Eshiliň ýa-da Sofoklyň tragediýalaryndaky ýaly nusga alarlyk, gahrymançylykly keşpleri görkezjek bolmaýar. Ol tersine, söýgüde aldanan Medeýanyň psihologiýasyny, onuň häsiýetiniň çendenäşä gazaplydygyny, rehimsizliginiň çäginäň ýokdugyny görkezýär.

Grek mifalogiýasyna görä, Medeýanyň hökümdarlygyndan nägile bolup, bu «jadygöý aýalyň» çagalaryny öldürýärler. Emma Ewripid Medeýanyň keşbini has aýdyň görkezjek bolup, mifniň sýužetini üýtgedýär.

Ewripidiň «Medeýa» tragediýasynyň içinden söýgi we ýigrenç temasy bilen bir hatarda, öý, Watan, ene-ata, dogan-garyndaş temalary-da eriş-argaç bolup geçýär. Medeýa täze gelen ýerinde özüniň kesekidigini her bir ädimde duýýar. Watany ýitirmekligiň erbetligi horuň we Medeýanyň hesrete ýugrulan sözleriniň üsti bilen nygtalýar:

Aýdyň, biz ikimiz deňmi bu ýerde?
Sizde şäher bar, öý hem şatlyk bar,
Gam çekseňiz sizi dostuňyz goldar,
Men munda keseki, meniň kimim bar?²

Medeýa Ýasonyň özüne biwepalyk edendigini aýdanda, Ýason Medeýanyň özüne eden ýagşylygy üçin eýýäm onuň bilen hasaplaşandygyny, Medeýanyň indi öz wagşy ýurdunda däl-de, medeniýetli Elladada (Gresiýada) ýaşaýandygyny bagt bilmelidigini aýdyp, ony kemsidýär. Ýason her kimiň öz dogduk mekanyňyň özüne eýedigine düşünmeýär.

¹ *Еврипид*. Трагедии. М., 1969, I т. стр. 127.

² Görkezilen eser, 118 sah. (Terjime eden Romanguly Mustakow).

Ewripidiň «Medeýa» tragediýasy antik döwrüniň in gowy tragediýalarynyň biri hasaplanýar.

«Andromaha» tragediýasy

«Andromaha» tragediýasyny Ewripid biziň eýýamymyzdan öň 423–421-nji ýyllar töweregi ýazýar. Eserde Troýa galasy grekler tarapyndan basylyp alnandan soňky wakalar beýan edilýär. Uruşda wepat bolan Gektoryň aýaly Andromaha greklere ýesir düşýär we ony Ahilliň ogly Neoptoleme gyrnak hökmünde berýärler. Tragediýada Ewripid greklere ýesir düşen Andromahanyň başyna düşen betbagtçylyklary we onuň ruhy ezyýetlerini görkezýär. Troýa galasyny alandan soň grekler ýesir alnan Andromahanyň Gektordan bolan ogly Astianakty galanyň diwaryndan aşak taşlap öldürýärler.

Neoptolemiň (onuň beýleki ady Pirr – R.M.) aýaly Germiona indi onuň ikinji aýalyňa öwrülen Andromahany ýigrenýär, sebäbi Andromahanyň Neoptolemden ogly bolýar. (Andromaha baradaky miflerde Andromahanyň Neoptolemden üç ogly bolýar¹). Diýmek, geljekde Andromahanyň ogly patşanyň mirasdüşeri bolmaly, emma Germionanyň çagasy bolanok. Şol sebäpli tragediýada Germiona Andromahanyň dürli jadyly otlary, dermanlary berip, Neoptolemi özünden, ýagny kanuny aýalyndan sowaşdyrmak isleýändigini, tagta eýe boljak bolýandygyny nygtaýar. Gyzyňa kömek etjek bolup, Spartadan Ftiýa şäherine Neoptolemiň köşgüne gelen Germionanyň kakasy Menelaý Andromahanyň we onuň oglunyň ellerini daňdyrýar we Andromaha ýüzlenip:

Özüň halas edip, ogluň öldir sen,
Ikiňden biriňiz artyk dünýäde – ²

diýmek bilen oňa ýa özüni, ýa-da ogluny öldürmekligi teklip edýär. Soňra Andromahanyň bu işi etmejegini görüp, Menelaý Andromaha bilen birlikde onuň oglunyň hem öldüriljekdigini aýdýar.

¹ Мифология. Москва: Большая Российская энциклопедия, 2003, стр. 46

² Еврипид. Трагедии. М., изд-во «Художественная литература», 1969, том 1, стр. 305.

Ewripid tragediýada bu pajygaly ýagdaýda Andromahanyň bi-çäre oglunyň kakasyny kömege çagyryşyny, ejesine ýüzlenip goldaw gözleýşini inçeden täsirli sözler bilen beýan edýär.

Şeýle ýagdaýda Ahilliň garry kakasy Peleý gelip, Menelaýyň bu edýän işiniň bikanun, gabahatdygyny aýdyp, Andromahany we onuň ogluny Menelaýyň elinden boşadyp ölümden halas edýär. Menelaý Peleý bilen birnäçe wagt dawalaşsa-da, soň gyssagly Sparta gaýdyp gitmelidigini, ol ýerde goňşy şäherde gozgalaň turandygyny we öz giýewsi Neoptolem bilen bu meseläni soň çözlüşjekdigini aýdyp, yzyna dolanýar.

Emma Germiona öz erbet pälinden el çekmeýär. Birnäçe wagt ozal, entek Troýa urşy başlanmanka, Germiona Agamemnonyň we Klitemstranyň¹ ogly Oreste adaglanan eken. Emma Troýa urşy başlananda Menelaý Neoptolemden uruşda goldaw isläp, gyzy Germionany oňa berýär. Ine, şol sebäpli entek Germionany söýýän, ondan umydyňy üzmedik Orest Ewripidiň tragediýasynda Germionany gaýdyp almak üçin Delfi² şäherindäki ybadathanada Neoptolemi öldürýär.

Ewripidiň «Andromaha» tragediýasynda spartalylaryň rehimsiz suratlandyrylmagy, Afinanyň raýatларыnyň kalbynda gyzgyn seslenme tapypdyr, sebäbi spartalylaryň uruşda ýesir alnanlara we golasty ýurtlaryň adamlaryna rehimsiz daraýyşlary öňden belli bolupdyr.

Bu tragediýada Ewripid bir tarapdan Andromahanyň Troýa galasy synandan soň gulçulyga düşüp, gören jebir-jepalaryny görkezse, ikinji tarapdan tragediýada spartalylaryň rehimsizligi ýazgarylýar. Tragediýada Ahilliň kakasy Peleý özüniň garrandygyna seretmezden, Andromahany we onuň ogluny gorap, Menelaýyň rehimsiz hereketlerini ýazgarmak bilen oňa garşy ynsanperwerlikli hereket edýär. Gelen çapardan Neoptolemiň ybadathanada rehimsizlik bilen öldürilendigi eşiden Peleý örän gynanýar, ony öz nesliniň galmajakdygy baradaky gaýgy-gam gaplap alýar. Habaryň yzysüre merdiwanda Neoptolemiň jesedi getirilýär. Ýöne şol pursatda Peleýiň aýaly peýda bolýar we

¹ Klitemestra – bu at «Klitemnestra» görnüşinde-de ulanylýar.

² Delfi – gadymy Gresiýada Fotsis diýen ýerde ýerleşen şäher. Delfide Apollonyň orakulynyň ybadathanasy ýerleşipdir.

Neoptolemi Delfide jaýlamagy Peleýe maslahat berýär hem-de ölümden halas bolan Andromahanyň Gelon bilen nikalaşyp, öz ogly bilen Epire monoslaryň şalygyna gidip halas bolandygyny, Peleýiň nesliniň dowam etjekdigini habar berýär. Ýagny tragediýanyň soňy geljige ynam bilen garamak ideýalary bilen tamamlanýar. Tragediýada Andromahanyň gyrnagynyň özüni gaýgyрман we gorkman, Peleýi çagyryp, kyn pursatda Andromaha kömek etmegi, Andromahanyň bolsa gulçulygyň aýypdygyny, masgaraçylykdygyny nygtamagy belli bir derejede Ewripidiň gulçulyga tankydy, ýazgaryjy göz bilen garaýandygyny görkezýär.

Gadymy attika komediýasy

Gadymy Gresiýada komediýa ilkinji gezek Gresiýanyň Attika welaýatynda döräpdir. Attikanyň merkezi Afina şäheri bolupdyr. Ondan öň komediýanyň ýöntem görnüşiniň Megar diýen ýerde bolandygy barada maglumatlar bar. Ol komediýalar uly bolmadyk degişme äheňli sahnalardan düzülipdir. Ony Susarion b. e. öň 580–570-nji ýyllarda Attika getiripdir. Ýöne Sirakuzyda ýaşan sitsilýaly şahyr *Epharm* (b. e. öň VI asyryň soňy–V asyryň biriji ýarymy) tutuş bitewi şýužete esaslanan komiki pýesalary ýazypdyr.

Komediýa žanrynyň köklerini yzarlasaň, olar gadymy döp-des-surlardan, oýunlardan gelip çykypdyr. Ol döp-dessurlar öz gezeginde hasyl hudaýlaryna bagyşlanan baýramçylyklar bilen baglanyşykly bolupdyr. «Komediýa» iki sany «komos» we «ode» diýen grek sözlerinden gelip çykypdyr. Komos—oba adamlary, come—oba, ode—aýdym, ýagny «komediýa» sözi «oba adamlarynyň aýdymlyry» diýmekligi aňladýar.

Hasyl baýramçylygynda hudaýlara alkyş aýdýan, dürli degişme, gülküli aýdymlyry aýdyp, dabaraly ýörişe gatnaşýan adamlara «komos» diýipdirler.

Käte ekerançylyk bilen meşgullanýan daýhanlar agşamlaryna şähre gelip, özlerini ynýudan şäherlileriň penjireleriniň ýanyna gelip, olary paş ediji tankytlaýjy häsiýetde aýdymlyr aýdypdyrlar. Bel-

li bir derejede bu aýdymlarda durmuşda, jemgyýetde ýüze çykýan adalatsyzlyga garşy nägilelik bildirmek äheňleri peýda bolupdyr. Şol syýasy äheňler soňra b. e. öň V asyrdan döredilen komediýalara geçipdir.

Hasyl hudaýlaryna bagyşlanyp geçirilýän baýramçylyklarda ýerine ýetirilýän aýdymlar näçe gülkünç, gödek degişmeli, jedelli bolsa, edep kadalary bozulsa, gadymy adamlar şonça-da mallar köpeler we ekinler gowy hasyl berer diýip hasap edipdirler.

Komediýalar mazmuny boýunça durmuşy we mifologik temalary beýan edipdir.

Mifologiki komediýalaryň esasy gahrymanlary mekir, akyly, aldawçy Odissey; iýermen, çakyr köp içýän we süýji zatlary gowy görýän Gerakl ýaly keşpler bolupdyr.

Aktýorlar komediýalarda gülüp duran ýa-da betnyşan maskalary geýip çykyş edipdirler. Grekler betnyşan ýa-da gülkünç keşpler hasyllylyga peýda eder diýen yryma ynanypdylar.

Komediýalarda belli bir tipiki, häli-şindi gaýtalanyp duran maskaly keşpler bolupdyr. Olara masgarabaz, aldawçy alym, iýermen adam, esger, «warwar» (grek dilinde nädogry gepleýän daşary ýurtly), ugurtapyjy gul we ş. m. keşpler girýär.

Gadymy Attika komediýasynyň umumy stili örän şadyýan, janly hereketlere baý bolup, şol bir wagtda tomaşaçylary şatlandyrmak, güldürmek meseleleri bilen bir hatarda şäheri tankytlamak häsiýeti aç-açan ýüze çykypdyr.

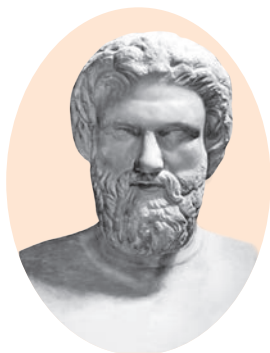
Komediýanyň dili köçe diline ýakyn bolupdyr, onda gödek, paýyş sözlerem ulanylypdyr, ýöne şonda-da bu alamatlar Attika komediýasynyň nusgawy komediýa bolmagyna päsgelçilik döretmändir.

Soňky döwürlerde gadymy Attika komediýasynyň suratlandyrylan keşpleri täze attiki komediýasynda, rim komediýasynda has kämilleşdirilip ösdürilipdir we şolaryň esasynda Ýewropada bu žanr asyrlaryň dowamynda kämilleşip, häzirki zaman komediýalary döräpdir.

Aristofan

(b. e. öň. 445–385-nji ýyllar töweregi)

Aristofan (b. e. öň. 445–385-nji ýyl töweregi) eserleri biziň günlerimize gelip ýeten ýeke-täk in gadymy komediýa ýazyjy dramaturgydyr.

Aristofanyň durmuşynyň aglaba bölegi Peloponnes urşy döwrüne düşýär. Ol Perikl döwrüniň demokratiýasynyň tarapdary bolupdyr hem-de ýer eýeleriniň, daýhanlaryň bähbitlerini gorapdyr. Şol sebäpli onuň komediýalarynda urşa garşy ideýalar öňe sürülýär, sebäbi ekerançylyk, maldarçylyk bilen meşgullanýan daýhanlara uruşlar köp zyýan ýetiripdir, şonuň üçin olar hemişe parahatçylygyň tarapdary bolupdyrlar. Şol bir wagtyň özünde Aristofan uruşdan peýda görýän söwdagärleri we senagat wekillerini tankytlapdyr.

Aristofan jemi 44 komediýa ýazypdyr diýip çen edýärler. Onuň diňe 11 komediýasy biziň günlerimize gelip ýetipdir.

Uruş we parahatçylyk temalary Aristofanyň aglaba komediýalarynda beýan edilýär. «*Aharnýanlylar*» (425ý.), «*Lisistrata*» (411ý.), «*Parahatçylyk*» (421ý.), «*Atylar*» (424ý.), «*Guşlar*» (414ý.) atly komediýalarynda urşy bes etmek ideýalary öňe sürülýär.

«*Aharnýanlylar*» (425ý.) komediýasynda ekerançy daýhan Di-keopol döwlet syýasytynyň garşysyna gidip, ýeke özi üçin Sparta bilen parahatçylyk şertnamasyny baglaýar. Netijede, ol ýeke özi parahat durmuşyň lezzetini görýär. Soýuzdaşlary¹ bilen söwda edýär. Toý-meýlisler gurýar, tans edýän aýallar bilen şatlanýar. Şol wagat bolsa öwünjeň Lamah atly ýaralanan esgeri sahna getirýärler. Ol urşuň pidasy hökmünde görkezilýär.

«*Lisistrata*» (411ý.) komediýasynda Afinanyň we Spartanyň aýal-gyzlary dildüwşüp, ärlerine we söýgülilerine urşy bes etmegi talap edip, boýkot² yglan edýärler.

¹ Soýuzdaş – şertnama baglaşan döwlet.

² Boýkot (iňlisçe «boycott») – aýratyn bir adam, gurama ýa-da döwlet bilen doly ýa-da bölekleyin gatnaşyklary bes etmek görnüşli syýasy we ykdysady göreşiň görnüşi.

Aýallaryndan uzak wagtlap aýrylyp, ýekelikde horlanan erkek adamlar aýallarynyň diýenini etmeli bolýarlar we parahatçylyk şertnamasyny baglaşýarlar. Ahyrsoňy aýallaryň baştutany Lisistrata aýallary we erkekleri ýaraşdyrýar.

«*Atlylar*» (424ý.) komediýasy şol döwürde uly meşhurlyga eýe bolan radikal partiýanyň baştutany Kleonyň garşysyna gönükdirilendir.

Komediýanyň wakalary gulagy ker garry Demosyň (Demos – Afinanyň halkynyň keşbi) öýüniň önünde bolup geçýär.

Komediýada Nikiý we Demosfen (Afinanyň iki sany serkerdesiniň atlary) garry Demosyň syryny bilýärler. Demos bar häkimiýeti Paflagons atly deri satyjy (deri satyjy – Kleonyň satiriki keşbi) täze gula beripdir. Paflagons serhoş bolup uklap ýatyrka, Nikiý we Demosfen deri satyjynyň geljegi ýazylan mukaddes orakul hatyny ogurlaýarlar we şol haty okap, geljekde deri satyjynyň häkimiýetiniň ýykylyjakdygyny we onuň ýerine şöhlät satyjy Agorakritiň geljekdigi bilýärler.

Şonuň yz ýanyndan şöhlät göterip Agorakrit gelýär, emma Paflagonsyň gelýändigini görüp ilki-bada ol gaçýar. Ýöne «*Atlylar*» hor topary (Kleona garşy durýan, oňa duşmançylykly seredýän aristokratlar topary) şöhlät satyja kömege ýetişýär.

Soňra Demosyň gözüniň önünde deri satyjy we şöhlät satyjy ýaryşýarlar. Şöhlät satyjy Demosy özüniň deri satyjydan ogurlan towşanynyň eti bilen hezzetleýär. Demos şöhlät satyjyny ýeňiji diýip yglan edýär.

Komediýanyň soňunda şöhlät satyjy Demosy gazanda gaýnadyp, täzeden ýigdeldýär.

Aristofan bu komediýada dürli hileler bilen dolandyryjy gatlagyň halkyň gözüni-başyny aýlap, häkimiýet başyna geçýändigini görkezýär. Şeýle-de Aristofan öz komediýalarynda bilim, edebiýat, terbiýe meselelerini gozgaýar. «*Bulutlar*» we «*Gurbagalar*» atly komediýalary şeýle eserleriň hataryna girýär.

«*Bulutlar*» (423ý.) komediýasy Aristofanyň iň bir gyzykly komediýalarynyň hataryna girýär. Bu komediýa köne we täze terbiýe

meselesine bagyşlanypdyr. Onda sofist¹ filosoflaryň terbiýe bermek usullary tankyt edilýär.

Strepsiad atly bir gurply daýhanyň ogly Fidippid aristokratlara meňzejek bolup, köp pul sowmagy zerarly bergä batýar. Şonda ol bir mekdepde dogry zady nädogry, ak zady gara, güýçlini ejiz edip bilýän akylدارlaryň bardygyny eşidip, şol mekdebe gidýär.

Bu komediýada sofistleriň mekdebine Sokrat ýolbaşçylyk edýär.² Sokrat Strepsiady bu «pähimhana» mekdebine kabul edýär, emma Strepsiad sofistleriň öwredýän taglymatyny özleşdirip bil-mändir. Sofistleriň howaýy bulaşyk taglymaty komediýada «ylahy bulutlar» hökmünde suratlandyrylýar. Indi şol «ylahy bulutlar», ýagny sofistleriň taglymatynyň nyşanyna çokunmak öňden gelýän diniň ýerini tutmaly.

Soňra Strepsiad bu mekdebe özüne derek ogluny iberýär. Fi-dippid sofistleriň ähli hilelerini çalt öwrenýär we algydarlaryny çalt yzyna ugradýar. Ýöne bir gezek garry Strepsiad şahyrlar bara-da ogly bilen jedel edende, Ewripidi gowy görýän Fidippid kakasy bilen gyzyl ýumruga girýär we kakasyny ýenjýär. Soňra sofistleriň taglymatynyň öwredişine laýyklykda, oglunyň kakasyny urmaga haklydygyny Fidippid kakasyna subut edýär. Kakasy ogly bilen ylalaşýar. Ýöne ogly özüniň ejesini urmaga-da haklydygyny subut edip biljekdigini aýdanda, gahary gelen Strepsiad gidip sofistleriň mekdebini otlaýar.

¹ Sofist – gadymy Gresiýada sofistlik filosofiýanyň wekili. «Sophistes» grek sözi bolup, «ussat, hudožnik» diýmekligi aňladýar. Sofistler mugallymçylyk edip, aň-bilim ýaýradypdyrlar, parasatlylygy, dilewarlygy öwredipdirler. Olar din-den ýüz öwrüpdirler we tebigat, jemgyýet hadysalaryny akyl bilen düşündirmäge synanyşypdyrlar.

² Sokrat (b. e. öň 469–399-njy ýyl) gadymy grek filosofy sofistlere degişli bolmandyr, tersine ol sofistlere garşy çykyş edipdir, ýöne onuň käbir pikirleri sofistleriň pikirlerine dogry gelipdir. Şol sebäpli ony Aristofan täze akymlaryň wekili hökmünde komediýada tankyt edýär, çünki Sokrat hem öňden gelýän Polis döwletiniň käbir ahlak däplerine garşy çykyş edipdir. Aristofan bolsa öňki дәpleri goraýar.

Bu komediýada Aristofan öňki döwürde höküm süren terbiýe däplerini, sadyklygy, edepliligi, adalatlylygy, Polis döwletiniň¹ watançylyk ruhuny goraýar we wasp edýär.

«Gurbagalar» komediýasynda wakalar o dünýäde, ýeriň astynda bolup geçýär.

Bu tragediýada Aristofanyň edebiýata bolan tankydy garaýyşlary ýüze çykýar. Antik edebiýatynda bu eser edebiýata baha berýän ilkinji eserleriň biridir.

Sofokl we Ewripid aradan çykansoň Dionis, ýagny teatryň hudaýy indi çeperçiligi gowşak, pes hilli tragediýalaryň ýazylýandygyny görüp, ünjä batyp, Geraklyň egin-eşigini geýip, öz guly bilen ýerasty patyşalyga, ýagny o dünýä ugraýar. Onuň esasy maksady – o dünýäden hakyky şahyry getirmek.

Dionis Geraklyň eşigini geýip, has ynamly bolar ýaly onuň serdessesini-de alyp gidýär, ýöne Dionis Gerakl ýaly daýaw bolmansoň oňa bu eşikler agyr gelýär. Gorkak, akly kütäk we nalajedeýin Dionis öz guly bilen ýerasty dünýä barýar. Dionis we onuň guly agyr ýüklerini kynçylyk bilen göterip barýarkalar, tötänleýin geçip barýan bir ölä duş gelýärler we ondan ýüklerini göterişmegi haýyş edýärler, ýöne ol öli köp töleg puluny soraýar. Olar nyrhda oňuşman ölini goýberýärler.

Birnäçe gülküli sahnalardan soň Dionis golaýda aradan çykan Eshil we Ewripidiň arasynda ýaryş guraýar. Kim ýeňse, şony Dionis ýeriň üstüne gaýtaryp eltmekçi. Bu şahyrlaryň goşgularyny terezä salyp ölçeýärler. Eshiliň şygrylary terezide agyr gelýär, Ewripidiň şygrylary ýeňil gelýär. Şondan soň Dionis Eshili täze tragediýalar döreder ýaly ýeriň üstüne çykarýar.

Bu eser Ýewropada ýaňsylama, gülki görnüşinde ýazylan edebi tankyt eseriniň ilkinji nusgasydyr.

«Gurbagalar» komediýasynda Aristofan öňki agras, talap ediji, watançylyk, gahrymançylyk ruhunda ýazylan edebiýatyň tarapdary

¹ Polis – «şäher» diýmegi aňladýar. Gul eýeçilik döwründe uly şäherler özbaşdak döwletlere öwürülýär. Olaryň töweregindäki obalar birigip, Polis döwletini emele getirýär.

hökmünde çykyş edýär. Öz döwrüniň azgyn ideýaly, ruhupes, ownuk, ähmiýetsiz meselelere gyzygýan edebiýatyny ol halamandyr.

Gurbagalar komediýa horunyň çykyş edýänligi sebäpli, «Gurbagalar» diýlip at berlipdir.

Aristofanyň komediýalarynyň umumy temalary we ideýalary barada aýdylanda, şahyr öňki berk Afina demokratiýasynyň tarapdary hem-de ekerançy daýhanlaryň durnukly we üýtgeşsiz ideallarynyň goraýjysy hökmünde çykyş edýär. Aristofanyň dünýägaraýşy başyna giden we baýan şäher demokratiýasynyň alyp barýan basybalyjylykly uruşlaryny ýiti tankyt etmeklige gönükdirilendir.

Grek edebiýatynyň ellinizm döwri

B. e. öň 404-nji ýylda Sparta aristokratiýasynyň goşuny Afina şäherine girýär. Spartaly serkerde Lisandr demokratiýanyň we Afinanyň garaşsyzlygynyň daýanjy bolan şäher diwarlaryny tüýdük çaldyryp ýykdyrýar.

B. e. öň 403-nji ýylda ýurtda gaýtadan demokratik düzgünler dikeldilýär. Ýöne demokratiýanyň diregi bolan ownuk we orta emläk eýeleriniň emläk deňsizligi sebäpli dagynyklygy demokratiýany gowşadýar.

B. e. öň 338-nji ýylda Heroney diýen ýerdäki söweşden soň Makedoniýa Gresiyany basyp alýar. Aleksandr Makedonskiý öz kakasy Filippiň işini dowam etdirip, b. e. öňki IV asyrdan Hytaýa we Hindistana çenli baryp ýetýän, ýagny Müsüri, Aziýanyň, Ýewropanyň köp bölegini öz içine alýan ägirt uly imperiýany¹ döredýär.

Şu döwürde grek medeniýetiniň beýleki ýurtlara ýaýramagy *ellinizm medeniýeti* diýip at alýar. «Ellinizm» sözi Gresiyanyň gadymy ady bolan «Ellada» (Hellas, Hellados) sözünden gelip çykypdyr. Sonuň üçin Aleksandr Makedonskiniň hökümdarlyk eden döwrüne ellinizm döwri diýip at berilýär. Bu döwrüň soňy şertli halda b. e. öň 31-nji ýyl hasaplanýar. Şol ýylda Müsür patyşasy Kleopatrany Rim imperatory Oktawian ýeňýär we şeýlelikde iň soňky grek şalygy rimlileriň gol astyna düşýär.

¹ Imperiýa – merkezi bir döwlete tabyn edilip goşulan ýurtlaryň birligi.

Aleksandr Makedonskiniň ölüminden soň onuň ägirt uly imperiýasy dargaýar, sebäbi onuň serkerdeleri özleriniň hökümdarlyk edýän ýurtlaryny garaşsyz diýip yglan edýärler we iş ýüzünde imperiýany böleklere bölüp paýlaşýarlar.

Bu döwür Gresiýanyň we beýleki ellinistik döwletleriň iň bir gülläp ösen döwri bolupdyr.

Ýöne käbir alymlar Rim imperiýasynyň höküm süren döwrüni (b. e. öň II – b. e. V asyrlary) ellinizmiň soňky döwri diýip hasap edýärler. Sebäbi Rim edebiýaty-da ellinizmiň esasynda ösüp kemala gelýär.

Ellinizm döwrüniň edebiýatynda ýönekeý adamyň adaty durmuşyna uly üns berilýär. Sebäbi ellinizmden öňki grek edebiýatynda dini-mifologik garaýyşlar güýçli bolup, adamyň gündelik ýaşaýyş şertleri, oňa zerur bolan zatlar edebiýatda beýan edilmeýär. Ýöne ellinizm döwründe dini-mifologik, şeýle-de syýasy garaýyşlaryň düýpli gowşamagy bilen eserlerde adamyň gündelik hysyrdylary, aladalary, durmuşy esasy tema öwrülýär.

Ynsan durmuşynyň dürli taraplaryny görkezmek üçin komediýa žanry oňaly bolupdyr. Ine, şu döwürde edebiýatyň taryhynda *täze attiki komediýa* diýip at alan täze tipli žanr döreýär. Bu žanryň zehinli wekili afinaly Menandr bolupdyr.

Ellinizm edebiýatynyň adaty durmuşy suratlandyrýan ýene-de bir žanry *grek we rim romanydyr*. Bu žanr ellinizm döwründe döreýär we bu romanlarda söýgi we nika, maşgala, terbiýe we bilim bermek, hünär öwretmek meseleleri, adamyň jemgyýetde özüni alyp barşy, dürli başdan geçirmeler beýan edilipdir.

II BÖLÜM. RIM EDEBİYATY

Rim hökümdarlygy döwrüniň edebiýaty

Io¹, Argus² we Merkuriý³. Rim. Imperator Awgustyň aýaly Liwiýanyň öýi. B. e. ön I asyra degişli freska.

Biziň eýýamymyzdan ön II asyrdä Rim häkimiýeti güýçlenýär. Gresiýa Rim hökümdarlygynyň gol astyna geçýär. Şol döwürde Rim şäheri tutuş imperiýanyň syýasy we medeni merkezine öwrülýär. Grek medeniýetiniň ruhy durmuşy pese düşüp başlaýar. Yrymlara ynanmak, haýsydyr bir azat ediji adamyň geljekdigi baradaky Gündogar ýurtlarynyň yrymlary, ideýalary ýaýraýar. Muňa *messiançylyk* hem diýilýär. Ýöne şol bir halatda rim edebiýaty güýçli ösen gadymy

¹ Io – gadymy grek mifologiýasynda Argosyň patyşasy Inahyň gyzy, Zewsiň söýgüli. Özüniň Gera atly gabanjaň aýalyndan heder edip, Zews Iony ak gölä öwürýär.

² Argus (Latyn dilinde, grekçe «Argos») – gadymy grek mifologiýasynda ol welikan (äpet) Geýanyň ogly. Argosyň göwresinde sansyz, köp gözleri bar eken. Ol Iony gorapdyr.

³ Merkuriý – rim mifologiýasynda söwda hudaýy.

grek edebiýatynyň täsiri bilen ösýär. Sebäbi rim edebiýaty grek edebiýatından has giç, ýagny b. e. öň III asyrdan ösüp başlaýar.

Rim edebiýaty

Rim edebiýaty antik edebiýatynyň täze döwrüni açýar. Rim edebiýaty hem antik döwrüniň gul eýeçilik jemgyýetiniň şertlerinde kemala gelipdir. Rim döwleti-de gadymy Gresiýa ýaly ilkidurmuş obşina durmuşyndan şäher-döwlete öwrülip, soňra imperiýa bolýar. Ahyrsoňy özara içki gapma-garşylyklaryň netijesinde ýykylýar we jemgyýetiň täze ösüş basgançagyna, gurluşyna ýol açýar.

Rim edebiýatyna düşünmek üçin gadymy grek mifologiýasyny bilmeli, sebäbi ol bu edebiýata güýçli täsir edipdir. Ýöne rimlileriň öz dini garaýyşlary-da bolupdyr. Olarda totemizmiň galyndylary-da saklanyp galypdyr. Totemizmdä adamlar haýsydyr bir haýwan, ösümlik, predmet ýa-da bir hadysa bilen özlärini garyndaş hasaplaýarlar. Şol sebäpli dürli totemler bilen baglanyşykly hudaýlar bolupdyr. Meselem, Ýunona—gaz hudaýy, Fawn—möjekleriň hudaýy, Mars—möjekleriň we öküzleriň hudaýy we ş. m. Şeýle-de ýerli hudaýlardan Ýupiter—asman hudaýy, Mars—urus we Rimiň güýç-kuwwatyny aňladýan hudaý bolupdyr. Gadymy hudaýlaryň ýene-de biri Ýanus bolupdyr. Ol ilki ýagtylygyň we Günüň hudaýy hökmünde seredilip, soňra ähli zadyň başlangyjynyň hudaýy hasaplanypdyr.

Rim şaýrlary öz döredijiligini baýlaşdyrmak üçin grekleriň rowaýatlaryny, miflerini öz eserlerinde ulanypdyrlar. Wagtyň geçmegi bilen grek hudaýlary Rim edebiýatyna, jemgyýetine ornaşýar. Meselem:

Rim

Ýupiter
Ýunona
Neptun
Pluton
Wenera
Amur
Wakh

Grek

Zews (baş hudaý)
Gera
Poseýdon
Aid
Afrodita
Erot
Dionis we başgalar.

Weneranyň kellesi.
Mermer. Rim
b. e. öň III asyr

Grek hudaýlary bilen bir hatarda Rimde grek mifologiýasy-da ýaýrapdyr. Olary rim şahyrlary we ýazyjylary meşhur edipdirler. Olar üçin grek mifleri, rowaýatlary, çeper eserleri döretmek üçin gowy esas bolup hyzmat edipdir.

Rim edebiýaty şu aşakdaky döwürlere bölünýär:

1. *Klassyky edebiyatdan öňki döwür*: b. e. öň VIII–III asyrlary öz içine alýar. Bu döwür asyrlaryň jümmüşine uzap gidýär. Bu döwre Italiýa döwri-de diýilýär, çünki şol wagt uly bolmadyk Rim jemgyýeti kem-kemden öz häkimiýetini tutuş Italiýa ýaýradýar.

2. *Respublika döwrüniň edebiýaty* (b. e. öňki III asyryň ortasyndan b. e. öňki I asyryň ortasyna çenli). Bu döwürde ýazuw edebiýaty döreýär.

3. *Imperiýanyň kemala geliş döwri we Awgustyň prinsipaty döwrüniň edebiýaty* (b. e. öňki I asyryň 40-njy ýyllaryndan biziň eýýamymyzyň I asyrynyň 14-nji ýylyna çenli, «Altyn asyr», «Awgustyň asyry»)

4. *Imperiýa döwrüniň edebiýaty*: a) b. e. I asyry we II asyrynyň başy («Kümüş asyr»).

b) Rim edebiýatynyň giçki döwri–biziň eýýamymyzyň II–V asyrlary.

1. *Klassyky edebiyatdan öňki döwür* (rim folklory)

Bu döwrüň edebiýatyna zähmet aýdymlary, dāp-dessur aýdymlary, agylar, dini aýdymlar, gargyşlar, alkyşlar, toý aýdymlary, gahrymanlar barada aýdymlar, nakyllar we atalar sözi girýär.

Şeýle-de hasyl aýdymlary, tanslar, degişme aýdymlary meşhur bolupdyr. Halk arasynda baýramçylyk günlerinde degişme, sögüşme aýdymlary aýdylypdyr. Olar ekinleriň hasyllylygyna kömek edýär diýip hasap edilipdir.

Belli bir söweşde ýeňiş gazanan tanymlar serkerdeleriň şanyna aýdymlar aýdylanda, olary ýaman gözden goramak üçin sögünçli, kemsidiji aýdymlar hem aýdylypdyr. Şeýle aýdymlar täze öýlenen çatynjalaryň toýunda-da aýdylypdyr. Şeýtmek arkaly şol adamlary ýaman gözden, hudaýlaryň görüpliginden gorapdyrlar.

Rimde dürli mazmunly kiçi möçberli oýunlar hem görkezilipdir. Ol oýunlarda iýermen adam, masgarabaz, aldawçy alym we küýki, öwünjeň, akmak adam ýaly keşpler oýnalypdyr.

Şu döwürde rim edebiýatynda dürli nakyllar we atalar sözi bolupdyr. Olar kiçi göwrümlü sazlaşykly sözlem ýa-da goşgy görnüşinde ýaýrapdyr.

Kyssa görnüşindäki edebiýat, esasan, döwlet işgärleriniň, žresleriň iş ýazgylary, ýyl ýazgylary ýa-da annallar, dilewarlaryň, ýagny oratorlaryň çeper çykyşlary bolupdyr, ýöne olar biziň günlerimize gelip ýetmändir.

Respublika döwrüniň edebiýaty. Tit Maksiý Plawt (b. e. öň 250–184ý.)

Plawt aktýor bolupdyr. Ol 120 töweregi komediýa ýazypdyr diýip aýdylýar. Ýöne şolardan diňe 21-i Plawtyňky hasaplanylýar. Plawtyň «*Öwünjeň esger*», «*Küýze*» (*Hazyna*), «*Aldawçy gul*» ýaly komediýalary meşhur bolupdyr. Plawt komediýalarynyň sýužetleriniň köpüsini grek ýazyjylaryň eserlerinden alypdyr, ýöne onuň özi-de Rimiň durmuşy bilen baglanyşykly eserler ýazypdyr.

«*Küýze*» (*Hazyna*) komediýasynda Ýewklion atly garyp hazyna tapýar. Hazynany ulanmagyň deregine ony gizleýär. Sebäbi ol örän husyt adam bolupdyr. Hatda suwy dökmegi-de zaýaçylyk diýip hasaplaýan eken.

Ýewklionyň Megador atly baý goňsusy bar eken. Ol Ýewklion ýaly husyt bolmandyr, uly möçberde söwda edipdir. Ol baýlyk gözlemeyär. Dul galan Megador Ýewklionyň Fedra atly gyzyny gowy görýär. Ýewklion bolsa gyzyny oňa ilki bermejek bolýar, sebäbi ol tapan hazynasy barada goňsusy bilendir diýip pikir edýär.

Megador Fedra öýlenip bilmeýär. Sebäbi onuň ýegeni Likonid Fedra bilen öňden halaşýan eken. Olar çağa bolmagyna garaşýarlar.

Ýewklion tapan hazynaly küýzesini öz çen edişine görä, hiç kim tapmaz ýaly ynamly ýerinde gizleýär, emma ony gyzyna aşyk bolan Likonid atly ýaş ýigidiň Strobil atly guly ogurlaýar. Ýöne soň Likonidiň buýrugy bilen ol gul garry Ýewkliona ogurlanan hazynany gaýtaryp berýär. Ýewklion öz gezeginde bu agyr ýükden dynmak üçin hazynany giýewsi Likonide sowgat berýär.

Bu komediýada Plawt gyzylyny ýitiren Ýewklionyň gynanjyny, lapykeçligini örän gowy görkezýär. Hazynasyny ogurladan Ýewklionyň göwnüne dünýäde harasat gopana döňýär. Onuň gözüne ähli adamlar ogry ýaly görünýär. Şeýle perişan ýagdaýda ol tomaşaçylara ýüzlenip:

Wah işim gaýtdy, men harap, men öldüm. Indi nirä
Men ylgaýyn ýa-da ylgamaýyn? Dur, tut!
Kim? Kimi? Bilemok, göremok, meniň gözüm kör,
Wah, nirä baraýyn? Özüň nirede? Özüň kim?
Düşünip bilmen! Kömek ediň, ýetiň meniň halyma.
Aýdyň, kim ony ogurlapdyr, görkeziň...¹

«Öwünjeň esger» atly komediýasynda Plawt baý, öwünjeň, aýal-gyzlara kowalaşýan Pirgopolinik atly bir esgeriň keşbini görkezýär. Bu komediýada Plawt uruş döwründe artykmaç hukuklardan peýdalanylýan ýokary gatlagyň wekillerine bolan halkyň ýigrenjini görkezýär. Komediýada Plawt ahyrsoňy bu öwünjeň esgeriň özüniň ahlaksyz hereketleri üçin ele düşüp, jezasyny alandygyny görkezýär.

Plawtyň «*Aldawçy gul*» (*Pseudol*) atly komediýasynda Pseudol atly gul öz ýaş hojaýyny Kalidora Fenikiýa atly gyza öýlenmäge kömek edýär. Pseudol akylyly, ugurtapyjy, dilewar adam hökmünde suratlandyrylar.

Plawt öz komediýalarynda ýönekeý adamlara, ugurtapyjy gullara, adalatly garrylara, halal zähmet bilen ýaşayan adamlara hormat goýýar, duýgudaşlyk bildirýär. Şol bir halatda açgöz süýthorlaryň, husyt baýlaryň üstünden gülýär, olary tankyt edýär.

Ýuliý Sezaryň eserleri

Gayý Ýuliý Sezar (b. e. öň 100–44ý.) görnükli döwlet işgäri, imperator, serkerde, orator we ýazyjy bolupdyr. Senat Sezara ömürlük diktator² derejesini berýär, ýöne soňra respublikanyň tarapdarlary tarapyndan dildüwşik guralyp, Sezar öldürilýär.

¹ Дератани Н. Ф., Тимофеева Н. А. Хрестоматия по античной литературе. Римская литература. Л., 1964, том II, стр. 59.

² Diktator – gadymy Rimde döwleti dolandyrmakda ähli hukuklar berlen hökümdar.

Sezaryň iki sany eseri biziň günlerimize gelip ýetipdir. Olar «*Galliýa urşy baradaky ýazgylar*» (Bu ýörişler b. e. öň 58–49 ý. bolup geçýär) we «*Raýatlyk urşy barada ýazgylar*».

Bu eserleriň döremegine, megerem, Senatyň Sezaryň syýasatyna bolan nägileligi itergi berendir diýip pikir etmek mümkin. Sezar öz eden işleriniň dogrudygyny subut etmek we özüni şöhratlandyrmak üçin öz ýörişleri barada ýatlama görnüşinde eser ýazýar. Bu eserlerde Sezar özi barada üçünji ýöňkemede gürrüň berip, akyllý we adalatly, örän zehinli serkerdäniň keşbini suratlandyrýar. «*Galliýa urşy barada ýazgylar*» eserinde öz ýörişleri barada gürrüň berende, Rimiň basybalyjylykly syýasatyny aklap, öz hereketlerini adalatly bir iş hökmünde görkezýär. Şol bir hatarda bu eserde gal we german taýpalarynyň döp-dessurlary, Britan adalarynyň tebigaty, ol ýeriň halkynyň durmuşy beýan edilýär. Şonuň üçin Sezaryň bu ýazgylary diňe bir taryhy, edebi ýazuw ýadygärlik bolman, eýsem olar etnografiýa, geografiýa ylymlaryny öwrenýän alymlar üçinem örän gymmatlydyr.

«*Raýatlyk urşy baradaky ýazgylar*» eserinde hem raýatlyk urşunyň bolup geçmegine Sezar öz duşmanlarynyň sebäp bolandygyny nygtaýar.

Imperiýa we prinsipatyň kemala geliş döwriň edebiýaty. Rim edebiýatynyň «Altyn asyry»

Rim edebiýatyň «Altyn asyry» ol Ýuliý Sezaryň ölüminden (b. e. öň 44-nji ý.) soň Awgustyň ölümüne, ýagny biziň eýýamymyzyň 14-nji ýylyna çenli wagty öz içine alýar. Bu döwür Rimiň taryhynda Oktawian Awgustyň prinsipatynyň kemala gelen we berkarar bolan döwüridir. Prinsipat täze häkimiýet görnüşini bolup, ol respublika gurluşyndan imperiýa düzgünine geçiş döwri bolupdyr.

Şol döwürde respublika edaralary saklanypdyr, ýöne olar öňki ähmiýetini ýitiripdir. Senatda köp ýerler Oktawianyň tarapdarlaryna degişli bolupdyr, onuň özi bolsa senatorlaryň sanawynda «*prinseps*» (*birinji*) bolupdyr, şeýle-de Oktawian senat tarapyndan imperator,

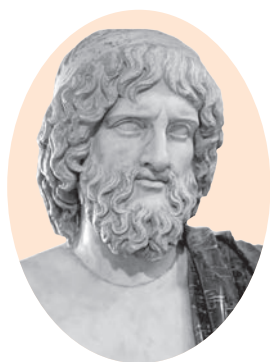
ömürlik halk tribuny¹, beýik pontifik², Awgust («keramatly») diýlip yglan edilipdir.

Oktawian Awgust şol döwrüň özara uruşlaryny basyp ýatyrýar we ýurtda uzak wagtlap rimlileri gandöküşikli uruşlardan halas eden parahatçylyk berkarar bolýar.

Şu döwrüň edebiýaty Awgustyň syýasatyny goldaýan we oňa garşy durýan iki topara bölünipdir. Prinsipatyň syýasatyna ýakyn duran hem-de Awgustyň egindeşi Metsenatyň edebi toparyna gatnaşýan in görnükli şahyrlar *Wergiliý* we *Gorasiý* bolupdyr. Emma resmi ugra degişli bolmadyk şahyrlaryň in görnükli Owidý bolupdyr.

Bu şahyrlaryň döredijiligi Ýewropa medeniýetiniň, edebiýatynyň kemala gelmegine güýçli täsir edipdir.

Wergiliý (b. e. öň 70–19j.)

Publiý Wergiliý Maron rim edebiýatynyň in bir meşhur we görnükli şahyrydyr. Antik edebiýatynyň çeşmelerinde bar bolan maglumatlara görä, Wergiliý Demirgazyk Italiýanyň erkin ilatyň pes gatlagyndan bolupdyr. Onuň kakasy hünärment ýa-da günlükçi bolupdyr diýlip çen edilýär. Soň ol öz maddy ýagdaýyny gowulaşdyryp, Mantuýa şäheriniň ýanynda bir bölek ýer alypdyr. Şol ýerde-de b. e. öň 70-nji ýylyň 15-nji oktýabrynda Wergiliý eneden doglupdyr. Wergiliý başlangyç bilimi goňşy Kremon şäherinde alypdyr. Soň Demirgazyk Italiýanyň medeniýet merkezi Mediolanumda (Milan) okapdyr.

Wergiliý b. e. öň 50-nji ýyllaryň ahyrynda ritorikada we ylymda kämilleşmek üçin Rime barýar. Wergiliniň oratorçylyk ukyby bolmandyr, ol diňe bir gezek kazylaryň önünde çykyş edipdir. Ol haýal gepleýän örän ýygra, utanjaň adam bolupdyr. Hatda soň tanymal

¹ Tribun – Rimde ýönekeý halkyň hukuklaryny goraýan wezipeli adam.

² Pontifik – Gadymy Rimde žresniň ady, birinji derejeli ruhany wezipesi.

şahyr bolanda-da, köp mähelleli ýerlerde ony tanap, oňa bilesigelilik bilen seredenlerinde ol utanýan eken. Döwürdeşleriniň aýtmagyna görä, Wergiliý «uzyn boýly, garaýagyz, oba adamsyna meňzäp duran, keselbent adam»¹ bolupdyr.

B. e. öň 41-40-njy ýyllarda Sezaryň tarapdarlary Wergiliniň mülkünü elinden alypdyrlar. Mülkünden kowlan Wergiliý soň Metsenatyň ýardamy bilen Kampaniýa diýen ýerden mülk we Rimden öý alýar.

Wergiliý ýaşlygyndan poeziýany gowy görükdir. Katull, Lukresiý ýaly şahyrlardan nusga alypdyr.

Wergiliniň ilkinji ähmiýetli eseri «*Bukolikalar*» («*Çopan aýdym-lary*» b. e. öň 42–39-njy ý.) diýip atlandyrylýar.

«Bukolikalarda» çopanlar sygyrlary we öküzleri köpeltmegiň zerurlygy, mallary nirede baksan gowy otuň bardygy barada maslahatlar berýärler. Mallary köpeltmegi hudaýlaryň maslahat berýändigini nygtaýarlar (I eklog). Çopanlar özara uruşlary ýazgarýarlar we alan hasyllarynyň hözürini görüp biljekdiklerine şübhelenýärler.

Bu goşgular çopanlaryň özara gepleşigi, gürrüni görnüşinde ýazylypdyr. Olar söýgi, ajaýyp gülläp oturan tebigaty wasp edýärler. X eklogda Wergiliniň dosty lirik şahyr Korneliý Gallyň şowsuz söýgüsi barada gürrüň berilýär we bu gürrüňler mifologiýa bilen baglanyşdyrylýar.

IV eklogda Wergiliý orakulyň dili bilen täze eýýamyň geljekdigini aýdýar. Şahyr öz ýaşan döwrüniň 40-njy ýylynda geljekde dünýäde höküm sürjek ynsan we ylahy bir oglanyň doguljakdygyny aýdýar.

Gadymy hristiýanlar Wergiliý bu eklogda Iisus Hristosyň² geljekdigini öňünden aýdypdyr diýip, oňa uly hormat goýupdyrlar.

«Bukolikalar» atly goşgular ýygyndysynda çopanlaryň gürrüňleriniň mazmuny, şol döwürde rimlileriň dünýäniň dürli ýurtlaryndan, halklaryndan habardardygy, Rim syýahatçylarynyň dünýäniň köp ýerlerine ýetýändigini görkezilýär:

¹ Тронский И. М. История античной литературы. М., Высшая школа, 1983, стр. 352.

² Iisus Hristos – Hristian dininiň düýbünü tutujy, Merýem enäniň ogly (takmynan b.e. 30 ý. ýaşap geçipdir).

Biz bu ýerden ýola bolsak rowana,
Kimler teşne aflara¹ ýeterler.
Skif² sährasynyň baryp ýanyna,
Ýeteris biz çalt Oksuň³ kenaryna⁴.

«Bukolikalar» poemasynda çopanlar «Arkadiýa» atly toslanyp tapylan ajaýyp ýurtda ýaşaýarlar, sebäbi Wergiliý bu poemany grek şahyry Feokritiň⁵ «Bukolikalar» (Çopan aýdymlyry) diýen poemasynda öýkünip ýazypdyr. Hakyky Arkadiýa Gresiyada Peloponnes adasynda ýerleşýär. Ýöne Wergiliý toslanyp tapylan Arkadiýany Demirgazyk Italiýada, öz dogduk mekanynda ýerleşdirýär.

Wergiliý «Bukolikalar» atly aýdymlyk toplumynda parahatçylykly durmuşy wasp edip, çopanlaryň sada durmuşynyň ajaýyplygyny görkezýär. Bu eserden soň ol ýene-de oba durmuşyny, oba hojalygyny wasp edýän «Georgikalar» atly öwüt-nesihat beriji poemasyň ýazýar. Bu tötänleýin däl. Birinjiden, Wergiliniň özi oba durmuşyny gowy görýän eken, ikinjiden, syýasy tarapdanam onlarça ýyllap dowam eden uruşlaryň netijesinde tozdurylyp pese düşen oba hojalygyny, ownuk we orta gürp daýhançylygy täzedan dikeltmek derwaýys mesele bolupdyr.

Wergiliý Oktawian Awgustyň Italiýanyň oba hojalygyny, ykdy-sadyýetini dikeltmäge gönükdirilen syýasatyny goldap, dört kitapdan durýan «Georgikalar» («Ekerançylyk aýdymlyry») poemasyň ýazýar. «Georgikalar» atly poemasyň her bölümi ýüzlerçe goşgulary öz içine alýar. Wergiliý bu poemanyň üstünde ýedi ýyl işläpdir. Ony b. e. öň 29-njy ýylda ýazyp gutarypdyr. Wergiliý uly söýgi bilen oba durmuşynyň dürli sahnalaryny suratlandyrýar.

«Georgikalar» (grekçe georgica-georgicos – ekerançylyk, daýhançylyk diýmegi aňladýar) ýa-da «Ekerançylyk aýdymlyry» diýip antik edebiýatynda oba durmuşyny we oba hojalygyny wasp edýän aýdymlara aýdypdyrlar.

¹ Aflar – afrikalyar.

² Skifler – gadymy türki taýpanyň ady. Skifler türkmenleriň ata-babalarydyr.

³ Oks – Amyderýanyň gadymy ady.

⁴ Дерптани Н.Ф., Тимофеева Н.А. Римская литература. М., 1964, стр. 254.

⁵ Feokrit – b. e. öň takmynan 300-nji ýylda Sirakuzyda doglan grek şahyry.

«Georgikalar» poemasynyň birinji bölümünde ekerançylyk, gal-
laçylyk temalary beýan edilýär. Öňki çopançylyk aýdymalarynda «Ähli
zady söýgi ýeňýär» diýen pelsepe öňe sürülse, ekerançylyk aýdym-
larynda «Ähli zady tutanýerli zähmet ýeňýär» diýen ideýa eriş-argaç
bolup geçýär.

Poemanyň ilkinji bölümünde Metsenatanyň Oktawian Awgusta
ýüzlenmesinden soň ekinleri haçan ekmelidigi, mallary nähili köpelt-
melidigi barada maslahatlar berilýär we oba hojalygynyň hudaýlary
Sereran, Liberan (Wakh) we beýleki ruhlara, fawn¹ we driadalara²
ekinlere hasyllylyk bermegi dileg edilýär. Haýsy howa şertlerinde
nähili ýerlerde ekin ekip, haçan hasyl alyp boljakdygy, haýsy ýerleriň
nähili ekin üçin has amatlydygy barada aýdylýar. Wergiliý dünýäde
gözel ýerleriň köpdügi, ol ýerleriň baýdygy, ýöne hiç bir ýeriň Italiýa
bilen deňeşip bilmejekdigini nygtap:

Bäsleşmesin Midiýanyň³ gür tokaýly ýerleri,
Ne gözel Gang⁴, zer suwly Germ ülkeleri,
Hind, Baktriýa⁵-da deň gelmez Italiýa,
Ne-de ladan⁶ mumly ajap Panhaýa – ⁷

diýip, öz Watanyň gözelligini wasp edýär.

Poemanyň ikinji kitaby bagbançylyga bagyşlanýar. Şahyr bag-
lary nähili ekmelidigini, nähili köpeltmelidigini, olaryň haýsy top-
rakda has gowy bitjekdigini düşündirýär. Aýratynam, üzümçilik
barada jikme-jik öwüt-nesihatlar berilýär. Şu bölümde Metsenata
ýüzlenip aýdylýan isleg-arzuwlar hem bar. Ýöne Wergiliý her bölüm-
de, her goşguda Italiýanyň tebigatynyň gözeldigini nygtaýar, onuň
daglaryny, jülgelerini, derýalaryny, güllerini, ekin meýdanlaryny,
haýwanat dünýäsini wasp edýär. Bu gözel ýurtda bahar paslynyň gö-

¹ Fawn – meýdanlaryň, daglaryň we tokaýlaryň hudaýy, mallaryň howandary.

² Driada – tokaýlaryň, agaçlaryň nimfalary, ruhlary.

³ Midiýa – Gadymy Eýran döwleti.

⁴ Gang – Hindistandaky derýa.

⁵ Häzirki Türkmenistanyň belli bir bölegini, Owganystanyň özüne alan ýurt.

⁶ Ladan – hudaýlara ybadat edilýän wagty tütedilýän ysly mumyýa, smola.

⁷ Panhaýa – Arap deňzinde bir ada. Федоров Н.А., Мирошенкова В.Н.
Античная литература. Рим. М., 1981г., стр 247–248.

zelligi, ekerançy daýhanlaryň bagtly ýaşaýandygy baradaky pikirler poemada eriş-argaç bolup geçýär.

Poemanyň üçünji kitaby maldarçylyga bagyşlanýar. Wergiliý bu bölümde ilki iri şahly mallary, atlary köpeltmek, olaryň keselleri barada gürrüň berýär. Bu kitapda-da şahyr hudaýlara, Oktawiana, Metse-nata alkyş aýdýar. Poemada öküž uruşdyrmak ýaly däpler, çopanlaryň Demirgazyk we Günorta Italiýadaky durmuşy beýan edilýär.

Dördünji kitapda balaryçylyk barada gürrüň berilýär. Şahyr bu pudagyň peýdalydygy, balarylarynyň ýaşaýşy, olaryň keselle-ri barada jikme-jik aýdyp geçýär hem-de Aristey baradaky mifleri beýan edýär. Aristey grek mifologiýasyna görä, Apollonyň we nimfa Kirenanyň ogly bolupdyr. Ol özüniň awçylyk, tebipçilik, palçylyk, öňdengörüjilik, çopançylyk we balaryçylyk bilimlerini adamlara öwredipdir. Kitabyň soňunda tutuş «Georgikalar» poemasy barada gürrüň edilip netije çykarylýar, ýagny poema şol döwürde patyşa Oktawian Awgustyň öňe sürýän syýasatyny goldaýar. Sebäbi Okta-wian uruş döwründe tozdurylan Italiýanyň oba-hojalygyny dikeltjek bolýar. Şol sebäpden ol şäher garyplaryny oba ýerlerine işe iberip-dir.

Wergiliý poemada şol döwürde bes edilmeýän uruşlary-da ýaz-garýar. Şahyr öz döwrüniň wajyp syýasy ideýalaryny eserde örän çe-per beýan edýär. Poemada beýan edilişine görä, ýerde zähmet çekýän daýhanlaryň durmuşy sada bolsa-da, olar örän bagtly ýaşaýarlar. Olar iri şahly mallary, geçi, goýun, doňuz ýaly kiçi mallary bakyp, öz ön-düren peýnirini iýýärler, arassa süýji gaýmagyny, süýdünü içýärler, ýertut, üzüm ýygýarlar, agşamlaryna üzüm çakyrny içip, lezzet alyp aýdym aýdýarlar. Bu eserde Wergiliý Italiýanyň baý, gülläp oturan sahatly tebigatyny wasp edýär.

«*Eneýida*» poemasy Wergilini şahyr hökmünde dünýä möçbe-rinde tanadýar. Bu poema batyr Eneýe bagyşlanypdyr. Ol Anhis we Weneranyň ogly bolupdyr. Anhis Troýa patyşasy Priamyň doganog-lany, Gomeriň «*Iliada*» poemasynda troýaly serkerdeleriň içinde Gek-tordan soň in görnükli hökmünde görkezilýär. Eýýäm şol poemada

ol hudaýlaryň hormatyna, söýgüsine mynasyp bolupdyr diýlip, geljekde onuň we onuň nesilleriniň troýalylaryň üstünden hökümdarlyk etjekdigi barada aýdylýar.

Wergiliý bu poemasynda Troýa şäheri synandan soň Eneýiň we onuň ýoldaşlarynyň geljekde Rim döwletini gurmak üçin Italiýa gelişlerini suratlandyrýar.

B. e. öň III asyryň ortalarynda Eneý baradaky mif eýýäm Rim-de resmi taýdan ykrar edilip, Rim Täze Troýa diýip atlandyrylypdyr. Tanymal uruglar özleriniň Eneýiň we onuň ýoldaşlarynyň nesillerindendigini nygtapdyrlar. Ýüliý Sezar hem özüniň Eneýiň nesillerindendigini öz çykyşlarynda aýdypdyr we hatda öňki ýykylan Troýany dikeldip, ony paýtagt şähre öwürmegi teklipl edipdir. Wergiliniň «Eneýida» atly gahrymançylykly poemasy şeýle teklipleriň soňuna çykmak üçin ýazylypdyr.

«Eneýida» poemasynda Rim şäheriniň özüniň hem Troýadan pes oturmajak gahrymançylykly geçmişiniň bardygy rowaýatlaryň we mifleriň üsti bilen görkezilýär. Şeýle-de Wergiliý Eneý baradaky rowaýaty diňe bir Rimiň gadymy taryhyny görkezmek maksady bilen däl-de, eýsem Oktawian Awgustyň ata-babalarynyň gelip çykyşyny şol rowaýata birikdirmek üçin bu işe başlaýar.

Wergiliý ilki bilen bu poemanyň meýilnamasyny düzüp, onuň mazmunyny kyssa görnüşinde gysgaça beýan edipdir. Soň bu beýany 12 bölüme ýa-da kitaba bölüp, şol poemany ýazypdyr. Birnäçe ýyl bu poemanyň üstünde işläp, soň onuň käbir bölümlerini Wergiliý Awgusta okap berýär. B. e. öň XIX ýylda poema garalama görnüşinde taýýar bolupdyr. Ýöne onuň käbir gutarylmadyk ýerleriniň üstüni dolduryp timarlamaly eken. Bu işe Wergiliý ýene-de üç ýylyny sarp etmekçi eken, emma onuň kesellemegi bu işleri amala aşyrmaga mümkinçilik bermeýär. Wergiliý b. e. öň XIX ýylyň 21-nji sentýabrynda aradan çykypdyr. Ölmezinden öň şahyr bu poemany ýakjak bolupdyr we özüniň çap etmedik hiç bir eserini çykarmazlygy wesýet edipdir. Emma imperator Awgust Wergiliniň dostlaryna poemany neşir etmegi tabşyrypdyr.

«Eneýidanyň» sýužeti iki bölüme bölünýär: poemanyň birinji bölümi Eneýiň Italiýa baryança bolup geçen başdan geçirmelerini beýan etse, ikinji bölümi onuň Italiýa barandan soňky ýerli taýpalar bilen alyp baran uruşlaryny beýan etmeklige bagyşlanypdyr.

Wergiliý bu poemany ýazmakda Gomeriň döplerine eýeripdir, şonuň üçin poemanyň ýazylyş usuly, gurluşy, dürli çeperçilik aýratynlyklary bu eseri Gomeriň «Iliada» we «Odiseýa» poemalary bilen deňeşdirmäge mümkinçilik berýär. Galyberse-de, mazmuny boýunça Eneýidanyň birinji bölümi «Odiseýa» poemasyndaky Odiseýiň syýahatlaryny ýatladýan bolsa, onuň uruş wakalaryny beýan edýän ikinji bölümi «Iliada» meňzeýär.

Poemanyň başky setirlerinde Wergiliý bu eserde uruş we gahrymanyň başdan geçirmeleri temasyňy beýan edýändigini aýdýar:

Wasp edýärin jeňi, hem-de Troýadan Italiýa gelen gerçeği,
Täleýiň emri bilen Lawiniýaň¹ kenaryna geljegi,
Hudaýlaryň eden emri hem kineli Ýunonanyň gahary,
Uzak wagtlap ony daş ýurtlarda, alyslarda egledi,
Hudaýlary Latsiuma² göçürdi, ol ýerde döredi latyn taýpasy,
Soň gurdu Albany³ hem-de Rimiň barçasyn⁴.

Poema içi kitüwli Ýunonanyň Eneýi tupana uçratmagy, olaryň Afrikada ýerleşen Karfagene barmagy ýaly wakalardan soň, Eneýiň Karfageniň patyşasy Didona Troýanyň grekler tarapyndan basylyp alnyşyny gürrüň berşi bilen başlanýar. Poemada Eneýiň we onuň ýoldaşlarynyň hökmany suratda Ýupiteriň emri bilen Italiýa baryp, ol ýerde Rimiň düýbüni tutujylaryň ata-babalary bolmagy esasy ideýa bolup durýar. Şol sebäpli Eneý gämisine münüp Italiýa giden-de oňa aşyk bolan Didona özüni oda oklap, Eneýiň beren gyljygy bilen özüni sanjyp öldürýär.

¹ Lawiniýa – Eneýiň aýalynyň ady dakylan şäher.

² Latsium – latyn taýpasynyň ýaşan ýeriniň ady.

³ Alba – Italiýanyň Rim ýaly ilkinji döran gadymy şäherleriniň biri.

⁴ Федоров Н. А., Мирошенкова В. Н. Античная литература. Рим. М., 1981, стр 253.

Eneý Italiýa gelip, ol ýerde Latsium diýen ýeriň patyşasy Latynyň gyzy Lawiniýa öýlenýär. Emma Italiýanyň rutul diýen taýpasy bu nika garşy çykýar. Eneýiň rutullaryň patyşasy Turn bilen söweşleri we ýeňiş gazanyşy bilen poema tamamlanýar.

Wergiliniň «Eneýida» poemasy Rim respublikasynyň iň güýçli ösen döwriň önümi bolup, bu eser rimlileriň batyr, edermen ata-babalarynyň we şöhratly taryhynyň bolandygyny görkezýär. Poemanyň çeperçiligi, onuň ýokary ideýaly mazmuny, çuň manyly atalar sözüne öwrülen jümleleri soňky döwürlerde XVI–XVII asyrlarda klassisizmiň düýbünü tutujy teoretikleriň ony hatda Gomeriň eserlerinden hem ýokary goýmagyna getiripdir.

Rimlileriň özi üçin «Eneýida» turuwbaşdan klassyky esere öwrülýär. Şahyrlar bu poemadan nusga alyp, onuň temalary boýunça ençeme eserleri döredipdirler. Entek Gomer bilen tanyş bolmadyk ýewropalylar üçin Wergiliniň poemasy eposyň ýeke-täk gadymy nusgasy bolupdyr.

Wergiliniň eserleri mekdeplerde öwrenilip, olary köp adamlar tutuşlaýyn diýen ýaly ýatdan bilipdirler. Eger-de Wergiliniň eserleri ýitiriläýende-de, olary täzedan dikeldip boljak eken.

Täzedan Döreyiş döwründe italýan şahyry Dante Aligýeri Wergilini öz söýgüli şahyry hökmünde özüniň «Ýlahy komediýa» atly poemasynda wasp edýär.

Wergiliý rim şahyrlarynyň içinde eserleri grek diline terjime edilen ilkinji şahyrlaryň biri bolupdyr. Köp adamlar Wergilini jadygöý, gudratly, öňdengörüji adam hasaplap, ol barada rowaýatlar döredipdirler we onuň goşgularyna seredip pal atypdyrlar. Wergiliniň goşgy setirlerini öý-hojalyk goşlaryna, otaglaryň diwarlaryna ýazypdyrlar. Hatda hökümdarlar, imperatorlar häkimiýete ilki dalaş edenlerinde, Wergiliniň eserlerine salgylanypdyrlar.

Bir söz bilen aýdylanda bu beýik şahyr diňe bir Ýewropa edebiýatyna däl, onuň medeniýetine-de örän güýçli täsir edipdir. Sebäbi onuň eserleriniň temalaryna ýüzlenip, hudožnikler, heýkeltaraşlar ajaýyp eserler döredipdirler.

Gorasiý (b. e. öň 65–8ý.)

Oktawian Awgustyň döwründe ýaşan ýene-de bir görnükli, ady dünýä belli şahyr *Kwint Gorasiý Flakk* b. e. öň 65-nji ýylyň 8-nji dekabrynda Italiýanyň günorta taraplarynda, gadymy Rim koloniýasynda¹ Wenuziýada eneden dogulýar. Onuň kakasy azatlyga çykarylan gul bolupdyr. Azatlyga çykarylan gullaryň çagalary beýleki azat doglan çagalar bilen hukuk taýdan deň bolsaalarda, bu hadysa Gorasiniň tutuş durmuşynda we döredijiliginde yz galdyrypdyr. Gorasiniň kakasy ogluna bilim berjek bolup Rime äkidipdir. Soň Gorasiý Afınada okapdyr. Okan döwründe Epikuryň² filosofiýasyny öwrenipdir. Gorasiý ömrüniň soňuna çenli Epikuryň köp pikirlerine wepaly bolupdyr. Sezaryň ölüminden soň Gorasiniň okuwynyň arasy kesilipdir.

Respublika gurluşyny goramak üçin özüne tarapdar ýygnaýan Brut Afina şäherine gelipdir. Ol Sezaryň tarapdarlaryna garşy göreşipdir. Gorasiý Brutuň goşunyna goşulypdyr we harby tribun diýen dereje alypdyr. Ýagny ol legion³ komandiri wezipesine bellenipdir. Brutuň goşuny Filip diýen ýerde ýeňlenden soň (b. e. öň 42ý.), Gorasiý günä geçişlikden (amnstiýadan) peýdalanyňp, «ganatlary gyrylyp» Rime dolanyňp gelýär, sebäbi onuň respublika, azatlyk baradaky ýaşlyk arzuwlary puç bolýar. Gorasiniň dogduk mekany Wenuziýa Sezaryň

¹ Koloniýa – gadymy döwürde bir döwletiň raýatlarynyň başga bir ýurtda eýelän oturymly ýeri.

² Epikur (b. e. öň 341–270ý.) – gadymy grek medeniýetiniň ellinizm döwrüniň materialist filosofy, hudaýlaryň adamlaryň işine gatyşýandygyny inkär edýär. Epikur: «Biziň duýgularymyz hemişe hakykatdyr» diýip, ynsan duýgusyny bilimiň esasy çeşmesi hasaplaýar. Ol: «Bilim adamy nadanlykdan çykarýar we yrymlardan hem-de hudaýlardan gorkmaklykdan azat edýär, şonsuz adam bagtly bolup bilmeýär» diýen pikirleri öňe sürüpdir. Şeýle-de Epikur adam şahsy durmuşynda belli bir çäklerde lezzet bilen ýaşamaly diýip öwredipdir.

³ Legion – gadymy Rimde iň uly harby birlik.

weteranlaryna¹ degişli şäherleriň hataryna goşulýar. Gorasiniň miras emlägi elinden alynýar. Şol döwürde Gorasiý döwlet maliýe gullugyna hat ýazyjy bolup işe girýär. Ol kanunlary, beýanlary (protokollary) we beýleki döwlet resminamalaryny göçürip ýazmaly eken.

Şol döwürde-de ol edebiýat bilen meşgullanyp başlaýar. Gorasiý özüniň ilkinji goşgularyny «*Epodlar*»² diýip atlandyrýar. Bu şygrylarda Gorasiý rim halkyna ýüzlenip, olary özara uruşlary bes etmeklige çagyryýar. Şahyr Rimiň şöhratly geçmişiňi ýatlap, özara duşmançylykly uruşlaryň halky heläkçilige alyp barýandygyny aýdýar.

Gorasiniň ilkinji eserleri Wergiliniň ünsüni özüne çekýär. Wergiliý Gorasiniň zehinli şahyrdygyny görýär we ony şol döwrüň edebiýatyna howandarlyk eden Oktawian Awgustyň syýasatyny goldaýjy uly döwlet işgäri Metsenat bilen tanyşdyrýar.

Gorasiniň Metsenatyň edebi toparyna geçmegi onuň durmuşyny düýpgöter üýtgedýär. Metsenat oňa Sabina daglarynda ýerleşen bir mülk berýär. Gorasiý Metsenatyň iň ýakyn adamlarynyň birine öwrülýär we Oktawian Awgustyň töweregindäki adamlar bilen ýakyn aragatnaşykda bolýar. Ýöne mümkingadar köşkden daşrak boljak bolup, ol tä ömrüniň soňuna çenli Sabina daglaryndaky mülkünde ýaşaýar. Imperatoryň mürzesi wezipesinden boýun gaçyryýar. Gorasiý b. e. öň 8-nji ýylyň 27-nji noýabrynda öz dosty we howandary Metsenatyň ölüminden iki aý öň aradan çykýar.

Gorasiniň 17 sany goşgudan durýan «*Epodlarynda*» syýasy-jemgyýetçilik temalary esasy orun tutýar. Gorasiý özüniň 1-nji epodynda Metsenata alkyş aýdyp, minnetdarlyk duýgularyny beýan edýär. Şahyr bu eserlerinde ýurtdaky raýatlyk uruşlaryny ýazgaryp tankyt edýär. Bu gandöküşikli urşy alyp barýan adamlaryň ýolbarslardan we möjeklerden hem beter gazaply, ganhor bolandyklaryny aýdýar. Şonuň üçin geljekki durmuş barada pikir edip, Altyn asyryň Rimden uzakda ýerleşen bir näbelli adalarda boljakdygyny aýdýar. Şahyryň pikirine görä, diňe Rimden uzakda özara dawa-jenjelleri, urşy ýatdan çykarmak mümkin.

¹ Weteran – goşunda gulluk eden adam.

² Epod (grekçe «epodos») – liriki aýdymyň bölegi, ikinji setiri birinji setirden gysga bolan ikileme goşgy.

Wagtyň geçmegi bilen Gorasiý Oktawian Awgustyň ýurtda parahatçylygy berkarar edip biljekdigine gözi ýetip, ony Sezar bilen deňeýär.

Gorasiý özüniň epodlarynda oba durmuşyny hem wasp edýär. Bu eserlerde Gorasiý durmuşdan lezzet almak temasyny-da yzygiderli beýan edýär.

B. e. öň 30-njy ýyllarda Gorasiý «*Satiralar*¹» diýen iki sany goşgular ýygyndysyny çykarýar.

Bu eserlerde Gorasiý şahsyýetiň bagtly bolmagy barada pikir ýöredýär. Şahyryň pikirine görä, adama bagtly bolmak üçin köp baýlyk gerek däl, ol orta gürp ýaşamaly. «Baýlyk näçe köp bolsa, adam şonça-da gysyk bolýar» diýip, Gorasiý açgözlügi, baýlyga kowalaşmagy tankytlaýar. Köp zada kowalaşman bary bilen oňnut etmeli, tebigatyň talabyna görä ýaşamaly diýen pikir Gorasiniň satiralarynda nygtalýar. Gorasiniň «*Odalar*» (*Aýdymlar*) (b. e. öň 31–23ý.) diýen liriki goşgular ýygyndysy üç kitapdan (bölümden) durýar.

Gorasiý grek poeziýasyny gowy görüpdür. Ol grek lirikasynyň ussatlary bolan Alkeýiň, Sapfonyň, Anakreontyň eserlerine öýkünip, şolardan nusga alyp, Rim edebiýatynda bu žanry ösdürýär.

Bu ýygnynda girýän 6 (1-6) odany «Rim odalary» diýip atlandyrýar, sebäbi olar Rimi, Oktawian Awgustyň syýasatyny şöhratlandyrýarlar. Odalar Metsenata bagyşlanan goşgy bilen başlanýar. Gorasiý poeziýanyň ähli zatdan ýokary durýandygyny nygtaýar.

«Odalarda» Gorasiý özüni ussat şahyr hökmünde görkezýär. Ol gysga we çuň manyly setirlerde öz pikirini aýdyň, düşnükli we çeper beýan edýär.

Gorasiniň «Odalar» kitabyňyň 14-nji odasynda grek şahyry Alkeýiň goşgusyndan alnan döwleti tupanda ýelkeni deşilen gämi bilen deňeşdirýär:

Gämi seni deňiz çaykaýar ýene,
Äpet gomlar gapdalyňa urulýar,
Labyryňy taşla bir rahat ýere,
Kürekler kül bolup maçta burulýar²

¹ Satira – kemçilikleri paş edýän eser.

² Античная литература. Под ред. А. А. Тахо-Годи. М., 1986, стр. 346 (Terjime eden Romanguly Mustakow).

Ynsan durmuşynyň gysgalygy, ölümiň gutulgysyzdygy baradaky pikirler Gorasiniň goşgularynda durmuşdan, söýgüden lezzet almak pikirleri bilen utgaşdyrylýar:

Oýlanma ertiriň gamyny çekip,
Täleýiň günleri barýandyr geçip,
Söýgi hemraň bolsun, şatlykly ýaşa,
Kalbyňy aýdym-saz getirsin joşa!¹

Öz şygrylarynda Gorasiý sada durmuşy wasp edýär. Şahyr öz döwrüniň azgynçylygyny, adalatsyzgyny paş edýär. Pul, baýlyk, emläk ýygnamaga kowalaşýan adamlaryň daýhanlary ekin ýerlerinden mahrum edýändiglerini aýdýar. Bütün ömrüni arabaň üstünde geçirip, göçüp-gonup ýaşaýan skifleriň, ýere emläk hökmünde setmeýän getleriň ahlak tarapdan rimlilerden ýokarda durýandygyny Gorasiý öz odalarynda nygtaýar.

Bu goşgular ýygnyndysynda Gorasiý şahyryň jemgyýetdäki orny barada söz açyp, poeziýanyň, öz döredijiliginiň ebedi ýaşajakdygyny, geljek nesilleriň ony ýatdan çykarmajakdygyny beýan edip, özüniň dünýä möçberinde meşhurlyk gazanan «*Ýadygärlik*» diýip at alan, poeziýa hudaýy Melpomena bagyşlanyp ýazylan goşgusy bilen ýygnyndyny jemleýär:

Ýadygärlik gurdum berk, bürünçden beter,
Müsür gorganyndan beýikdir meger.
Rehimsiz ýagyşlar, ne ýowuz ýeller
Ýykyp bilmez ony ýüzlerçe ýyllar.

Tükenmez ýyllaryň, wagtyň ylgawy,
Meň ruhum öldürmez, ol baky ýaşar,
Meni ýatlap, ýetirerler waspymy
Şöhratym Kapitoliý² baýryndan aşar.

¹ Античная литература. Под ред. А. А. Тахо-Годи. М., 1986, стр. 347. (Terjime eden Romanguly Mustakow).

² Kapitoliý (latynça Capitolum) – üstünde köşkler, muzeýler we beýleki jaýlar ýerleşen Rimdäki baýyr.

Barýar ol atamyz lal gyzy alyp,¹
Her kes ýatlar meni ýadyna salyp,
Awfid² derýasynyň joşýan ýerinde,
Dawn³ patyşanyň ülkerlerinde.

Elladanyň⁴ aýdymlyryn getirdim,
Italiýada oň şöhratyn göterdim,
Melpomena⁵ guwan maňa, mähirlim,
Maňa Delfiň⁶ lawr⁷ täjini geýdirgin⁸.

Gorasiñiň bu goşgusyny rus şahyry A. S. Puşkin rus diline terjime edip, şonuň mazmunyna eýerip «Ýadygärlik gurdum» (latynça Exegi monumentum) atly özboluşly bir ajaýyp goşgy düzüpdir. Puşkiniň ol goşgusy türkmen diline-de birnäçe gezek terjime edildi.

Gorasiñiň «Odalary» onuň iň gowy eseri hasaplanýar. Ýöne öz döwründe onuň odalary zamandaşlary tarapyndan şahyryň çen edişi ýaly gowy garşylanmandyr. Şol sebäpli lapykeç bolan Gorasiý arassa poeziýa bilen meşgullanmagyny bes edip, fiolosofiki mazmunly eserler ýazypdyr. B. e. oň 20-nji ýylda Gorasiý «*Ýüzlenme hatlary*» diýen kitabyňy ýazýar. Bu eserde şahyr özüniň içki oý-pikirlerini beýan edýär. Soň bu eseriň ikinji kitaby çykypdyr.

«Ýüzlenme hatlarynyň» üçünji «Poetika ylmy» diýen bölümünde Gorasiý özüniň edebiýata bolan garaýyşlaryny beýan edýär. Bu eser Oktawian Awgust döwrüniň rim klassisizminiň talaplaryny öňe sürýär.

¹ «Barýar ol atamyz lal gyzy alyp» – Wergiliý Rimiň baky säherdiginiň nyşany bolan her ýylky Rimi keramatlandyрма dessuryny suratlandyrýar. Şol dāp-dessurda baş ruhanynyň oý hudaýy Westanyň durmuşa çykмадык gyz žresi bilen dymyp geçişini suratlandyrýar.

² Awfid – Wergiliniň Watany Apuliýadaky derýanyň ady.

³ Dawn – Apuliýanyň mifiki patyşasy.

⁴ Ellada – Gresiyanyň gadymy ady.

⁵ Melpomena – ilki aýdym hudaýy, soň tragediýa hudaýyna öwrülýär.

⁶ Delf – Parnas dagynyň günorta gerşinde ýerleşen şäher. Gadymy grekler ol ýeri Apollonyň we muzalaryň mekany bolan keramatly ýer hasaplapdyrlar.

⁷ Lawr täji – lawr hemişe ýaşyl öwsüp duran ýaprakly ösümlik. Gadymy greklerde we rimlilerde lawr ýapraklaryndan edilen täji geýdirmek ýeňşiň nyşany bolupdyr.

⁸ Феодоров Н. А., Мирошенкова В. И. Античная литература. Рим. Хрестоматия. М., 1981, стр. 313 (Terjime eden Romanguly Mustakow).

Owidiý (b. e. öň 43–b. e. 18ý.)

Oktawian Awgustyň höküm süren döwrüniň ikinji ýarymynda öz döredijiligi bilen şöhrat gazanan Publiý Owidiý Nazon b. e. öň 43-nji ýylyň 20-nji martynda Rimden 130 km uzaklykda ýerleşen uly bolmadyk Sulmon şäherinde «atlylar» diýip atlandyrylýan ýokary gatлага degişli maşgalada eneden dogulýar. Kakasy Owidini we onuň ir ölen doganyyny aklawçy kärine taýýarlamak üçin Rime okuwa iberipdir. Okuwyny gutarandan soň biliminiň üstüni ýetirmek üçin Owidiý Gresiýa we Kiçi Aziýa ýurtlaryna sapara gidipdir. Owidiý bu syýahatlaryndan soň Rime dolanyp gelýär we işe başlaýar. Ýöne ilki pes derejeli wezipelerde işläp, soň işi taşlaýar we tutuşlaýyn edebiýat bilen meşgullanýar.

Owidiý örän ir meşhurlyk gazanýar. Ol birnäçe ady belli şahyrlar bilen tanyşýar. Metsenatyň edebi toparyna degişli şahyrlar bilen hem aragatnaşyk saklaýar. Aýratyn-da rim edebiýatynda söýgi lirikasynyň ussatlary Albiý Tibull (b. e. öň 50–19 ý.) we Sekst Propersiý (b. e. öň 49–15 ý.) bilen dostlaşýar.

Şeýle-de Owidiniň baý rimli gyza öýlenmegi oňa Rimiň ýokary jemgyýetine, Awgustyň köşgüne ýakynlaşmagyna ýol açýar.

Owidiý döredijilik işi bilen ir meşgullanyp başlaýar. Onuň ilkinji goşgular ýygındysy «*Amores*» (*Söýgi aýdymalary*) diýip atlandyrylýar. Elegiýa ýazmak däbi boýunça bu elegiýalar ýygındysynda söýgi temasy Korinna (b. e. öň 500-nji ý.) atly şahyr aýalyň keşbiniň üsti bilen açylyp görkezilýär. Owidiý bu elegiýalarynda Tibull, Propersiý we grek şahyrlarynyň döplerine eýerip ýazýar, ýöne söýgi temasynda olar ýaly çynlakaý, wepaly söýgi görkezilmeýär. Owidiý söýgini ýeňil bir duýgy hökmünde beýan edýär.

Owidiý imperator Awgustyň gadymy döp-dessurlary, nika kanunlaryny täzeden dikeltmek üçin edýän tagallalaryna kinaýa bilen seredýär.

Owidiý özünden öňki şahyrlaryň temalaryny, ideýalaryny, hatda sözlerini hem öz elegiýalarynda ulanypdyr. Onuň elegiýalary örän çeper, sazlaşykly, okgunly okalýan dilde ýazylypdyr. Şahyryň Tibullyň ölümüne bagyşlap ýazan elegiýasy bu ýygynyň iň gowy eseri hasaplanýar.

Owidiý baý durmuşda ýaşapdyr we Rimde öz wagtyny şady-horramlykda geçiripdir, döwlet gullugynda işlemändir. Ol şahyr hökmünde örän zehinli bolupdyr, ýöne öz eserlerinde ýeňil, käte suwjuk keşpleri, äheňleri ulanýandygy üçin onuň döredijiligi Oktawian Awgustyň gadymy, berk rim ahlak gymmatlyklaryny dikeltmek syýasatyna, arzuwlaryna ters gelipdir. Şol sebäpli Owidiniň rim jemgyýetine, aýratynam ýaşlara bolan täsiriniň güýçludigini nazarda tutup, Awgust biziň eýýamymyzyň 8-nji ýylynda Owidini Rim imperiýasynyň demirgazyk-gündogar böleginde ýerleşýän Toma şäherine (häzirki Rumynyýada ýerleşýän şäher) sürgün edýär.

Şahyr öz elegiýalarynda özüniň sürgüne gitmezden öňki gijesini, gözyaş döküp, nala çekip aýaly, hyzmatkärleri bilen hoşlaşygyny, ondan soň gämide ýüzüşini, tupanda zordan diri galyşyny beýan edýär.

Sürgünde aýalyna, dostlaryna we Awgustyň özüne ýazan hatlarynda özüniň günäsinin geçilmegini soraýar, ýalbarýar, gözyaş dökýär, ýöne Awgust we ondan soňky patyşa Tiberiý (b. e. 14-nji ý.) şahyryň haýyşlaryna gulak asmaýarlar we onuň günäsi geçilmeýär.

Owidiý sürgünde 10 ýyl ýaşap, b. e. 18-nji ýylynda şol ýerde aradan çykýar.

Owidiniň döredijiliginiň birinji ýarymynda söýgi temasy esasy orun tutýar, ýöne ol söýgi wagtlaýyn, geldi-geçer duýgy hökmünde suratlandyrylýar. Käte örän aç-açan, naturalistik häsiýetli suratlandyrmalar Owidiniň çeper, ýeňil okalýan goşgularynda-da görkezilýär.

Owidiniň «Söýgi aýdymalaryndan» soň ýazan ikinji ýygynyň «*Gahryman zenanlar*» ýa-da «*Ýüzlenme hatlary*» diýip atlandyrylýar. Bu eser 15 sany mifologiki gahryman aýallaryň «salam haty» ýazmagy görnüşinde ýazylypdyr. Meselem, Penelopa Ulisse (Odiseýe), Brisseida Ahille, Fedra Ippolite, Didona Eneýe we beýlekiler salam hatlaryny ýazýarlar. Şeýle salam hatlary we olara ýazylan jogaplar bilen bu eser jemi 21 sany salam hatyndan durýar. Bu hatlarda ençe-

me ýyl aýralykdan soň öz söýgülisi bilen duşuşmak, öz söýgülisiniň duýgularyna gümanly seretmek ýa-da söýgülisi gelmese özüni öldürmek hyýallary, hatda özüniň mazaryna goýuljak ýadygärlik daşyna ýazyljak ýazgyny oýlap-ölçermek ýaly temalar beýan edilýär.

Däp boýunça rim elegiýalaryna turuwbaşdan öwüt beriji, öwrediji häsiýet mahsus bolupdyr, ýöne Owidiniň elegiýalarynda bu äheň ýaňsylama öwüt-nesihata öwrülýär. Ol «*Söýgi sungaty*» (*Ars amatoria*) (b.e. öň 1-nji ýyl we b.e. 1-nji ýyly) atly öwüt-nesihat beriji poemasyň aşyk-magşuklara bir gollanma hökmünde ýazypdyr, sebäbi şahyryň pikirine görä, bu temany ol gowy bilipdir. Poema üç bölümden durýar. Owidiý öz döwründe şeýle häsiýetli ýazylan eserleri ýaňsylap, kitabyň birinji bölümünde ilki söýjek adamyňy tapmalydygyny, ikinji bölümde onuň söýgüsini gazanmagyň ýollaryny, üçünjü bölümünde bolsa bu söýgini elden gidermän saklamak barada elegiýalarynda birnäçe maslahatlar berýär. Bu nesihatlar mifologik sýužetler bilen baýlaşdyrylýar. Bu poemada ilki erkek adamlara (1-2 bölüm), soň aýallara (3-nji bölüm) nesihatlar berilýär.

Owidiniň «*Söýgi dermanlary*» (b. e. 1-2-nji ý.) atly poemasy hem şeýle degişme äheňli nesihat görnüşinde ýazylypdyr. Bu eser kimiň söýgüsi umytsyz bolsa şolar üçin ýazylypdyr. Owidiý kosmetika barada-da bir poema ýazypdyr, ýöne onuň diňe başlangyç bölegi saklanyp galypdyr. Bu poemalarynda Owidiý gysga hekaýatlaryň, mifleriň beýanyny bermegiň ussady hökmünde özüni görkezýär.

Şol döwürde Owidiý özüniň «*Metamorfozalar*» («*Öwürlmeler*») atly poemasyň üstünde işläpdir. Bu poemada şahyr grek edebiýatynda meşhur bolan «öwürlmeler» žanryny ulanýar. (Bu ýerde adamyň ösümlige, haýwanlara, jansyz zatlar öwürilişi barada aýdylýar). Şeýle mifler greklerde gadym döwürde köp bolupdyr. Ýöne Owidiýden öň olary belli bir tertipde görkezen bolmandyr. Owidiý özüniň 15 bölümden ýa-da kitapdan durýan bu uly poemasynda 250 sany öwürlmeler baradaky mifleri gürrüň berýär. Şeýle-de şahyr ol mifleri döwürleýin, hronologik görnüşde, miflerde beýan edilýän wakalaryň bolup geçen wagtyňyň yzygiderliliginde poemada ýerleşdirýär. Bir söz bilen aýdylanda, Owidiý antik döwrüniň miflerini tertibe salyp beýan edýär.

Birinji kitapda iň gadymy öwrülme bolup geçýär, dünýä tertipsiz tebigy hadysalardan tertipli älem (kosmos) görnüşine geçýär. Onuň yzyndan gadymy grek edebiýatynda dăp bolup gelýän dört asyr: altyn, kümüş, mis we demir asyrlar gelýär. Soň uly äpet jandarlaryň doreýşi, adamzadyň azmagy, bütin dünýäni suw alşy görkezilýär.

Şol döwürde Parnas dagynyň üstünde diňe Dewkalion we Pirra galýar. Olardan täze adamzat nesli başlanýar. Şeýle öwrülmeler dowam edip, tä Ýuliý Sezaryň döwrüne çenli uzap gidýär. Ol miflerde Ýuliý Sezar kometa öwrülýär. Şunuň ýaly köp sanly sýužetli mifleri beýan edende Owidiý hiç bir keşbi beýlekä meňzeş beýan etmän, her bir mifiň özboluşly, gaýtalanmaýan aýratynlyklaryny görkezýär. Bu öwrülmelerde söýgi temasy esasy orunda durýar. Şol sebäpli bu mifleriň esasynda soňky asyrlarda ençeme eserler doredilipdir. Onuň üstesine-de mifiki öwrülmeler grek we rim halklarynyň dăp-dessurlary bilen sazlaşyp gidýär. Meselem, gadymy grekler we rimliler poeziýada ýeňiji şahyrlara iň ýokary baýrak hökmünde ähli pasyllarda ýaşyl öwsüp duran ýaprakly lawr agajynyň şahasyndan örülen täji geýdiripdirler. Owidiý «Öwrülmeler» poemasynda Apollonyň Dafna atly nimfa¹ gyza aşyk bolşy baradaky mifi şeýle beýan edýär.

Geýanyň (Ýer) we derýalaryň hudaýy Peneýiň gyzy Dafna nikasyz, päklikde ýaşamaga hudaýlara söz berip kasam edipdir. Apollon Dafna aşyk bolup ony yzarlapdyr. Dafna kömek sorap, kakasyna ýüz tutupdyr. Hudaýlar Dafnany lawr agajyna öwürpdirler. Ine, şonda ol agajy Apollon gujaklap, ony özüniň söýgüli we keramatly agajyna öwürpdir.

Owidiniň beýan edýän miflerinde jogapsyz söýgi, söýgini ret etmekligiň, ondan ýüz öwürmekligiň adamy betbagtlyga getirişi Narsis baradaky mifde görkezilýär. Narsis grek mifologiyasynda Beotiyanyň deňiz hudaýy Kefissiň we nimfa Larionanyň ogly bolupdyr. Narsisiň ene-atasy bilgiç Tiresiýden oglunyň geljegi barada sorapdyrlar. Tiresiý olaryň ogly öz ýüzüni görmese, garraýança ýaşar diýip aýdypdyr. Narsis örän görmegeý ýigit bolup ýetişipdir. Oňa köp zenanlar aşyk bolupdyr, ýöne Narsis olaryň söýgüsini jogapsyz galdyrypdyr. Narsise

¹ Nimfalar – tebigatyň güýçlerini aňladýan ikinji derejeli hudaý aýal-gyzlar.

Eho¹ diýen nimfa aşyk bolupdyr. Narsis onuňam söýgüsini ret edipdir. Gaýgy-gamdan Eho gurapdyr, onuň diňe sesi galypdyr. Soňra aýallar adalat hudaýy Nemesida arz edipdirler. Nemesida (Nemezida) olara Narsise jeza berjekdigine söz beripdir.

Narsis bir gezek awdan dolanyp gelýärkä, dury çeşmäniň ýany-na gelende suwda öz ýüzüni görüp oňa aşyk bolup, şol ýerde oturyp galýar we öz suratyna aşyk bolup ölýär. Onuň oturan yerinden bir gül gögerip çykýar, oňa soň narsis diýip at beripdirler.

Poemanyň soňky bölümlerinde Owidiý grek rowaýatlaryndan, miflerinden Italiýanyň miflerine geçýär. Kitabyň soňunda Pifagoryň² janlaryň göçüp gitmegi baradaky pelsepesi öwürlmeleriň esaslandyrmasy hökmünde getirilýär.

Owidiý bu poemany gutaryp gelýärkä, Awgust ony sürgüne iberipdir. Bu ýakymсыз jeza şahyr üçin garaşylmadyk hadysa bolupdyr we Owidiý lapykeçlikden poemanyň golýazmasyny ýakypdyr. Ýöne Owidiniň dostlaryna beren golýazmalary arkaly eser saklanyp galypdyr.

Wergiliniň durmuşy hakda rowaýatlar döredilişi ýaly, Owidiniň hem durmuşy, onuň eserleri barada ençeme rowaýatlar döredilipdir. Olaryň sýužetleriniň esasynda ýewropa edebiýatynyň Tazedan Döreyiş döwründe köp sanly eserler döredilipdir.

Seneka

(B. e. öň. 4 ý. – b. e. 65-nji ý.)

Lusiý Anneý Seneka rim edebiýatynyň iň görnükli wekilleriniň biridir. Ol rim edebiýatynyň dünýä belli şahyrlary Wergiliý, Gorasiý bilen deň derejede durýar. Lusiý Anneý Seneka rim edebiýatynda täze usuly dörediji hökmünde tanalýar. Täze usula eýerýän şahyrlar öz eserlerinde ritorika mahsus çeper, wäşi, şadyýan äheňleri, gysga sözlemleri, meňzetmeleri köp ulanýarlar. Köne usulda oratorlaryň çykyşlary, çeper eserler birboluşly filosofiki oýlanmalar bilen para-

¹ Eho – ýañ, ýaňlanýan ses. Bu ýerde nimfanyň sese öwürülendigi barada aýdylyar.

² Pifagor – b. e. öň 580–500-nji ýyllar aralygy ýaşap geçen grek filosofy we matematigi.

hat äheñde beýan edilýän bolsa, indi täze usulda eserlere göçgünli hyjuwlylyk, okgunlylyk mahsus bolýar.

Seneka imperiýa döwrüniň iň tanyml şahyry hem filosofydyr. Ol b. e. öň I asyryň ahyrynda 4-nji ýylda Ispaniýanyň Corduba (Kardowa) şäherinde ýokary aristokrat, «atlylar» gatlagyna degişli maşgalada eneden dogulýar. Onuň kakasynyň ady-da Seneka bolupdyr. Lutsiý Anneý uly Senekanyň üç oglunyň ortanjysy bolupdyr. Senekanyň kakasy ogullarynyň ählisine gowy bilim beripdir.

Senekanyň ýaşlygy Rimde geçipdir. Ol şol ýerde Attal, Papiriý, Fabian, Sotion ýaly stoik¹ filosoflardan bilim alypdyr. Şeýle-de Seneka Platon, Epikur ýaly filosoflaryň taglymatlary bilen gyzyklanypdyr.

Seneka b. e. 30-njy ýyllarynda aklawçy bolup, senatda kwestor² wezipesini ýerine ýetirýär. Senakanyň kazyýetiň oratory bolup meşhurlyk gazanmagy ony imperator Kaligulanyň gahar-gazabyna duçar edýär. Sebäbi Kaligula özgeleriň şöhrat gazanmagyny halamandyr we şol sebäpli Senekany ölüm jezasyna höküm etjek bolanda, Senekanyň ýarawsyzlygyny we onuň bahym öljekdigini oňa aýdyp ynandyrypdyrlar. Diňe şondan soň imperator ýumşapdyr.

Klawdiniň ilki häkimiýet başyna geçen döwründe-de, imperator Messalinanyň aýalynyň köşk hileleriniň netijesinde Seneka 41-nji ýylda Korsika adasyna sürgün edilýär. Ol ýerde Seneka edebiýat we filosofiýa bilen meşgullanyp sekiz ýylyny geçirýär. Klawdiniň ikinji aýaly Agrippina Senekany 49-njy ýylda sürgünden gaýtaryp getirýär we oňa pretor³ wezipesini almaga kömek edýär. Agrippina Seneka özüniň ilkinji ärinden bolan ogly Nerony, geljekki imperatory tebiýelemegi tabşyrýar.

54-nji ýylda Neronyň tagta çykmagy bilen Seneka köp baýlyk we derejeleri alýar. Neronyň hökümdarlyk eden ilkinji baş ýylynda iş ýüzünde döwleti Seneka dolandyryýan eken. Şol döwür Rim taryhynda «Neronyň bagtly başýylygy» diýip atlandyrylypdyr.

¹ Stoikler – ahlak arassalygyny we işjeň syýasy işden çetde durmagy wagyz edipdirler.

² Kwestor – döwlet hazynasynyň gözegçisi.

³ Pretor – gadymy Rimde konsullaryň we diktatorlaryň ilkinji derejesi.

Ýaş imperatrora öwüt-nesihat berip, Seneka «*Gahar barada*», «*Durmuşyň gysgalygy dogrusynda*», «*Rehimdarlyk barada*», «*Bagtly durmuş barada*» (55-56j.) diýen eserlerini ýazýar. Ýöne soňky ýyllarda Senekanyň Nerona bolan täsiri gowşapdyr. 62-nji ýyldan soň Neron Senekanyň maslahatlaryny almandyr. Seneka bu ýagdaýda mümkingadar köşkden daşrak bolmaga ymtylypdyr. Ýöne oňa köşkden doly gitmek başartmandyr, sebäbi Neronyň gün-günden Seneka bolan ýigrenji artypdyr. 65-nji ýylda Pisonyň dildüwüşüginin üsti açylyp, Neron Seneka öz-özünü öldürmegi buýrupdyr. Seneka bu buýrugy şahsy mertebesini saklamak üçin mertlik bilen ýerine ýetiripdir.

Senekanyň köp sanly eserleri doly saklanyp galmandyr. Onuň edebi mirasy iki bölege bölünýär. Birinji topara onuň filosofiki eserleri, ikinji topara bolsa şygry bilen ýazylan eserleri girýär.

Senekanyň şygry bilen ýazylan eserlerine onuň tragediýalary girýär. Biziň günlerimize onuň 10 tragediýasy gelip ýetipdir. Olar antik döwrüniň Ýewripidden soň doly saklanyp galan ýeke-täk tragediýalarydyr. Senekanyň tragediýalary gadymy grek miflerine esaslanyp ýazylypdyr. Olar «*Gazaply Gerkules*», «*Troyaly aýallar*», «*Finikiýaly aýallar*», «*Medeýa*», «*Fedra*», «*Edip*», «*Agamemnon*», «*Fiýest*», «*Gerkules Etede*» we «*Oktawiýa*» atly tragediýalary öz içine alýar. Olarda öňki grek şahyrlarynyň tragediýalarynda beýan edilen sýužetler täzedan işlenipdir, ýöne Senekanyň ýaşaýan döwrüniň gazaply ruhy, imperator Neronyň rehimsizligi şahyryň tragediýalarynda örän uly yz galdyrypdyr. Şonuň üçin şol bir ady meňzeş tragediýalar ruhy, mazmuny boýunça grek tragediýalaryndan düýpgöter tapawutlanýarlar.

Senekanyň «*Medeýa*» tragediýasynda Medeýa turuwbaşdan rehimsiz jadygöý aýal hökmünde görkezilýär. Medeýa tragediýanyň ilkinji sahnalaryndan ar alyş duýgusy bilen jenaýat etmegiň kül-külüne düşýär, ýöne ol şol bir wagtda söýgüli Ýasony gaýtaryp getirmekçi we onuň bilen bile gaçmakçy bolýar. Senekanyň tragediýasynda Medeýanyň zäherinden tutuş öý ýanýar, hatda ol şähre-de howp salýar. Şeýle rehimsiz sahnalaryň ýene-de biri, Senekanyň tragediýasynda Medeýanyň öz çagalaryny tomaşaçylaryň gözünüň önünde öldürmegidir. Bu bolsa klassyky garaýyşlara düýpgöter ters gelip-

dir. Ýewripidiň «Medeýa» tragediýasynda Medeýanyň çagalaryny öldürişi tomaşaçylara görkezilmeýär. Gadymy grek teatrynda şeýle rehimsiz sahnalary tomaşaçylara görkezmek makullanylmandyr.

Fedr (b. e. I asyrynda ýaşapdyr we çen bilen 80-nji ýyllarynda aradan çykypdyr)

Fedr rim edebiýatynda özüniň basnýalary bilen meşhur bolupdyr. Onuň durmuşy barada örän az maglumat saklanyp galypdyr. Gelip çykyşy boýunça Fedr ilki gul, soňra azat edilen raýat bolupdyr. Ol basnýa žanrynda eserler ýazypdyr. Basnýa şol döwürde «pes» žanr hasaplanypdyr.

Fedr Makedoniýada dogulýar. Ol ýaşlygynda Rime barýar we rim medeniýeti bilen tanyşýar. Özüniň köp basnýalarynyň súžetlerini Fedr grek şahyry Ezopyň basnýalaryndan alypdyr. Ol: «Men Ezopyň basnýalaryny timarlap kämilleşdirdim» diýip nygtapdyr. Onuň 135 sany basnýasy biziň günlerimize gelip ýetipdir.

Fedriň basnýalarynda ýokary gatlagyň wekilleriniň zulumyna we eden-etdiligine garşylyk bildirilýär. Şeýle-de mugthorluk, açgözlük, şöhratparazlyk, ýaltalyk, şugulçylyk ýaly erbet häsiýetler tankyt edilýär. Fedriň «*Gurbagalar güne garşy*», «*Möjek we guzy*», «*Köprüde et alyp barýan it*», «*Tilki we üzüm*», «*Garynja we siňek*» we başga-da ençeme basnýalary uly meşhurlyk gazanypdyr.

Apuleý (b. e. 124–180 ý.)

Biziň eýýamymyzyň II asyry Rim imperiýasynyň gülläp ösen döwüridir. Emma II asyryň ikinji ýarymynda rim edebiýatynyň ösüşi öňki döwürleriň edebiýaty bilen deňeşdirilende pese düşýär, durgunlylyga duçar bolýar. Şahyrlar köne žanrlary täzedan dikeltmäge çalyşýarlar. Eserleriň formasyna çendenaşa üns berýärler. Käbir ýazyjylar gadymy grek we rim ýazyjylarynyň, şahyrlarynyň eserlerini ýygnamak bilen meşgullanýarlar. Emma edebiýatyň şeýle pese düşmegine garamazdan, Apuleýiň döredijiligi, onuň biziň döwürimize gelip ýeten «*Apologiýa*» eseri, «*Metamorforzalar*» ýa-da «*Altyn eşek*» romany ýazyjynyň adyna uly şöhrat getirýär hem-de geljekki asyrlarda roman žanrynyň ösmegine uly itergi berýär.

Apuleý b. e. 124-nji ýylynda Demirgazyk Afrikanyň Madawr şäherinde Rim harby koloniýasynda eneden dogulýar. Başlangyç bilimi Apuleý Madawrda alýar we soňra okuwyny Karfagende, Afinada dowam edip, grek we latyn dillerini gowy öwrenýär. Apuleý bilimli adam bolupdyr. Ol filosofýany, ritorikany, taryh we tebigat, hukuk ylymlaryny gowy bilipdir hem-de tanymal şahyr bolupdyr.

Öz dünýägaraýşy boýunça Apuleý Rim we Gündogar hudaýlaryna, ruhlara ynanyndyr we Karfagende žres bolup gulluk edipdir. Şol döwürde Karfagen (häzirki Tunis şäheriniň golaýynda ýerleşen şäher) gadym döwürde Demirgazyk Afrikada baý söwda we medeniýet merkezi bolupdyr. Karfagen baradaky rowaýatlar we mifler barada Wergiliniň «Eneýida» poemasynda-da gürrüň berilýär.

Apuleý Karfagende we Rimde öz nutuklary bilen çykyş edipdir. Ol güýçli orator eken. Öz çykyşlarynda halkyň gepleşik diline mahsus bolan sözleri, gadymy döwrüň şahyrlarynyň eserlerinden alnan jümleleri ulanyndyr. Apuleýiň «*Floridalar*» (*Gülüstan*) diýen oratorçylyk çykyşlarynyň nutuklar ýygyndysy biziň günlerimize gelip ýetipdir. Bu nutuklarda Hindistanyň täsinlikleri, ölüleriň direlişi, filosof Pifogor we ş. m. temalar barada gürrüň berilýär.

Apuleý köp syýahat edipdir. Şeýle syýahatlaryň birinde Afinada bile okan Pontsian atly ýoldaşy bilen duşuşypdyr we onuň ejesi bilen tanyşýar. Ýaşy boýunça özünden ep-esli uly bolan Pudentilla atly bu baý aýala Apuleý öýlenýär. Apuleýiň dosty Pontsian aradan çykandan soň Pudentillanyň garyndaşlary Apuleýiň bu aýaly jadylap, onuň gözüni-başyny aýlap oňa öýlenendigi barada günä ýöňkäp, ony kazyýete berýärler. Apuleý özüni aklap kazyýetde çykyş edýär. Apuleýiň «*Apologiýa*» atly şol çykyşy biziň günlerimize gelip ýetipdir.

Bu eserde Apuleý öz döwrüniň adamlarynyň gylyk-häsiýetlerini suratlandyrýar. Ýöne Apuleýiň «*Metamorforzalar*» (*ýa-da «Altyn¹ eşek»*) atly uly romany onuň adyna dünýä derejesinde şöhrat getirýär. Apuleýiň bu romanynyň süžeti grek ýazyjysy Lukianyň (b. e. 125–180ý.) «*Lukiý ýa-da Eşek*» diýen uly bolmadyk eseriniň mazmunyna meňzeş.

¹ Golýazmalarda bu esere «Metamorfozalar» diýip at berilse-de, belli hristian ýazyjysy Awgustin (354–430ý.) bu eseri «Altyn eşek» diýip atlandyrýar. «Altyn» sözi bu ýerde «ajaýyp, gyzykly» diýen manyda ulanylýar.

Romanyň baş gahrymany Lukiý (Lutsiý) dürli ajaýyp başdan geçirmeleri gowy görýär. Ol söwda işi bilen bir gezek Fessaliýanyň Gipata diýen şäherine gidýär. Bu ýurt jadygöýleriň ýurdy hökmünde şöhrat gazanypdyr. Lukiý Gipata şäherinde Milon diýen gojanyň öýünde myhman bolýar. Milonyň aýaly jadygöý bolup, adamy başga jandara öwürüp bilýän eken. Lukiý hem bu jadyňy özünde synlap görmek isleýär. Ol aýalyň Fotida atly hyzmatkäri Lukiýe guşa öwürmäge kömek etmegi wada berýär. Emma Fotida hojaýynyň aýalynyň adamy guşa öwürýän ýagly gutusynyň deregine ýalňyşyp, başga bir jadyly dermany Lukiýe berýär. Lukiý ol ýagy endam-janyňa çalýar we netijede guşa öwürlän eşege öwürülýär. Eşege öwürülensoň Lukiýiň jebir-jepaly durmuşy başlanýar. Ony garakçylar ogurlap, talan zatlaryny oňa ýükläp bir oba gidýärler. Soňra ešegi bir ruhana satýarlar. Eşek ilki degirmençiniň, soňra garyp bir daýhanyň eline düşýär. Emma Lukiniň daşky görnüşi eşek bolsa-da, onuň akyly-huşy adamyňky ýaly bolup galýar. Ahyrsoňy Lukiý Müsür hudaýy Izidany düýşünde görýär. Izida Lukiýe žresini elinden bägül dessesini iýse, adama öwürüljekdigini aýdýar. Soňra Lukiý ýene-de öňküsi ýaly adama öwürülýär.

Bu roman öwüt-nesihat beriji dini-mistiki mazmunly eser bolup, onda söýgi başdan geçirmelerine-de uly orun berilýär. Lukiniň ešeginiň keşbine girmegi, oňa adamlaryň bolşuny, erbet gylyk-häsiýetlerini keseden synlamaga mümkinçilik berýär, sebäbi onuň hemme zada düşünyändigini hiç kim bilmeýär. Ýazyjy romanda adamlar erbet işlere baş goşup ýaşasalar, täleýiň olara jeza berjekdigi baradaky pikiri öňe sürýär. Şeýle-de romanda garyp daýhanlaryň, gullaryň erbet durmuşda ýaşaýandygy görkezilýär. Bir söz bilen aýdylanda, Apuleýiň bu romany Rim imperiýasynyň II asyryndaky durmuşyny öwrenmekde gymmatly çeşme bolup durýar hem-de ýewropa edebiyatynda ondan soňky döwürde roman žanrynyň ösmegine täsir edýär.

III BÖLÜM. ORTA ASYR ÝEWROPA EDEBİYATY

Günbatar ýewropa edebiyatynyň Orta asyrlar döwri IV–V asyrlardan başlanýar. Antik döwrüniň gul eýeçilik jemgyýetiniň ýykylmagy bilen şol imperiýanyň düzümine girýän we beýleki ýerlerde ýaşayan köp sanly «warwarlar»¹ diýip at alan taýpalar göçhä-göçlüge başlaýarlar. Muňa *halklaryň uly göçüşligi* diýilýär. Şol göçüşlere dürli wagtlarda germanlar, slawýanlar, araplar, mongollar, türkler we başga-da birnäçe etniki taýpalar, halklar gatnaşypdyr. Bu halklar orta asyrlarda Rim imperiýasynyň dargan ýerlerinde täze döwletler gurupdyrlar. Şol döwletleriň çäklerinde Ýewropa ilatynyň häzirki zaman halklary döräpdir.

Rim imperiýasynyň dargap başlan döwründe eýýäm Italiýa, Galliýa, Ispaniýa latyn diline geçýärler. Latyn dili hatda Angliýa-da öz täsirini ýetirýär. (B. e. 300-nji ýylynda rimliler keltleriň onçakly uly bolmadyk Londinium diýen oturymly ýerinde uly port gurup, ony wajyp söwda merkezine öwürýärler. V–IX asyrlarda Ýewropada aýry-aýry korollaryň, ýagny urug, taýpa ýolbaşçylarynyň häkimiýeti berkarar bolup, kem-kemden feodal gatnaşyklary ösüp başlaýar.

Orta asyr ýewropa edebiyatynyň ösmegine, esasan, üç çeşme täsir edýär:

1. *Halk döredijiligi.*
2. *Antik medeniýeti.*
3. *Hristian dini.*

Hristian dininiň buthana wekilleri, ruhanylar bilimi hem-de ruhy durmuşy öz ellerinde saklapdyrlar. Şol döwürde latyn dili diniň we ylmyň halkara diline öwrülýär.

Ýewropada hristian dini, buthana tä XIII asyra çenli ruhy durmuşy, terbiýäni, bilim bermekligi öz elinde saklapdyr.

Orta asyr edebiyaty iki döwre bölünýär:

¹ Warwarlar – gadym döwürlerde grek, rim, hristian siwilizasiýalaryna degişli bolmadyk, jemgyýetiň urug-maşgala gurluş başgançagynda ýaşan halklar.

Birinji döwür urug-maşgala durmuşynyň pese düşüp, feodal gatnaşyklarynyň ösüp başlan döwri bolan X asyra çenli dowam edýär. Ýöne Fransiýada eýýäm IX asyrdan feodalizm doly kemala gelipdir.

Ikinji döwre ösen feodalizm döwrüniň edebiýaty girýär. Bu döwür dürli Ýewropa ýurtlarynda birmeňzeş bolman, takmynan X–XIV asyrlar aralygyny öz içine alýar. Şeýlelikde, takmynan XIII asyra çenli üç dürli edebiýat akymy ýüze çykýar:

1. *Halk edebiýaty.*

2. *Feodal-rysarçylyk edebiýaty.*

3. *Dini edebiýat.*

Bu edebiýat akymlary biri-birinden üzňe bolmandyr. Olar ähli döwürlerde biri-birine täsir edipdirler, emma olaryň arasynda hemişe gapma-garşylyklar bolupdyr, sebäbi ol akymlaryň edebiýaty özara göreşyň toparlaryň, synplaryň edebiýaty bolupdyr.

XII asyrdan şäherleriň ösüp başlamagy edebiýata güýçli täsir edýär. Şeýlelikde, şäher sungaty we edebiýaty ösüp başlaýar. Öz ösüşinde şäher edebiýaty belli bir derejede halk edebiýatyna daýanýar.

Urug-maşgala jemgyýetiniň dargap, feodalizmiň döreyiş döwrüniň edebiýaty. Kelt eposy

Rim imperiýasy ýykylandan soň taryhy arena çykan warwar halklarynyň içinde biziň eýýamymyzyň Imüňýyllygynda Irlandiýada, Şotlandiýada we Welsde ýaşan kelt taýpalary medeniýetiň in bir gadymy basgançagynda ýaşapdyrlar. Olaryň urug-maşgala gatnaşykly jemgyýeti özüniň gadymy döp-dessurlaryny uzak wagtlaý saklaýar. III–VIII asyrlarda irland gahrymançylykly eposynyň kemala gelen döwründe Irlandiýada urug-maşgala döp-dessurlary gülläp ösüpdir. Ol döwürde ýer tutuş maşgala-uruga degişli bolupdyr. Ähli zady deň bölüşip peýdalanyndyrlar. Ýaşululara, urug ýolbaşçylaryna «*korol*» diýipdirler. Taýpa we urug hudaýlaryna, dürli yrymlara ynanyndyrlar. Ýöne kem-kemden urug ýolbaşçylarynyň baýamagy hem-de aýratyn adamlaryň şahsy emläginiň döremegi, taýpa ýolbaşçylarynyň gowy ýerleri özüne almagy we emläk deňsizligi jemgyýetde feo-

dal gatnaşyklarynyň ösüp başlamagyna hem-de öňki urug-maşgala jemgyýetiniň dargamak prosessiniň güýçlenmegine getiripdir, ýöne şonda-da entek urug-maşgala gatnaşyklary öz güýjüni ýitirmändir.

Jemgyýetiň urug-maşgala durmuşyndan feodalizme geçiş döwründe ýerli rowaýatlaryň, mifologik garaýyşlaryň esasynda gahrymançylykly epos döreýär.

Ilkibada şeýle eserleri urug ýolbaşçylary aýdyp beripdirler. Soňra žresler, porhanlar, bilgiçler, ýagny *druidler* bu eserleri halka ýetiripdir. Emma wagtyň geçmegi bilen olar iki topara bölünip, *bardlar* we *filidler* bagsynyň roluny ýerine ýetiripdirler.

Bardlar aýdym-saz bilen gahrymanlary, urug-maşgala ýolbaşçylaryny wasp edipdirler, urug duşmanlaryny tankytlap näetläpdirler.

Filidler müneçjimligi, kanunçylygy, gadymy döp-dessurlary bilýän adamlar hökmünde urug ýolbaşçylarynyň maslahatçylary, şeýle-de aýdymçylar we gürrüň berijiler bolupdyrlar. Olar türkmen ozanlary ýaly, esasan, uly göwrümlü epiki eserleri, hekaýatlary, rowaýatlary gürrüň beripdirler hem-de olary tertibe salyp, çeperçlik taýdan timarlapdyrlar. Uzak gyş gijeleri filidler öz diňleýjilerine gyzykly, terbiýeçilik ähmiýetli eserleri gürrüň beripdirler.

Irland eposynyň in gadymy bölegi bolan ulad taýpalarynyň arasynda (häzirki Olster şäheriniň töwereginde) dörän ulad sagalary biziň günlerimize gelip ýetipdir. Ilkibada şeýle gahrymançylykly rowaýatlara, gürrüňlere *skel*, soňra *saga* diýip at beripdirler. Soňky döwürlerde bu gürrüňleriň, rowaýatlaryň, hekaýatlaryň içine aýdymlar hem goşulypdyr (olar belli bir derejede öz gurluşy boýunça türkmen dessanlaryna meňzeş bolupdyr).

Irland sagalarynyň ilkinji ýazgylary VII–VIII asyrlara degişli bolupdyr. Şeýle eposyň biri uladlaryň koroly Konhobar baradaky sagalar toplumyny düzýär. Konhobar takmynan I asyrdaky ýaşapdyr diýip çen edilýär. Bu sagalarda uladlaryň koroly Konhobar eserde merkezi keşp bolup, ähli sagalarda, gürrüňlerde birikdiriji rol oýnaýar.

Sagalaryň baş gahrymany Konhobaryň ýegeni, onuň aýal doganynyň we ýagtylyk hudaýy Luguň ogly Kuhuliniň edermenlikleri ähli sagalaryň esasy temasy bolup durýar.

Kuhulin owadan ýigit bolup ýetişipdir. Onuň owadanlygyna we edermenligine gelin-gyzlar aşyk bolupdyrlar. Şonuň üçin uladlar Kuhulini öýermegi makul bilipdirler. Ýöne gyzyň kakasy onuň önünde kyn şertler goýupdyr. Şol şertleri ýerine ýetirmek üçin ol Şotlandiýa barýar. Şol ýerde Kuhulin başga bir batyr gyzy söýýär we ondan ogly bolýar. Ol oglanyň adyna Konlaýh dakýarlar. Konlaýh ulalansoň Irlandiýa kakasyny gözlemäge gidýär. Olar duşuşýarlar we kakasy öz ogluny tanaman, başa-baş söweşde ony öldürýär.

Oglunyň öz kakasyny gözläp, onuň bilen duşuşmagy dünýä edebiýatynda iň gadymy äheňleriň, şýžetleriň biridir. Meselem, bu äheň Gomeriň «Odisseýa» poemasynda, «Hildebrant barada aýdym» atly gadymy german poemasynda, Firdöwsiniň «Şanama» atly eserinde duş gelýär.

Kuhulin baradaky irland sagalarynda onuň adatdan daşary edermenlikleri wasp edilýär. Ol eýýäm 17 ýaşynda ýeke özi Watanyny goramaly bolupdyr.

Irlandiýanyň günbatar welaýatynyň aýal koroly Konnahta bir uladyň adatdan daşary güýçli we owadan öküzini almakçy bolýar. Ol ulad öküzini satmak islemeýär. Şonda korol aýal şol öküzini bahana edip, uly goşun bilen Olstere çozýar. Ol aýal uladlaryň ýylda bir gezek güýçden gaçyrýan jadyly kesele uçraýan wagtyndan peýdalanylýp, uladlaryň ýurduna gelýär. Emma Kuhulin ol kesel bilen kesellemändir. Ol ýagtylyk hudaýynyň ogly bolandygy sebäpli, hudaýlar oňa aýratyn güýç beripdir.

Kuhulin bir güzerde bukulyp ýatýar. Şol ýerden duşmanyň goşuny geçmeli eken. Kuhulin ol ýerde jadyly doga ýazylan tagtajyklar goýýar. Şol doganyň güýji bilen her duşman esgeri Kuhulin bilen ýekeme-ýeke söweşmeli eken. Kuhulin tä öz taýpasynyň adamlary keselden açylýança, üç aýlap duşman bilen söweşýär. Bu saga «Kualangdan öküzini ogurlanmagy» diýip atlandyrylýar. Sagalaryň ýarysy gürrüň bilen utgaşdyrylyp, ýarysy aýdymda beýan edilipdir. Onuň keşbinde epiki we mifologiki häsiýetler bar. Kuhuliniň gahary gelen-de saçyndan gan damýar eken, adatdan daşary güýçli bolupdyr, uçup diýen ýaly ýöräpdir. Kuhuliniň üsti bilen gadymy irland halky batyr we ahlak taýdan arassa, päk ýürekli, ejizlere howandar gahrymanyň keşbini döredipdir.

German eposy

B. e. öň II asyrdan rimliler ilkinji gezek german taýpalary bilen çaknyşanlarynda german halky warwarlaryň iň öseni bolupdyrlar. Eýýäm şol döwürde olar maldarçylyk we ekerançylyk bilen meşgullanypdyrlar. Olarda harby-demokratiýa düzgüni bolup, soňra harbylar bir welaýaty ýa-da etraby dolandyryjy *gertso-ga*, ýagny häkime öwrülipdir. Soňabaka olardan korol häkimiýeti döräpdir. Gadymy germanlaryň urug-maşgala jemgyýetinde edebiýat aýdym görnüşinde bolupdyr we dilden-dile geçipdir. Hristian dininiň kabul edilmegi bilen germanlarda latyn dilinde alnyp barylýan ýazuw we edebiýat döreýär. Ýöne ondan has irräk (III asyrdan başlap) german taýpalarynyň arasynda *runiki* ýazuw ýaýrapdyr. Runiki harplar grek we latyn harplaryna meňzeş bolupdyr. Olar bilen diňe gysga mazmunly ýazgylar ýazylypdyr. Esasan ýaraglarda, agaçdan ýasalan öý goşlarynda, mazar daşlarynda gysga mazmunly ýazgylar üçin ulanypdyrlar. Beýleki ilkidurmuş halklary ýaly, germanlar hem hatyň, runiki ýazgylaryň jadyly güýji bar diýip hasap edipdirler. «*Runa*» sözi «*syr*» diýmekligi aňladýar. German taýpalary barada maglumatlar gadymy rim ýazgylarynda saklanyp galypdyr. Olara Sezaryň, Pliniýiň, Tasitiň we beýlekileriň ýazgylary degişlidir.

Tasitiň ýazmagyna görä, germanlar öz aýdymlarynda Ýerden doglan *Tuisko* atly hudaýy wasp edipdirler. Tuiskonyň ogluna *Mann* diýipdirler. Mannyň üç ogly bolupdyr: Şolaryň adyndan *ingewon*, *istewon*, *germinon* taýpalary döräpdir. Patyşa *Beýik Karl* german taýpalarynyň gadymy aýdymlaryny ýazyp almaklygy tabşyrypdyr. Ýöne hristian dindarlary halk aýdymlaryny we tanslaryny jyn, şeýtan aýdymlary diýip, öňki dinlere garşy göreşipdirler.

Hildebrant barada aýdym

«Hildebrant barada aýdym» german halkynyň iň gadymy epiki eserleriniň biridir. Bu poema bir dini kitabyň daş gabyndaky sahypalarynda tötänleýin saklanyp galypdyr. Bu golýazma IX asyryň

başynda ýazylypdyr. Poemanyň wakalary «halklaryň uly göçüşligi» döwründe bolup geçipdir. Şol döwürde germanlar Italiýa çozup gipdirler hem-de özleriniň ilkinji döwletini gurupdyrlar. Poemada Italiýada ostgotlaryň döwletini esaslandyryjy Beýik Teodorihiň (452–526 ý.) keşbi Ditrih Bernskiniň ady bilen wasp edilýär. Ditrih iň soňky rim imperatory Odoakr bilen söweşi, ony 476-njy ýylda tagtdan agdarýar.

Poemada wakalaryň bolup geçen döwri nätakyk, bulaşygrak berilýär. Ýöne eserde şol döwrüň gazaply ruhy, döp-dessurlary gowy görkezilýär.

Bu poemada Otahr (Odoakr) ýurdundan Ditrihi kowýar. Ditrih bilen bilelikde onuň goşun serkerdesi Hildebrand hem gidýär. Ol aýalyny, kiçijik ogluny Watanynda goýup gidýär. Olar Gündogara gidip, gunlaryň patyşasy Atillanyň gullugynda bolýarlar. 30 ýyldan soň keseki ýurtda gunlaryň içinde bolan Hildebrant gunlaryň beren sylag-serpaýlary we goşuny bilen Odoakry kowup, patyşa Ditrihe onuň ýurduny gaýtaryp almak üçin ýurduna dolanyp gelýär. Döp boýunça garşydaşlaryň söweşi iň güýçli batyrlaryň başa-baş urşy bilen başlanypdyr.

Şeýlelikde, rimlileriň goşunyndan Hadubrant (Hildebrantyň ogly), germanlardan Hildebrant başa-baş söweşe çykýarlar. Söweşe başlamazdan önürti Hildebrant we Hadubrant tanyşmak üçin biri-biriniň tire-taýpalaryny soraşýarlar. Öz ogluny tanan Hildebrant Hadubranta onuň kakasy hökmünde salam berip, oňa gunnlaryň sowgat beren altyn bilezigini goşaryna geýdirjek bolanynda ogly bu «garry gunuň» mekirligidir öýdüp, kakasy bilen söweşe girişýär, sebäbi ol ön deňizçilerden kakasynyň ölendigini eşidipdir. Öz ogly bilen söweşmäge mejbur bolan Hildebrant, indi öz patyşasynyň önünde borjuny ýerine ýetirmeli (Şeýdip poemanyň şu bölegi gutarýar).

Poemada urug-maşgala jemgyýetinden, ýagny garyndaşlyk jemgyýetinden feodal jemgyýete geçiş döwrüniň kada-kanunlary beýan edilýär.

Nibelunglar¹ barada aýdym

Poema 1200-nji ýylda ýazylypdyr. Poemanyň awtory näbeli. Ol 39 bapdan ýa-da awentýuradan durýar (fransuzça «aventure» «başdan geçirme» diýmekligi aňladýar). Megerem, ol Dunaý kenarlarynda ýa-da Germaniýanyň gündogarynda ýazylypdyr. Poemada Niderlandiýanyň patyşasy Zigfrid we nibelunglaryň ykbaly barada gürrüň berilýär.

Zigfrid nibelunglaryň ummasyz, gymmatbaha hazynasynyň eýesi, şeýle hem onuň adamy göze görünmezdek edýän jadyly ýapynjasy² bolupdyr. Ol şol ýapynjany geýse, göze görünmeýän eken. Şeýle-de ýaşlygynda bir aždahany öldürip, onuň ganyna ýuwunypdyr, şol sebäpli Zigfrid örän güýçli bolupdyr we onuň tenine ýara düşmeýän eken. Ýöne ýuwnanýnda egnine lipa agajynyň ýapragy ýelmeşipdir, şol sebäpli arkasynda şol ýapragyň ýelmeşen ýeri goragsyz galypdyr.

Zigfrid Wormsda, ýagny germanlaryň ýaşaýan ýerinde Krimhilda atly owadan gyzyň bardygyny eşidip, oňa aşyk bolýar. Krimhildanyň Gýunter, Gernot, Gizelher atly üç dogany–Burgundiýanyň korollary. Olar örän batyr ýigitler eken, Krimhildany gorap saklapdyrlar. Krimhilda aşyk bolan ýaş batyr Niderlandiýanyň şazadasy Zigfrid Burgundiýa gelyär. Ol bir ýyl töweregi Gýunteriň köşgünde ýaşaýar. Zigfrid Gýuntere sakslara garşy söweşde kömek edýär we şeýdip gözəl Krimhildanyň söýgüsini gazanýar.

Şöhratly korol Gýunter Brýunhilda atly islandiýaly patyşa gyza aşyk bolýar. Ýöne Brýunhilda diňe bir owadan syratly, ýüzi aý ýaly ajaýyp bolman, eýsem örän güýçli edermen gyz eken. Onuň zyňan naýzasy nyşanany deşip geçýän eken. Özi-de öýlenjek ýigitlere şeýle şert goýupdyr. Öýlenjek ýigit äpet agyr daşy zyňyp, ony böküp kowup ýetmeli we soňra naýza zyňmakda-da Brýunhildany ýeňmeli, eger-de

¹ Nibelunglar – rowaýatlara görä, nibelunglar german taýpalaryna degişli ýer astynda gizlenen ummasyz hazynalaryň eýeleri bolan äpet (käbirine görä karlik, ýagny kiçi) adamlar, emma ikinji manysy, hazyna eýe bolan adama nibelung diýipdirler.

² Зарубежная литература средних веков. Сост. Б. И. Пуришев. М., «Просвещение», 1975, стр. 27.

ýeňilse, onda onuň kellesi alynmaly eken. Şeýdip köp ýigitler heläk bolupdyr.

Gýunter hem Brýunhilda bilen ýaryşyp, ony ýeňip bilse şol gyza öýlenjek bolýar, emma Zigfrid bu işiň howpludygyny aýdyp, oňa gitmezligi maslahat berýär. Emma Gýunteriň golasty rysary Hagen Gýuntere: «Gidesiňiz gelse gidiň, ýöne Zigfrid Brýunhildanyň häsiýetini gowy bilýär, goý ol siziň bilen howpy deň bölüşsin»¹ diýip aýdýar. Gýunter Zigfride kömek etmekligi soraýar. Zigfrid kömek etjekdigini aýdyp, hemmelere özüni Gýunteriň golasty raýaty, rysary diýip aýtmagy tabşyrýar we olar bilen Islandiýa gidýär.

Brýunhilda Zigfridiň, Gýunteriň habaryny alyp, özüniň şertini aýdýar. Zigfrid gidip gämiden özüniň göze görünmezek edýän ýapynjasyny getirýär we ýaryşda Gýunteriň deregine çykyş edip ýeňýär, Gýunter bolsa Zigfridiň ýanynda ýöräp, daşy, naýzany özi zyňan ýaly hereket edip ýöreyär. Şeýlelikde, Gýunter Brýunhilda öýlenýär. Gýunter bolsa öz gezeginde gyz dogany Krimhildanyň Zigfride durmuşa çykmagyna razyçylyk berýär. Şondan soň ýaş çatynjalar dokuz ýyl bagtly ýaşaýarlar. Onunjy ýylda Brýunhildanyň haýyşy bilen Gýunter Zigfridi we Krimhildany Wormsa öz köşgüne myhmançylyga çagyryýar.

Agşamara köşkde batyrlar keýpine ýaryşýan wagty Krimhilda duýdansyz: «Meniň adamym şeýle bir güýçli, eger-de ol islese siziň ýurduňyzy-da özüne tabyn edip bilerdi»² diýýär. Şonda Brýunhilda we Krimhilda kimiň äriň has batyr, has güýçli, edermendigi barada jedel edýärler. Şol jedel wagty Krimhilda Gýunteriň öýlenişiniň syrny açýar. Zigfridiň Brýunhildadan toý gijesi alan ýüzüginini we guşagyny aýaly Krimhilda bereni üçin göwnüne deglen Brýunhilda Zigfridden ar almagy ýüregine düwür. Öz bet niýetini Gýunteriň golasty rysary Hageniň üsti bilen amala aşyryýar. Ol Krimhildadan Zigfridiň çig-nindäki gowşak, okdan goragsyz ýerini bilip, Zigfridi awa gidilende atyp öldürýär. Zigfridiň ele salan nibelunglaryň hazynasyny Gýunter ýörişe gidende alyp, Reýn derýasynyň suwunda gizleýär.

¹ Зарубежная литература средних веков. Сост. Б. И. Пуришев. М.: «Просвещение», 1975, стр. 25.

² Görkezilen eser, 31 sah.

Zigfrid öldürilenden soň ýeke galan Krimhilda dogany Gýunteriň köşgünde on üç ýyl ýaşaýar. Şonda gunlaryň şasy Etsel (Attila) Krimhilda öýlenjek bolup, gudaçylyga gelýär. Krimhilda oňa durmuşa çykýar, ýöne Etselden öz garyndaşlaryny we Hageni myhmançylyga çagyrmagyny soraýar. Sebäbi indi Krimhilda Zigfridiň ölümi üçin onuň aryny almagy we özüne degişli bolan Nibelunglaryň altyn hazynasyny yzyna gaýdyp almagy ýüregine düwýär.

Myhmançylyga çagyrylan burgundiýaly myhmanlaryň we gunlaryň arasynda uruş başlanýar. Ditrih bernli Gýunteri we Hageni ýesir alyp, olary öldürmezlik şerti bilen Krimhilda berýär. Krimhilda Zigfridiň gylyjy bilen ilki dogany Gýunteri, soňra Hageni öldürýär. Krimhildanyň bu eden jenaýatyna gahary gelen garry batyr Hildebrant Krimhildany gylyç bilen çapyp öldürýär.

Bu poemada gadymy germanlaryň urug-maşgala, umumy ýer eýeçilik, obşina gurluş jemgyýetinden feodal gatnaşyklara geçiş döwrüniň döwürleri, durmuşy görkezilýär. Şol sebäpli poemada urug-taýpa gymmatlyklary goralman, maşgala we feodal jemgyýetiniň ýokary derejeli adamlarynyň bähbitleri goralýar, olara wepaly bolmak ideýalary ündelýär.

Eserde germanlaryň gaýduwsyz gahryman baradaky arzuwlary batyr şazada Zigfridiň keşbinde jemlenipdir. Adamsynyň ölümi üçin ar alýan Krimhilda öz maşgala namysy üçin göreşýär, hatda ony oglunyň ölümi-de ar alyşdan saklap bilmeýär.

Gýunteriň aldaw bilen öýlenişi we şol aldawyň ähli betbagtçyklaryň sebäbidigi poemada örän ynandyryjylykly görkezilýär. Netijede, burgundlar heläk bolup, olaryň döwleti-de synýar.

Poemanyň mazmunyndan görnüşi ýaly, gadym döwürlerde german taýpalary türki halklar, ýagny gunlar bilen ýakyn gatnaşykda bolupdyrlar. Poemada gunlaryň şasy Attila germanlar bilen garyndaş bolýar. Belli bir derejede Attila adyl patyşa hökmünde suratlandyrylýar.

«Nibelunglar barada aýdym» poemasyň temasy, çeperçilik aýratynlyklary ony rysaryçylyk romanlaryna golaýlaşdyrýar.

Poemada gadymy german ertekleriniň, rowaýatlarynyň äheňleri duýulýar. Meselem, Zigfridiň aňdarha bilen göreşi, nibelunglaryň ha-

zynasyny alşy, Brýunhilda bilen başa-baş söweşi, gunlaryň ýurduna myhmançylyga baryan germanlaryň Reýn derýasyndan geçmezden öň «pähimli gyzlaryň» olaryň yzyna diri gaýdyp gelmejekdigi baradaky öndengörüjilikli duýduryşy ýaly äheňler, motiwler¹ poema has gadymy, arhaik häsiýet bermek üçin ulanylypdyr.

İňlis-sakson edebiýaty. «Beowulf» poemasy

Gadymy german eposynyň biziň günlerimize gelip ýeten iňlis-sakson edebiýatynyň ýeke-täk iri göwrümlü eseri «Beowulf» poemasydyr. Poema gadymy iňlis dilinde ýazylanlygy sebäpli, oňa iňlis-sakson poemasy diýilýär. Şeýle eserler V asyryň ortalarynda gelip çykyşy boýunça german taýpalaryndan bolan iňlis, sakson we ýut taýpalarynyň Britaniýanyň çäklerine çozup, bu ýerde mesgen tutan döwrüne degişlidir.

Şol döwürlerde britan adalaryna gelen taýpalaryň arasynda V asyrdan başlap XI asyra çenli döredilen eserler iňlis edebiýatynyň iň gadymy eserleridir. Olar iňlis-sakson dilinde ýazylypdyr. İňlis-sakson diliniň esasynda hem iňlis dili kemala gelipdir.

İňlis-sakson taýpalary gelmezinden öň Britan adalary Ýewropa yklymynyň taýpalarynyň çozuşlaryna sezewar bolupdyr. Biziň eýýamymyzdan öňki VI asyrda Britaniýa keltler aralaşýar. Biziň eýýamymyzyň I asyrynda Britaniýa rimlileriň golastyna düşýär we V asyra çenli Rim imperiýasynyň golastynda bolýar, soňra Britaniýa iňlis-sakson taýpalarynyň çozuşlaryna sezewar bolýar. Olar keltleri Britaniýanyň günbataryna we demirgazyk-günbataryna çenli gysyp çykarypdyrlar, özleri bolsa günorta, gündogar we merkezi böleklerinde mesgen tutupdyrlar.

İňlis-sakson taýpalary britan adalaryna öz dilini, döp-dessurlaryny we medeniýetini girizipdirler.

Britan adalaryna aralaşan angllar, sakslar we ýutlar ýedi şalygy döredýärler (Olara Kent, Sesseks, Esseks, Wesseks, Gündogar Angliýa, Nortumbriýa we Mersiýa girýär). Olaryň her biri beýlekileriniň üstünden agalyk etmegi arzuw edipdir.

¹ Motiw – şyžetiň ownuk bölegi.

Ýurduň döwlet bitewiliginiň, birliginiň berkemegine dolandyryjy häkimiýetiň merkezleşmegi we hristian dininiň kabul edilmegi täsir edipdir (VI asyr).

Iňlis-sakson taýpalary bilen keltleriň arasynda düýpli duşmançylykly gatnaşyklar höküm sürüpdir. Angliýanyň soňraky taryhy bu taýpalaryň milli aýratynlyklarynyň we medeniýetleriniň täze hem-de has çylşyrymly bolan özara täsirini şertlendirýär.

Kelt rowaýatlary Korol Artur baradaky gahrymançylykly rowaýatlaryň esasy düzüpdur. Ol rowaýatlar orta asyr şahyrlary üçin ylham çeşmesi bolup hyzmat edip, dilden-dile geçipdir. Çünki V–VI asyrlarda entek britan halklarynyň arasynda ýazuw edebiýaty bolmandyr. Olaryň runiki haty bolupdyr. Iňlis-sakson taýpalarynyň gadymy runiki ýazuw ýadygärlikleri hem biziň günlerimize gelip ýetipdir. Bu hili hatlar bilen gylyçlaryň ýüzünde, öý goşlarynyň daşyna ýazgylar ýazylypdyr. Adamlar ol ýazgylaryň jadyly güýji bar diýip pikir edipdirler. Mundan başga-da Şotlandiýanyň Rutwell diýen obasynda daşdan ýasalan bir hajyň ýüzünde hem runiki ýazuw ýadygärligi saklanyp galypdyr.

Iňlis-sakson taýpalarynyň arasynda gadym döwürde merhumy jaýlamak adaty bolup geçende aýdylýan ýas aýdymalarynyň, toý aýdymalarynyň we zähmet aýdymalarynyň bolandygy barada hem anyk maglumatlar bar. Rowaýatlar we aýdymlar nesilden-nesle geçipdir. Olary dürli taýpadan bolan aýdymçylar ýerine ýetiripdirler. Öz döreden aýdymalaryny özüleri ýerine ýetirýän aýdymçy şahyrlara *skoplar* diýlipdir, emma başga bir adamyň döreden aýdymalaryny ýerine ýetirýän aýdymçylara bolsa *glimenler* diýlipdir. Skoplar we glimenler halkyň arasynda adamlaryň sylag-hormatyna mynasyp bolupdyrlar, olar halk döredijiliginiň goragçylary, görnükli sungat ussatlary hökmünde tanalypdyrlar.

Köphudaýlyk dinine uýýan žresler şahyrlara eserleri ýazmagy gadagan edipdirler. Hristian dini girizilenden soň bolsa, ol eserleri diňe monahlara ýazga geçirmek rugsat edilipdir. Elbetde, ol eserleriň köpüsi ýazuwa geçirilmändir ýa-da saklanyp galmandyr. Onuň üstesine-de ýazgylaryň we golýazmalaryň köpüsi ençeme gezek üýtgedilip-

dir we köphudaýlylyk dinine ynanylýan wagtynda ýazylan rowaýatlar hristianlaşdyrylypdyr, olara hristian dininiň äheňleri goşulypdyr.

Biziň günlerimize golýazma görnüşinde gelip ýeten inlis-sakson edebiýatynyň edebi ýadygärlikleriniň biri-de «*Beowulf*» poemasydyr. Bu edebi ýadygärlik biziň günlerimize X asyra degişli bolan ýeke-täk golýazmanyň üsti bilen gelip ýetipdir, emma bu poema, takmynan, VIII asyrdä döredilipdir diýlip çen edilýär. Poemanyň ilkinji inlis neşiri 1833-nji ýylda ýerine ýetirilipdir. Poemanyň golýazma görnüşi bolsa Britan muzeýinde saklanýar.

«*Beowulf*» poemasy orta asyrlaryň gahrymançylyk eposynyň bir görnüşidir. Poemanyň baş gahrymany Beowulf poemada birnäçe gahrymançylyklary görkezýär.

Bu poema köphudaýlylyk dini höküm sürýän wagtlaryna degişli german rowaýatlary esasynda döredilipdir. Bu rowaýatlar german taýpalarynyň arasynda Britaniýanyň araçäğine inlis-sakson taýpalarynyň aralaşmagyndan has ön ýaýrapdyr. «*Beowulf*» poemasynda wakalar Baltika deňziniň kenarlarynda bolup geçýär, onuň súžeti bolsa german mifologiyasyna degişlidir.

«*Beowulf*» iki bölümden ybarat bolup, bu poemada geatlardan (Şwesiýanyň günortasynda ýaşayan skandinaw taýpalary) bolan batyr Beowulf we onuň Daniýanyň ýaşajylaryny batgalykda ýaşayan äpet bir döw ýaly adamhor Grendelden halas edenligi barada gürrüň berilýär.

Poemanyň başy Daniýanyň kenaryna gudrat bilen heniz çagaka içi hazynadan doly gaýykda gelip, ösüp ulalandan soň patyşa bolan we adalatly höküm süren Skild Skefing atly korolyň şöhratly nesilleri baradaky gürrüň bilen başlanýar. Ondan soň skildleriň neslinden bolan patyşa Hrotgar Daniýany dolandyryýar. Ol «*Heorot*» atly uly köşk saldyryýar. Heorot «*Sugun köşgi*» diýmekligi aňladýar. Ýöne olaryň bagtly durmuşy uzak dowam etmändir. Wagtal-wagtal Grendel atly äpet ganhor gelip, in güýçli we batyr esgerleri aldap, gaçan kişi bolup yzyna düşürip soň olary iýipdir. Bu äpet adamhor döwüň garşysyna hiç kim çykyp bilmändir. Toý-meýlisler bes edilipdir. Daniýalylary gam-gussa gaplap alypdyr. Muny eşiden skandinawiýaly geat (guat)

taýpasynyň hökümdary Higelaka batyr Beowulf bilen birlikde patyşa Hrotgara özüniň saýlama on dört ýigidi bilen kömege gelýär. Beowulf ýer ýüzünde iň güýçli adam bolupdyr. Onuň bir elinde 30 adamyň güýji bar eken.

Grendel batgalykda ýaşaýan eken. Ol ýarygije derwezäni petlesinden goparyp köşge girýär. Uklap ýatan bir adamy alyp, el-aýaklaryny döwüp iýýär, ganyny sorýar. Ýöne ol ikinji adamy iýjek bolup elini uzadanda, birdenkä ony biriniň demir ýaly eli tutýar. Batyr Beowulf Grendeli sypdymaýar. Ahyrsoňy ol Grendeliň elini goparýar. Agyr ýaralanan Grendel batgalyga gidýär...

Ertesi Grendeliň ölümi üçin ar almaga onuň ejesi gelip, Hrotgaryň esgerleriniň birnäçesini iýýär, birnäçesini öldürýär. Şol wagtda Beowulf başga ýerde dynç alyp ýatyr eken. Ertir irden Beowulf Grendeliň ejesini yzarlap, batgalyga barýar. Ol suwa çümüp, suwuň aşagynda ýaşaýan Grendeliň ejesi bilen söweşýär, Beowulfyň esgerleri ony suwa çümüp ölendir öýdýärler. Grendeliň ejesi Beowulfy tas öldüren eken, emma Beowulf kölün düýbünde ýatan jadyly gylyjyň kömegi bilen bu ganhory öldürýär we döwüň kellesini eline alyp suwuň ýüzüne çykýar. Şeýlelikde, Daniýa ganhor döwlerden azat bolýar. Bu wakany belläp, korol Hrotgar toý edýär...

Poemanyň ikinji böleginde Beowulfyň garran çagy suratlandyrylýar. Geatlaryň patyşasy Higelaka we onuň ogly franklaryň garşysyna alnyp barlan söweşde aradan çykansoň, Beowulf 50 ýyl (50 gys) geatlaryň patyşasy bolup höküm sürýär. Ýöne olaryň ýurduna agzyndan ot-ýalyn saçýan aždarha gelende, Beowulf ony ýeke özi öldürjek bolýar. Şol pursatda oňa batyr esger Wigelaf kömege gelýär we olara aždarhany öldürmek başardýar. Ýöne Beowulfyň özi-de aždarhanyň salan agyr zäherli ýaralaryndan ölýär. Ölmezden önürti ol esgerleri bilen hoşlaşýar, Wigelafy öz mirasdüşeri edip belleýär hem-de öz patasyny nähili geçirmelidigini aýdýar. Onuň jesedini dabara bilen ýakýarlar, soňra onuň külüniň üstünde uly mazar depesini dikeldýärler. Şol mazaryň daşynda on iki sany ölen korollaryny aýdymda wasp edýärler.

Bu poema X asyrdaky ýazylyan hem bolsa, onuň wakalary german taýpalarynyň gadymy halk rowaýatlaryna, ertekilerine, sagalaryna

mahsus bolan Beowulfyň äpet ganhor adam iýiji Grendel we onuň ejesi bilen urşy, agzyndan ot-ýalyn saçýan aždarma bilen söweşi ýaly wakalar beýan edilipdir. Wakalar Daniýada, Zelandiýada, Şwesiýada bolup geçýär. Poemada Daniýanyň koroly Hohilaýkyň franklara garşy göreşi-de öz beýanyny tapypdyr (515 ý.). Şeýlelikde, bu poema VI asyrdan düzülipdir diýlip çak edilýär.

Ýöne X asyrdan «Beowulf» poemasynda hristian dininiň täsiri ýetip, onda Injiliň gahrymanlary, pygamberleri Kain, Awel, Noý (Nuh), dünýäni suw joşguny alşy we şuna meňzeş äheňler goşulypdyr. Beowulfyň özi-de aždarma garşy söweşip, özüni gurban edip, halky halas ediji keramatly şahs hökmünde suratlandyrylýar.

Fransuz gahrymançylyk eposy. «Roland barada aýdym» poemasy

Fransuz halk döredijiligine degişli bolan halk gahrymançylyk eposyndan 100-e golaý poemalar biziň günlerimize gelip ýetipdir. Olar XI–XVI asyrlar aralygynda döredilipdir. Ýöne ol poemalarda beýan edilýän wakalar gadymy halk döredijiliginden, poemalaryndan alnypdyr we täzeden işlenilipdir. Bu poemalar «şanson de žest», ýagny «gahrymançylyk barada aýdym» diýip atlandyrylýar. Bu poemalar 1000-den 20000 setire çenli möçberde bolupdyr. Olar aýdym görnüşinde aýdylypdyr. Şeýle halk aýdymlaryny Fransiýada «žonglýorlar» (ýagny «oýunçylar») ýerine ýetiripdir. Žonglýorlar iki topara bölünipdir. Olaryň birinji topary sirkdäki ýaly oýunlary görkezýän masgarabazlar bolany üçin, hristian dindarlary olary halamandyrlar, ýöne ikinji topary şeýle eserleri, poemalary ýerine ýetiripdir we ýazypdyr. XIII asyrdan çenli halk gahrymançylykly eposy halk arasynda dilden aýdylyp, örän meşhur bolupdyr we uly terbiýeçilik ähmiýete eýe bolupdyr. Emma ondan soň şeýle poemalary sowatly dindarlar – *klirikler* göçürüp ýazanda, olar şol poemalaryň ýazylyş tärine, formasyna we mazmunyna köp üýtgeşmeler girizipdirler.

Žonglýorlar bu poemalary ýerine ýetirenlerinde, olary arfa ýa-da wiola ýaly saz gurallarynyň sazyna goşup aýdypdyrlar we poema

uzyn bolsa, ony bir hepdä çenli aýdar ekenler. Fransuz eposynyň mazmuny, esasan, ýurdy daşary duşmanlardan (mawrladan¹) ýa-da sarsinlerden² goramak, korola wepaly gulluk etmek, gandöküşikli özara uruşlar ýaly üç temany beýan edýän poemalardan durýar

Bu poemalarda adatça adyl we akylly patyşa hökmünde Beýik Karlyň keşbi görkezilipdir. Bu tema adamzadyň adalatly patyşa baradaky arzuwlaryny beýan edipdir. Duşmanlar ondan gorkýarlar. Köp poemalarda Karlyň özi köp edermenlikler görkezýär. Ýöne has kämil poemalarda perler³ ýa-da patyşanyň batyrlary, birinji hatarda Roland esasy keşp hökmünde suratlandyrylýar.

Orta asyrlarda fransuz edebiyatynda patyşalar barada ýazylan poemalaryň arasynda iň köp şöhrat gazanany «*Roland barada aýdym*» eseridir. Bu poema haçly ýörişleriň öňüsyrasy döredilipdir. Şoňa görä-de oňa hristian dininiň täsiri ýetipdir we musulmanlara garşy göreşi wasp ediji äheňler girizilipdir.

Poemanyň döremeginiň taryhy sebäpleri

778-nji ýylda Beýik Karl ispanlaryň içeri işlerine gatyşýar. Iki sany musulman arap (mawr) patyşalarynyň dawaly urşunda şolaryň birine kömek etjekdigini aýdýar. Ol goşun çekip, birnäçe şäherleri alýar we Saragos şäherini gabaýar. Birnäçe hepdeläp şäheri gabandan soň, netijesiz Fransiýa gaýtmaly bolýar. Onuň goşuny gaýdysyn Pireneý daglarynyň içinden hristian dinine uýýan basklaryň ekin meýdanlarynyň üsti bilen yzyna gaýdýar. Muňa gahary gelen basklar Ronsewal deresinde bukuda durup, Karlyň yzda gelýän arýergard, ýagny gorag goşunynyň üstüne çozup, birtopar adamlary gyrýarlar we soň gaçýarlar.

Şonda Karlyň köp tanymlal egindeşleri şolaryň içinde Hrouland Markgraf Bretani hem wepat bolýar. Bu poema şol waka esaslanyp döredilipdir.

¹ Mawr, mavros – «garaýagyz adamlar» diýmegi aňladýar. Araplary we Afrikadan gelen beýleki adamlary mawrlar diýip atlandyrypdyrlar. Türkmen desanlarynda garaýagyz adamlar (mawrlar) zeňňiler, berzeňňiler görnüşinde atlandyrylypdyr.

² Saratsinler – gadym döwürde araplaryň belli çarwa taýpasy. Orta asyrlarda araplaryň we türkmenleriň, türkleriň umumy ady.

³ Per – feodalizm döwründe ýokary gatlagyň wekili, köşge degişli adam.

Görşümüz ýaly, bu waka korol Karlyň şowsuz bir ýörişini suratlandyrýar. Onuň goşunynyň üstüne çozanlar hristianlar hem bolsa, wagtyň geçmegi bilen bu waka esaslanyp, «Roland barada aýdym» atly poema döredilipdir we onda watançylyk, korola wepaly gulluk etmek ideýalary bilen bir hatarda Fransiýanyň musulman dinine garşy göreşi baradaky pikir hem wasp edilip, hristianlaryň ýerini musulmanlar bilen çalşypdyrlar. Eserde bu ideýanyň döremegine şol döwürde alnyp barlan haçly¹ ýörişler sebäp bolupdyr.

Poemada Karlyň ýegeni bolan graf² Roland mawrlar bilen Ronsewal jülgesinde bolan söweşde wepat bolýar. Onuň wepat bolmagyna onuň öweý kakasy Ganelonyň dönükligi sebäp bolýar. Ganelony Roland Marsiliýa ilçi edip ugradýar. Ganelon örän batyr adam bolany üçin bu howply wezipeden ýüz öwürmeýär, ýöne bu işe ony Roland heläk etmek üçin iberendir diýip pikir edýär we şol sebäpli ol Marsiliýanyň patyşasy bilen ylalaşyga gelip, Rolanda dönüklük edýär.

Poemada Roland bilen bir hatarda onuň dosty Oliwiýe hem batyr keşp hökmünde suratlandyrylýar. Ol jülgede surnaý çalyp Karly çagyrmagy Rolanda 13 gezek teklip edýär. Emma Roland muny özüne kiçilik bilip, çendenaşa batyrlyk bilen san taýdan agdyklyk edýän duşman bilen söweşe girýär we güýçleri deň bolmadyk söweşde wepat bolýar. Bu pajygaly wakany bilenden soň Beýik Karl Rolandyň we 12 periň ölümi üçin duşmandan ar alýar.

Bu iki keşbiň üsti bilen parasatly Oliwiýe we gözsüz batyr Roland deňeşdirilýär. Roland poemada ideal gahryman hökmünde wasp edilýär. Ol rehimdar, batyr keşp hökmünde suratlandyrylýar. Ol baýlyk üçin ýa-da dereje üçin göreşmeýär. Ol – patyşa gulluk etmekligiň nusgawy gahrymany. Karlyň beýleki rysarlary, esgerleri hem öz Watanyň söýüji gahryman hökmünde suratlandyrylýar. Olar Ispaniýada hemişe öz söygülilerini, aýalaryny, çagalaryny, Fransiýany ýatlaýarlar. Ýöne Rolandyň watançylyk duýgusy has ýokary, ol soňky deminde-de öz söygülisi Aldany ýatlaman, öz Watanyň «Eziz Fransiýasyny» ýatlap

¹ Haçly ýörişler – XI–XIII asyrlarda Günbatar Ýewropa feodallarynyň dini bahanalar bilen Ýakyn Gündogarda (Siriýada, Palestinada, Demirgazyk Afrikada) alyp baran basybalyjylykly uruşlary.

² Graf – patyşanyň ýakyny, garyndaşy ýa-da iri feodal, ýer, mülk eýesi.

wepat bolýar. Şeýle häsiýetler Rolandyň rysar we köşk adamsy bolmagyna seretmezden, ony halk gahrymanyna öwürýär.

Bu poema beýleki Ýewropa ýurtlaryna-da ýaýrap terjime edilipdir we şoňa meňzedilip eserler döredilipdir.

Fransuz eposy ilki gahrymançylygy wasp edýän bir taryhy waka bagyşlanan kiçi aýdymlardan döräpdir. Şol aýdymlar, bolup geçen taryhy wakalar, soň aýdyjy we ýazyjy žonglýorlar¹ tarapyndan üsti ýetirilip, uly eser derejesine ýetirilipdir. Bu poemalaryň uly terbiýeçilik ähmiýeti bolupdyr.

Orta asyr rysarçylyk edebiýaty. Trubadurlaryň we truerleriň lirikasy

XI–XII asyrlarda Günbatar Ýewropanyň agalyk ediji synpy gutarnykly bir gatlak hökmünde kemala gelýär. Rysarlaryň gatlagy öz däpleri we ýazylmadyk ahlak kada-kanunlary, edermenlik barada ýörelgeleri bilen bir harby-feodal gurama öwrülýär.

Rysar mert, adalatly, dogruçyl, sahatly bolup, buthanany we dini goramaly, öz hökümdaryna wepaly, ejizlere, aýallara we ýetimlere howandar bolmaly diýen talaplar öňe sürülýär. Şu arzuw edilýän ideallary wasp etmek XII–XIII asyr rysarçylyk poeziýasynyň esasyňy düzýär. Elbetde iş ýüzünde rysarlar hemişe şeýle ajaýyp häsiýetli adamlar bolmandyrlar. Olar dürli dildüwüşüklere, haýynlyk bilen adam öldürmeklige, basybalyjylykly haçly ýörişlere gatnaşypdyrlar.

Rysarlar öňki ýaly uruşlara işjeň gatnaşsalar, öndebaryjy rysarlaryň arasynda dünýewi medeniýet, edebiýat ösýär. Owadan ymaratlar, köşkler, galalar bina edilýär. Ol köşklerde bezemen, owadan geýinmek, saz we poeziýa bilen meşgullanmak däpleri döreýär. Şol köşklerde dörän rysarçylyk edebiýatyna *kurtuaz² edebiýaty* diýilýär.

Feodallaryň köşklerinde öý bikesiniň ýolbaşçylygynda edebiýat we sungat bilen gyzyklanýan dünýewi toparlar, gurnaklar döreýär.

¹ Žonglýor – oýunçylar, gezip oýun görkezýän artistler.

² Kurtuaz – fransuzça «courtois», «mylakatly, edepli, sypaýy» diýmekligi aňladýar. Bu söz fransuzça «cour» – köşk diýen söz bilen hem baglanyşykly. Kurtuaz edebiýaty baý dworýanlaryň, köşk adamlarynyň köşklerinde, galalarynda ýüze çykýar.

Şeýlelikde, edebiýatda şahsyýetiň duýgulary, onuň şahsy durmuşy bilen gyzyklanma güýçlenýär. Eserlerde ajaýyp söýgi, zenanlara hormat goýmak temalary meşhur bolýar.

Kurtuaz poeziýasy orta asyryň ynsan durmuşyny berk galyplarda, çäklendiriji kadalarda saklaýan döplerine garşylyk bildirip, adamyň ruhy dünýäsine uly üns berýär. Edebiýat indi adamyň diňe bir çokunyp, dini kadalary berjaý edip, urşa gatnaşyp ýaşayan durmuşyny suratlandyrmak bilen çäklenmän, eýsem onuň pynhan duýgularyny, söýgüsini, tebigatyň gözelligine guwanmak duýgularyny beýan edýär.

Rysarçylyk edebiýaty iň bir kämil, gutarnykly görnüşde Fransiýada kemala gelýär we soňra beýleki Ýewropa ýurtlaryna nusga bolup ýaýraýar.

XII asyrdan Fransiýada bilim, ylym has güýçli depginde ösüp başlaýar. 1200-nji ýylda Pariž uniwersiteti açylýar. Antik döwrüniň edebiýatyny öwrenmek meýilleri güýçlenýär.

Gadymy antik edebiýatyna öýkünip ýazylýan eserleriň hasabyna täze latyn poeziýasy ösüp başlaýar. Olara *wagantlaryň*¹ ýa-da *goliardlaryň*² poeziýasy diýilýär. Olar duýgy lezzetlerini, söýgini, çakyr içip şatlanmak ýaly temalary, ynsan durmuşynyň ajaýyplygyny wasp edipdirler.

Wagantlaryň, goliardlaryň poeziýasy ruhanyçylyk we dünýewi mekdepleriň köpelmegi bilen güýçli ösýär, sebäbi şol mekdeplerde okaýan talyplar köplenç garyp maşgalalardan bolup, okuwdan boş wagtly, dynç alyş döwründe latyn dilinde aýdymlar aýdypdyrlar we şol aýdym aýdany üçin berlen pullara gün-güzeran görüpdirler.

Goliardlaryň aýdymlyry, esasan, tankydy häsiýetli bolup, olar ikiýüzlüligi, açgözlügi, husytlygy, parahorlygy, azgynçylygy, al-dawçylygy ýiti tankytlapdyrlar.

Şol döwürlerde erkin pikirlilik ösüpdir. Filosof *Pýer Abelýaryň* (1079–1142ý.) filosofiýasy hakyky bilim almaklyga ýykgyň eden antik döwrüniň medeniýetini, filosofiýasyny öwrenmeklik ideýasyny öňe sürýär.

¹ Wagantlar – derwüş aýdymçylar, şahyrlar. Olar dine garşy aýdymlar aýdypdyrlar.

² Goliardlar – derwüş aktýorlar, monahlar, aýdymçylar, dürli mazmunly şol sanda tankydy häsiýetli aýdymlar aýdypdyrlar.

XII asyryň soňunda Fransiýada Awerroesiň filosofiýasy ýaýraýar. *Awerroes (hakyky ady Ibn Ruşd 1126–1198ý.)* orta asyr arap filosofy Ispaniýada Kordowa halyfaty döwründe ýaşapdyr. Ibn Ruşd musulman dininiň çäklerinde galmak bilen bir hatarda materialistik filosofiýany öňe sürýär. Ol dünýäniň ýaradylmandygyny, adamyň ölenden soň janynyň ebedi ýaşamaýandygyny nygtapdyr.

Buržuaz, söwda-satyk, haryt öwrülişiginiň ösmegi bilen rysarlaryň durmuşy hem medeni taýdan ösýär. Rysarlar bezemen eşikler geýip, kaşaň köşkler gurupdyrlar. Şol döwürde, ýagny XII asyrdan kurtuaz edebiýaty ösüp başlaýar.

Görnükli, baý adamlaryň köşklerinde, kaşaň jaýlarynda üýşmeleňler guralýar. Şady-horramlygyň köpelmegi bilen söýgi, zenanlara hormat goýmak barada köp aýdymlar döredilýär. Köşklere ýörite şahyrlar, aýdymçylar çagyrylypdyr.

Rysarçylyk edebiýaty aýratynam *lirika* we *roman* žanrlarynda güýçli ösükdir. Beýik Karlyň imperiýasynyň dargamagy bilen Fransiýanyň günorta tarapy *Prowans* diýip atlandyrylypdyr we Demirgazyk Fransiýadan garaşsyz bolup, bu ýerde medeniýet gülläp ösükdir. Latyn diliniň esasynda özbaşdak täze *prowansal dili* döredilýär.

XI asyrdan Prowans Fransiýanyň ykdysady taýdan iň ösen, öndebaryjy welaýaty bolupdyr. Önümçilik güýçleriniň çalt ösmegi, goňşy roman dilinde gepleýän döwletler we Gündogar ýurtlary bilen deňiz üsti bilen alnyp barylýan güýçli söwda aragatnaşyklary bu welaýatyň şäherleriniň çalt ösmegine we özbaşdaklyklyga ymtylmagyna getiripdir. Italiýanyň we arap Ispaniýasynyň golaýda bolmagy adamlaryň ajaýyp, baý durmuşda ýaşamaga, ylma, bilime bolan höwesini has-da artdyryýar.

Prowansda kurtuaz-rysarçylyk ideýalary, kadalary beýleki ýerlerden has ir kemala gelipdir. Şäherleriň özbaşdak bolmagy öz gezeginde erkin şäherleriň ýanynda rysarçylyk guramalarynyň ösmegine getiripdir. Şeýle şertlerde-de rysarçylyk poeziýasy, edebiýaty kemala gelýär.

Rysarçylyk poeziýasy baý aristokratlaryň ajaýyp durmuş, ideal söýgi baradaky arzuwlarynyň we pikirleriniň beýanydyr. Bu liri-

ka edebiýatyň ösmegi üçin örän wajyp bolup, ynsan duýgularynyň ajaýyp waspy hökmünde adamlaryň ruhuny göteripdir, diniň çäklen-diriji kadalaryna garşy durupdyr. Şeýle-de rysarçylyk lirikasy şol döwrüň durmuşyny, daş-töwerekde bolup geçýän wakalary, ynsanyň kalbynda bolup geçýän oý-pikirlerini görkezmäge hyzmat edipdir.

Prowansda (ýagny Günorta Fransiýada) döran rysarçylyk liri-kasy sada halk aýdymalaryndan has çylşyrymly we kämil bolupdyr. Prowans aýdymçy-şahyrlaryna «*trubadurlar*» diýip at beripdir-ler (Fr. trobar, troubadour–prowansal dilinde «tapmak» diýmekligi aňladypdyr). Trubadurlar, ýagny derwüş aýdymçylar öz döredijili-gi barada gürrüň edenlerinde hemişe «ýasamak, taplamak, täzeden işlemek, timarlamak» ýaly sözleri ulanypdyrlar we öz aýdymalaryny hemişe timarlap, olaryň çeperçiliginiň örän ýokary bolmagyny gaza-nypdyrlar. Olar üçin poeziýada ýokary ussatlyga ymtylmak gyzykly käre öwrülipdir.

XI–XIII asyrlarda trubadurlaryň döredijiligi rysarçylyk bilen baglanyşykly bolupdyr. Olar rysarlaryň edermenliklerini we söýgü-lerini wasp edipdirler.

Truwer – orta asyrlarda Fransiýada «şahyr» diýmekligi aňla-dypdyr.

Trubadurlar aýdymalaryň kämil bolmagy üçin örän kän forma-lary gözläpdirler. Biziň günlerimize gelip ýeten eserlerde goşgy düzülişiniň 900-e golaý görnüşi ulanylypdyr. Trubadurlaryň liri-kasynda durmuşdan lezzet almak, maddy gözelligi, asylyly häsiýetler wasp edilýär.

Söýgi adamy dürli şertli kanunlardan halas edýär. Şonuň üçin trubadurlaryň poeziýasynda özgäniň aýalyna aşyk bolmak temasy wasp edilýär, sebäbi şol döwürde nika, maşgala gurmak baý aristokratlaryň arasynda köplenç söýgi esasynda däl-de, özara hasap, peýda, maddy baýlyk ýaly bähbitler göz önünde tutulýan ýazylmadyk şertnama esasynda gurlupdyr. Söýgi nazara alynmandyr. Adamlar bu däplere garşy çykyp, söýginiň azatlygy üçin göreşipdirler we öz aýdymalarynda, eserlerinde ähli kanunlardan azat söýgini wasp edipdirler.

Trubadurlar maşgala, nika söýgä esaslansa dogry boljakdygyny gönümel aýtmasalaram, olar hakyky söýginiň tarapdary bolupdyrlar.

Sebäbi rysarçylyk poeziýasy, lirikasy hakyky ynsan duýgularynyň maddy bähbitleri göz önünde tutmaýan azat, erkin söýginiň tarapdarlary hökmünde çykyş edýärler.

Şeýle edebiýatyň, aýdymlaryň özüniň belli kadalary, ýagny «söýgi kadalary» kemala gelipdir. Şol kadalara görä, söýýän adamyň ýüzi soluk bolmaly, ol öz söýgüsini özgelerden, şugulçylardan, aýalyň adamsyndan gizlemeli we ş.m. Trubadurlar dürli gatлага degişli adamlardan bolupdyr. Dört ýa-da baş korol trubadurlar, onlarça trubadurlar iri feodallaryň wekilleri bolupdyr, şeýle-de trubadurlaryň arasynda rysarlar, hyzmätkärler, hünärmentler, hatda otuza golaý aýallar, ruhanylar we monahlar hem bolupdyr, sebäbi olaram erkin pikirlik akymyna goşulypdyrlar.

Trubadurlaryň lirikasy, takmynan, bir ýüz elli ýyl töweregi, ýagny XII–XIII asyrlarda dowam edipdir.

XII asyryň soňky çärygi trubadur lirikasynyň nusgawy döwri hasaplanýar. Şol döwürde olaryň lirikasynyň ösmegi üçin oňat şertler bolupdyr.

Trubadurlaryň poeziýasy üç topara bölünýär: *alba* (alba – «şapak, säher» diýmek) – bu formada ýazylan goşgularda rysaryň öz söýgüli bilen gijeki gizlin duşuşykdan soň aýrylyşygy barada gürrüň berilýär; *pastoral* – rysaryň çopan aýal bilen ýa-da çopanyň çopan aýal bilen gürrüňi; *kansona* – söýgi aýdymy bolup, onda söýginiň ajaýyplygy wasp edilýär.

Trubadurlaryň ajaýyp aýdymlary bilen bir hatarda XIII asyrdan bize olaryň täsin durmuş ýoluny gürrüň berýän biografiki maglumatlar hem gelip ýetipdir.

Şeýle biografiki maglumatlaryň birinde Blayıniň knýazy *Jaufre Rýudeliň* grafinýa Tripoliýskaýa (Siriýanyň Tripoly şäherinden) bolan söýgüsi, deňizde gämili ony görmäge gidişi, keselläp, ahyrsoňy onuň ýanyna baryp, grafinýanyň elinde ölşi we ş. m. wakalar beýan edilýär.

Peýre Widal atly trubaduryň terjimehaly barada rowaýatda onuň Loba (möjek) atly aýala bolan söýgüsi we şol zenan üçin möjegini derisini geýip, möjege öwrülişi we ony tokaýda itleriň dalap, ölüm halyna düşüşi baradaky söýgi taryhy beýan edilýär.

Gilýem de Kabestan atly trubadur bir zenan bilen gizlin halaşýan eken. Ol aýalyň adamsy muny bilip, Gilýemi haýynlyk bilen öldürip, onuň ýüreginden nahar bişirdip, aýalyna beripdir. Aýaly öz söýgülisiniň ýüregini iýenligini bilip, özüni penjireden taşlap ölüpdir.

Orta asyr trubadurlaryň iň meşhurlary *Bernart de Wentadorn* we *Bertran de Born* bolupdyr.

XIII asyrdaky prowansal lirikasy pese düşýär. Ondan soň rysar poeziýasynyň deregine şäher poeziýasy ösüp başlaýar.

Minnezang

Nemes rysarçylyk medeniýeti we edebiýaty XII–XIII asyrlarda Fransiýanyň täsiri astynda ösýär. Ilkibada nemes şahyrlary fransuz rysarçylyk aýdymalaryny fransuz dilinden nemes diline terjime edipdirler, käte şolara öýkünip, goşgy we aýdymlar düzüpdirler. Ýöne kem-kemden nemes dilinde ösen rysarçylyk poeziýasy döredilipdir.

Nemes rysarçylyk lirikasy *minnezang* («söýgi aýdymy», ýagny nemes dilinde *minne* – «söýgi», *zang* – «aýdym» diýmekligi aňladýar) diýip atlandyrylýar.

Bu aýdymalaryň iň gadymy görnüşleri 1170-nji ýyllarda döräpdir. Şol wagtda minnezang aýdymalarynyň iki görnüşi ýüze çykýar. Olaryň bir topary halk aýdymalaryna ýakyn bolup, olarda rysaryň öz söýgülisine gulluk etmek temasy beýan edilmeýär. Beýleki aýdymlar topary prowansal trubadurlaryň we olara öýkünip goşgy ýazan fransuz şahyrlarynyň täsiri bilen döräpdir. Halk aýdymalaryna golaý minnezang aýdymary Awstriýada, Bawariýada we Şwabiýada meşhur bolupdyr. Nemes edebiýatynda söýgi lirikasynyň «kurtuaz» akymy Germaniýanyň günbatar welaýatlarynda, Reýn derýasynyň kenarlarynda döräpdir.

Nemes söýgi lirikasynyň birinji topara degişli şahyrlary halk aýdymalarynyň ideýalaryndan, däplerinden, ahlak kadalaryndan ugur alýarlar. Meselem, Ditmar fon Aýst Kýurenburg diýen şahyr rysarlaryň «ärli aýaly» söýmek temasyndan daşlaşýar. Onuň aýdymalarynda ýaş ýigidiň gyza bolan söýgüsi beýan edilýär.

Prowansal usulynda ýazylan aýdymlarda (*Genrih fon Morungen*) minnezang aýdymary dürli çeperçilik serişdeleri bilen baýlaşýar we

zenan gözelligi wasp edilende «ajaýyp, mylakatly, gözleri oýnaýan, ak we gyzył gül meňizli, gyzył dodakly, aldamaýan, terbiýeli, buýsançly, ähli zenanlaryň täji» we ş. m. meňzetmeler ulanylyp, barha ýokary gatlagyň ruhuna ýugrulan eserlere ýakynlaşýar.

Minnezang aýdymlarynda bir wakany beýan etmek, belli bir sýužete eýermek häsiýeti hem bar. Meselem, *Ditmar fon Aýst Kyurenbergiň (XII asyr) aýdymynda*:

Biçäre bir zenan otluk içinde,
Ýaryna garaşýar, ýalňyz bir özi,
Birden oň laçyna düşüpdür gözi,
Diýipdir: «Laçyn sen gör neneň bagtly,
Asmanda pel-pelläp erkin uçýarsyň,
Islän bir bagyňy,
Baryp guçýarsyň.
Menem seniň deýin,
Birin saýladym.
Ýüregimi berip,
Kalbym çagladym.
Oňa köp zenanlar görüplik edýär,
Maňa bolsa özgäň ýary gerek däl – ¹

diýip, şahyr bir zenanyň otluk meýdanda ýaryna garaşyp durandygyny we laçyny görüp, onuň erkinligi barada pikir ýöredip, özüniň hem şeýle erkinlik bilen bir ýigidi saýlandygyny beýan edýär.

Käbir aýdymlarda söýgi temasy gepleşik görnüşinde beýan edilýär. Minnezang aýdymlarynda söýgi, aýralyk sebäpli gam çekmek, ýazyň gelmegi bilen birine aşyk bolmak ýaly temalar beýan edilýär.

1170-nji ýyllarda Reýnde dörän nemes lirikasynyň Kurtuaz akymynda prowansal trubadurlarynyň täsiri güýçli duýulýar. Bu şygýrlarda rysaryň öz söýgüli zenanyna gulluk etmek temasy esasy orunda durýar. Aşyk rysar öz söýgülisine ýetip bilmejegi üçin gam çekýär, şol bir halatda ol arzuwynyň hasyl bolmagyndanam gorkýar.

¹ Зарубежная литература средних веков. Сост. Б. Н. Пуришев. М.: «Просвещение», 1975, стр. 89.

Özüniñ ejir çekişine begenýär. Söýgüli zenanyň gözelligi onuň rehimsizligine garşy goýulýar. Şahyr şol zenany gören, özüniň bagtsyzlygyna sebäp bolan gözlerini günäkärleýär. Ýöne liriki gahryman şol söýgi jepalaryndan lezzet alýar.

Rysarçylyk aýdymlyry bilen bir hatarda şol döwürde nemes edebiýatynda parasatly sözler žanry, ýagny «*špruh*» aýdymlyry döreýär. Špruh bir bentden durýar. Ol öwüt-nesihat beriji häsiýetde bolupdyr. Špruhlyry rysar gatlagyna degişli bolmadyk ondan-oňa aýlanyp ýören ýörite aýdymçylar ýerine ýetiripdirler.

Sperfogel diýen şahyra degişli 1160–1170-nji ýyllarda ýazylan şeýle öwüt-nesihat beriji špruh aýdymlyrynyň ýygyndysynda halk döredijiliginden alnan öwüt-nesihatlar ýugrulan goşgular, adamlar we haýwanlar baradaky basnýalar, durmuşy we dini aýdymlyr, buthana barmak, ýakynlaryňy söýmek ýaly öwüt-nesihatlar beýan edýär.

Walter fon der Fogelweýde (1160–1230ý.), Neýdhardt fon Reýental (1180–1240ý.), Ulrih fon Lihtenšteýn (1200–1275ý.), Tangeýzer (XIII asyr), Genrih fon Ofterdingen (XIII asyr) we başga-da birnäçe şahyrlar öz minnezang aýdymlyrynda kurtuaz we halk aýdymlyrynyň döplerini birikdirip, çeper, ýokary hilli rysarçylyk lirikasyny döredýärler.

Rysarçylyk romanlary

Rysarçylyk romanlarynda rysarçylyk lirikasyna mahsus bolan temalar beýan edilýär. Bu romanlarda, esasan, söýgi temasy merkezde durýar. Söýgi iň ýokary, belent, ajaýyp ynsan duýgusy hökmünde suratlandyrylýar. Bu romanlaryň ikinji bir hökmany elementini fantastiki mazmunly wakalar düzýär. Bu wakalar adaty durmuşdaky ýaly däl-de, ertekilerdäki başdan geçirmeler ýaly beýan edilýär. Bu eserlerde rysarlar hökmany suratda her hili başdan geçirmelere duçar bolýarlar, has takygy olar şeýle başdan geçirmeleri gözleýärler. Rysarlar bu başdan geçirmelerde öz edermenliklerini käbir epiki poemalarda bolşy ýaly, jemgyýetiň, halkyň, milletiň, urugyň ýa-da taýpanyň bäh-

bitleri üçin däl-de, öz şahsy şöhraty, öz söygülisiniň söygüsini gazanmak üçin amala aşyrýarlar. Sebäbi şol döwrüň garaýyşlaryna görä, nusgawy rysarçylyk hiç bir döwürde üýtgemeyän halkara gurama hökmünde gadymy Rimde, musulman Gündogarynda ýa-da orta asyr Fransiýanyň durmuşynda-da birmeňzeş hadysa hökmünde göz önüne getirilýär. Şol sebäpli rysarçylyk romanlary geçmiş wakalaryny, başga halklaryň durmuşyny öz döwrüniňki ýaly suratlandyrýarlar we ýazyjylar şol gahrymanlaryň keşplerinde özleriniň durmuşda görmek isleýän ideal keşplerini, arzuw-isleglerini görýärler.

Rysarlar patyşanyň ýerleriniň, käte iri feodallaryň goragçylary hasaplanypdyr. Rysarlar ýokary gatлага degişli dworýan maşgalalardan gelip çykypdyrlar, köplenç olar mülkli baý adamlar bolup, olaryň esasy kesbi-käri uruş bolupdyr. Uruş bolmadyk wagtynda rysarlaryň ýaryşy geçirilipdir. ol ýaryşlary korollar we baýar-baronlar geçiripdirler. Olara Ýewropanyň ähli künjeklerinden rysarlar çagyrylypdyr. Rysarlaryň içinde ýokary aristokratlaryň hem wekilleri bolupdyr. Rysarlaryň ýene-de bir söýgüli güýmenjesi ýa-da sporty aw awlamak bolupdyr. Aw awlamak rysarlaryň fiziki taýdan sagdyn, çalasyn we ruhy taýdan ugurtapyjy, batyr bolmagyna kömek edipdir. Meselem, sugun awlamak, eýerde ykjam oturmagy, at üstünde dürli maşklary ýerine ýetirmegi, çalasynlygy öwretse, ýekegapany ýa-da aýyny awla-

**Laçynly aw. XV asyra degişli uly
Geýdelberg
golýazmasyndaky miniatýura¹**

¹ Miniatýura – golýazmalary bezemek üçin çekilýän suratlar.

mak rysardan mertligi, batyrlygy talap edipdir. Guş awlanda rysarlar elguşlaryny ulanypdyrlar.

Rysarlaryň bu güýmenjeleri çeper eserlerde beýan edilipdir. Şol çeper eserlerde oňat rysaryň nähili bolmalydygy görkezilipdir.

Ilkinji rysar romanlary antik döwrüniň birnäçe romanlaryny täzeden işlemek esasynda döredilipdir. Olar täze döwre laýyk edilip, rysarçylyk ideýalary bilen utgaşdyrylyp täzeçe işlenilipdir. Antik döwrüniň romanlarynda orta asyryň gürrüň berijileri tolgundyryjy söýgi başdan geçirmelerini tapypdyrlar.

Şeýle kurtuaz edebiýatynyň ruhunda täzeden işlenen antik döwrüň romanlarynyň ilkinjisi «*Aleksandr Makedonskiý barada romandyr*».

Aleksandr Makedonskiniň (b. e. öň 356–323ý.) b. e. öň IV asyryň ikinji ýarymynda şol döwrüň köp medeniýetli ýurtlaryny, Hindistany basyp almagy Gündogar we Günbatar ýurtlarynda ençeme eserleriň, rowaýatlaryň döremegine getirýär. Şol eserleriň köpüsi hamana Aleksandryň dosty Kallisfen tarapyndan ýazylan diýip hasaplanan Aleksandr Makedonskiniň terjimehalyna daýanýar. Hakykatda bolsa ol terjimehal biziň eýýamymyzyň 200-nji ýylynda Müsürde ýazylypdyr we şol «*Ýalan Kallisfen*» (*Psewdo-Kallisfen*) terjimehaly grek dilinden latyn diline terjime edilipdir. Ine, şol latyn dilindäki Aleksandryň terjimehaly köp ýazyjylara eser ýazmak üçin esas bolupdyr.

Aleksandr Makedonskiý baradaky roman sözüň doly manysynda rysarçylyk romany däl, sebäbi onda söýgi temasy ýok. Ýöne bu romanda batyr rysaryň (bu eserde Aleksandryň) dürli başdan geçirmeleri we fantastiki wakalar artykmaçlyk bilen öz beýanyny tapypdyr.

Gadym döwrüň köp ýutlary basyp alan hökümdary Aleksandr Makedonskiý romanda ajaýyp orta asyr rysar hökmünde suratlandyrylýar. Ýaşlygynda Aleksandr jadyly ruhlar bolan feýalardan iki sany köýnek alypdyr. Bir köýnek ony sowukdan we yssydan, beýlekisi ony ok-ýaragdan gorapdyr.

Rysarlyk derejesini alanda patyşa Solomon Aleksandra galkan, amazonkalaryň patyşa aýaly Pentezileýa bolsa gylyç beripdir.

Aleksandr öz ýörişlerinde diňe bir özge ýurtlary basyp aljak bolman, ol dünýäniň geň-taň zatlaryny görmek, öwrenmek arzuwynda ýaşapdyr. Gündogaryň täsinlikleriniň içinde Aleksandr it kelleli adamlara duş gelýär, baky dirilik suwuny tapýar. Bir tokaýa baranda ol ýerde bahar aýynda ýerden gülleriniň deregine gyzlar gögerip çykýar we gyşda olar ýene-de ýeriň aşagyna gidýärler. Şeýlelik bilen Aleksandr ýerdäki behişdi görýär.

Ýeriň üstündäki gören-eşiden zatlary bilen çäklenmän, Aleksandr ýeriň astyndaky bolýan zatlary görmek isleýär. Uly çüýşe çelege girip deňziň düýbüne çümýär, onsoň aýna kapas gurduryp, ony bürgütlere göterdip asmanda uçýar. Aleksandr hakyky rysarlar ýaly eli açyk, adatdan daşary sahawatly, özüne ýaran žonglýorlara tutuş şäherleri peşgeş berýän gahryman hökmünde suratlandyrylýar.

Bu romanda Aleksandr diňe bir ajaýyp rysar bolman, ol ajaýyp serkerde, adalatly patyşa, ynsanperwer adam hökmünde görkezilýär.

Eneý barada roman

Ösen söýgi temaly rysary romanlarynyň kemala gelmeginde fransuz dilinde ýazylan «*Eneý barada roman*» eseri fransuz edebiýatynda öňegidişikli ädim bolýar. Bu roman Wergiliniň «Eneýida» poemasyň sýužeti esasynda ýazylypdyr. Romanda iki söýgi taryhy beýan edilýär.

Olaryň birinjisi, Didonanyň we Eneýiň söýgüsi Wergiliniň poemasynda pajygaly gutarýar. Eneýiň gämisiniň Karfagenden Italiýa ugranyňy gören Karfageniň patyşasy Didona, Eneýe we onuň tohum-tijine gargyş ýagdyryp, ot ýakyljak odunyň üstüne çykyp, Eneýiň özüne sowgat beren gylyjy bilen özüni sanjyp öldürýär.

Wergiliniň poemasyndaky ikinji söýgi taryhy Eneýiň patyşasy Latynyň gyzy Lawiniýanyň nikasy söýgi esasynda däl-de, syýasy maksatlar üçin gurlan nika bolup durýar. Emma fransuz romanýnda bu söýgi temasy kurtuaz söýgi talaplaryna laýyklykda 1600 setir goşguda beýan edilýär.

Romanda Lawiniýanyň ejesi gyzyny Turna atly ýerli serkerdä durmuşa çykarjak bolýar. Ýöne Lawiniýa Turny halamaýar. Lawiniýa özüniň ýaşayan köşgündäki minaradan Eneýi ilki göreninde öz ýüregine Amuryň¹ okunyň degendigini duýýar. Onuň Eneýe bolan söýgüsi oňa köp gam-gussa çekdirýär, ahyrsoňy ol Eneýe ýüregini açýar. Eneý hem Lawiniýa aşyk bolup, erjel hereket edýär. Ýöne özüni has hem söýdürjek bolup, uzak wagtlap öz söýgüsini bildirmejek bolýar. Netijede, olar nikalaşyp bagtly ýaşayarlar.

«Eneý barada roman» eseri bilen bir wagtda Benua de Sent-Moruň uly möçberli (30000 goşgudan durýan) «*Troýa barada roman*» eseri ýazylýar.

Bu romanda troýaly şazada Troýiliň ýesir alnan grek gyzy Brizeýida bolan söýgüsi beýan edilýär. Romanda Troýiliň söýgüsi şowsuz gutarýar, sebäbi Brizeýida ähtiýalanlyk bilen Troýile döküklük edip, Diomed diýen ýigit bilen Troýadan gidýär.

Breton toplumyna degişli rysar romanlary kelt halk rowaýatlarynda wasp edilýän korol Artur ýa-da Tegelek stoluň rysarlary baradaky romanlary öz içine alýar. Bu romanlarda keltleriň rowaýatlarynda, poemalarynda beýan edilýän söýgi gatnaşyklary fransuz şahyrlary tarapyndan täzeden işlenipdir. Bu kelt rowaýatlary fransuz şahyrlaryna dilden kelt aýdymçylarynyň we ozanlarynyň üsti bilen hem-de ýazuw çeşmelerinden belli bolupdyr.

Rowaýatlardaky suratlandyrylýan çen bilen V–VI asyrlarda ýaşap geçen korol Artur britleriň bir taýpa ýolbaşçysy we goşunbaşysy bolup, olary inlis-sakson basybalyşlardan gorapdyr. Korol Artur baradaky romanlara *Galfrid Monmutskiniň «Britaniýanyň korollarynyň taryhy»* (takmynan 1137-nji ýyl töweregi) diýen latyn dilinde ýazylan taryhy ýazgylary esas bolup hyzmat edipdir. Galfrid Monmutskiý bu eserde korol Artury feodal-rysarçylyk häsiýetleri bilen suratlandyrypdyr.

Galfrid Artury ideallaşdyryp, öz arzuwyna laýyklykda ony diňe bir Britaniýanyň däl-de, eýsem birnäçe ýurtlary basyp alan Ýewropanyň ýarysynyň hökümdary hökmünde suratlandyrýar.

¹ Amur – Rim mifologiýasynda söýgi hudaýy.

Tristan we Izolda barada roman

Tristan we Izolda baradaky kelt rowaýaty esasynda fransuz dilinde köp romanlar ýazylypdyr, ýöne wagtyň geçmegi bilen olaryň köpüsi ýitip gidipdir. Şolardan saklanyp galan we başga dillere terjime edilen nusgalarynyň üsti bilen XII asyryň ortasynda fransuz dilinde döredilen «*Tristan we Izolda barada romanyň*» dikeldilen mazmuny şu aşakdaky wakalardan durýar.

Bir korolyň Tristan atly ogly ýaşlygynda ene-atasyndan mahrum bolupdyr. Ony şol ýere gelen norwegiýaly söwdagärler ogurlapdyrlar. Ýesirlikden gaçyp, Tristan Kornuol ýarymadasynda höküm sürýän daýysy korol Markyň ýanyna barýar. Daýysy Mark Tristany terbiýeläp ulaldýar. Markyň öz çagalary bolmansoň, ol Tristany özüniň mirasdüşeri etjek bolýar. Tristan örän gowy rysar bolup ýetişýär we daýysyna köp işlerde kömek edýär.

Bir gezek Tristan zäherlenen ýaragdan ýaralanýar. Derdine derman tapylmadyk Tristan näme etjegini bilmän gaýyga münüp, deňizde ýüzüp gidýär. Şemal ony Irlandiýa eltýär. Derman otlaryň syrny bilýän şol ýeriň patyşa aýaly, Tristanyň başa-baş söweşde özüniň Morolt atly doganyny öldürendiginden habarsyz, ony bejerip sagaldýar.

Tristan Kornuola gaýdyp gelensoň ýerli baronlar Tristana görpilik edip, korolyň mirasdüşer perzendi bolar ýaly Markdan öýlenmegi talap edýärler. Bu teklibi başdan sowmak üçin Mark uçup geçen bir garlawajyň tötänleýin gaçyran altyn saçyny alyp, şol saç haýsy gyza degişli bolsa şoňa öýlenjekdigini aýdýar. Tristan şol gözeliň gözlegine çykýar. Ol bagtyny synap görmek üçin Irlandiýa gidýär we şol tylla saçyň patyşanyň gyzy Izolda degişlidigini bilýär. Irlandiýanyň ilatyna köp betbagtçylyk getiren, agzyndan ýalyn çykýan aždahany ýeňen Tristan koroldan Izolda öýlenmäge rugsat alýar, ýöne oňa özi däl-de, daýysynyň öýlenjekdigini aýdýar.

Izolda we Tristan gämili Kornuola gaýdanlarynda ýalňyşlyk bilen Izoldanyň ejesiniň korol Mark üçin niýetläp beren «söýgi dermanyny» içýärler. Şeýdip olaryň ýüreginde söýgi ody tutaşýar. Olar Kornuola gelensoň Izolda korol Marka durmuşa çykýar. Emma biri-birini

söýýän Tristan we Izolda gizlin duşuşyp başlaýarlar we ahyrsoňy tutulyp, ölüm jezasyna höküm edilýärler. Onsoň Tristan we Izolda bir hile bilen gaçyp, birnäçe wagt tokaýda kyn şertlerde ýaşaýarlar. Ahyrsoňy Markyň olara rehimi inip, olaryň günäsini geçýär, ýöne Tristan Bretan ýarymadasyna (häzirki Fransiýanyň çäklerinde ýerleşýär) sürgün edilýär. Şol ýerde Tristan ak elli Izolda diýen bir gyzyň adyna guwanyp, oňa öýlenýär. Toýdan soň oňa öýlenenine puşman edýär we öňki tylla saçly Izolda wepaly bolup galýar.

Söýgülisinden aýrallykda gam-gussa çeken Tristan birnäçe gezek başga geýime girip, gizlinlikde Izoldany görmäge Kornuola barýar.

Bir gezek Bretanda dawaly çaknyşykda Tristan agyr ýaralanýar. Ol öz wepadar dostuny Izoldany getirmäge iberýär. Sebäbi onuň ýarasyny diňe Izolda bejerip biljek eken. Ol dostuna işi şowly bolsa gämide ak ýelken, eger-de şowsuz bolsa gara ýelken dikmegi buýurýar. Haçan-da tylla saçly Izoldanyň gämisi gözýetimde görünende, Tristanyň dosty bilen ylalaşygyndan habarly aýaly ak golly Izolda gabanjaňlyk edip, Tristana gäminiň ýelkeniniň garadygyny aýtmagy buýurýar. Muny eşiden Tristan aradan çykýar. Tylla saçly Izolda hem gelip, onuň ýanynda ýatyp ölýär. Olary jaýlaýarlar. Şol gije olaryň mazarlaryndan iki agaç gögerýär we olaryň şahalary biri-birine cyrmaşýar.

Roman kelt rowaýatyna mahsus bolan ähli aýratynlyklary özünde saklapdyr. Bu romanda päk söýginiň jemgyýetiň ahlak kadalary bilen çaknyşygy görkezilýär. Korol Mark, Tristan, Izolda feodal-ry-sarçylyk jemgyýetiniň kada-kanunlarynyň gurbany bolýarlar. Korol Mark rehimdar, ýuka ýürekli adam, emma onuň daş-töweregindäki adamlar, baronlar ony öz isleginiň garşysyna gitmäge mejbur edýärler. Biri-birini hakyky söýýän ýaş juwanlar Tristan we Izolda aýrallykda ejir çekýärler. Romanyň awtory gönüden-göni feodal düzgünleri ýazgarmasa-da, romanyň gahrymanlary hiç hili kanuna boýun egmän söýginiň «ölümdenem güýçlüdigini» görkezýärler. Romanyň esasy ideýasy ynsan söýgüsiniň ähli zatdan ýokarydygyny görkezmek bolup durýar.

Dini-klerikal¹ edebiýat

XII–XIII asyrlarda halk poeziýasy bilen bir hatarda dini-klerikal poeziýa-da ösýär, sebäbi XII asyra çenli bilim berýän ähli mekdepler ruhanylaryň gol astynda bolupdyr. Dini-ruhanyçylyk mekdeplerinde okanlar ýeke-täk sowatly, bilimli adamlar bolupdyrlar. Şeýle mekdeplerde, esasan, ruhanylar taýýarlanypdyr. Şeýle-de jemgyýetiň beýleki gatlaklarynyň käbir wekilleri hem olarda bilim alypdyrlar.

Şeýle toparlardan çykan şahyrlaryň eserleri, esasan, dini sýužetleriň esasynda ýazylypdyr. Klerikal edebiýat ähli Ýewropa ýurtlarynda latyn we ýerli gepleşik dillerinde ýaýrapdyr.

Ýerli dillerde döredilen dini-klerikal edebiýat ýerli halkyň isleg-arzuwlaryny beýan edipdir. Dini-klerikal edebiýatda keramatlylaryň ömür beýany we dini mazmunly rowaýatlar görnükli orun tutýar. Bu rowaýatlar dilden-dile geçip, dürli halklaryň arasynda ýaýrapdyr.

Keramatlylaryň ömür beýanlary dürli-dürli bolup, esasan, üç topara bölünýärler. Birinji topara terkidünýälik, durmuşyň aýşy-eşretlerinden el çekmek ideýalaryna ýugrulan eserler girýär. Bu eserlerde keramatly özüni dürli kynçylyklara sezewar edýär, açlyk çekýär, ukламаýar we ş. m. Şeýle mazmunly eserleriň biri Gündogar-da döredilen, siriýa dilinden grek diline, soňra bolsa latyn diline terjime edilen «*Keramatly Alekseyiň ömür ýazgysy*» diýen eserdir. Şygry bilen ýazylan bu poemada rim grafynyň ogly ýaşlygyndan Hudaýa gulluk etmegi ýüregine düwýär. Oglunyň bu niýetini bilip, kakasy ony bir tanymal maşgaladan bolan gyza öýerýär. Nika gyýlan gijesi ol gelinligi bilen ikiçäk galanda, Aleksey oňa özüniň Hudaýa gulluk etmäge ant içendigini gürrüň berýär we ol gyzyň razyçylygy bilen gizlinlikde öýünden gidýär. Kiçi Aziýa gidip, ol ýerde on ýedi ýyl özüni gynap ýaşaýar. Şondan soň ol Rime dolanyp gelýär we aýaly-na, ene-atasyna özüni tanatman, ene-atasynyň öýünde bir külbede on ýedi ýyl ýaşaýar. Ölmezden öň özüniň kimdigini aýdyp, hat ýazýar we döşüniň üstünde goýýar. Onuň ene-atasy bu haty okaýarka, bu ýerde beýik keramatlynyň ölendigini perişdelerden eşiden Rim pa-

¹ Klerikal – buthana, ruhanylara degişli, dini mazmunly.

pasy, imperator we beýleki adamlar gelyärler. Alekseýi hormat bilen jaýlaýarlar. Soň onuň mazarynyň ýanynda dürli gudratly täsin hadysalar bolup başlaýar.

Ikinji topara degişli keramatlylaryň ömür ýazgylarynda buthana, dini guramalar tarapyndan beýleki hristian däl halklara, taýpalara hristian dinini ýaýratmak üçin iberilen ilçileriň ömür beýanlary, olaryň beýleki halklara edep-ekram, rehimdarlyk öwredişleri, zalym hökümdarlary dine salyşlary beýan edilýär. Olaryň arasynda Germaniýada hristian dinini ýaýradan Bonifasiý (VIII asyr), monastyrlary salmak we şol ýerdäki doň ýürek, zalym patyşalara rehimdarlyk duýgularyny wagyz etmek üçin Galliýa giden irländiýaly Kolumban (VI–VII asyr), galliýaly keramatly German (V asyr) we başgalar bar.

Üçünji topara girýän keramatlylaryň ömür ýazgylary, keramatlylaryň ynsanperwerligi we ezilenleri goramak üçin amala aşyran işlerini, edermenliklerini beýan edýär. Meselem, galliýaly keramatly German (V asyr) baradaky eserlerde onuň ähli gazanan pullaryny gullary we ýesirleri azat etmek üçin sarp edendigi barada gürrüň berilýär.

Köp keramatlylaryň ömür beýanlary romantik fantaziýa bilen ençeme dünýewi mazmunly wakalary-da beýan edipdir, olara halk döredijiligi-de täsir edipdir. Netijede, keramatlylaryň ömür beýanlary belli bir derejede rysarçylyk powestleriniň we romanlarynyň döremegine itergi berýär. Meselem, Ýeňiji Georgiý atly keramatlynyň ömür beýanynda onuň şöhratly rysar bolanlygy we bir aňdarhany öldürip, Kappadokiýanyň patyşasynyň şol aňdarha gurban berilmeli gyzyny halas edişi barada gürrüň berilýär.

Klerikal edebiýatda buthana dramasy hem görnükli orun eýeleýär. Şeýle-de öwüt-nesihat beriji wagyzlaryň hem deň ýarysy dünýewi mazmunly gürrüňlerden düzülipdir. XII asyrdan başlap şeýle gürrüňler ýygyndylarda jemlenýär. Şolaryň iň ulusy «Rim işleri» («Gesta Romanorum») Angliýada düzülipdir. Bu ýygyndynyň adynyň şeýle bolmagyna oňa girýän hekaýalaryň Rim imperiýasy döwrüne degişli bolmagy sebäp bolupdyr. Her hekaýat gysgajyk gürrüňlerden ybarat bolup, soň yzyndan hristian dininiň ruhunda jikme-jik edep-terbiýe beriji nesihatlar bilen jemlenilýär.

Täzeden Döreyiş döwrüniň ýazyjylary, şahyrlary şol ýygynydan alnan hekaýatlaryň esasynda eserler döredipdirler. Şol ýygynyda gürrüň berilýän rehimsiz süýthor öz bergidarynyň puluny gaýtaryp bermänligi üçin onuň bir bölek etini kesip aljak bolşy we üç sany gapyrjak baradaky hekaýany Wilýam Şekspir ulanyp, özüniň «Wenesiýaly söwdagär» atly eserini ýazypdyr.

Ösen feodalizm döwrüniň edebiýaty. Şäher we halk edebiýaty

XIII asyr Günbatar Ýewropa ýurtlary üçin orta asyr medeniýetiniň ösen döwri bolupdyr. Şu döwürde syýasy, jemgyýetçilik we ruhy taýdan uly ösüşler bolupdyr. Muňa şäherleriň we öndüriji güýçleriň ösmegi itergi berýär. Filosofiýada we ylymda uly öňe gidişlikler bolup geçýär.

Ýewropada täze uniwersitetler açylýar. Aristoteliň eserleri arap diliniň üsti bilen Ýewropa ýaýrap, mekdeplerde öwrenilip başlanýar. Durmuşdan barha daşlaşýan rysarçylyk poeziýasy, romanlary bilen bir hatarda täze şäher edebiýaty ösüp başlaýar. Şäher edebiýaty kurtuaz-rysarçylyk poeziýasynyň tersine adaty durmuşy suratlandyrýar. Şeýle eserlerde pähim-paýhasyň dabaralanmagy öňe sürülýär. Jemgyýetiň ähli gatlaklarynyň wekilleriniň, daýhanlaryň, şäheriň pes gatlagynyň durmuşy görkezilýär.

Rysarçylyk edebiýatynda durmuşyň ýuwmarmalanyp görkezilýän taraplary şäher edebiýatynda aç-açan, käte erbet, betnyşan hadysalar bilen bilelikde görkezilýär. Şäher edebiýatynda öwüt-nesihat berijilik, adamlaryň işlerine tankydy göz bilen seretmek häsiýetleri aýratyn orun tutýar.

Şol bir wagtda rysarlar gatlagynyň hem köp bölegi öňki öz howaýy, kurtuaz ideýalaryndan ýüz öwürýärler we täze durmuşyň işewür taraplaryna, her günki adaty durmuşa gyzyklanma bildirýärler. Ine, şeýle esaslarda rysarlar we şäher edebiýatynyň umumy bähbitleri ýüze çykýar.

Şäher edebiýaty rysarçylyk poeziýasynyň birnäçe žanrlaryny özleşdirýär, ýöne olary düýpli özgerdýär. Bu edebiýat rysarçylyk poemalaryny, romanlaryny proza (kyssa) görnüşinde beýan edýär.

Eserleriň dili rysarçylyk edebiýatyndaky ýaly owadan, sypaýy, edepli, mylakatly bolman, adaty şäher gepleşik diline golaý bolupdyr. Şäher edebiýatynyň dilinde senetçileriň, hünärmentleriň, hatda jemgyýetiň belli bir toparynyň diline degişli žargon sözleri-de ulanylypdyr.

Şahyrlar, ýazyjylar durmuşy jikme-jik suratlandyrmaga ýykgyň edýärler. Şäher edebiýatynyň şeýle ösüşi ilki bilen Fransiýada berkarar bolýar we beýleki halklaryň edebiýatlaryna hem täsir edýär. Fransiýada şäher edebiýatynyň söýgüli žanrlarynyň biri bolan adaty durmuşdan alnan gülkünç ýa-da adatdan daşary bir wakany beýan edýän hekaýat ýa-da *fablio* žanry döreýär.

Fablionyň ýönekeý görnüşi şorta söz ýa-da ýöne bir gülküli wakanyň beýany bolup durýar. Bu eserler diňleýjilere lezzet bermek, güýmemek maksady bilen döredilipdir. Fablionyň ikinji görnüşinde ösen syýuzetli waka beýan edilip, güлки durmuşyň, jemgyýetiň bir kemçiligini açyp görkezmeklige gönükdirilendir. Şeýle eserlerde ugurtapyjylyk, düşbülük, üşüklilik, akyl-paýhaslylyk wasp edilýär, goldanylýar. «*Daýhan-tebip*» diýip atlandyrylan şeýle fabliolaryň birini XVII asyr fransuz ýazyjysy Molýer özüniň «*Mejbury tebip*» diýen komediýasyny ýazmakda ulanypdyr.

«*Daýhan-tebip*» diýen fablioda bir daýhana bokurdagynda süňk galan korolyň gyzyňy bejermegi buýrupdyrlar. Daýhan lukmançylykdan başy çykmasa-da, özüniň dürli gülkünç hereketleri we oýunlary bilen ol gyzy güldüripdir. Şeýlelikde, süňk gyzyň bokurdagyndan çykypdyr. Şondan soň şäheriň ähli näsaglary gelip, ol daýhana özlerrini bejermegi haýyş edipdir. Daýhan iň bir agyr keselli näsaga özüni peje taşlamagy buýrupdyr we şonuň külüne beýlekileri bejerjekdigini aýdypdyr. Peje taşlanjak iň agyr keselli näsagy anyklamak üçin, daýhan ýanyna gelen näsaglaryň her birinden aýratynlykda keselinden açylyp bilmejekdigini boýun almagy soraýar. Emma her bir soralan näsag özüniň tut ýaly sagdygyny aýdýar.

Üçünji topara girýän fabliolarda jemgyýetiň durmuşynyň kemçiliklerini tankyt etmek has ýiti häsiýete eýedir. Bu eserlerde şäheriň dürli gatlaklaryna degişli adamlaryň kemçilikleri tankyt edilýär. Olarda şäherlileriň gysgançlygy, açgözlügi, doňýürekligi, iýermenligi,

ikiýüzlüligi, ruhanylaryň azgynçylygy, akmak rysarlaryň gödekligi we dürli kezzaplaryň aldawçylygy paş edilýär.

«Eşegin wesýeti» diýen fabloda ýepiskop (baş ruhany) bir ruhanyň eşegini keramatly ýerde jaýlamakda aýyplaýar. Ol ruhany jeza çekmejek bolup, ýepiskopa 20 liwr pul berip, ony eşeginiň şol ýepiskopa miras goýmagy wesýet edendigini aýdýar.

Germaniýada fablionyň täsiri bilen *şwank*¹ žanry döräpdir. Ştrikker diýen ýazyjynyň «*Pop Amis*» diýen powesti şeýle gysga şwanklar toplumyny düzýär. Bu esere hilegär ruhany Pop Amisiň başdan geçirmelerini beýan edýän şwanklar toplumy girýär.

Şol şwanklaryň birinde Pop Amisiň ybadathana gurmak üçin haýyr-sahawat pullaryny ýygnaýşy barada gürrüň berilýär. Şonda ol şeýle haýyr-sahawat pullaryny diňe ärine ikilik etmedik aýallardan kabul edip aljakdygyny aýdýar. Netijede, ähli aýallar oňa pul getirip, ony kabul etmegini soraýarlar.

Başga bir şwankda Amis eşeginiň hat okap bilýändigini görkezjek bolup, Injilnyň sahypalarynyň içine arpa döküp goýýar. Eşegem her gezek arpa iýjek bolup, sahypalary tumşugy bilen açýar.

Şeýle şwanklaryň başga birinde melgunyň buthanada hyzmatkär bolup monahlary azdyrjak bolşy barada gürrüň berilýär.

Halkyň arasynda ýörgünli bolan we halkyň ruhuny, onuň oý-pikirlerini özüne siňdiren bu gysga eserlerde şäher durmuşynyň dürli taraplary görkezilýär we tankyt edilýär. Fabliolaryň, şwanklaryň käbir sýužetleri ertekilerde hem duş gelýär, hatda käbir sýužetleriň Gündogar edebiýatynyň, hindi edebiýatynyň eserleri bilen baglanyşyklydygy görünýär.

Şäher edebiýatynyň fabliodan uly eseri poema görnüşinde ýazylan romanlar bolupdyr. Fransiýada dörän «*Tilki baradaky roman*» şäher edebiýatynyň iň iri eseridir. Bu haýwanlar barada ýazylan epopeýada hilegär Renar atly tilkiniň beýleki haýwanlary aldap, olara azar berşi görkezilýär.

¹ Şwank – Schwank – nemesçe «degişme» diýmekligi aňladýar. Edebiýatda degişme äheňli bir gyzykly wakany gürrüň berýän şorta söz žanryna şwank diýilýär. Ol ýönekeý halk wekilleriniň, oba we şäher adamlarynyň durmuş wakalaryny görkezip, jemgyýetiň kemçiliklerini tankyt edýär hem-de adamyň ugurtapyjylygyny, hilegärligini, tygşytylygyny, akylylygyny we ş. m. häsiýetlerini açyp görkezýär.

Bu eser otuz şahadan ýa-da bölümden durýar. «Tilki baradaky roman» XII asyryň soňunda we XIII asyryň başlarynda döredilipdir. Bu ägirt uly eseri döretmeklige ona golaý şahyr gatnaşypdyr.

Şäher edebiýatynyň ýene-de bir uly eseri «*Bägül baradaky roman*» XIII asyryň 30-njy ýyllarynda Fransiýada döredilipdir. Ony ilki Gilýom de Lorris ýazypdyr. Kyrk ýyldan soň bu eseri Žan de Men dowam edip gutarypdyr. Roman söýgi temasyny beýan edýär. Şahyr ýigrimi baş ýaşynda bagda bir owadan Bägüli görüp, oňa aşyk bolşuny beýan edýär. Ýaş ýigit dürli kynçylyklardan soň ol Bägüli ýolýar we ukudan oýanýar.

Angliýada *Wilyam Lenglendiň* adyna berilýän «*Ýer sürüji Pýotr baradaky görnüşi*» (XIV asyr) atly ahlak-terbiýe beriji poemasy meşhur bolupdyr. Bu poemada jemgyýetde adalatly durmuş baradaky pikir eriş-argaç bolup geçýär. Lenglend ýer sürüji Pýotryň dili bilen ähli adamlaryň zähmet çekmelidigini nygtaýar. Bu pikir «Adam ata ýer sürende, How ene ik egrende, kim hojaýyn boldy?» diýlen Injile salgylanma sözler bilen berkidilýär.

Jemgyýetiň ähli synplaryny zähmetiň oňat durmuşa we ahlak päkligine eltjekdigini şahyr poemada nygtaýar.

Şeýle-de jemgyýetiň abadançylygynyň esasyny ýerde işleýän ekerançy daýhanlaryň fiziki zähmetiniň düzýändigini, Lenglend ýer sürüji Pýotryň keşbiniň üsti bilen görkezýär.

Şäher *lirikasy* ilki bilen Fransiýada döräpdir. Bu poeziýada ry-sarçylyk poeziýasynyň formalary we tärleri saklanyp galsa-da, onuň «ajaýyp zenana gulluk etmek» temasy Bibimerýeme¹ gulluk etmek ideýasy bilen, rysaryň şahsy edermenligi gahrymanyň oňat, ilhalar işleri etmek ideýasy bilen çalşyrylýar. Umuman, poeziýa durmuşylyga tarap ösýär. Onda her günki gaýtalanýan adaty durmuşyň temalary öz beýanyny tapýar.

Şäher lirikasynyň fransuz edebiýatynda görnükli wekili *Rýutbef* (XIII asyr) bolupdyr. Ol «*Rýutbefiň öýlenişi*» atly goşgusynda aç-açanlyk bilen özüniň ikinji gezek öýlenişini beýan edip, ikinji alan aýalynyň garyp, garry, süňklek, betnyşandygyny gürrüň berýär. Beýleki goşgularynda Rýutbef özüniň, aýalynyň nähoşlygy, pul ýet-

¹ Bibimerýem – Isa pygamberiň ejesi.

mezçiligi barada zeýrenip gürrüň berýär. Emma puly peýda bolanda ýene-de şadyýan ruhda goşgular ýazýar. Şahyr monahlary-da tankyt edýär. Ol her dürli adalatsyz işlere garşy göreşýär. Rýutbep poeziýada publisistik stili döredýär, ol öz şygryrlaryny her günki durmuş wakalaryna seslenip ýazýar.

Germaniýada minnezingerleriň rysarçylyk lirikasynyň ýerine XIII asyrdan *býurgerleriň*¹ *lirikasy* gelýär. Şäherli, hünäri boýunça aýdymçy bolan meýsterzang aýdymçy şahyrlar köplenç öwüt-nesihat häsiýetli eserler döredipdirler.

Şäher edebiýatynyň bir bölegini drama eserleri düzýär. Buthana, din wekilleri ilkişada gadymy oýunlara, döp-dessurlara garşy çyksalar-da, wagtyň geçmegi bilen XI–XII asyrlarda dini mazmunly drama eserleri döredilipdir. Olara «*liturgiýa*² *dramasy*» diýipdirler. Ony ruhanylar ýerine ýetiripdir.

XII–XIII asyrlarda *misteriýa*³ oýunlary görkezilipdir. Bu oýunlarda indi ruhanylaryň deregine şäherli adamlar rollary ýerine ýetiripdir. In gadymy hasaplanýan «*Adam ata hakynda oýun*» (XII asyr) iňlis-norman misteriýasynda Adam ata we How enäniň jennetden kowluşy, Kabylyň öz dogany Abyly öldürişi we ş. m. Injilden alnan temalar beýan edilýär.

Misteriýalaryň esasy temasyny, mazmunyny dini sýužetler düzse-de, olar orta asyrlarda teatryň, dramanyň ösmegine güýçli täsir edipdir, sebäbi olarda dialog, gülküli sahnalar, dini keşpleriň adaty adamlara meňzedip oýnalmagy misteriýanyň feodal döwrüniň dini-katolik gymmatlyklaryndan, öwüt-nesihatlaryndan daşlaşyp, tomaşaçylary şatlandyryýan, olaryň göwnüni açýan gyzykly drama öwrülmegine getiripdir.

XIII asyrdan Fransiýada dini dramanyň *mirakl* (frans. miracle – keramat, gudrat diýmegi aňladýar) diýen görnüşi gülläp ösüpdir. Mirakl dramalarynda Bibimerýemiň ýa-da keramatly şahslaryň gudratlary

¹ Býurger – şäherli, şäher ýaşajysy.

² Liturgiýa – hristianlaryň ybadat etmesi.

³ Misteriýa – orta asyrlarda Günbatar Ýewropada görkezilýän dramalar. Ilkişada olar buthanada görkezilip, ybadatyň bir bölegi bolupdyr, soň olar köpçülik oýnuna öwrülip, şäher meýdançalarynda görkezilipdir.

barada rowaýatlar görkezilipdir we olara romantiki başdan geçirmeleri, durmuş sahnalary goşulypdyr.

Orta asyr teatrynyň *moralite* diýen žanry öwüt-nesihat, ahlak taýdan terbiýe beriji drama eseri bolupdyr. Şeýle eserde maşgala, jemgyýet bilen baglanyşykly meseleler görkezilipdir.

Irki orta asyrlarda rysarçylyk we şäher edebiýaty bilen bir hatarda *halk aýdymlary* hem öz ösüşini dowam edipdir, ýöne halk köpçüligi sowatsyz bolany sebäpli, halk aýdymlary diňe dilden aýdylýan görnüşde ýaýrapdyr. Şäher medeniýetiniň ösmegi we adamlaryň halk döredijiligine gyzyklanma bildirmegi halk aýdymlaryny ýazyp almak, olary ýazga geçirmek üçin amatly şertleri döredipdir.

XIII–XV asyrlarda halk aýdymlaryny ýazyp, ýygyndy görnüşinde kitap etmek däbi döräpdir. Käbir meşhur aýdymlar aýratyn kagyzlarda çap edilipdir.

Gadymy halk aýdymlarynyň içinde goşgy bilen ýazylan, kiçiräk wakany beýan edýän *balladalar* wajyp orun tutýar. Balladalar aýratynam german halklarynyň (nemesleriň, inlisleriň, skandinawiýalaryň) arasynda meşhur bolupdyr. Inlislerde korol Artur barada balladalar, Wot Taýler, ejizleriň howandary garakçy Robin Gud barada balladalar meşhur bolupdyr. Nemes halkynyň arasynda Hildebrant, Tangeýzer, Moringer, Wilgelm Tell barada balladalar döredilipdir.

Halk aýdymlarynyň içinde söýgi lirikasy örän wajyp orun tutupdyr. Bu aýdymlarda ynsan duýgulary, şatlygy, gam-gussasy we söýgi duşuşyklary baradaky temalar beýan edilipdir.

IV BÖLÜM. ÝEWROPA ÝURTLARYNDA TÄZEDEN DÖREÝIŞ DÖWRI

Italiýada Täzeden Döreýiş döwrüniň edebiýaty

Ýewropa ýurtlarynda XIV–XV asyrlarda Rennsans (fransuzça «Renaissance») adyny alan Täzeden Döreýiş döwri başlanýar. Bu döwürde täze söwda ýollarynyň açylmagy, beýik geografik açyşlaryň amala aşyrylmagy, hünärmentçiligiň, senetçiligiň, ylmyň hem-de sungatyň ösmegi adamlaryň aňynda-da uly ruhy galkynyş döredipdir.

Bazar ykdysadyýetiniň, haryt-pul gatnaşyklarynyň barha ösmegi, adamlaryň öz zähmeti bilen baýap, gurply ýaşap başlamagy, olaryň öz güýjüne, öz mümkinçiliklerine bolan ynamyny güýçlendirýär, ruhuny göterýär. Adamlaryň ruhubelentligi, öz güýjüne ynamy öňki feodal, ýarym gulçulyk jemgyýetiniň yzagalak köne düşüňjelerine uly zarba urýar we jemgyýeti ruhy tabynlykda saklamak isleýän buthananyň, ruhanlaryň täsirini gowşadýar.

Öňki antik, ýagny gadym döwrüň grek we rim edebiýatynyň ynsan durmuşyny, ynsan gözelligini wasp edýän, ýöne orta asyrlarda diniň täsiri bilen gadagan edilen eserleri Ýewropa dillerine terjime edilip täzeden dikeldilýär we şonuň üçin bu döwre «Täzeden Döreýiş döwri» diýip at berlipdir.

Şol döwürde Italiýada Dante Aligýeri, Petrarka, Bokkaçço ýaly ýazyjy-şahyrlar, Leonardo da Winçi, Mikelanjelo, Rafael ýaly hudožnikler öz ajaýyp eserlerini döredipdirler. Fransiýada Fransua Rable, Ispaniýada Serwantes, Lope de Wega, Angliýada Çoser, Tomas Mor, Şekspir ýaly ýazyjylar, şahyrlar öz eserlerinde ynsan gözelligini, onuň durmuşynyň iň wajyp meselelerini görkezipdirler. Hudožnikler buthanalary bezäp, hudaýlaryň, perişdeleriň, mifiki gahrymanlaryň suratlaryny çekenlerinde, heýkellerini ýasanlarynda ynsanyň tebigy gözelligini görkezip, hudaýlary, perişdeleri ynsan keşplerinde görkezipdirler. Olar hem adamlar ýaly şatlanýarlar, gynançlaryny bildir-

ýärler we ejir çekýärler. Edebiýatda hem adamyň tebigatyna, onuň psihologiýasyna, duýgularyna uly üns berlipdir. Şahyrlar, ýazyjylar ynsan durmuşynda ýamanlygyň köklerini tapmak, ony ýok etmek we her bir ynsana durmuş meseleleriň dogry çözgüdini görkezmek isläpdirler. Şol sebäpli Tázeden Döreyiş döwrüniň hudožniklerine, şahyrlaryna, ýazyjylaryna we filosoflaryna *gumanistler* diýip at beripdirler. Latynça «humanitas» – «adamkärçilik, ynsanperwerlik» diýmegi aňladýar.

Rafael. Sikstin Madfonnasy. XV–XVII asyrlarda «Keramatly maşgala» temasyndan surat çekmek Günbatar Ýewropa sungatynda giňden ýaýraýar. «Keramatly maşgala» diýip Merýem ene, Iosif (Ýusup) we bäbek Hrist (Isa) göz önünde tutulýar. Rafael (1483–1520 ý.), Rembrandt wan Reýn (1606–1669 ý.) ynsanyň içki dünýäsiniň sazlaşygyny we adamlaryň mähirli gatnaşyklaryny görkezipdirler.

Şol döwürde tutuş Ýewropa ýurtlaryna ýaýran Täzeden Döreýiş döwrüniň döredijilik ruhunyň asyl mekany, watany Italiýa bolupdyr. Sebäbi Italiýada şäher we täze şäher medeniýeti ir gülläp ösüpdir.

Dante Aligýeri
(1265–1321 ý.)

XIII asyryň soňunda XIV asyryň başynda beýik italýan şahyry Dante Aligýeriniň döredijiliginde Täzeden Döreýiş döwrüniň alamatlary peýda bolup başlaýar. Ine, şonuň üçin Danteniniň döredijiligi orta asyrlardan Täzeden Döreýiş döwrüne geçilýän köpri ýaly geçiş döwrüne gabat gelýär.

Şu döwürde Italiýa Ýewropada iň öndebaryjy döwlet bolup, bu ýerde erkin respublika gurluşly şäherler (Wenesiýa, Genuýa) haryt-pul gatnaşyklarynyň merkezine öwrülýär. Florensiýa, Milan ýaly şäherlerde daşary ýurtlarda satmak üçin harytlar öndürilip başlanýar. Kapitalistik gatnaşyklaryň ösmegi bilen daýhanlar feodal tabynlykdan azat edilýär. Bu hadysalar bolsa öz gezeginde feodal jemgyýetiniň gowşap, täze buržuaz gurluşly kapitalistik jemgyýetiň kemala gelmegine getirýär. Bu özgerişler adamlaryň ruhy durmuşyna-da güýçli täsir edýär. Adamlar indi özleriniň azat, özbaşdak, bagtly durmuşda ýaşap biljekdigine ynanyp başlaýarlar. Önümçiligiň, ylym-bilimiň ösmegi jemgyýetiň aňynda geljege bolan ynamy güýçlendirýär.

Dante Italiýanyň Florensiýa şäherinde, gurply maşgalada 1265-nji ýylda eneden doglupdyr. Şahyr gelip çykyşy boýunça gadymy dworýan, ýagny köşge golaý duran dolandyryjy gatлага degişli maşgaladan bolýar. Ýöne Danteniniň döwründe olar öňki döp-des-surlaryny dowam etdirmän, täze durmuşa kybapdaş ýaşapdyrlar.

Dantenin kakasy agalyk ediji Gwelfer atly partiýa degişli bolupdyr. Dante hem şol partiýanyň agzasy bolupdyr.

Dante mekdepde okan ýyllary dini sapaklar bilen bir hatarda geometriýa, taryh, astronomiýa, gadymy döwrüň sungatyny we edebiýatyny öwrenipdir. Gadymy grek edebiýatynda ilkinji gezek basnýa¹ eserlerini döreden şahyr Ezopyň, gadymy rim şahyrlary Wergiliniň we Owidiniň eserlerini üç edip okapdyr hem-de olary özüniň ilkinji halypalary hasaplapdyr. Ýöne ýaş Dantenin esasy terbiýeçisi onuň dogduk mekany Florensiýa şäheri, onuň adamlary, hünärmentleri, wagtal-wagtal joşup, köprüleri ýykýan Arno derýasy we şäheriň okgunly durmuşy bolupdyr.

Şol döwürde Florensiýa Italiýanyň in bir ähmiýetli şäherleriniň biri bolupdyr. Şäher ýaşajylary iki topara, ýagny Gwelfer we Gibellinler partiýalaryna bölünipdirler. Gwelfer Rim papasynyň² ýurdy dolandyrmagyny isläpdirler. Gibellinler german imperatorynyň, ýagny patşanyň tarapdary bolupdyrlar. Şol döwürde Italiýa entek bitewi bir döwlet bolup bilmändir. Her şäher öz garaşsyzlygy ugrunda göreşipdir. Ine, şol partiýalaryň özara göreşine Dante hem gatnaşypdyr.

Dante fransuz we beýleki daşary ýurt dillerini bilipdir. Daşary ýurt edebiýatyny öwrenmeklige uly üns beripdir. Dante gadymy, antik döwrüň şahyrlaryny, aýratyn hem Wergilini gowy görüpdir. Ony özüniň «serdary, agasy we mugallymy» hasaplapdyr.

Dante poeziýa, şygyr düzmek sungaty bilen ýaşlykdan gyzyklanypdyr. Şahyr 15 ýaşyndan, ýagny 1280-nji ýyllardan başlap söýgi mazmunly şygyrlar ýazyp başlapdyr. 18 ýaşyna ýetende Beatriçe Portinari atly bir owadan gyza aşyk bolupdyr. Bu söýgi onuň aňyny gaplap alyp, ýüregini joşdurypdyr. Şahyr şol ajaýyp gyza bagyşlap ýazan goşgularyny, şol söýginiň taryhyny «Täze durmuş» atly şygyrlar kitapçasynda beýan edipdir. Şahyryň Beatriçä bolan söýgüsi onuň bü-

¹ Basnýa – gysga, göçme manyly, haýwanlaryň ýa-da dürli jandarlaryň keşpleriniň üsti bilen öwüt beriji kiçiräk eser, goşgy.

² Rim papasy – Rim şäherinde ýerleşen hristian dininiň merkezi Watikan döwletindäki dünýä hristianlarynyň ruhy ýolbaşçysy, atasy.

tin döredijiliginde yz galdyrypdyr, ol gyzy ömrüniň soňky döwründe ýazan eserlerinde-de ýatlapdyr. Ýöne Dante ol gyza öýlenip bilmändir. Beatrice Florensiýada ýaşayan, Dantenin kakasynyň dosty Folko Portiraniniň gyzy bolupdyr. Beatrice Simone de Bardi atly bir dworýana durmuşa çykýar we keselläp, 1290-njy ýylda aradan çykýar.

1290-njy ýyllardan başlap, Dante Florensiýanyň syýasy durmuşyna işeňňir gatnaşýar. Ol şäher häkimliginiň işine we diplomatik işlere işeň gatnaşyp, 1300-nji ýylda Florensiýany dolandyryjy toparyň agzalygyna saýlanýar. Gwelfler we gibellinleriň özara göreşinde gibellinler ýeňilýär. Emma soň gwelfler Aklar we Garalar diýen iki topara bölünýärler. Dantenin gatnaşan Aklar partiýasy ýeňýär. Emma Rim papasy Bonifasiý VIII fransuz goşunyny çagyryp, Aklar partiýasynyň tarapdarlaryndan öç alýar we olara jeza berýär.

Dante parahorçylykda aýyplanyp, uly jerime tölemeli diýlen karar çykarylýar. Şahyr ýagdaýyň has beterleşmeginden howatyrlanyp, Florensiýadan gaçmaly we başga şäherlerde ýaşamaly bolýar. Şondan soň onuň emlägi döwlet haýryna geçirilýär. Dante Italiýanyň bir döwlete birikmegini isläpdir. Şonuň üçin Florensiýanyň hökümeti 1316-njy ýylda Dantenin öz syýasy garaýyşlaryndan köpçüligiň önünde ýüz öwürse, «günäsiniň» geçiljekdigi aýdylýar, emma Dante beýle teklipten çürt-kesik ýüz öwürýär. Ömrüniň soňky ýyllarynda Dante Rawennada¹ knýaz² Gwido da Polentanyň öýünde ýaşayar. Ol şol ýerde özüniň «Ylahy komediýa» atly uly poemasynyň üstünde işleýär. Şol poemany ýazyp gutarsa, onuň şöhraty öz dogduk mekany Florensiýa gaýdyp barmaga mümkinçilik berer diýip umyt edýär ekeni. Ýöne Dantenin ol arzuwy hasyl bolmaýar. Şahyr 1321-nji ýylyň 14-nji sentýabrynda aradan çykýar.

Dantenin edebi mirasyny şertli halda üç topara bölmek mümkin. Onuň birinji çykan «*Täze durmuş*» (1291 ý.) atly kitaby özarlarynda kyssa bilen baglanyşan 30 sany sygyrdan durýar. Sygyrlaryň arasynda kyssa bilen ýazylan gürrünler berilýär. Bu kitapda şahyr

¹ Rawenna – Demirgazyk Italiýada ýerleşen şäher.

² Knýaz – goşunbaşy bolup, berlen beglik derejesi.

özünü Beatriça bolan söygüsini, düşlerini, arzuwlaryny we ol zenanyň ölümüne bolan gynanjyny beýan edýär.

«Täze durmuş» eseri dokuz ýaşly Dantenin öz deň-duşy bolan Beatrice bilen ilkinji duşuşygy baradaky gürrüňden başlanýar. Eýýäm şol duşuşykda şahyryň ýüregi endireýär. Ýöne dogry, dokuz ýyldan soň ikinji gezek duşuşanda şahyr öňküdenem beter tolgunýar. Beatrice oňa hoşamaýlyk bilen baş egip salam berýär. Onuň baş egip salam bermegi şahyryň kalbyny düşnüksiz bir lezzet bilen doldurýar. Ýüregi tolgunmadan dolan şahyr ol ýerden gidensoň bir düş görýär. Bu düşi şahyr özüniň birinji sonetinde beýan edýär. Kitabyň beýleki sonetlerinde şahyryň ol gyza bolan söýgüsi, Dantenin dostlarynyň onuň üstünden gülmegi, şahyry näsag diýip hasap etmeleri, Beatricäniň ondan ýüz öwrüşi, söýginiň şatlygy, ruhy ezyetleri barada inçeden gürrüň berýär. Bu ýygynyda şahyryň Beatricäniň ölümüne bagyşlap ýazan sonetleri aýratyn täsirli we çeper beýan edilipdir. Şahyryň her bir setiri eziz söýgülisini ýitiren ýaş juwanyň hesretiden, gaýgy-gamdan doly duýgularyny görkezýär:

Her bir nazar täleýime rehimdar,
Şol pursatdan bári dünýä maňa dar,
Madonna¹ o dünýä gideli bári,
Halym aýdyp bilmez sözleriň bary².

Dantenin «Täze durmuş» atly kitaby Günbatar Ýewropa edebiýatynyň taryhynda ilkinji ýazylan terjimehaldyr. Ol eser şahyryň iň pynhan duýgularyny beýan edýär.

Dantenin ikinji «*Toý*» (1307–1308 ý.) atly eserler ýygyny ylmy-filosofik temalary beýan edýär. Özüniň gurluşy boýunça bu eser hem «Täze durmuş» kitaby ýaly sonetler, kyssa bilen utgaşdyrylyp ýazylypdyr. Dante Beatrice aradan çykandan soň ylmy we filosofik işler

¹ Madonna – italyan dilinde «madonna» meniň zenanym diýmekligi aňladýar. Bu ýerde şahyryň söýgülisi Beatrice göz önünde tutulýar.

² Алексеев М. П., Жирмунский В. М., Мокульский С. С. и др. История зарубежной литературы. Раннее средневековье и Возрождение. М., 1959, стр. 215 (Terjime eden Romanguly Mustakow).

bilen meşgullanyp, göwnüne teselli tapjak bolýar. Bu eserlerini Dante italýan dilinde ýazyp, Italiýanyň edebi diliniň düýbünü tutýar. Ondan oň kitaplar, esasan, latyn dilinde ýazylýan eken.

Dantenin üçünji uly göwrümlü «*Ylahy komediýa*»¹ (1307–1321 ý.) atly poemasy onuň adyna dünýä möçberinde uly şöhrat getirýär.

Dante şu eserin üsti bilen orta asyryň in soňky we Täzeden Döreyiş döwrüniň ilkinji şahyry boldy. Ýazyjy bu poemasynda öz döwrüniň in wajyp meseleleri boýunça öz pikirlerini beýan edýär.

Bu poema «*tersin*» atly üçleme goşgy bilen ýazylypdyr. Poema üç sany uly bölümlerden durýar. Hristian dininiň dünýägaraýyşlaryna laýyklykda bu bölümler «Dowzah», «Günä-sogap hasaplanýan ýer» we «Behişt» diýip atlandyrylýar. Her bölüm 33 sany aýdymdan düzülýär. Bularyň başynda, ýagny girişde-de bir aýdym bolup, poema jemi 100 aýdymdan durýar. Poemanyň düzülişinde üçlük sanyň merkezde durmagy, hristianlaryň hudaýynyň üç sypaty baradaky, ýagny Ata, Ogul we Keramatly ruh diýen dini ýörelgeleri bilen baglanyşyklydyr.

Poemanyň birinji aýdymynda Dante özüniň durmuş ýolunyň ortasynda bir garaňky tokaýa aralaşyp düşendigini aýdýar:

Ýerdäki durmuşyň ýarysyn geçip,
Men tümlükde dogry ýoldan azaşyp,
Baryp düşdüm bir garaňky tokaýa.²

Şahyr ol tokaýda ýolbars, möjek we babyra duçar bolýar. Ýolbarsyň eýmenç, haýbatly görnüşi, möjegin bar açgözlüğini özünde

¹ Komedîya – şol döwürde gadymy dăp boýunça pajygaly gutarmaýan eseri «komediýa» diýip atlandyrypdylar. Dantenin özi bu eseri ýöne «Komedîya» diýip atlandyrypdyr. Emma XVI asyryda ol «Ylahy komediýa» diýip at alýar. Onuň bu ady poemanyň dini mazmuny bilen baglanyşyklydyr. Emma käbir alymlar bu adyň goýulmagyny poemanyň ajaýyplygy, şahyryna kämilligi bilen düşündirýärler. Bu barada seret: История зарубежной литературы. Средние века. Возрождение. М., Высшая школа, 1986, стр. 157.

² *Данте Алигъери*. Божественная комедия. М., 1982, стр. 17 (Terjime eden Romanguly Mustakow).

jemleýän arryk göwresi, ýoluny saklap duran eýmenç sypatly babyr
şahyryň sussuny basýar:

Ýumşak tüýli bir haýwany ürküzip,
Ony tüýlek görki bilen gorkuzyp,
Garşymdan bir äpet ýolbars görüdi.

Ol göýä hüjümde dur maňa garşy,
Arryldysy aşyp gidensoň arşy,
Hatda al howany gaplady gorky.

Ýolbarsyň ýanynda ýene möjek bar,
Onuň arryk teni açgöz – zada zar,
Duşanlaň baryny peýleýän wagşy.

Möjek maňa dikdi elhenç nazary,
Gorkymdan ýüregme ýetdi azary,
Inim düýrükdi-de, aýlandy başym.¹

Bu howply ýagdaý ony gorkuzýar. Ine, şeýle ölüm howply pursatda Dantenin söýgüli şahyry Wergiliý oňa kömege ýetişip, bu ýagdaýdan aman sypmagyň dogry ýoluny görkezýär. Soňra oňa Beatriçe ýoldaş bolýar.

Dantenin bu eserinde allegorik häsiýetli, göçme manyly keşpler ulanylýar. Şahyr: «Baryp düşdüm bir garaňky tokaýa» diýmek bilen ynsanyň bu dünýädäki durmuşyny, ýagny şol döwürdäki Italiýanyň düşünmesi çetin, garaňky bolan çylşyrymly syýasy we durmuşy wakalaryny göz önünde tutýar. Oňa duş gelýän eýmenç ýolbars bolsa gopbamylygy, möjek–açgözlügi, babyr–lezzete kowalaşmagy aňladýar. Olar adamy heläk edýän üç bela. Olardan ynsany parasatlylyk, akyl (Wergiliý) hem-de ylahy akyl (Beatriçe) halas edýär.

Dantenin poemasyndaky o dünýä barmak temasy öň antik, orta asyr edebiýatynyň eserlerinde-de beýan edilipdir. Meselem, gadymy

¹ Dünýä edebiýatından nusgalar. Dördünji kitap. Çapa taýýarlanlar: R. Mus-takow, T. Sadykow, G. Goleýewa. Aşgabat, 2009, 282 sah. (Terjime eden O. Haly-mow).

grek mifologiyasynda frakiýaly derýa hudaýy Eagryň we muza¹ Kalliopanyň ogly Orfeý ölüleriniň ýurduna gidip, diri gaýdyp gelýär.

Orfeý aýdymçy we sazanda hökmünde öz jadylaýjy sungaty bilen şöhrat gazanypdyr. Oňa diňe adamlar däl, hudaýlar hatda tebigat hem boýun egipdir.

Ol Ewridika öýlenipdir. Ewridikany ýylan çakyp ölen-den soň Orfeý ölüleriniň dünýäsine

onuň yzyndan gidipdir. Ol ýerde Kerber diýen köpek, eriniýalar², Persefona hem Aid Orfeýiň sazyna maýyl bolup, eger-de Orfeý öýüne baryp girýänçä aýalynyň ýüzüne seretmese, onda Ewridikany ýeriň ýüzüne gaýdyp iberjekdiklerini aýdýarlar. Bagtly Orfeý aýaly bilen gaýdyp gelýär, emma goýlan şerti bozup, öýüne girmänkä aýalyna seredýär we aýaly ebedilik ölüleriniň ýurduna gözden ýitip gidýär.

Dante bu eserinde Wergiliniň «Eneýida» poemasyndaky Eneýiň Tartara³ kakasynyň ruhuny görjek bolup barşy baradaky motiwi ulanypdyr. Wergiliý Danteniniň iň söýgüli şahyry. Dini eserlerde bolşy ýaly, şahyra dowzahda perişdeleriň deregine Wergiliý ýol görkeziji bolýar.

Dante öz ýol görkezijisi Wergiliý bilen dowzahyň dokuz öwrümini aýlanyp çykýar we günä eden adamlaryň porsy batgalykda, gaýnaýan ganyň içinde ejir çekýändiklerini, süýthorlaryň⁴ boýunlary agyr pully gapjykly kellelerini ýere degrip ýöreyändiklerini görýär. Jadygöýler we pal atýanlar başlary yzyna seredip ýöreyärler, çünki olar diri wagtларында geljegi önünden görüp bilýändikleri barada öwnüpdirler.

Orfeý we haýwanlar. Polisianonyň «Orfeý barada hekaýat» eserine çekilen surat (Florensiýa, 1543 ý.).

¹ Muza – grek mifologiyasynda aýdyma, poeziýa we sungata howandarlyk edýän dokuz aýal dogan hudaýlaryň biri.

² Eriniýalar – (grekçe «gaharlylar» diýmegi aňladýar) grek mifologiyasynda ar alyş aýal hudaýlary, rim mifologiyasynda olar furiýalar diýip atlandyrylýar.

³ Tartar – grek mifologiyasynda ýeriň teýinde ölüleriniň bolýan ýeri.

⁴ Süýthor – adamlara göterimine karz pul berip baýaýan adam.

Dantenin o dünýäni, dowzahy, günä ýuwulýan ýeri we behişi görmegi bu Täzeden Döreyiş döwrüniň alamaty bolup durýar, çünki adam bu dünýäde dogry ýaşamak üçin haýsy işleriň nädogrudygyny, günädigini bilmeli. Wergiliniň dowzahda Dante berýän düşündirişleri şu dünýädäki akyly, filosofiýany aňladýar.

Dante poemada o dünýä barmak temasyňy beýan etmek bilen, dogrudanam o dünýäde näme bolýanyny biljek bolmaýar. Tersine, şahyr Italiýanyň şol döwrüniň durmuşy baradaky pikirlerini akyly eleginden geçirýär. Durmuşda, taryhda bolup geçen zatlaryň ählisi o dünýäde ýa dowzahda, ýa-da behişte orun alypdyr. Dante elbetde dine ynanýan adam hökmünde adamlaryň o dünýäde Hudaýyň kazyýetiniň önünde jogap bermelidigi baradaky pikiri öňe sürýär, emma şol bir wagtda-da saý-sebäp bilen bigünä dowzaha düşenleriň agyr halyna duýgudaşlyk bildirýär, olaryň mertligine sarpa goýýar.

«Dowzah» diýen bölümde Dante durmuşdan alnan birgiden keşpleri suratlandyrýar. Dowzahdaky durmuş Ýerdäki durmuşyň dowamy ýaly görkezilýär. Dante dowzahda günäliler bilen syýasat, durmuş barada gürrüň edýär, jedelleşýär. Gibellinler partiýasynyň agzasy namysjaň Farinata Delýi Uberti dowzahda ýanyp duran mazara salynsa-da, Dante bilen syýasat barada gürrüňleşýär. Dante mertligi we öz dogduk mekanyny talaňçylykdan, tozdurylmakdan halas edenligi üçin Farinata hormat goýýar.

Dantenin köp duşmanlary-da, dostlary-da dowzaha düşüpdir. Poemada durmuşdan alnan örän elhenç sahnalar hem görkezilýär. Şahyr dowzahyň dokuzynjy öwrümünde dönükleriň jezalandyrylýan ýerinde graf Ugolinony görýär. Ugolino öz duşmany ruhany Rujeriniň boýununy gazaply çeyneýär. Arhiýepiskop uly ruhany Rujeri graf Ugolinony dönüklükde aýyplap, oňa nähak töhmet atyp, ony dört ogly bilen baýyrda ýerleşen minara salýar we minaranyň girelgesini suwadyp bekledýär. Şeýlelikde, Ugolinonyň çagalary onuň gözünüň önünde açlykdan ölýärler. Ölmänkä onuň ogullarynyň biri kakasynyň açlykdan öz barmaklaryny dişleýändigini görüp:

«Kaka bizi iýgin, halymyz ýeňlär,
Berdiň bize jany, sen bizi diňle,
Bereniňi alaý, adalat şeýle – ¹

diýip, kakasynyň halyny ýeňletjek bolýar. Ugolino bigünä çagalarynyň biri-biriniň zyzndan açlykdan surnugyp ölşüni görüp ejir çekýär. Dört ogly-da şeýdip aradan çykansoň, açlykdan dälirän Ugolino çagalarynyň maslygyna topulýar:

Eýýäm men batyldym, olary sermäp,
Iki gün oturdym men aglap-eňräp,
Açlyk rüstem geldi gaýgy-gussadan. ²

Gibellinler bilen göreşen Rim papasy hem dowzahda ejir çekýär.

Şeýle-de Dante buthananyň ýowuz kanunlaryny ýazgarýar we ynsan söýgüsiniň tarapdary bolup çykyş edýär. Meselem, dowzahyň ikinji aýlawynda adamsyna biwepalyk edip, dowzaha düşen Françeska da Riminä şahyr duýgudaşlyk bildirýär we ol aýalyň taryhyny diňläp huşundan gidýär. Sebäbi bir wagtlar Françeska da Rimini öz söýýän ýigidi Paola derek aldaw bilen onuň betnyşan, agsak dogany Jançetto Malatesta durmuşa çykarylýar. Bir gün Françeskany Paoloynyň gujagynda görüp, Jançetto olaryň ikisini-de pyçaklap öldürýär.

Dante dowzahda ugurtapyjy, hilegär Uliissiň (Odissey)³ hem azap çekýändigini görüp, onuň sözleri bilen «adamyň gahrymançylyk we bilim üçin döreýändigini» aýdýar.

Şeýle sahnalara, täze pikirlere baý bolan bu poema ýazylyp gutaran badyna halkyň arasynda uly meşhurlyk gazanypdyr. Köçeden geçip barýan adamlar Danteni görende: «Ana, dowzahy gören şahyr barýar» diýipdirler. Halkyň arasynda Danteni o dünýäni, dowzahy suratlandyran şahyr hökmünde tanapdyrlar. Ol köçeden geçende aýallar biri-birine pyşyrdap:

¹ *Данте Алигьери. Божественная комедия. М., 1982, стр. 176. Terjime eden Romanguly Mustakow).*

² Görkezilen eser, 176 sah. (Terjime eden Romanguly Mustakow).

³ Uliiss (Odissey) – antik döwrüniň şahyry Gomeriň «Odisseyä» poemasyň baş gahrymany.

– Serediň, serediň, anha şol dowzaha baryp, ol ýerden habar getiren Dante barýar!

– Dogrudanam, dowzahyň ýalynyndan, gurumyndan onuň ýüzi-de galypdyr – diýýär ekenler.

Beýle gürrüňler, rowaýatlar ajaýyp we aýratyn zehinli şahyrlaryň pajygaly oda ýanyp-köýüşi baradaky halk ыrymlaryndan döräpdir. Bu barada rus şahyry W. Brýusow: «Danteniňki ýaly dowzah ody seniň ýañaklaryňy köýdürer, emma ol köýdürmese özüňi Şahyr hasaplama»¹ diýip ýazypdyr.

Dante aradan çykansoň onuň şan-şöhraty бүтін dünýä ýaýrapdyr.

Asyrlaryň dowamynda bu poema бүтін dünýäde meşhurlyk gazanyp, köp dünýä dillerine terjime edilipdir.

Täze Galkynyş eýýamynda Danteniň «Ylahy komediýa» poemasyndan bölekler terjime edilip neşir edildi. Onuň döredijiligi orta we ýokary okuw mekdeplerinde öwrenilýär.

Франческо Петрарка (1304–1374 ý.)

Täzeden Döreyiş döwriň ilkinji wekilleriniň biri, şol döwrüň gumanistleriniň baştutany Франческо Петрарка florensiýaly notarius² Petrakkonyň ogly bolupdyr. Petrakko Danteniň dosty we syýasy ta-

rapdary bolany üçin 1302-nji ýylda Dante bilen bile sürgüne gitmeli bolýar. Франческо Петрарка Aretso şäherinde 1304-nji ýylda eneden dogulýar. 1312-nji ýylda Petrarkanyň kakasy Fransiýanyň günorta tarapynda ýerleşen Awinýon şäherine göçüp barýar. Şol ýerde-de Petrarka mekdepde okap bilim alýar. Soňra Франческо Петрарка Bolon uniwersitetinde hukuk hünärini öwrenipdir we 1326-njy ýylda kakasynyň we ejesiniň

¹ Данте Алигьери. Божественная комедия. М., 1988, стр. 9.

² Notarius – resminamalary tassyk edýän döwlet gullukçysy.

aradan çykanlygy zerarly, Awinýon şäherine dolanyp gelýär. Ol ýerde Petrarka Rim papasynyň Awinýondaky köşgünde ruhany wezipesini ýerine ýetiripdir.

1327-nji ýylyň 6-njy aprelinde Petrarkanyň durmuşynda üýtgeşik bir waka bolup geçýär. Ol keramatly Klara atly buthananyň ýanynda bir owadan ýaş zenana duşýar we onuň görküne aşyk bolýar. Petrarka soň şol zenany madonna Laura ady bilen birnäçe ýyllaryň dowamynda öz sonetlerinde, goşgularynda wasp edipdir. Şol ajaýyp Laurany wasp etmegini Petrarka şol zenan aradan çykansoň hem ýene-de on ýyl dowam etdiripdir. Ol eserler ýygynyndysyny «*Canzoniere*» (*Aýdymlar kitaby*) diýip atlandyrýar. Petrarkanyň «Aýdymlar kitaby» täze görnüşli, täze zaman poeziýasynyň düýbünü tutujy eser bolup, ol ýewropa şahyrlary üçin söýgi lirikasynyň ajaýyp nusgasy bolup hyzmat edipdir.

«Aýdymlar kitabynda» Petrarka Laurany ajaýyp kämil zenan hökmünde çeper wasp edýär. Şahyr Amuryň (rimlileriň eli ýaýly, gannatly söýgi hudaýy – R. M.) duýdansyz atan okunyň özüne ýara sandygyny, indi özüniň aklyň çür depesinde söýgüden halas boljak bolşy ýaly setirler bilen başlanýan söýgi sonetlerinde Laurany diňe bir söýginiň nyşany hökmünde wasp etmän, onuň görk-görmegini, zülplerini, ýagyşly howada gülleriň içinde, çemenlikde gezelenç edişini suratlandyrýar. Diňe bir Lauranyň gözelligini wasp etmek bilen hem çäklenmän, oňa aşyk bolan ýigidiň, ýagny liriki gahrymanyň hasrat çekişini, muňa garamazdan şol ajaýyp söýgi odunyň onuň kalbyny ýyladýandygyny beýan edýär:

Ah çekýärin göýä hasratly şemal,
Gözýaşlarym doly kimin dökülýär.
Size gamly gözlem sereden mahal,
Seň dünýände saýry men diýp ökünýän.

Ýylgyrşynda görüp şatlygym, bagtym,
Men başga bir bagty gözlämok indi.

Gülgün jemalyňa söýünýän wagtym,
Dowzah maňa jennet bolup göründi.

Ýanymdan gitseň-de, sowamaz ganym,
Görmesem-de seniň şat ýylgyrşyňy,
Men özümi bagtly duýýan, jenanym.

Yşk açary bilen gursagym serpip,
Bedenimden çykyp bu şirin janym,
Bir seniň yzyňdan barýandyr ýortup. ¹

Petrarkanyň sonetleriniň birinde liriki gahryman bir gojanyň öz söýgülisini görmek arzuwynda jennete gidendigini, emma ol ýerden tapman ýene-de dolanyp, ony Rimden tapandygyny gürrüň berip, özüni öz söýgülisi üçin ölmäge we direlmäge taýyn bolan şol goja deňeýär:

Goja kişi bu gün çykyp öýünden,
Ýaşlygyn ötüren yerinden gitdi.
Hossarlary gabasa-da öňünden
Ol şol mahal öz şübhesin terk etdi.

Ýok hem bolsa uzak ýola endigi,
Baryp ýetdi ol arzyly maksada.
Ýadap, halys ejizlese-de, geldi,
Ruhdan düşmedi ol haldan gaçsa-da.

Gözlän keşbin tapmandan soň asmandan,
Şol gözele Rimde duşupdyr indem,
Oň arzuwçyl kalby tapypdyr aram.

Menem sizi özge bilen degşirip,
Görjek bolup jan çekýärim elmydam
Olaryň ýüzünden seniň keşbiňi. ²

¹ «Edebiýat we sungat» gazetiniň 2009-njy ýylyň 20-nji noýabry (Terjime eden A. Atabaýew).

² «Edebiýat we sungat», şol sany (Terjime eden A. Atabaýew).

Şahyryň söýgüsi jogapsyz söýgi bolsa-da, Petrarka Laura aşyk bolan liriki gahrymanyň dürli pursatlarda başdan geçirýän tolgundyryjy duýgularyny inçeden beýan edipdir:

Rahatlyk ýok, duşmanam ýok hiç ýerde,
Gorkýaryn, ynanýan, sowaýan, ýanýan,
Tozanda süýrenýän, asmana galýan,
Hemmä men keseki, her kesi bagryma basasym gelýär. ¹

Laura diýip atlandyrylýan şol zenan hakykatda 1307-nji ýylda Awinýon şaherinde tanymal maşgalada eneden doglupdyr we 1325-nji ýylda Gýuga de Sad diýen bir baý dworýana durmuşa çykypdyr. Olaryň 11 sany çagasy bolupdyr. Laura 1348-nji ýylda mergi keseli gelen ýyly aradan çykypdyr.

Petrarka özüniň sonetlerinde Laura bolan duýgularyny beýan etse-de, bu eserlerde onuň Laura bilen duşuşygy ýa-da Lauranyň onuň söýgüsine jogap alamatlary, äheňleri ýok. Ýöne Lauranyň ölümi şahyryň kalbyny sarsdyrypdyr we şahyr indi ol zenany hatda daşyndan synlap ýörmekdenem mahrum bolandygyny öz goşgularynda yzygiderli beýan edýär. Şahyr Lauranyň ölümüne bagyşlap, tutuş sonetler toplumyny ýazýar we durmuşda öz kalbynyň ruhy direginden aýrylandygyny gynançly beýan edýär:

Saňa gözüm gidýär mazar topragy,
Gujagynda ýatyr meniň arzuwym,
Meniň zenanymy elimden aldyň,
Heýhat ummanynda diregsiz galdym. ²

Petrarka öz goşgularynda Laura gaýybana aşyk hökmünde diňe ruhy, platonik söýgi bildirip ýazan sonetlerinde orta asyr rysarlarynyň, trubadurlarynyň liriki дәplerine eýerýär. Ol Renessans döwrüniň esasy gumanistik ruhuna eýerip, ynsan söýgüsiniň ajaýyplygyny, onuň günä дәldigini nygtaýar. Petrarka ilkinji bolup söýgi temasyny mis-

¹ Шайтанов И. О. Зарубежная литература. М., 1997, стр. 91 (Terjime eden Romanguly Mustakow).

² Петрарка Ф. Сонеты. М., 1984, стр. 283. (Terjime eden Romanguly Mustakow).

tikadan, allegoriýadan halas edip, ony düşnükli italýan halkynyň diline mahsus dilde, keşplerde hakyky real durmuşdaky söýgini wasp edýär.

Bu goşgular oňa «Lauranyň aýdymçysy» diýen at bilen şöhrat getiripdir. Bu şöhrat Petrarkanyň şahsy durmuşynda uly rol oýnapdyr. Ol rimli Jowanni Kolonna atly dworýan maşgalasynyň hemaýatyna mynasyp bolupdyr. 1330-njy ýylda Petrarka Jowanni Kolonnanyň gullugyna durupdyr. Jowanni Kolonna bilimli, medeniýete, edebiýata uly sarpa goýýan adam eken. Ol Petrarka antik ýazyjylarynyň eserlerini öwrenmäge mümkinçilik döredipdir. Petrarka antik döwrüniň edebiýatyny ürç edip öwrenipdir we olaryň eserlerinden öz döwrüniň meseleleriniň jogabyny gözläpdir. Hatda olaryň pikirlerini beýan ediş stilini öwrenmek üçin gadymy taryhçy Tit Liwiý, şahyrlar Gomer, Wergiliý, Seneka, orator Siseron ýaly meşhur şahslara öz dostlaryna ýüzlenýän dek şygry bilen salam hatlaryny ýazypdyr. Ol hatlarda şahyr öz durmuşynda bolan wakalar, jemgyýetiň syýasy-jemgyýetçilik meseleleri barada öz pikirlerini beýan edýär. Elbetde, ol öz ýazan hatlarynyň jogabyna garaşmandyr, emma Petrarkanyň şygry we proza bilen ýazan hatlary täze ýewropa edebiýatynda *epistolýar žanryň* döremegine ýol açýar.

Petrarka Italiýanyň geçmişine, taryhyna degişli latyn dilinde «*Tanymal adamlar barada*» diýen kitabyňy hem ýazypdyr. Bu kitabynda Petrarka Rimiň görnükli şahsyýetleriniň terjimehallaryny beýan edýär. Şeýle-de olaryň arasynda Aleksandr Makedonskiniň, Pirriň we Gannibalyň ömür beýanlary-da berilýär. Bu işini ýazmakda Petrarka tanymal taryhçylar Plutarhyň we Tit Liwiniň eserlerinden peýdalanyndyr.

Ýaşlygyndan Petrarka tebigatyň gözelligini, ýaşyl otlary, derýalary, daglary synlap lezzet almagy, syýahat etmegi gowy görüpdür. Şol sebäpli onuň goşgularynda peýzaž lirikasynyň tebigat gözelligini suratlandyrmagyň ajaýyp nusgalary duş gelýär:

Her gezek benewşe gülleri görüp,
Synlaýan olaryň pyntyk açyşyn,

Aýazlar howludan giden çagynda,
Görýän ýapraklaryň güli guçuşyn.¹

Petrarka Parižde, Germaniýada bolupdyr. Ol ýerleriň taryhy ýadygärliklerini öwrenipdir. 1337-nji ýylda onuň çagalyk döwründen bäre eden arzuwy amala aşypdyr. Ol «baky şäher» adyny alan Rimi hem görüpdir. Rimiň antik döwriň we gadymy hristian ýadygärlikleri ony haýran edýär. Petrarka Rim şäheriniň geçmiş şöhratyny täzedan dikeltmek barada köp oýlanýar hem-de öz oý-pikirlerini goşgularynda çeper beýan edýär.

Petrarka Rimden Awinýon şäherine gaýdyp gelenden soň Sorgi jülgesinde ýerleşen Woklyuza atly ýerde dört ýyllap ýaşaýar (1337–1341 ý.). Ol ýerde Petrarka bagbançylyk bilen meşgullanýar, gezelenç edýär, ýöne esasan ol köp wagtyny doredijilik işine sarp edýär.

Woklyuzada Petrarka köp eserlerini ýazýar hem-de geljekde ýazjak eserleriniň üstünde işleýär. Şol ýerde şahyr özüne şöhrat getiren «Afrika» (1338–1342 ý.) atly uly poemasyny ýazýar. Bu poemany Petrarka antik döwriň rim şahyry Wergiliniň (b. e. öň 70–b. e. öň 19 ý.) «Eneýida» atly poemasya öýkünip ýazýar. Poema 9 aýdyndan durýar, ol gutarylman galypdyr. Poemada Afrikany basyp alan serkerde Sipionyň edermenlikleriniň we antik döwriň medeniýetiniň waspy Italiýanyň özbaşdaklygy baradaky watançylyk ruhly pikirler bilen utgaşdyrylyp beýan edilýär.

Bu poemasy üçin Petrarka uly hormata mynasyp bolýar. Oňa şol döwriň in uly sylagy bolan lawr täjini Kapitoliýde köp adamlaryň gatnaşmagynda geýdirýärler. Şol ýerde uly mähelläniň önünde sözlän sözünde Petrarka poeziýanyň aýratynlyklary, many-mazmuny barada gürrüň edip, onuň uly terbiýeçilik rolunyň bardygyny nygtaýar. Şeýle çykyşlaryň şol döwürde uly ähmiýeti bolupdyr, çünki Petrarka ýaly beýik gumanistleriň doredijiligi, aýdýan sözleri Täzedan Döreýiş dowründe ýaňy döräp gelýän dünýewi medeniýetiň kemala gelmegi we onuň diniň täsirinden azatlyga çykmagy üçin wajyp bolupdyr. Petrarka Danteniň döplerine eýerip, sungaty syýasatdan aýyrmaýar.

¹ *Петрарка Ф. Сонеты. М., 1984, стр. 368* (Terjime eden Romanguly Mustakow).

Petrarka şahyrlary halka terbiýe beriji dogabitdi mugallymlar hem-de nesihatçylar hasaplapdyr.

Beýik ynsanperwer şahyr Petrarkanyň döredijiliginde söýgi lirykasy bilen bir hatarda watançylyk ruhunda ýazylan sygyrlar hem uly orun tutýar. Onuň «Meniň Italiýam», «Beýik ruh» atly meşhur kanzonlary (aýdymlyry) asyrlaryň dowamynda Watanynyň bitewiligi üçin göreşen italýan watançylarynyň söýgüli aýdymlyryna öwürülipdir.

Jowanni Bokkaçço **(1313–1375 ý.)**

Bokkaççonyň döredijiligi Dantenin we Petrarkanyň täsiri bilen kemala gelipdir. Bokkaçço Täzeden Döreyiş döwründe italýan edebiýatynda nowella žanryna italýan milli ruhuny siňdirip ösdüripdir. Bokkaçço 1313-nji ýylda Parižde doglupdyr. Onuň kakasy florensiýaly söwdagär bolupdyr. Ol Pariže söwda işleri boýunça barýan eken. Jowanni Bokkaçço onuň nikalaşmadyk bir fransuz aýalyndan doglupdyr. Kakasy Jowannini ýaşlygynda Florensiýa äkidipdir. Jowanni ýaşlygynda kakasynyň islegine görä söwda işini, hukuk öwreniş hünärlerini öwrenipdir, ýöne ol bu hünärleri halamandyr. Ol boş wagtlary antik edebiýatyny köp okaýar. Bokkaçço 14 ýaşy dolanda ony kakasy Neapol şäherine iberipdir (1327–1340 ý.). Şol döwürde Neapol feodal jemgyýetiň ösen iri şäheri bolupdyr. Ol ýerde korol Robert Anžuýskiniň kaşan köşgi bolupdyr. Robert Anžuýskiý öz köşgüne şahyrlary, alymlary çagyrypdyr we edebiýata, sungata, ylma uly sarpa goýupdyr. Ol Petrarka hem howandarlyk edipdir. Ýaş Bokkaçço neapolly gumanistler bilen ýakyndan tanyşypdyr hem-de şolaryň üsti bilen köşge barmaga mümkinçilik gazanypdyr. Şol ýerde korol Robert Anžuýskiniň nikadan daşary gyzy Mariýa d'Akwino bilen tanyşýar we oňa ýürekden aşyk bolýar. Ony soňra Bokkaçço öz eserlerinde Fýametta

(«otjagaz» diýmegi aňladýar) ady bilen suratlandyrypdyr. Ol zenan Bokkaççonyň ruhy ylham berijisi bolupdyr. Ýöne hakyky durmuşda Bokkaçço birbada Mariýanyň söýgüsini gazansa-da, olaryň söýgüsi uzaga çekmändir. Birnäçe wagt geçensoň Mariýa başga bir adama durmuşa çykypdyr. Emma muňa garamazdan, Bokkaçço ony özüniň eserlerinde wasp etmegini dowam etdiripdir.

Neapolda Bokkaçço birnäçe eserleri ýazmagy meýilleşdiripdir we olaryň üstünde işläpdir, ýöne olaryň köpüsini oňa Florensiýa gaýdyp gelensoň gutarmak miýesser edipdir. Olaryň arasynda Bokkaççonyň iň uly eseri «*Filokolo*» (1338 ý.) romanydyr. Bu romanyň sýužeti orta asyrlarda meşhur bolan Florio we Býançiforanyň arasyndaky söýgi taryhyny beýan edýär. Romanda antik edebiýatynyň täsiri güýçli duýulýar. Eserde belli bir bitewilik bolmasa-da, Bokkaçço bu romanda özüniň ussat beýan edijilik ukybyny görkezýär. Onuň üstesine-de sýužete öz döwrüniň wakalaryny-da goşýar. Meselem, romanyň baş gahrymany Florio Neapolda Fýametta we Dioneo (Bokkaççonyň özi – R. M.) bilen duşuşýar we olar söýgi meseleleri barada jedel edýärler, pikir alyşýarlar.

«*Filokolo*» romanynyň yzysüre Bokkaçço «*Filostrato*» atly uly bolmadyk bir poema ýazýar. Bu eseriň sýužetini Bokkaçço fransuz truweri (şahyr-bagşy – R. M.) Benua de Sent-Moruň «Troýa barada roman» diýen eserinden alypdyr. Bu eserde Bokkaçço Troil we Grizeidanyň söýgi taryhyny özüniň Fýametta bolan söýgüsi, onuň özüne dönüklük edişi bilen baglanyşykly duýgular bilen utgaşdyryp beýan edýär.

Şu döwürde Bokkaçço antik edebiýatyň sýužetine eýerip, «*Tezeida*» (1339 ý.) atly poemasyny, «*Ameto*» (1341 ý.) atly goşgy we kyssa bilen ýazylan eserlerini döredýär. Bu eserlerinde-de Bokkaçço söýgüniň adamy gowulyga, päklige, ruhy beýiklige alyp barýandygyny görkezýär.

Bokkaççonyň ýaşlygynda ýazan eserleriniň arasynda «*Fýametta*» (1348 ý.) atly powestinde ýewropa edebiýatynda ilkinji gezek öz söýgülisi tarapyndan taşlanan zenanyň içki oý-pikirleri, ruhy ezyýetleri, gaýgy-hasratlary ussatlyk bilen görkezilýär. Eseriň baş gahrymany

Fýametta (ol Bokkaççonyň söýgülisiniň adyny göterýär) eseriň dowamynda söýgülisiniň özüne dönüklik edenligi üçin öz içini dökýär, köp hasrat çekýär. Bu eser Ýewropada *ilkinji psihologik roman* diýlip atlandyrylýar.

Bokkaççonyň adyna dünýä derejesinde şöhrat getiren eseri onuň «*Dekameron*» (takmynan 1352–1354-nji ýyllar aralygy ýazylypdyr) atly nowellalar ýygındysydyr. Bu eserinde Bokkaççonyň döredijiliginiň birinji döwründe gazanan tejribesi oňa Renessans realizminiň ajaýyp nusgalaryny döretmäge kömek edýär. Bokkaçço bu nowellalarynyň üsti bilen orta asyrlaryň dini-asketik, terkidünýä dünýägaraýyşlaryna uly zarba urýar.

«*Dekameron*» eserinde «Jebir çekýänlere duýgudaşlyk bildirmek hakyky adamkärçilik sypatydyr»¹ diýen sözler bilen başlanýan sözbaşyda Bokkaçço özüniň hem söýgi hesretlerini çekip, ýüreginiň para-para bolan wagty bir dostunyň şadyýan sözleriniň gamgyn göwnüne teselli berendigini we diňe şol sebäpli ölmän galandygyny beýan etmek bilen eseriň durmuşa şatlykly, uly söýgi bilen garamaly diýen Tazededen Döreyiş döwrüniň esasy ideýasyna ýugrulandygyny duýdurýar.

«*Dekameron*» 1348-nji ýylda Florensiýada bolup geçen gyr-gynçylykly mergi keseliniň ýaýraýşy, adamlara däri-dermanyň, lukman kömeginiň peýda etmän heläk bolşy baradaky wakanyň beýanynyndan başlanýar. Mergi keseli çalt ýaýraýar, kesellän adamlar ölüp, olaryň egin-eşigine elini degren adamlara-da, hatda olara golaýlaşan haýwanlara-da kesel ýokaşyp, soňabaka ys-kokuň derdinden şäherde durar ýaly bolmaýar. Şäherde adam azalyp başlaýar. Ine, şol günleriň birinde «hepdäniň ikinji günü, irden» Santa Mariýa Nowella diýen buthanada ýaşlary on sekiz-ýigrimi sekiz ýaş aralygy, öň biri-birini garyndaşlyk, goňsuçylyk ýa-da dostluk gatnaşyklary bilen tanaýan ýedi zenan we üç sany ýaş ýigit özaralarynda maslahatlaşyp, Florensiýa şäheriniň daşyna gidip, şol ýerde wagtlaryny şady-horramlykda geçirmekligi maslahat edýärler.

¹ Джованни Боккаччо. Декамерон. М., 1989, стр. 13.

Olar ertesi günü şäherden iki mil¹ uzaklykda ýerleşen bir köşkte ýaşamagy makul bilýärler. Olar her gün agşam düşende bir zenany ýa-da bir ýigidi hökümdar saýlamaly we beýlekiler onuň buýruk-laryny ýerine ýetirmeli diýen netijä gelýärler. Olar wagtyny hoş ge-çirmek üçin her gün gezelenç etmeli, oýunlar oýnamaly, tans edip aýdym aýtmaly, ýöne howanyň yssy wagtlary her kim beýlekilere ýaraýjak bir gyzykly wakany gürrüň bermeli diýen karara gelýärler. Netijede, ol ýaş zenanlar we ýigitler on günläp şol ýerde bolup, olaryň her biri günde bir hekaýa-nowella gürrüň berýär. Şeýlelikde, olar on günde ýüz sany waka – nowella gürrüň berýärler. Ine, şol gürrüňler «Dekameron» eseriniň mazmunyny düzýär. «Dekameron» sözi «on günlük» diýmekligi aňladýar.

Şeýle eser ýazmaklyk däbi ondan öň Gündogar edebiýatynyň «Totynyň kitaby» (gürrüňleri), «Ýedi akyldaryň kitaby», hindileriň «Pançatantra», araplaryň «Müň bir gije» atly eserlerinde-de bolupdyr. Bu eserde dürli mazmunly nowellalarda dünýäde dinleriň, adamlaryň deňligi, batyr rysarlaryň edermenligi, öz söýgülilerine wepalylygy, adamlaryň ilki baý bolup, soň garyp bolşy, kynçylyk-lara döz gelip ýene-de bagtly boluşlary ýa-da ýiten garyndaşlaryny tapýşlary, dürli söýgi başdan geçirmeleri, gülküli wakalar gyzykly gürrüň berilýär.

Bokkaçço bu eserinde Renessans, ýagny Täzeden Döreyiş döwriň ruhobelentligini, möwriti öten yzagalak düşünelere tankydy göz bilen garamaklygy, ynsan durmuşyna, onuň duýgularyna hormat goýmak ideýalaryny çeper beýan edýär. Durmuşa bolan şeýle söýgi, ruhobelentlik eserde suratlandyrylýan şol ýedi sany ýaş zenanyň we üç ýigidiň mergi keselinden üstün çykmagyna getirýär we on günden soň olar şähere dolanyp gelenlerinde mergi keseli yza çekilip, şäherde ýene-de bagtly we sagdyn durmuş höküm sürýär.

Italiýa Täzeden Döreyiş döwriň edebiýatynyň we sungatynyň Ýewropada ilkinji watanydyr. Italiýan gumanistleriniň ynsanperwer eserleri soňky asyrlarda Çoser, Şekspir ýaly Ýewropanyň görnükli ýazyjylaryna, şahyrlaryna ajaýyp nusga bolup hyzmat edipdir.

¹ Mil – Ýewropada ulanylýan uzynlyk ölçegi, 1 mil 1609 metre barabar.

Germaniýada gumanizm, Reformasiýa edebiýaty

XV asyryň ikinji ýarymynda XVI asyryň başynda Germaniýanyň ykdysadyýeti güýçli ösüp başlaýar. Nemes feodal jemgyýetiniň durmuşynda buržuaz gatnaşyklary has güýçlenýär. Şol sebäpli jemgyýetiň ösüşi XVI asyryň başynda birgiden gapma-garşylyklary döredýär.

XV asyryň ikinji ýarymynda şäher medeniýetiniň ösmegi Germaniýada gumanistik hereketiniň kemala gelmegi üçin amatly şertleri döredýär. Ýöne bu ýerde gumanizm Italiýadaky ýaly baý milli edebiýaty döretmeýär. Nemes gumanistleri ol döwürde entek şahsyýetiň hemmetaraplaýyn ösmeginiň tarapdary bolmandyrlar. Olar köplenç öwüt-nesihat beriji häsiýetde, medeniýeti, bilimi ösdürmek barada ylmy häsiýetli eserler ýazypdyrlar. Esasan şu döwürde grek we rim edebiýatynyň öwrenilip başlanmagy adamlaryň önünde täze dünýäni açýar. Orta asyr tümlüğini ýagtylandyrýar. Şu döwürde nemes gumanistleri diniň esasy taglymatyny täzedan derňäp, özgertme geçirmeklige girişýärler. Olar durmuşy we syýasy meselelere uly üns berýärler. Germaniýanyň esasy gumanistik merkezleri onuň günorta böleginde ýerleşen Starsburg, Augsburg, Nýurnberg şäherleri bolupdyr. Bu şäherler Italiýa bilen ýakyn söwda we medeni gatnaşyklaryny saklapdyrlar.

Ilkinji nemes gumanistleri gönüden-göni italýan şahyrlaryndan we hudožniklerinden köp zatly öwrenipdirler. Öňdebaryjy bilimli adamlara Italiýa bir gezek barmaklyk hem köp zatly öwredýär diýip, Italiýany täze gumanistik ylmyň we medeniýetiň gözbaşy hasaplapdyrlar. Germaniýada gumanizmiň ösmegine XV–XVI asyrlarda köp uniwersitetleriň açylmagy güýçli täsir edipdir. Nemes gumanistleriň tagallasy bilen uniwersitetlerde *ritorika* we *poetika* kafedralary açylýar. Grek awtorlarynyň eserleri latyn diline terjime edilýär. Gumanizmiň ösmeginde ylmy jemgyýetleriň, birleşmeleriň we gurnaklaryň döremegi möhüm orun eýeleýär.

Nemes gumanistleriň eserleriniň köp bölegi, esasan, latyn dilinde ýazylypdyr. Germaniýada gumanizmiň görnükli wekilleriniň biri Io-

gann Reýhlin (1455–1522 ý.) bolupdyr. Reýhlin bilimi boýunça ýurist, ýagny hukuk ugrundan hünärmen, din ugrundan örän bilimli ruhany, alym, filosof we taryhçy bolupdyr. Ol ökde filolog bolup, grek, latyn we gadymy ýewreý dillerini bilipdir. Ol öz döwürdeş jemgyýetiniň aýyplaryny, kemçiliklerini paş edýän komediýalary hem ýazypdyr. Ýöne Reýhlin 1506-njy ýylda ýehudy diliniň ýazuw düzgünini (grammatikasyny) we sözlüginini düzmek bilen şöhrat gazanypdyr. Ýehudy Injiliniň mazmunyna ýazan düşündiriş kitaby «keramatly kitaplar» baradaky öňden gelýän durnukly düşüňjeleri sarsdyrypdyr we onuň bu işleri nemes jemgyýetiniň aňynda reformatik, täzeçil garaýyşlara ýol açýar.

Nemes gumanistleriniň şol döwürdäki wekilleriniň ýene-de biri *Ulrih fon Gutten* (1488–1523 ý.) garyp düşen gadymy rysar maşgalasynda eneden doglupdyr. Kakasy Ulrihi ýaşlygynda ruhanyçylyk mekdebine (monastyra) okamaga berýär, ýöne on ýedi ýaşynda Ulrih fon Gutten ýaş gumanist Krot Rubeanyň kömegi bilen monastyrdan gaçýar we edebiýaty, filosofiýany öwrenmek maksady bilen Germaniýanyň dürli uniwersitetlerinde okaýar. Köp maddy kynçylyklara duçar bolsa-da, ruhdan düşmän «Goşgy düzmek sungaty» (1511 ý.) diýen poemany ýazýar we meşhurlyk gazanýar. Kakasy hukuk öwrenmek üçin ony Italiýa (Bolonýe şäheri) iberýär, ol ýerde Ullrih fon Gutten maddy ýetmezçilik sebäpli, imperator Maksimilýanyň goşunyna gulluga durýar we onuň Italiýa ýörişine gatnaşýar. Rimde Ulrih ruhanylaryň azgynçylyklaryny öz gözi bilen görýär. Rim papasyna we katolik dinine garşy birnäçe tankydy häsiýetli eserler ýazýar.

Gutten syýasy wakalara-da işeňňir gatnaşýar. 1515-nji ýylda ol Wýurtemburgyň gersogy Ulrihe garşy göreşe çagyryp, şeýle zalymlary ýok etmeklige çagyryr, sebäbi gersog Ulrih bir garyndaşyny ýaş aýalyny Ulrihe bermändigini üçin haýynlyk bilen öldürýär.

1520–1521-nji ýyllarda fon Gutten «*Dialoglar*» diýen tankydy häsiýetli eserini neşir edýär. Gepleşik görnüşinde ýazylan eserlerinde ol Rim papasyna we ruhanylaryna garşy çykyş edýär. «Rimde hilegärlik, zorluk we ikiýüzlülük höküm sürýär» diýip ýazýar. Fon Gutten Rim papasyny «bar baýlygy iýip ýatan bir gurçuk» diýip, nemesleri ýarag alyp göreşmäge çagyryr. Ol Rim papasyna salgyt tölemeli däl-digini nygtaýar.

1522-1523-nji ýyllarda fon Gutten we Frans fon Zikkingen (rysar) gozgalaň turuzýarlar, emma halk köpçüligi olary goldamaýar. Gozgalaňçylar ýeňilýärler. Zikkingen agyr ýaralanýar we Gutten Şweýsariýa gaçmaly bolýar. Şol ýerde-de aradan çykýar. Şeýlelik bilen fon Gutten we Zikkingen ýaly adamlar Reformasiýa hereketiniň döremegine badalga berýärler.

Şol döwürde Ýewropada, şol sanda Germaniýada iri feodallaryň, patyşalaryň diregi bolan dindarlar, ruhanylar, Rim katolik buthanasy agalyk edýär. Şol sebäpli feodal düzgünlere garşy göreşmek üçin ilki bilen Rim katolik buthanasynyň agalygyndan azat bolmak meselesi birinji orunda durýar.

XVI asyrdan Germaniýada Rim katolik buthanasyna garşy göreş ýaýbaňlanýar. 1517-nji ýylda *Martin Lýuter (1483–1546 ý.)* Rim papasyna garşy çykyş edýär. Bu bolsa Germaniýanyň ähli halkyny göreşe aýaga galdyrýar. Martin Lýuter baý daýhan maşgalasynda eneden dogulýar. Ol monastyr mekdebini gutaryp, uniwersitete okuwa girýär. Ol görnükli ruhany, alym-monah, ylymlaryň doktory bolup-

dyr. Ýöne 1510-njy ýylda Martin Lýuter Rimde iş saparynda bolanynda ol ýerde bolýan azgynçylyklary görüp, onda dine bolan şübheli pikirler döräp başlaýar. Şeýlelikde, ol «Adam hudaýa ynanyp biler, ýöne ol buthana gatnap, dürli dini dāp-dessurlary berjaý etmän hem biler» diýip, şahsyýetiň dini ynamyny buthanada dini dāp-dessurlary berjaý etmeklige garşy goýýar. Ol Rim

papasynyň gerek dældigini nygtaýar we özüniň 95 tezis-çagyryşyny ýazýar.

Martin Lýuter Germaniýada dini özgertme geçirmeklige çagyryýar. 1521-nji ýylda imperator Lýuteri çagyryp, onuň ýalňyşýandygyny boýun almagy talap edende, Lýuter çürt-kesik muňa garşy çykýar. Imperatoryň garşydaşy Fridrih Lýuteri Týuringiýa çagyryp, oňa gaçybatalga berýär. Lýuter Injili nemes halkyna düşnükli bolar ýaly terjime edip başlaýar. Halk köpçüligi Lýuteri goldaýar. Ol halky ilki ýaragly göreşe çagyýar, ýöne bu hereketiň rewolýusiýa öwrülme-ginden çekinip, parahatçylykly özgertmeleriň tarapdary hökmünde çykyş edýär. Hatda daýhanlaryň gozgalaňyna çürt-kesik garşy durýar we olary «guduz iti öldüren ýaly öldürmeli»¹ diýip aýdýar. Ýöne Lýuteriň eden işleri halk üçin örän ähmiýetli bolupdyr. Aýratynam, onuň nemes diline Injili terjime etmegi nemes edebi diliniň düýbünü tutýar. Ol Injili terjime edende nemes halkynyň ýönekeý gepleşik dilini ulanýar.

Tomas Mýunser **(1490–1525 ý.)**

Tomas Mýunser ruhany, din ylm-larynyň doktory bolupdyr. Ilki ol buthana düzgünlerini üýtgedip gurmak ugrunda göreşýär, ýöne soň Lýuter bilen ylalaşmaýar, sebäbi ol köne buthana düzgünlerini we onuň bilen baglanyşykly jemgyýetçilik hem döwlet gatnaşyklaryny-da ýok etmekli-gi teklipl edýär. Emma Lýuter muňa garşy bolansoň garamaýak daýhanlaryň, garyplaryň gozgalaňlaryna ýolbaşçylyk edýär. Lýuteriň hem gatnaşmagynda Týuringiýadan kowulýar. Birnäçe wagtdan soň ol Týuringiýada häkimiýeti basyp alýar. Germaniýanyň halk köpçüligi, garyplar onuň

¹ История зарубежной литературы. Раннее средневековье и Возрождение. М., 1959, стр. 321.

tarapynda çykyş edýär. Emma köp wagt geçmänkä, gozgalaň basylyp ýatyrylýar we Mýunser ýesir alnyp, gynalyp öldürilýär. Ol şol wagt 30 ýaşynda eken.

Mýunseriň dünýägaraýşy panteizim bilen utgaşýar. Ol Injili ýeke-täk hudaýyň keramatly sözi diýip hasap etmändir. Mýunser «keramatly ruh» – bu adamyň akyly, dine ynanmak bolsa adamyň akylynyň we aňynyň oýanmagydyr diýen pikiri öňe sürýär. Mýunser o dünýäniň bardygyna we o dünýäde günäkärleriň jezalandyryljakdygyna ynanmaýar. Ol şu dünýäde adalatly durmuş gurmagyň tarapdary bolupdyr, deňsizligi ýok etmeklige çagyrypdyr. Mýunser iş we emläk deňligi, utopiki sosializm ideýalaryny öňe sürýär. Ol galalary we monastyrlary ýykyp-ýumrup, olaryň emlägini halka deň paýlamagy ündäpdir. «Adamlar aç, olar iýmeli we iýmek isleýärler»¹ diýip, öz çagyryşlarynda ýazýar. Mýunseriň çagyryşlary rewolýusion häsiýete eýe bolupdyr. «Baýlar ýerdäki ähli janly we jansyz mahluklary, suwdaky balyklary, guşlary, hemme zady aldylar. Garyplara bolsa dini kanunlary gaýtalaýarlar, kim garşylyk görkezse, ony dardan asýarlar» diýip ýazýar.

Býurgerçilik we halk edebiýaty

Gumanistleriň latyn dilinde ýazan ylmy, çeper, dini özgertmeleri geçirmek üçin çagyryşlary bilen bir hatarda nemes edebiýatynda şäherlerde nemes dilinde ýazylan çeper edebiýat hem ösýär. Bu şäher edebiýatyna *býurgerçilik edebiýaty* diýip at berýärler. Ol edebiýat öwüt-nesihat häsiýetli bolup, ol ýönekeý halk edebiýatynyň edebi däplerine eýerýär. Emma şol bir hatarda şäher edebiýaty latyn dilinde ýazylan edebiýatyň gazananlaryny-da özleşdirýär. Ol öz döwürdeş jemgyýetiniň durmuşy barada sada realizm usulyna eýerip, şäher durmuşynyň dürli taraplaryny açyp görkezýär, kemçiliklerini tankyt edýär we bu edebiýatyň eserlerinde Injilden, antik edebiýatynyň eser-

¹ История зарубежной литературы. Раннее средневековье и Возрождение. М., 1959, стр. 323.

lerinden alnan mysallaryň üsti bilen öwüt-nesihat berilýär. Tankydy häsiýetli býurgerçilik edebiýatynyň başlangyjyny goýanlaryň biri-de Sebastýan Brant bolupdyr.

Sebastýan Brant (1457–1521 ý.)

Sebastýan Brant Strasburgda gурp-ly myhmanhana traktiriň hojaýynynyň maşgalasynda eneden doglupdyr. Ol hukuk ylymlarynyň doktory we Bazel uniwersitetiniň professory derejelerini alypdyr we soňra öz dogduk şäherinde şäher kätibi bolup ýokary wezipede işläpdir. Brant Strasburg gumanistleri bilen pikirdeş bol-sa-da, erkin pikirililigiň tarapdary bolmandyr.

Brant gadymy antik edebiýatyny gowy bilipdir. Aýaratynam, ol rim şahyry Wergilä uly hormat goýupdyr, ýöne ol nemes halky diňe latyn dilindäki gadymy edebiýaty öwrenmän, eýsem öz edebiýatyny hem ýatdan çykarmaly däl diýen pikiri öňe sürýär. Şol sebäpli Sebastýan Brant özüniň in gowy eserini nemes dilinde ýazypdyr.

Onuň «*Akmaklaryň gämisi*» atly (1494 ý.) satiriki poemasy halk arasynda örän meşhurlyk gazanýar. Bu eser Erazm Rotterdamskiniň «Samsyklygyň tarypy» ýaly eseri bilen bir hatarda «samsyklaryň» üsti bilen şol döwrüň jemgyýetiniň dürli gatlaklarynyň kemçiliklerini tankyt edýär. Poema birnäçe öwüt-nesihat beriji we tankydy häsiýetli goşgulardan durýar. Meselem, «Işlemedik – dişlemez» diýlişi ýaly Sebastian Brant zähmet çekmän biderek pul sowup, toý-meýlislere gyzygyp gezýän adamlaryň soňunda kör-köpüksiz, geday galjakdyklaryny ýa-da öwünjeňleriň, ýalançylaryň, ýaltalaryň «samsyklaryň gämisine» münmäge mynasypdygyny aýdýar. Ikiýüzli adamlaryň, öz dworýan derejesine guwanýanlaryň hormata mynasyp däldigini nygtaýar.

Sebastýan Brant bu kitabynda adamlara ynsanperwerlik nuk-daýnazardan seredýär. Ol dindarlar ýaly «Adamy şeýtan ýoldan çykaryp, ony nädogry işler etmäge iterýär» diýmeýär-de, ýazyjy adamzat kemçilikleriniň adamlaryň köp zatlary bilmeýänliginden, olaryň paýhassyzlygyndan gelip çykýandygyny aýdýar. Şol sebäpli şahyr ruhany ýaly «günäliler» barada gürrüň etmän, adamlaryň kemçiliklerini, samsyk, akylsyz işlerini tankytlaýar. Brantyň pikirine görä, «akylyň şöhleleleri nadanlygyň tümlüginu ýagtyldýança» nadanlyk dowam eder. Şonuň üçin adamlar öz kemçiliklerini görüp düzeder ýaly, olaryň önünde äpet ýüz görülyän aýna goýmaly.

Sebastian Brantyň «Akmaklaryň gämisi» atly kitaby-da akmaklaryň şeýle ýüz görülyän aýnasy bolup durýar. Dünýäni akmaklardan halas etjek bolup, şahyr olary Narragoniýa, ýagny Akmaklaryň ýurduna gidýän uly gämä mündürýär.

Brant nemes jemgyýetiniň geljegine biperwaý seretmändir. Şonuň üçin bu eserde durmuşyň bilim bermek, ylym, ýalan ylym, çagalary terbiýelemek meseleleri öňe sürlüp, ikiýüzlülük, ýaranjaňlyk ýaly ýaramaz häsiýetler tankyt edilip, her bir pikir mysallaryň üsti bilen görkezilýär we edep-terbiýe meselesiniň jemgyýetde esasy orun tutýandygy nygtalýar:

Sokratdan sorapdyr Gorgiý¹ gadymda:

«Parslaryň patyşasy bolupmy bagtly,

Öz wagtynda şalar şasy bolupdyr,

Ençeme ýurtlary ele alypdyr?»

Sokrat diýýär: «Onda maňa jogap ber,

Edepli, ahlakly bolupmy ol är?»

Baýlygam bagt däl, höküm sürmegem,

Bagtly bolmaz adam, edep bermeseň. ²

Brantyň pikirine görä, çagalary ýaşlykdan gowy mugallymlara berip okatmaly, zähmet çekmegi öwretmeli, eger-de şeýle edilmese,

¹ Gorgiý – b. e. ön takmyndan 483–375 ý. ýaşap geçen gadymy grek filosofy, sofist, grek gul eýeçilik demokratiýasynyň tarapdary.

² Себастиан Брант. Корабль дураков. Ганс Сакс. Избранное. М., 1989, стр. 47 (Terjime eden Romanguly Mustakow).

olar akmaklaryň gämisine münüp Narragoniýa gitmeli, sebäbi ähli gowy gylyk-häsiýetler terbiýä esaslanýar:

Ahlaklylyk, edep, bilim,
Terbiýäniň işi biliň. ¹

Brant çakyr içip serhoş bolýanlary, köp wagtyňy şady-horramlykda geçirip, diňe iýmek-içmek bilen meşgullanýanlaryň ahyrsoňy saglygyny ýitirip, garyp düşjekdigini duýdurýar:

Jalaýlardan mysal alan,
Pişe edip keýp-şagalaň,
Öýsüz galyp, gedaý öler. ²

Peýdakeşligi, açgözlügi, nebisjeňligi ýazgaryp, Brant hristian dininiň garyplyga guwanyşyny, garyplygyň päklik ýaly gowy häsiýetleriň esasydygyny, erbetligiň, azgynçylygyň ahyrzamana golaýlaşdyrýandygyny nygtaýar.

Brantyň bu kitaby ýönekeý halkyň dili bilen ýazylypdyr we onda her bir pikir örän düşnükli, gyzykly hekaýatlaryň, timsallaryň üsti bilen açylýp görkezilýär. Bu mysallary Brant antik edebiýatynyň eserlerinden, Injilnyň mifdir rowaýatlaryndan alypdyr. Brant her bir adamyň zähmet çekip, öz güýji bilen durmuşda at-abraý gazanmalydygyny, baýlyga, derejä kowalaşman, aslyňa guwanyp oturman, hemişe ylma, bilime, ruhy kämillige ymtylmalydygyny nygtaýar:

Ata-babaňa şöhrat,
Özüň nä tüýs hanazat?
Ata-babaň abraýy,
Seňki dälidir bil ony,
Baýlyk bolsa gowy zat,
Ony ýitirmek aňsat,
Pökgi ýaly böker ol,

¹ Себастиан Брант. Корабль дураков. Ганс Сакс. Избранное. М., 1989, стр. 47 (Terjime eden Romanguly Mustakow).

² Görkezilen eser. 61 sah.

Bir ýokary, bir aşak.
 Şan-şöhratam süýjüdir,
 Ol hem biwepa aşyk,
 Gözelligem gowudyr,
 Gysga wagtyň awydyr.
 Kesel hem çakgan ogry,
 Güýjün alar, sen garry,
 Ähli zat geçer-gider,
 Diňe ylym bakydyr.¹

Brantyň bu kitaby XVI asyrdan birnäçe gezek neşir edilip, köpçülik tarapyndan söýülip okalypdyr.

Brant bu öwüt-nesihat häsiýetli poemasynda orta asyr edebiyatynyň gowy döplerini dowam etdirip, täze döwrüň jarçysy hökmünde çykyş edýär.

Gans Saks (1494–1576 ý.)

Gans Saks nemes býurger edebiyatynyň görnükli şahyrlarynyň biridir. Ol şahyrçylyk bilen eli boş wagt-lary meşgullanypdyr. Goşgularyny öz kärdeşlerine öwüt-nesihat bermek üçin ýazypdyr. Ol Nýurnberg şäherinde ýaşapdyr. Saks baý tikiçiniň maşgalasynda doglupdyr. Gans Saks mekdebi gutaransoň bir ädikçiniň şägirdi bolup hünär öwrenipdir. Nýurnberg şäherinde Gans Saks Liýengard Nunnenbek atly dokmaçy meýsterzingeriň ýolbaşçylygynda meýsterzang² sungaty bilen meşgullanypdyr. Saks bu käri gowy öwrenmek üçin Germaniýanyň köp şäherlerine baryp görüpdir we

¹ Себастиан Брант. Корабль дураков. Ганс Сакс. Избранное. М., 1989, стр. 47 (Terjime eden Romanguly Mustakow).

² Meýsterzang – orta asyr nemes şäher aýdymçy-şahyrlaryň sungaty.

baý tejribe toplapdyr. 1516-njy ýylda Nýurnberge gaýdyp gelip, master¹ derejesini almak üçin synagdan geçipdir, öýlenipdir we şol ýerde ýaşapdyr.

Öz eserlerinde Gans Saks, esasan, şäher durmuşy barada ýazypdyr. Reformasiýa döwründe Gans Saks Lýuteriň tarapynda çykyş edýär. Ýöne soň öz eserlerinde syýasy temalary beýan etmeýär. Gans Saksyň döredijiligine 4275 aýdym, ýüzlerçe rowaýatlar, degişme aýdymlyry, 208 pýesa we başga-da birnäçe eserler degişlidir.

Gans Saksyň edebi mirasy örän uly bolupdyr. Onuň golýazma görnüşinde 34 kitapdan durýan eserler toplumynyň bardygyny Gans Saks özüniň soňky «*Hoşlaşyk*» (1567 ý.) atly eserinde aýdyp geçýär. Gans Saks öz eserlerinde ilki bilen öz dogduk mekany Nýurnberg şäherini, onuň köçelerini, ajaýyp binalaryny, meýdançalaryny, buthanadyr köprülerini wasp edýär. Erkin şäherde gülläp ösýän söwda dükanlary, akyly-başly, zulumsyz, adalatly şäher häkimiýeti Gans Saksyň öwgüli sözleri bilen suratlandyrylýar.

Gans Saks öz döredijiligine Reformasiýa hereketi ýaňy başlanan wagty girişýär.

Germaniýada Rim katolik buthanasynyň hökümdarlygy ruhy durmuşyň ähli ugurlaryny, şol sanda edebiýaty hem öz tabynlygynda saklapdyr. Şonuň üçin feodalizme garşy göreş birinji hatarda dini reformalar geçirmegiň üsti bilen başlanýar. Muňa Reformasiýa diýip at berilýär. Bu göreşde buržuaziýa, daýhanlar, şäher adamlary Rim katolik buthanasynyň we ylym-bilim edaralarynyň durmuş meselelerine gatyşyp, halky berk jylawda saklap ezmegine garşy çykyş edýärler. Bu göreş dini baýdak, dini şygarlaryň astynda protestantlaryň Rim katolik buthanasyna garşy göreşi hokmünde häsiýetlendirilýär.

Gans Saks Martin Lýuteriň reformalaryny gyzgyn goldaýar. 1523-nji ýylda Lýuteri goldap, «Wittenberg bilbili» atly ony wasp edýän goşgusyny ýazýar.

¹ Master – ussat hünärment.

Protestantizm hereketini goldap, Gans Saks 1524-nji ýylda proza bilen «*Ruhany we ädikçiniň jedeli*» atly dialog görnüşli eserini ýazýar. Bu eserde ol Rim katolik ruhanylaryny tankytlaýar.

1527-nji ýylda Gans Saks «*Papaçylyk barada täsin welilik*» diýen eserinde Rim papasynyň bahym ýok boljakdygyny ýazýar. Bu eseri üçin Gans Saksa şäher häkimleri duýduryş berýärler hem-de oňa özüniň ädikçilik işi bilen meşgullanyp, kitapçalar we şygyrlar ýazmazlygy maslahat berýärler. Gans Saksyň döredijiligi üçin bu duýduryşyň kän bir ähmiýeti hem bolmandyr, sebäbi şol döwürde şahyr eýýäm 30-dan gowrak kitapdan durýan eserler ýygyndysyny ýazypdyr.

Gans Saks öz eserlerinde ulanýan sýužetlerinde özüniň ahlak taýdan garaýyşlaryny beýan edýär we günä işleri ýazgaryp, gowy işleri oňlaýar. Eseriň soňunda ol okyja hökman bir maslahat, nesihat berýär.

Gans Saks hemişe zähmetsöýerligiň, pähim-paýhasly edilýän işleriň tarapdary hökmünde çykyş edýär. Baý adamlary sahatly, rehimdar bolmaklyga çagyryýar. Açgözlügi, husytlygy paş edýär. Çagalaryň terbiýeli, maşgalalaryň agzybir bolup durmuşyň bezegi bolmagyny ündeýär.

Gans Saksyň «*Meýsterzinger aýdymalary*» diýen goşgular ýygyndysynda berilýän «Rimli we onuň alty ogly», «Tansdaky şeýtan», «Daýhan we doňuz hamy», «Hilegär hukukçy», «Haçan nika bagtly bolýar», «Terkidünýä we onuň eşegi», «Hyzmatkär gyz we şagirdiň jedeli», «Keramatly Pýotr we geçi», «Kilwan we talyp» ýaly goşgularynda durmuşda duş gelýän bir waka beýan edilip, belli bir öwüt-nesihat berilýär. Şeýle eserlerde Gans Saks öz döwruniň janly sahnalaryny, adamlaryň dünýägaraýyşlaryny, şäher durmuşyny ýumor bilen beýan edýär. Bu eserlerde garry we gabanjaň är, hilegär we iňirdewük aýal, ýalta hyzmatkär, tygşytly söwdagär, zähmetsöýer hünärment, ugurtapyjy talyp, gysganç ruhany ýaly şäher ýaşaýjylarynyň keşpleri suratlandyrylýar.

Onuň döredijiligi býurger edebiýatynyň ösmegine uly itergi beripdir. Gans Saksyň döredijiligi nemes halk döredijiligine golaý durýar. Şol sebäpli XVII asyrda klassisizm usuly edebiýatda ýörgünli bolan döwründe onuň eserleri ýatdan çykarylyp, öz meşhurlygyny ýitirýär, emma XVIII asyrda Gans Saksyň döredijiligine täzedan gyzyklanma döreýär we nemes şahyry Iogann Wolfgang Gýote onuň eserleriniň dogruçyllygyna, olaryň halkylygyna ýokary baha berýär we özüniň dünýä belli «Faust» tragediýasynyň birinji bölümünde durmuşy suratlandyrmakda Gans Saksyň döplerinden ugur alýar hem-de «Gans Saksyň şahyrçylyk wezipesi» (1776 ý.) diýen goşgusyny ýazýar.

Meşhur kompozitor Rihard Wagner Gans Saksy özüniň «Nýurnberg meýsterzingerleri» (1862 ý.) atly sazly dramasyň gahrymany hökmünde suratlandyrýar.

Nemes «halk kitaplary»

Reformasiýa döwründe kitap neşir etmekligiň ýaýramagy, adamlaryň sowatlylygynyň ösmegi XV asyryň soňunda XVI asyryň başynda «halk kitaplarynyň» döremegine getirýär. Halk kitaplarynyň çeşmesi bolup orta asyrlarda döran poemalaryň kyssa görnüşi, rysar romanlary we hristan rowaýatlary hyzmat edipdir. Olaryň köpüsi fransuz edebiýatyndan alnypdyr. Ýöne ol eserler halkyň ruhuna görä täzedan işlenilip, kitap görnüşinde satylypdyr we Injilden soň in köp okalyan kitaplara öwürilipdir. Şeýle özboluşly kitaplaryň hataryna «*Til Eýlenşpigel*», «*Doktor Faust*», «*Şildbýurgerler*» we başga-da birnäçe eserler giripdir. «*Til Eýlenşpigelde*» (birinji neşiri 1480 ý.) mekir, ugurtapyjy daýhanyň begleri (knýazlary), rysarlary ruhanylary, söwdağarleri, hünärmentleri dürli hileler bilen aldaýşy, olaryň üstünden gülşi ýaly onuň dürli başdangeçirmeleri barada gürrüň berilýär. Bu halk romany öz gözbaşyny nemes halkynyň şwanklaryndan, ýagny şorta sözlerinden alypdyr. Romanda Til Eýlenşpigel halkyň söýgüli gahrymany hökmünde çykyş edýär we onuň keşbiniň üsti bilen

daýhanlar özlerine zulum edýän, halky kemsidýän, ezyän feodallara garşylyk bildirýärler.

Belgiýaly ýazyjy Şarl de Koster «*Ulenšpigel we Lamma Gudzak barada rowaýat*» (1867 ý.) diýen kitabynda Ulenšpigeli Niderlandiýa rewolýusiýasyna gatnaşyjy gahryman hökmünde suratlandyýar.

«*Doktor Faust*» baradaky halk kitabynda bilim, baýlyk, lezzet üçin «gara kitaplary» okaýan we şeýtana janyny satan Faust barada gürrüň berilýär. Faust XVI asyrdaky Germaniýada ýaşapdyr. Ol jadygöý we aldawçy hasap edilipdir. Ol barada köp rowaýatlar düzülipdir. Bu rowaýatlarda orta asyrlarda ýaşap geçen ylymly, bilimli, üýtgeşik zehinli «gara kitapçylar» diýip at berlen adamlar baradaky dilden aýdylýan we ýazuw edebiýatynda ýaýran rowaýatlaram Faustyň adyna berlipdir. Şeýle rowaýatlarda halkyň arasynda ýaýran nadan yrymlar Faustyň şeýtan bilen aragatnaşygynyň bardygyny nygtapdyr. Faust baradaky kitabyň awtory öz gahrymanyna agalyk edýän din we buhana wekilleriniň nukdaýnazaryndan seredip, onuň edýän işlerini oňlamaýar. Ýöne Faustyň keşbinde şol Renessans döwrüniň täze ruhly öňdebaryjy häsiýetleri görünýär. Şahsyýetiň özbaşdak pikir edip, gadagan edilen bilimleri öwrenmek islegi, durmuşdan lezzet aljak bolşy, onuň ruhy erkinlige ymtlyşy ruhanylar tarapyndan ýazgarylýpdyr.

Faust baradaky nemes halk kitabyňyň täsiri bilen inlis dramaturglary Kristofer Marlo, Wilyam Şekspir, nemes şahyry Gete Faust barada ajaýyp, täze ideýaly, täze ruhly eserler döredipdirler.

«*Şildbýurderler*» (1597 ý.) şorta söz bolup, olarda Saksoniýanyň Şilda şäheriniň gülkünç häsiýetli, sada, käte akmak adamlary barada gürrüň berilýär. Olara «Şwank» (schwank), ýagny «degişme» diýipdirler. Şwanklar ilki goşgy görnüşinde soň proza, kyssa görnüşinde döredilipdir. Käte şwanklar hekaýa-nowella möçberinde düzülipdir. Bu hekaýatlaryň gahrymanlary, esasan, Saksoniýa welaýatynyň Şilda şäheriniň adamlary bolupdyr.

Ispan edebiýatynda Täzeden Döreýiş döwri

XV asyryň ikinji ýarymynda beýleki Ýewropa ýurtlarynda bolşy ýaly, Ispaniýada hem önümçilik, senagat, daşary ýurtlar bilen söwda-satyk, kapitalistik-buržuaz gatnaşyklary ösüp başlaýar. Şonuň netijesinde feodal edaralar we feodal dünýägaraýyşlar, düzgünler gowşaýar. Ispaniýanyň araplaryň agalygyndan azat edilmegi bitewi milli bazar gatnaşyklaryny döredýär. Milli medeniýet we edebiýat ösüp başlaýar. Şol bir halatda Ispaniýany arap basybalyjylaryndan azat etmek her welaýatda dürli wagtda bolup geçýär. Şol sebäpli dürli welaýatlarda dürli kanunlar we hukuk artykmaçlyklary hereket edýär.

XV asyrda Ispaniýada patyşa düzgüni-de (Ferdinand we Izabela) ýurdy bir bitewi milli döwlete öwrüp bilmeýär. Sebäbi ýurduň dağynyklygy söwda-medeni gatnaşyklarynyň haýal ösmegine getirýär. Şonuň üçin umumy ýurt derejesinde söwda-satyk, bazar gatnaşyklary ösmeýär. Hatda käbir welaýatlarda ýollar gatnawsyz galýar.

XVI asyrda Ispaniýanyň Amerikadan biçak köp gyzyl getirmegi köp önümleriň daşary ýurtdan satyn alynmagyna getirýär, içerki oba hojalygyna, önümçilige köp üns berilmeýär. Halk köpçüligi, daýhanlar gedaý galýar.

Netijede, köp milletli döwlet bolan Ispaniýa käbir koloniýalaryny, golasty ýurtlaryny elden gidirýär. Onuň «Ýeňilmezek Armada» diýip at alan deňiz flotunyň Angliýadan ýeňilmegi (1588 ý.) Ispaniýanyň dünýäde täsirini gowşadýar. Ispaniýanyň dünýäde agalyk etmek meýilleri puja çykýar. Inkwizisiýa¹ güýçlenýär. Erkin pikirli adamlar yzarlanýar. Ýagny XVI asyr Ispaniýanyň durmuşynda çökgünlilik döwri bolýar. Ine, şeýle hadysalar edebiýata-da täsir edýär we şu döwürde bolup geçen wakalar edebiýatda öz beýanyny tapypdyr.

Ispaniýada Täzeden Döreýiş döwri iki döwre, ýagny irki (1475–1550 ý.) we ösen Täzeden Döreýiş döwriň edebiýatyna (1550–1610 ý.) bölünýär. Bu döwürlerde ispan edebiýatynda lirika,

¹ Inkwizisiýa – latynça «inquisitio» – «derňemek» diýmekligi aňladýar. Inkwizisiýa orta asyrlarda Rim katolik buthanasynyň kazyýet-derňew edarasy bolupdyr. Ol dinden çykanlary tapmak we olara jeza bermek bilen meşgullanypdyr.

epos, drama žanrlary ösýär. Dünýä edebiýatynda şu döwürde aýraty-
nam iki ýazyjy Serwantes we Lope de Wega uly meşhurlyk gazanýarlar.

Migel de Serwantes Saawedra (1547–1616 ý.)

Ispan edebiýatynda roman žanrynyň güýçli ösmegi Serwantesiň döredijiligine duýarlykly täsir edýär. Serwantes Täzeden Döreýiş döwrüniň iň bir görnükli wekilidir. Ol Madridiň golaýynda ýerleşen Alcala de Enares diýen uly bolmadyk şäherde dworýan, ýagny *idalgo*¹ toparyna degişli maşgalada eneden dogulýar. Onuň kakasy garyp düşen derman satyjy, lukmançylykdan habarly adam bolupdyr. Ol ýaşlygynda mekdebi gutaryp, uniwersitetde bilim alypdyr. 21 ýaşynda Serwantes Rim papasynyň Ispaniýadaky ilçisiniň kardinal Akwawiniň gullugyna gidipdir. Kardinal Italiýa gidende Serwantes onuň bilen bile gidipdir. Kardinal aradan çykansoň Serwantes Italiýadaky ispan goşunyna harby gulluga durupdyr. Ol birnäçe wagtdan deňiz flotuna alynýar we Lepanto diýen ýerde (1571 ý.) uly söweşe gatnaşýar. Şol ýerde ol batyrlarça söweşýär we çep eli agyr ýaralanýar. Ol ýönekeý esger bolsa-da, onuň gaýduwsyzlygy, batyrlыgy baradaky gürrüňler şol döwrüň iň ýokary wezipeli harby serkerdebaşylaryna-da ýetipdir. 1575-nji ýylda Serwantes Italiýadan öz Watany Ispaniýa dolanyp barmak kararyna gelende, oňa Ispaniýanyň goşunbaşysy Huan Awstriýskiý gowy häsiýetnama berýär we korolyň adyna onuň harby derejesini beýgeltmek barada hat iberýär. Ýöne onuň Ispaniýa barmak üçin münen gämisiniň üstüne Alžir garakçylary çozup, ol gämini ele salýarlar we Serwantes ýesir düşýär. Alžirli garakçylar Serwantesiň ýanyndaky korola iberilen haty görüp, ony bir baý uly wezipeli adamdyr öýdüp, onuň üçin köp pul aljak bolup, baş ýyllap ýesirlikde saklaýarlar.

¹ Idalgo – Ispaniýada köşk gatlagyna degişli adam, dworýan.

Serwantes birnäçe gezek ýesirlikden gaçmaga synanyşýar, ýöne ol synanyşyklar şowsuz gutarýar. Ahyrsoňy ony pul berip azat edýärler.

Watanyna gaýdyp gelip, Serwantes dürli wezipelerde işleýär. Goşun üçin galla ýygnaýjy, soň tölenmedik salgytlary alyjy bolup işleýär, emma jemgyýetiň puluny bir bankire ynanyp, şol puly sowanlygy üçin türmä düşýär. Şeýle kyn ýagdaýlara duçar bolan Serwantes ömrüniň soňky on baş ýylyny garyplykda geçirýär, ýöne ol döredijilik işinde uly üstünlikler gazanýar. Şu döwürde ol teatr üçin pýesalar hem-de goşgular, öwüt-nesihat häsiýetli nowellalar ýazýar.

1605-nji ýylda Serwantes «*Don Kihot*» romanynyň birinji kitabyňy ýazyp neşir etdirýär. 1614-nji ýylda Awelýaneda diýen bir adam bu romanyň «ýalan», galp dowamyny ýazýar. Serwantes bu hadysadan howatyrlyanyp, 1615-nji ýylda «*Don Kihot*» romanynyň ikinji kitabyňy neşir edýär. Şonuň oň ýanynda 1613-nji ýylda Serwantesiň «*Öwüt-nesihat beriji nowellalar*» atly eserler ýygyndysy çykýar. «*Don Kihot*» romany Serwantesiň ähli meşhur bolan rysarçylyk romanlaryna tankydy ýaňsylama hökmünde ýazylypdyr. Ýazyjynyň özüniň ýazmagyna görä, onuň «Bu ýalan we ugursyz romanlary ýigrenmegi adamlaryň gulagyna guýmak» maksady bar eken. Sebäbi bir wagtlar orta asyrlarda edebiýatda söýgi, dürli başdan geçirmeler, gahrymançylyk temalarynyň meşhur bolmagyna itergi beren rysarlar baradaky romanlar XVI–XVII asyr durmuşyny görkezmekden ejiz gelýärler. Ýeke-täk söýgülisine wepaly rysaryň öz söýgülisine gowuşmak, onuň sylag-hormatyny gazanmak üçin alys ýurtlara gidip, uly edermenlikler görkezip, ýurduna dolanyp söýgülisine gowuşmagy ýaly süžete eýerilip ýazylan romanlar Serwantesiň döwründe köp ýaýrap, meşhur bolupdyr. Ýöne buržuaz, söwda-satyk gatnaşyklaryň ösüp başlan döwründe rysarçylyk romanlary täze döräp gelýän ka-

pitalistik jemgyýetiniň aýratynlyklaryna, jemgyýetiň maksatlaryna düşüňip, olary görkezip bilmändir. Şol sebäpli Serwantes bu möwriti geçen žanry tankyt astyna alýar.

«Don Kihot» romanynda Lamança obasynda elli ýaş töweregin-däki bir idalgonyň rysar romanlaryny köp okap, dälilik hetdine ýetip, täzeden rysarlaryň däplerini dikeltjek bolşy barada gürrüň berilýär.

Onuň hakyky ady don¹ Alonso Kehana bolsa-da, ol özüne Don Kihot Lamançaly diýen at dakýar. Ol özüniň ata-babalaryndan galan «Bütün asyrlar boýunça ýatdan çykyp, bir burça taşlanyp, pos iýip giden söweş geýimlerini arassalamak işine»² girişýär. Don Kihot dört aýa-gy hem agsaýan, hor, lagar düşen atyna «Rosinant» diýip at dakýar. Ol özüne söýgüli gözläp, bir wagtlar özüniň aşyk bolan, goňşy obada ýaşayan bir görmegeýje daýhan gyzy Aldonso Lorensony gaýybana saýlaýar we oňa Dulsineýa Tobosly diýip at dakýar. Sebäbi şol obanyň ady Tobos bolupdyr. Emma ol gyz Don Kihotyň özüni söýýänligini bil-mändir we oňa hiç hili ünsem bermändir. Soňra Don Kihot ýoldaky bir kerwensaraýda şol saraýyň hojaýynyndan rysarçylyk patasyny alýar. Don Kihotyň ondan soňky ilkinji ädimleri, özüni alyp barşy adamlary geň galdyrýar. Malýatakda Don Kihotyň uzyn gije ýatman, ýarag-es-baplaryny mallaryň suw içýän nowasynda goýup olary goraýşy we malyny suwa ýakjak bolup her gelen adam bilen uruşmagy, onuň töwe-regindäki adamlarda onuň sag däldigi baradaky pikiri döredýär.

Serwantes bu kitabyň ilkinji sahypalaryndan rysarçylyk romanlarynyň durmuş bilen hiç hili baglanyşygynyň ýokdugyny, şol romanlaryň ideýalaryndan ruhlanan we göýä şol romanlaryň sahypa-laryndan çykyp, hakyky durmuşyň jümmüşine düşen keşp bolan Don Kihotyň üsti bilen görkezýär. Onuň diýýän sözleriniň, edýän işleriniň hakyky durmuş bilen hiç hili baglanyşygy ýok, şol sebäpli Don Kihotyň näme etjek bolýandygyna hiç kim düşünmeýär. Onuň aýdýan sözleri onuň daş-töweregindäki adamlaryň aň-düşünjesine laýyk gelmeýär.

Rysarlyk patasyny alan Don Kihot indi adalat işlerini amala aşyrmaklyga girişýär. Andres atly 15 ýaşly çopan oglanjygy tokaýda hojaýynyň elinden boşadýar. Emma Don Kihot gidensoň ol daýhan oglany agaja daňyp ýene-de ýenýär.

¹ Don – Ispaniýada “jenap” diýmek.

² *Serwantes M.* Don Kihot. Aşgabat, 1938, 17 sah.

Don Kihotyň ýanynda hemişe onuň wepaly ýarag göteriji hem-rasy bolan Sanço Pansa öz hojaýynynyň edýän işlerine tankydy göz bilen seredýär. Ol Don Kihot ýaly howaýy bir edermenlik ýa-da adalat üçin göreşmeýär. Ol ilki bilen öz garnyny doýurmagyň aladasyňy edýär, uklamagy gowy görýär. Öz obadaşy Don Kihot oňa ilki duşanda «Basyp alan bir adamyza seni gubernator¹ etjek» diýende derrew öýüni we aýalyny taşlap, Don Kihot bilen gitmäge razylaşýar.

Don Kihot we Sanço Pansa biri-birine meňzemeýän keşpler bol-salar-da, olaryň aýdýan pikirleri Täzeden Döreyiş döwrüniň ideýa-lary bilen utgaşyp gidýär. Don Kihot Sanço Pansa öwüt-nesihat be-rip: «Sen eger-de gowy işler etseň, saňa begleriň, senýorlaryň gözi gider» diýip, adamyň gelip çykyşynyň däl-de, onuň edýän işleriniň oňa at-abraý getirýändigini aýdýar. Päk ýürekli Don Kihotyň täsiri bi-len ahyrsoňy Sanço Pansanyň hem häsiýeti üýtgeýär. Onuň kalbynda adalata, azatlyga we adamzada bolan söýgi döreýär.

Bu romanda Don Kihotyň keşbi Wilýam Şekspiriň «Gamlet» tra-gediýasyndaky dünýäde ýamanlygyň garşysyna göreşmegi ýüregine düwen Gamletiň keşbine meňzeş. Ol Gamlet ýaly işjeň hereket edýär. Ýöne onuň ýamanlyga garşy göreşi ýel degirmenleriniň üstüne äpet duşmanlardyr öýdüp çozuşy ýaly şowsuz gutarsa-da, her bir okyjy päk ýürekli, çaga ýaly sada Don Kihotyň kämil bolmadyk jemgyýetiň kemçiliklerini düzetjek bolup edýän hereketlerine duýgudaşlyk bi-len seredýär we onuň maksatlarynyň, ýüreginiň päkligine düşünýär. Ömrüniň soňky bölegini Serwantes Madridde geçirýär. Ýazyjy 1616-njy ýylyň 23-nji aprelinde aradan çykýar.

Lope Feliks de Wega Karpio **(1562–1635 ý.)**

Beýik ispan dramaturgy Lope Feliks de Wega Karpio 1562-nji ýylyň 25-nji noýab-rynda Madrid şäherinde doglupdyr. Şondan biraz wagt öň tokaý bilen gurşalan uly bol-madyk bu şäheri patyşa Filip II paýtagt diýip yglan edipdir. Lope de Weganyň kakasy Fe-

¹ Gubernator – welaýat häkimi.

liks de Wega Karpio gelip çykyşy boýunça Santander dagynyň Karredo atly jülgesiniň ýaşajýsý bolupdyr. Madrid şäheri paýtagta öwrülenden soň Lope de Weganyň kakasy baý adam, gyzyly bezegçisi, örän amatly girdejisi bolan buthanany gyzyly bilen bezemek işlerini alypdyr.

Lope de Wega eýýäm baş ýaşynda ispan we latyn dillerinde okap bilýän eken. Ýöne ol ilki bada ýazyp bilmändir. Ýaşlygynda ol şeýle bir goşgy düzmäni gowy görüpdür welin, entek kiçiräk wagty özi ýazyp bilmänsoň iýýän çöregini ýoldaşlaryna berip, goşgularyny ýazdyrypdyr. Ol on bir ýaşyndan goşgularyny özi ýazyp başlapdyr.

1572-nji ýylda Lope de Wega Iýezuit¹ kollejine kabul edilipdir. Bu mekdepe latyn dili, grammatika, ritorika (dilewarçylyk), tans, aýdym, matematika ýaly dersler okadylypdyr. Lope de Wega grammatika, ritorika, tans etmek, aýratynam gylyçlaşmak boýunça tapawutlanypdyr. Ol mekdep teatryna gatnaşypdyr.

Lope de Wega baş ýaşynda Madridiň etegindäki Alkala uniwersitetine okuwa girýär. Ol ýerde dört ýyl okapdyr. Örän bilimli we zehinli şahyr bolan Lope de Wega gersog Alba, gersog Sess, markiz de Malpik ýaly tanymal adamlaryň kätibi bolup gulluk edipdir.

1583-nji ýylyň 23-nji iýunynda ýigirmi ýaşly Lope de Wega esger hökmünde Azor adalarynyň ýanyndaky ýeňişli söweşe, 1588-nji ýylda Ispaniýanyň «Ýeňilmezek Armada» diýip at alan deňiz flotunyň Angliýanyň kenaryna eden şowsuz çozuşyna gatnaşýar.

Madride gaýdyp gelip Lope de Wega matematikany, astrologiýany öwrenýär. Fehtowaniýe² sporty bilen meşgullanypdyr. Ýöne ol köp wagtyny döredijilik işine, poeziýa sarp edipdir. Lope de Weganyň zehini, bilimi öz döwürdeşlerini haýran edipdir. Şahyr bir günde bir pýesa ýazyp bilýän eken. Oňa döwürdeşleri «tebigatyň gudraty», «kaknus guşy», «poeziýa ummany» ýaly atlar beripdirler.

Lope de Weganyň ilkinji goşgulary söýgi temasyňa bagyşlanyp, Ýelena Osorio diýen aýdymçy zenany wasp edipdir. Ýöne Ýelena durmuşa çykan aýal bolany sebäpli, Lope de Wega oňa öýlenip bilmändir. Ýelenanyň adamsy Kristobal Kalderon Amerika gidipdir.

¹ Iýezuit – Isus (Isa pygamberiň ady) sözünden gelip çykan söz. Iýezuit kolleji Rim katolik buthanasynyň tarapdarlarynyň mekdebi.

² Fehtowaniýe – uýy çiş gylyç bolan ýiti tüpeň pyçagy (ştyk) bilen uruşmak.

Emma şonda-da Ýelena äri bilen nikasyny bozup, Lope de Wega durmuşa çykyp bilmändir.

Lope de Wega bu aýdymçy zenan bilen 1587-nji ýyla çenli aşyk-magşuk bolup ýaşaýar, ýöne 1587-nji ýylda ajaýyp we gözəl Ýelena has baýrak adama söýgi bildirýär. Şowsuz söýgä uçran Lope de Wega gamgyn, lapykeç ýagdaýda Ýelenanyň we onuň joralarynyň üstünden gülüp ýazan goşgularyny Madride ýaýradýar. Ýelenanyň we onuň joralarynyň şikaýaty bilen 1587-nji ýylyň 29-njy dekabrynda Lope de Wega tussag edilip, şahyry dört ýyl Madridde ýaşamaklykdan mahrum edýärler.

Şuňa meňzeş söýgi başdan geçirmeleri Lope de Weganyň durmuşynda ýygy-ýygýdan bolupdyr. Ol birnäçe gezek öýlenipdir, soň monah bolupdyr, soňra ýene-de söýgi başdan geçirmelerine duçar bolupdyr. Bir söz bilen aýdanyňda, onuň durmuşy gyzykly wakalardan doly eken.

Lope de Wega şol döwrüň jemgyýetiniň durmuşyny gowy bilipdir we gören-eşiden zatlaryny öz eserlerinde beýan edipdir. Şahyr şol döwrüň antik edebiýatynyň klassyk şahyrlaryndan nusga alyp ýazmaklyga onçakly ýykgyň edip durman, öz eserlerinde batyrgaýlyk bilen Ispaniýanyň taryhyndan alnan wakalary we halk döredijiliginiň baý edebi-çeperçilik serişdelerini, halk dilini ulanypdyr.

Lope de Weganyň eserlerinde durmuşa söýgi, şatlykly äheňler güýçli ýaňlanýar. Şahyr eserlerini öwrümlü çeperçilik serişdeleri bilen bezejek bolmaýar-da, öz pýesalaryny «durmuşyň aýnasyna» öwürýär we şol sahnalary degişmelerden, halk dilinden alnan ýiti, täsirli şorta sözlerden, şatlykly ýumordan püre-pür doldurýar.

Ömrüniň soňunda onuň soňky söýgülişi we aýaly Marta de Newaresiň gözüniň kör bolup akylyndan azaşmagy we 1632-nji ýylda tarpa-taýyn aradan çykmagy, Lope Feliks diýen oglunyň deňiz ýörişinde wepat bolmagy, on ýedi ýaşly gyzy Klaranyň ogurlanmagy ony gaýgy-gama batyrypdyr. Şol döwürde Lope de Wega terki-dünýälik durmuşy bilen ýaşamaklyga, dini-mistika ideýalaryna ýüz urýar. Emma ol şonda-da öz döredijiliginde ruhobelent, gülküli eserleri ýazmagyny dowam etdirýär («Filida» poemasy, 1635 ý.).

Lope de Wega 1635-nji ýylyň 27-nji awgustynda aradan çykýar. Bir ýüz elli üç sany ispan şahyry aradan çykan Lope de Wegany taryp-lap, «Ölümden soňky waspnama» diýen ýörite goşgular ýygyny çykarýarlar. Bir ýüz dört sany italýan şahyry Lope de Weganyň ölü-mine bagyşlap, «Şahyry ugradyş» diýen goşgular ýygyny bilen beýik şahyryň aradan çykmagyna duýgudaşlyk bildirýärler. Serwan-tes özüniň uly meşhurlyk gazanan «Don Kihot» romanynda Lope de Wegany «beýik ýazyjy» diýip atlandyrýar.

Lope de Weganyň eserlerinde antik edebiýatynyň döpleri ýol almaýar-da, ispan edebiýatynyň milli döpleri, halkyň şahyrana forma-lary giňden ulanylýar.

Lope de Weganyň döredijiliginiň esasy aýratynlygy bara-da gürrüň edilende, ilki bilen onuň eserlerinde ruhubelentlik duýgularynyň güýçlüdigi, her bir eserde azyndan hökman iki sany oňyn gahrymanyň bardygy görünýär. Sebäbi şahyr täze Renessans döwrüniň şahsyýeti hökmünde durmuşa hem-de geljege söýgi we ynam bilen seredýär.

Lope de Weganyň edebi mirasy dürli žanrlarda ýazylan köp eserleri öz içine alýar. Ol takmynan 1800 komediýa, 400 dini pýesa, goşgular, poemalar we hekaýalar ýazypdyr. Onuň edebi mirasy ýigri-mi bir kitapdan durýar.

Onuň eserleri Tazedan Döreyiş döwrüniň ruhubelentlik, durmuşa şatlyk bilen garamak, ynsanperwerlik ideýalaryny öňe sürýär.

Lope de Weganyň eserlerinde, aýratynam onuň komediýalarynda adalat, dostluk, söýgi, durmuşyň ynsanperwerlik kanunlary ýeňýär. Ýamanlyk, erbet işleri edýän zalymlar öz jezasyny alýarlar. Bu bolsa halkyň durmuşa, geljege bolan uly ynamyny berkidipdir.

*«Özi-de iýmez, başgalara-da bermez» («Собака на сене»
«El perro del horrelano, que ni come bas berzas ni las deja
comer» (1618 ý.) komediýasy*

Beýik ispan dramaturgy Lope de Wega halk döredijiligini çuňňur öwrenip, onuň baý çeperçilik serişdelerini öz komediýalaryna

siňdiripdir we has çeper görnüşe geçiripdir. Şonuň üçin Lope de Wega ispan halkynyň iň söýgüli ýazyjy-dramaturgydyr. Lope de Weganyň pýesalaryny şertli halda üç topara bölmek mümkin, ýöne şonda-da olaryň mazmunynda dürli wakalar, dürli gatlaklaryň wekilleriniň keşpleri görkezilýär.

Şahyryň eserleriniň birinji topary «gahrymançylykly» pýesalar bolup, olarda ispan halkynyň gahrymançylykly taryhy wakalary beýan edilýär. Ikinji topara «Ýapynja (plaş) we gylyç» komediýalary girýär. Şahyryň bu topara girýän komediýalarynda, esasan, ýokary gatlagyň, dworýanlaryň keşpleri görkezilýär. Üçünji topara halkyň ýa-da onuň wekilleriniň gatnaşýan komediýalary girýär. Elbetde beýle komediýalar onuň döredijiliginde köp däl («*Öz öýünde akylyly*»). Ýöne dramaturgyň ençeme komediýalarynda halk wekilleri örän dogumly hereket edýär.

Lope de Weganyň «Özi-de iýmez, başgalara-da bermez» atly komediýasyndaky waka Neapol (Italiýa) şäherinde bolup geçýär.

Grafinýa de Belflor (Diana) atly dul galan ýaş zenan öz kätibi Teodoro atly ýigidiň hyzmatkär gyz Marselany söýýändigini bilip, ony gabanyp başlaýar. Soňra oňa kem-kemden aşyk bolýar. Bir görseň ol Teodorony ýanyna çagyryp, onuň bilen örän mylakatly gürleşip, ondan Marselany söýýändigini ýa-da söýmeýändigini sorayar. Oňa söýgi bildirýän sözler aýdýar. Bir görseň-de oňa gaharlanýar, şarpyk çalýar ýa-da onuň başga şähre, Ispaniýa gitmegini isleýär. Sebäbi grafinýanyň dworýanlyk derejesi, onuň jemgyýetde ýokary gatлага degişli bolmagy, onuň söýýän ýigidine durmuşa çykмага päsgelçilik döredýär.

Grafinýa Diana özüne öýlenjek bolup söýgi bildirýän ýokary gatлага degişli kütäk, paňkelle graf Federikonyň, markiz Rikardonyň tekliplerini ret edýär. Emma şol bir wagtda-da ol çürt-kesik netijä gelip, öz söýýän ýigidi Teodora durmuşa çyk-maga milt etmeýär, sebäbi şol döwrüň feodal jemgyýetinde onuň abraýy pese düşjek. Şol sebäpli Diana ýaýdanýar, Teodoro bilen gaharly gepleşýär. Bu ýagdaýy bilip, graf Federiko we markiz Ri-

kardo Tristan diýen lakeý-hyzmatkäre 300 eskudo pul berip, Teodorony öldürmegi tabşyrýarlar.

Ugurtapyjy, hilegär we akyllly Tristan olara söz berip, soňra graf Ludowiko diýen adama «Seniň ýiten ogluň tapyldy, ol Teodoro» diýip aýdýar. Sebäbi Tristan graf Ludowikonyň ýigrimi ýyl ozal Malta öz ogly Teodorony iberenligini we ol oglanyň mawrlara ýesir düşendigini bilýär. Ine, şol wakany peýdalanyň, Tristan: «Garry, baý graf Ludowikonyň ogly Teodoro tapyldy, ony Gresiýada gul bazarynda garakçylaryň satandyklaryny, soňra onuň Ermenistana düşendigini, ol ýerde bolsa Tristanyň gyz dogany bilen bile ösüp ulalandygyny» gürrüň berýär.

Tristanyň gürrüňine görä, onuň gyz dogany bilen söýüşen Teodoro soň gaçypdyr we şeýdip ol grafinýa Diananyň öýüne düşüpdür. Çyna berimsiz ýalan sözlemäge ökde Tristan özüni bir ýerde «grek söwdagäri», başga ýerde «ermenini» diýip, şol dillerde gepleşýär, emma hakykatda ol dilleri bilmeýär. Ýöne öz ýoldaşy Furýo bilen «Merkanponýosa gideli», «Naçaldihi, nedurnosy», «zdorowoždi», «poşlibişi» ýaly sözleri ulanyň gepleşen bolýarlar. Şeýle mekirlilik bilen graf Ludowikony ynandyrýarlar. Graf Ludowiko «öz ogly» Teodoro bilen duşuşýar. Şeýlelikde, Diana «graf» Teodoro durmuşa çykýar. Tristany Doroteýa, Fabýony bolsa Marsela öýerýärler. Komediýa gowulyk bilen gutarýar.

Lope de Wega bu komediýada ýönekeý adamlary akyllly, ugurtapyjy sypatlar bilen suratlandyrýar. Diana öz kätibiniň akylllydygyna göz ýetirip ony söýýär. Ol adamlaryň dürli gatлага degişlidigine seretmezden deňligini nygtaýar. Emma ýokary we pes gatлага bölünen jemgyýetde ýaşayan Diana jemgyýetiň nukdaýnazaryny sylamaly diýip hasap edýär. Lope de Wega Şekspiriň komediýalaryndaky adam öz ýüregine, öz tebigy duýgularyna görä ýaşamaly diýen pikir eýermeýär. Emma şonda-da Lope de Wega köne dăp-dessurlary, dünýägaraýyşlary ýeňip geçip bilýän adamlara duýgudaşlyk, hormat bildirýär. Grafinýa Diana Teodoronyň hakyky graf dăldigini bilse-de, oňa durmuşa çykýar.

*«Fuente owehuna» («Goýun çeşmesi»)
(1604–1618 ý.) komediýasy*

Bu drama Lope de Weganyň gahrymançylykly pýesalaryna girýär. Onda XV asyrdaky Ispaniýada Ferdinand we Izabellanyň patyşalyk eden döwründe bolan wakalar beýan edilýär.

Wakalar Fuente Owehuna obasynda bolup geçýär. Ol obada şol döwürde 1000 adam töweregi ilat ýaşapdyr (obanyň ady «Fuente abejuna», ispança «abeja» – «balarysy» diýmegi aňladýar). Eseriň soňunda şol obanyň ady barada berilýän düşündirişde şeýle diýilýär: Fuente Owehuna obasynyň ady «Bally», «Balary çeşmesi» diýmegi aňladýar. Obanyň gadymy ady Mellariýa. Şäheriň tugrasynda balarynyň şekili suratlandyrylypdyr. Obaň ilaty şu güne çenli balaryçylyk bilen meşgullanýarlar. Emma käbir alymlar obanyň adyny goýun çeşmesi diýip terjime edýärler».

Bu oba Kordowa welaýatynyň demirgazyk-günbatar tarapynda ýerleşipdir. Ol Kordowa şäherine degişli bolupdyr. Emma XV asyryň 50-nji ýyllarynda oba korol Enrike IV tarapyndan Kalatrawa ordeni¹ berlipdir. Kordowanyň şäher häkimligi bu karara garşy çykyppdyr, 1463-nji ýylda bu oba Kordowa şäherine gaýtarylyp berlipdir, oňa hukuk taýdan degişli bolupdyr. Emma 1468-nji ýylda komandor Fernando Gomes de Gusman güýç bilen Fuente Owehuna obasyny ýene-de şol ordeniň gol astyna geçiripdir.

Ýedi ýyldan soň 1475-nji ýylda Kordowa şäheri bu obanyň özüne degişlidigi barada patyşadan tassyknama alypdyr. Emma orden şonda-da zorluk bilen obany öz golastynda saklapdyr. Obanyň adamlary zuluma çydaman, 1476-njy ýylyň 23-nji aprelinde gozgalaň tuturýarlar. Gozgalaňçylara hökümet goşuny kömek edýär we bu oba gutarnykly Kordowa şäherine degişli edilýär.

Pýesada Kalatrawa ordeniniň komandory don Fernando Gomes de Gusman Fuente Owehuna obasynyň kethudasy (alkaldy) Estewanyň Laurensiya atly gyzyna aşyk bolýar we ony zorluk bilen özüne boýun egdirjek bolýar.

¹ Kalatrawa ordeni – XII asyrdaky mawrlara, arap basybalyjylaryna garşy göreşmek üçin döredilen dini topar, orden, gurama.

Laurensiýa bolsa Huan Çypar atly daýhanyň ogly Frondosony söýýär. Şonuň üçin Frondoso komandora garşylyk görkezip, onuň ýerde goýan arbaledini alyp, komandora çenäp, Laurensiýadan el çekmegini talap edýär. Komandor özüniň rysar bolup ýönekeý daýhandan yzyna çekilmejegini aýtsa-da, bialaç gitmeli bolýar. Komandor we rysar ýokary gatлага degişli bolsa-da, başga adamlaryň aýallaryna, görmegeý gelin-gyzlara göz gyzdyrýar. Öz nökerleriniň kömegi bilen obada göwnüne gelen işi edip, adamlary ýenjýär, olara zulum edýär. Ol Hasinta diýen gyzy zorluk bilen öz esgerlerine berýär. Ol gyzyň söýgüli Mengo ony görüp gorajak bolanda ony söwüt agajyna daňyp, Mengony esgerler gamçylap urýarlar.

Şol wagtda Sýudad Real atly şäheri Ispaniýanyň korolynyň goşuny gabaýar. Şäheri Kalatrava ordeninden azat etmek üçin uruş başlanýar. Fuente Owahunanyň adamlary hem gozgalaň turuzyp, patyşa goşunyna kömek berýärler. Sebäbi indi olar mundan beýläk komandoryň zulumyna çydamaýarlar.

Laurensiýany Fernando Gomes zorluk bilen alyp gidýär. Soňra Laurensiýa gelip, halky gozgalaňa çagyýar. Huan Çypar, Estewan, Mengo, Kuadrado, Barrildo we beýlekiler ýaraglanyp, gylyçly, naýzaly, taýakly öz ar-namyslaryny goramak üçin göreşe galýarlar. Komandor Frondosyny daňyp, ölüme höküm edýär. Şol wagt halk, daýhanlar çozup, gapyny döwüp açýarlar we söweşmäge başlaýarlar. Komandory öldürip, onuň jesedini penjireden daşary zyňýarlar. Ony aýallar tike-tike edip taşlaýarlar. Komandoryň tarapdary Floresi hem aýallar tutup jeza berjek bolýarlar, ýöne ol gaçyp patyşanyň ýanyna barýar we bolan zatlary korola gürrüň berýär. Korol bu işi derňemek üçin kazyny oba iberýär. Kazy öz kömekçileri bilen oba baryp, bu işi derňeýär. Patyşanyň iberen adamlary obanyň köp adamlaryny sorag edýärler, urýarlar we gynaýarlar, emma kazynyň: «Kim komandory öldürdi?» diýen soragyna hemme sorag edilenler: «Ony Fuente Owehuna öldürdi» diýip jogap berýärler. Sorag edilen 300 adamyň hiç biri hiç kimi şugullamaýar. Soň obanyň adamlary korol Ferdinand we patyşa aýal Izabellanyň ýanyna üýşüp barýarlar we özleriniň zuluma, talaňa, zorluga sezewar bolandyklaryny gürrüň berýärler.

Halk korola ýüzlenip, indi onuň golasty raýatlary bolmak isleýändiklerini aýdýarlar. Patyşa hem razylaşýar we olara täze komandor bellejekdigini aýdýar.

Lope de Weganyň pýesalarynda, komediýalarynda söýgi durmuşyň özeni diýlen pikir öňe sürülýär. Onuň komediýalarynda söýgüli jebir-jepa çekmän, tersine şadyýan hem-de ruhubelent hereket edýärler. Söýgi olara ganat berýär. Teodoro bir görseň Marselany, bir görseň Dianany söýýär. Marsela hem onçakly gam çekip durman, Fabýo bilen söýüşýär. Umuman, bu eserde Täzeden Döreýiş döwrüniň ynsan duýgularynyň gозzelligi, adamyň beýikligi baradaky pikirleri belent ýaňlanýar.

Lope de Weganyň eserlerinde ispan edebiýatynyň milli däpleri, halkyň ruhy, halk döredijiliginiň nakyllary, şorta sözleri we çeperçilik serişdeleri, şahyрана formalary giňden ulanylýar.

Fuente Owehuna diýen ýerde gorkunç, elhenç wakalar bolup geçýär, emma şonda-da Lope de Wega şeýle wakany gaýgy-gam bilen gurşalgy görkezmän, daýhanlaryň, halkyň öz duşmanlaryny, eziji komandory ýeňjekdigini uly ynam hem-de ruhubelentlik bilen suratlandyýar.

Fransiýada Täzeden Döreýiş döwri

Fransiýada Täzeden Döreýiş döwri beýleki ýurtlarda bolşy ýaly, buržuaz gatnaşyklaryň ösmegi bilen başlanýar. Fransuz buržuaziyasy, işewür adamlary we söwdagärleri daşary ýurtlar bilen uly söwda aragatnaşyklaryny alyp barmaýarlar, ýöne ýurduň içinde oba hojalygyna maýa goýumlaryny goýmak, karzyna pul berip süýthorçylyk etmek bilen meşgullanýarlar. Buržuaziyanyň baýan gatlagy garyp düşen dworýanlaryň ýerlerini satyn alypdyrlar. Şeýlelik bilen Fransiýada kapitalistik gatnaşyklar barha ösüp başlaýar, dworýanlar ýurduň halk hojalygynda onçakly rol oýnamaýarlar. Olar öz derejeleri we feodal hukuklary üçin gelýän girdejileriň hasabyna ýaşaýarlar.

Fransiýada gumanizmiň ösmegine Italiýanyň ösen medeniýeti güýçli täsir edýär. Aýratynam, *korol Fransisk I (1515–1547 ý.)*

patyşalyk eden döwründäki Italiýa gurnalan harby ýörişler döwründe fransuz dworýanlary Italiýanyň şäherleriniň baýlygyna, gözelligine haýran galypdyrlar. Soňra patyşa belli italýan hudožniklerini, heýkeltaraşlaryny we arhitektorlaryny Fransiýa çagyryp, olara köşkler, galalar gurdurýar. Şol döwürde Dantenin, Petrarkanyň, Bokkaçonyň we beýleki görnükli şahyrlaryň, ýazyjylaryň eserleri fransuz diline terjime edilýär. Gadymy grek, rim edebiýaty öwrenilip başlanýar. Fransisk I Gomerin, Plutarhyň eserlerini terjime etmekligi buýurýar. Fransisk I fransuz Täzeden Döreyiş hereketine hut özi ýolbaşçylyk etmek isläpdir, ýöne onuň kätibi *Gilýom Býude (1468–1540ý.)* bu işe örän uly goşant goşupdyr. Býude latyn dilinde filosofiýa, matematika, taryh, filologiýa, hukuk hünärleri boýunça köp kitaplar ýazypdyr. Ol: «Filologiýa bilimiň esasydyr» diýip nygtaýdyr.

Fransiýada Täzeden Döreyiş döwriň ýene-de bir aýratynlygy, gumanistler Reformasiýa hereketine uly goşant goşýarlar. Görnükli matematik we ellinist *Lefewr d'Etapl (1455–1537ý.)* Italiýada bolup, ol ýerde grek filosoflarynyň Aristotelin, Platonyň eserlerini öwrenýär. Soňra dini kitaplary derňäp analiz edýär we ol kitaplarda post (agyz beklemek), ruhanylaryň öýlenmezligi we şulara meňzeş zatlaryň Injilde ýoklugyna göz ýetirýär. Lefewr Injili fransuz diline terjime etdirýär. 1512-nji ýylda ol:

1. Dine ynanmak bilen özüňi aklamak;

2. «Keramatly kitap» ynanyň ýeke-täk çeşmesidir – diýen iki sany pikiri öňe sürýär. Öz pikirlerini taglymat hökmünde esaslandyrmak üçin ol özüniň Injili fransuz diline eden terjimesini neşir etdirýär.

Ine, şu pikirlerem soňra ähli protestantlaryň daýanç delili bolupdyr. Birnäçe wagtdan soň Sorbonna Lefewriň bu pikirlerini ýazgarýar we onuň iki tarapdary ölüm jezasyna höküm edilýär, Lefewriň özi gaçmaly bolýar. Ýöne patyşa Fransisk I Lefewri aklaýar we öz ogluna terbiýeçi edip belleýär. Şol döwürde Fransisk I protestantizmi Fransiýada girizjek bolýar. Emma 1530-njy ýyllardan başlap daýhanlaryň, halk köpçüliginiň gozgalaňlaryndan gorkup, syýasaty üýtgedýär. Öňki dini düzgün dowam etdirilýär. Onuň üstesine katolik

däl erkin pikirli protestantlara garşy göreş başlanýar. Köp adamlara ölüm jezasy berilýär. 1546-njy ýylda görnükli alym we neşirýatçy Etýen Dole oda ýakylýar. Şol bir wagtda fransuz protestantizmi örän güýçli ýaýbaňlanýar. Onuň baştutany *Žan Kalwin (1509–1564 ý.)* öz taglymatyny, ýagny kalwinizmi ýaýradyp başlaýar. Ol Fransiýadan Ženewa (Şweýsariýa) göçýär we şol ýerden protestantlary göreşe çagyýar. Ol öz taglymatyny «*Hristian dini boýunça öwüt-nesihat*» (1536 ý.) diýen kitabynda beýan edýär. Kalwin buržuaz gatnaşyklaryň we dini reformalaryň tarapdary hökmünde çykyş edýär.

Kalwin din boýunça iki sany esasy pikiri öňe sürýär:

1. Adam täleýiniň öňden kesgitlenendigi, ýagny ol doglanda gowy durmuşa ýa-da erbet durmuşa barjakdygyny bilmeýär. Şol sebäpli adam bu dünýäde sogap işler edip, o dünýäde özüni dowzahyň odundan halas etmeli.

2. Hudaý adamyň işine gatyşmaýar. Adam geljekde dowzaha barjakdygyny ýa-da jennete barjakdygyny öz eden işlerine görä özi jogap berýär. Ýagny Kalwin adamlary işjeňlige çagyýar. Adamlara tygşytly bolmagy, baýlyk ýygnamagy ündeýär. Ol süýt-horçulygy goldaýar. Hatda gulçulygyň hem mümkindigini aýdýar. Şeýlelikde, diňe bir buržuaz gatnaşyklary däl, eýsem patyşa düzgünlerinden nägile dworýanlar hem kalwinizmiň tarapyna geçýärler. Olar erkin ýaşamak isleýärler. Netijede, Fransiýada katolikler we gugenotlaryň¹ (protestantlaryň) arasynda birnäçe uruşlar bolup geçýär. 1580–1590-njy ýyllarda daýhanlaryň gozgalaňy bolup geçýär.

Fransiýanyň öňdebaryjy ýazyjylary, gumanistleri milli agzybirlik, adalatly döwlet barada arzuw edipdirler. Emma ýurtdaky protestanlaryň we katolikleriň özara göreşi ýurdy agzalaçylyga getiripdir. Şol sebäpli fransuz gumanistlerini bir tarapdan katolikleriň milleti bir dine uýdurmak ideýasy özüne çekiji bolsa-da, ikinji tarapdan katolikleriň dünýägarayyşlarynyň çäkliligi, olaryň dini fanatizminiň güýçlenmegi, käbir gumanistleriň protestantlaryň tarapynda çykyş et-

¹ Gugenot – Fransiýada Rim katolik buthanasyna garşy çykyan protestantlaryň ady.

megine getiripdir (Agrippa d'Obinýe, Maro we beýl.). Gumanistleriň üçünji topary fransuz Täzeden Döreýiş edebiýatynyň beýik ýazyjylary Rable, Deperýe, Monten dini dawalardan daşda durmaga çalşypdyrlar. Olar dinde erkin pikirlilik ideýalaryny öňe sürýärler.

Fransuz Täzeden Döreýiş döwrüniň birnäçe alamatlary bar:

1) XVI asyryň I ýarymynda gumanistik ideýalar ösýär. Durmuşy üýtgedip gurup boljakdygyna uly ynam döreýär.

2) 1530-njy ýyllardan başlap, bu ynam gowşaýar. Jemgyýetde gara güýçler güýjeýär, özara dini uruşlara taýýarlyk başlanýar we gumanistleriň arasynda ruhupeslik ýüze çykýar. Emma şonda-da öňdebaryjy ýazyjylar, şahyrlar, alymlar öz ruhy gözleglerini dowam etdirýärler we täze geljekki jemgyýetiň gurluşy, gatnaşyklary we bagtly durmuşy barada pikir ýöredýärler.

Margarita Nawarrskaýanyň edebiýat topary

XVI asyryň I ýarymynda Fransiýanyň iň bir uly medeniýet we edebiýat merkezi Margarita Nawarrskaýanyň (1492–1549ý.) köşgi bolupdyr. Korol Fransisk I-niň aýal dogany Margarita Nawarrskaýa edebiýaty ösdürmek üçin köp tagallalar edipdir. Margarita Angulemskaýa Nawarranyň (Demirgazyk Ispaniýada ýerleşen patyşalyk) korolyna durmuşa çykanlygy üçin «Nawarrskaýa» diýen ady alýar.

Margarita protestantizmiň tarapdary gugenotlara degişli bolupdyr diýip hasap edýärler.

Margarita örän bilimli aýal bolupdyr. Ol italýan dilini hem bilýän eken. Şeýle-de Margarita Nawarrskaýa köp sanly goşgular we poemalar ýazypdyr. Öz eserlerinde gumanistik ideýalary öňe sürýän Margarita Nawarrskaýanyň meşhurlyk gazanan eserleriniň biri-de «Geptameron» atly nowellalar ýygyndysydyr. Bu eseri ol Bokkaçço öýkünip ýazypdyr. Margarita Nawarrskaýa Bokkaçço ýaly 100 nowella ýazmakçy eken, ýöne ol şol nowellalaryň 72 sanysyny ýazyp ýetişipdir. Şonuň üçin ol kitaby «*Geptameron*» (*Ýedigünlik*) diýip atlandyrypdyrlar.

Kitabyň başynda baş jenap we baş zenan Kotre atly dynç alyş ýerinden gelýärkäler, ýolda sil gelip ýoly bozýar we olar şol ýerde eglennmeli bolýarlar. Olar mejbury garaşmaly wagtny içgysmazlyk üçin gezekli-gezegine gyzykly wakalary gürrüň bermegi karar edýärler we ony ara alyp maslahatlaşýarlar. Şertli atlar bilen gürrüňçi hökmünde Margarita Nawarrskaýa, korol Fransisk I, olaryň ejesi we beýlekiler bu nowellalaryň gahrymanlary hökmünde görkezilýär. Bu gürrüňler hakyky köşk durmuşynda bolup geçen wakalary beýan edýär. Olaryň içinde söýgi temasy esasy orun tutýar. Olaryň käbirlerinde açgözlük we monahlaryň azgynçylygy ýaly temalar hem beýan edilýär.

«Geptameron» fransuz edebiýatynyň Täzeden Döreyiş döwründe edebiýatyň ösüşini yzarlamaşda, şol döwrüň durmuşyny öwrenmekde wajyp eser bolup durýar.

Margarita Nawarrskaýa öz döwrüniň köp gumanistleri bilen dostlukly gatnaşyklary saklapdyr. Şolaryň biri köşk şahyry *Kleman Maro (1496-1544 ý.)* ýigrimi iki ýaşynda ilki Margarita Nawarrskaýanyň gullugynda bolupdyr we soň korol Fransisk I-niň gullugyna geçýär. Katolik buthanasyndan birugsat Injiliň dini aýdymlaryny (psaltyrdan alnan psalomlaryny) terjime edeni üçin ony türmä salypdyrlar. Soňra ol Margarita Nawarrskaýanyň garamagyndaky bir welaýata gaçýar we ondan soň Italiýa gidýär. Ol birnäçe wagtlap Italiýada Ženewada gaçyp gezmeli bolupdyr. Çünki Maro protestantizmiň tarapdary bolupdyr. Günäsi geçilenden soň Pariže dolanyp gelýär, emma soň ýene-de Ženewa, ondan Turine gidýär we şol ýerde-de 1544-nji ýylda aradan çykýar. Kleman Maro «*Kupidonyň ybadathanasy*», «*Dowzah*» diýen poemalaryny we ençeme söýgi mazmunly goşgulary ýazypdyr. Onuň goşgulary şadyýan äheňlere ýugrulyp, durmuşy söýmekligi ündeýär. Kleman Maronyň birnäçe goşgularynda azgyn ruhanylar, parahor kazylar tankyt edilýär. Onuň eserlerinde şahyryň öz durmuşynda, köşkde we jemgyýetde bolup geçen dürli wakalar görkezilýär. Maro durmuşdan lezzet alyp ýaşamaly diýen pikiriň tarapdary bolupdyr.

Fransua Rable (1494–1553 ý.)

Täzeden Döreyiş döwrüniň görnükli gumanisti we ähli döwürleriň beýik ýazyjylarynyň biri Fransua Rable Şinon şäheriniň golaýynda (Tureni welaýaty) 1494-nji ýylda eneden dogulýar. Onuň kakasy baý uly ýer eýesi bolupdyr we aklawçy bolup işläpdir. Rable ýaşlykda diniň taryhyny, hukuk ylymlaryny öwrenipdir we monastyr mekdebinde okapdyr. Mekdebi gutarandan

soň lukmançylygy öwrenýär we Lion şäherinde hassahanada lukman bolup işläpdir. Rable Rime iki gezek syýahat edipdir. Soňra iki ýyl korol Fransisk I-niň gullugynda bolupdyr. Birnäçe wagtlap ol Monpelye şäherinde Gippokratyň¹ we Galeniň² taglymatlaryny öwrenipdir hem-de köpçüligiň önünde nutuklar bilen çykyş edipdir. Şeýdip ol kä lukman, käte ruhany bolup gazanç edip ýaşapdyr. Rable 1532-nji ýylda Lionda uly hassahanada lukman bolup işleýär. Şol ýerde-de gelip çykyşy boýunça gollandiýaly bolan beýik gumanist Erazm Rotterdamly (1466–1536 ý.) bilen tanyşýar. Erazmyň Injiliň grek dilindäki tankydy tekstini düzüp, ony latyn diline terjime etmegi Ýewropada dini kitaplara bolan garaýyşlara güýçli täsir edýär hem-de Ýewropada Reformasiýa hereketine itergi berýär. Erazmyň edebi eserleriniň içinde onuň «*Samsyklygyň tarypy*» (1509 ý.) diýen kitaby öz döwrüniň jemgyýetiniň kemçiliklerini ýiti tankytlaýar. Bu eser ýazylan badyna beýleki ýewropa dillerine terjime edilip, Erazmyň adyna uly meşhurlyk getiripdir. Şonuň üçin Rableniň Erazm bilen tanyşmagy onuň dünýägaraýyşyna örän güýçli täsir edýär we köp zatlara täzeden seretmeklige iterýär.

1537-nji ýylda Rable Monpelye şäherinde doktor derejesini alýar we Fransiýanyň günortasynda birnäçe wagtlap lukman bolup işleýär.

¹ Gippokrat – b. e. öň 460–377-nji ý. ýaşap geçen «Medisinanyň atasy» diýip at alan grek fizigi we lukmany.

² Galen – b. e. 129–199-njy ý. ýaşap geçen grek lukmany we ýazyjysy.

Şol döwürde-de ol korol Fransisk I bilen ýakyn aragatnaşykda bolýar. 1538-nji ýylda korol Fransisk I-niň Egmort şäherinde korol Karl V bilen duşuşygyna Rable hem gatnaşypdyr. Duşuşykda bu iki korol protestantlara garşy göreşmeklik barada gepleşýärler. Bu syýasat bolsa Reformasiýa hereketine garşy durýar we Rableni biynjalyk edýär. Emma muňa garamazdan Rable özüniň täze ruhly, erkin pikirli eserlerini ýazmagyny dowam edýär.

Lion şäherinde Rable öz eserlerini çap edip başlaýar. Rableniň uly şöhrat gazanan eseri «*Gargantýua we Pantagrýuel*» romanydyr (1532 ý., 1534 ý., 1546 ý.). Bu romanyň döremegine 1532-nji ýylda «*Äpet Gargantýuanyň taryhy*» atly halk romanynyň çykmagy sebäp bolupdyr. Halk romanynnda orta asyr rysar romanlarynyň üstünden güllünýär. Onda korol Arturyň gatnaşmagynda rysarlar dürli wakalara duçar bolup, örän gülkünç ýagdaýlara düşýärler. Bu eser Rable üçin nusga alarlyk esas bolup hyzmat edipdir. Bu romana meňzedip, Rable şol kitabyň dowamy hökmünde «*Beýik äpet Gargantýuanyň ogly, dipsodlaryň¹ koroly şöhratly Pantagrueliň gorkunç we elhenç edermenlikleri*» (1532 ý.) diýen kitabyňy ýazýar. Bu eser soň romanyň ikinji kitabyňy düzýär.

1534-nji ýylda Rable «*Pantagrueliň kakasy, beýik Gargantýuanyň gorkunç durmuşynyň beýany*» diýen eserini ýazýar. Soň şol eser romanyň birinji kitabyňy düzýär. Bu kitapda käbir tärler halk kitabyndaky ýaly berilýär. Meselem, Gargantýuanyň we onuň ene-atasynyň äpetligi, onuň baýtalynyň ululygy, Gargantýuanyň buthananyň jaňyny ogurlamagy ýaly äheňler halk kitabyňa mahsus häsiýetde suratlandyrylýar.

Romanyň ikinji kitabynda Pantagrueliň çagalygy, ýaşlygy, eden işleri beýan edilýär we Rable öz döwrüniň döp-dessurlaryny, düzgünlerini ýiti tankyt edýär, şol düzgünleriň üstünden gülýär. Şol bir halat-

¹ Dipsod – «dipsa» grekçe «teşne» diýmekligi aňladýar, Dipsodlar, ýagny «teşneler» – toslanyp tapylan halkyň ady. Ony ýazyjy Pantagruel doglanda otuz alty aýlap Afrikada ýagşy ýagman, gurakçylyk bolandygy bilen düşündirýär. Pantagrueliň ady hem grekçe «Panta» – «hemmeler», «grýuel» – «teşne» diýip düşündirilýär (Bu barada seret: Франсуа Рабле. Гаргантюа и Пантагрюэль. М., 1991. стр. 162-164).

da ylmyň, bilimiň tarapdary hökmünde çykyş edýär. Pantagruel bilen bir hatarda romanda onuň aýrylmaz ýoldaşy Panurg hem görkezilýär.

Panurg çala okan talyp, ýalta, köp sögünýär, şol bir halatda ol akylly, käte biperwaý häsiýetli adam. Onuň kellesi tertipsiz bilimiň käni, ýöne ol bilimini hemişe öz peýdasyna ulanyp bilmeýär. Panurg zenanlary gowy görýär. Zenanlaram Panurgy gowy görýärler, sebäbi ol degişgen, alçak adam, ýöne ol diňe özüni bilýän egoist, kyn pursatlarda özüni gorkak kimin alyp barýar.

Bu eserde ýazyjynyň söýgüli keşbi monah Žan. Ol ýönekeý, sada daýhan sypat adam. Ol batyr, hiç haçan kynçylyklaryň, howpuň önünde özüni ýitirmeýär. Žan örän güýçli we ugurtapyjy, öz ýakynlaryna we dostlaryna wepaly, olara zyýan getirmeýär, diňe kömek edýär. Monah Žan durmuşyň lezzetlerinden hiç haçan ýüz öwürmeýär, aýallara-da uly sarpa goýýar, olary söýýär we olaryň häsiýetlerini-de gowy bilýär.

Romanyň üçünji kitabynda öýlenjek aýalynyň geljekki maşgala durmuşyna ikilik etmeginden gorkup, Panurg öýlenmekden ýüz öwrende Žan oňa iň gowy maslahatçy bolup, Gans Karweliň ýüzügi baradaky parasatly nowellany gürrüň berýär.

Monah Žan Panurga eger-de şol aljak aýalyny gabanyp, onuň özüne ikilik etmeginden gorkýan bolsa, onda bir wagt ýaşap geçen alym, filosof Gans Karweliň ýüzüginde geýmegi maslahat berýär.

Gans Karwel akylly, bilesigeliji, filosof, örän şadyýan häsiýetli adam bolup, adamlar bilen oturyp çakyr içmegi-de gowy görüpdir. Garran çagy kazy Konkordatyň ýaş, görmegeý gyzyňa öýlenipdir. Birnäçe wagt geçensoň aýalyndan şübhelenmäge, gabanmaga başlapdyr. Soň aýalyňa öwüt-nesihat beriji gürrüňler aýdyp, edepli aýallar barada kitaplar okap beripdir. Iň soňunda aýalyňa bir ajaýyp monjuk sowgat beripdir. Şonda-da onuň aýaly goňşulary, tanyşlary bilen özüni erkin alyp barypdyr. Gans gün-günden barha gabanjaň bolupdyr.

Bir gije samrap ýatyrka şeytan oňa göwünlik berip, onuň süýem barmagyna bir ýüzük geýdiripdir we oňa: «Şu ýüzük seniň barmagyňdaka seniň aýalyň senden birugsat hiç kime seretmez»

diýipdir. Gans bu ýüzügi barmagyndan hiç haçan çykarmazlyga şeýtana söz beripdir...

Rable bu hekaýatyň üsti bilen entek öýlenmäňkä geljekki aýalyndan şübhelenýän Panurgyň üstünden gülýär. Ikinji tarapdan, her bir adamyň öz deňine öýlenmelidigini, ýogsam tebigatyň kanunlarynyň hiç kimi gaýgyрмаýandygyny görkezýär.

Romanda esasy wakalar Panurgyň, monah Žanyň we olaryň dosty Pantagrueliň keşpleriniň gatnaşmagynda bolup geçýär, olaryň barysyny dostluk, birek-birege kömek etmek duýgulary birikdirýär.

Bu romanda Rable adamyň tebigy bolşuny görkezýär we adamlar akylyly-başly terbiýe alyp, tebigatyň kanunlaryna eýerip ýaşasalar iru-giç olaryň ahlakly boljakdyklaryna ynanýar. Ajaýyp jemgyýet baradaky arzuwlaryny Rable Telem abbatlygy¹ baradaky pikirlerinde beýan edýär.

Telem abbatlygynda adamlar erkin durmuşda bagtly ýaşayarlar. Olar haçan ýataslary gelse ýatyp, haçan işläsi gelse işläp, «Näme isleseň şoňa görä ýaşamaly» diýen şygara eýerýärler.

Romanda monah Žan Laroş Klermo diýen ýerde bolan uruşda özüniň iki ýüz esgeri bilen kömege gelip, korol Gargantýua Pikroholy ýeňmäge kömek edýär. Şonuň üçin Gargantýua monaha sowgat hökmünde Telem welaýatynda bir uly monastyr² gurnmagy buýruk berýär. Rable Telem abbatlygyny islän zadyňy edip erkin ýaşap bolýan ýer, gala ýaly suratlandyrýar. Ol monastyrda aýallaryň durmuşa çykмага we erkek adamlaryň öýlenmäge haklary bar. Eger-de kimde-kim monastyrdan gitmek islese gidip bilýär. Olar monastyra sagdyn, görmegeý adamlary, aýal-gyzlary almaly diýip karar edýärler.

Telem abbatlygynyň derwezesinde sygyr bilen ýazylan kadalar-da erbet häsiýetli adamlaryň oňa kabul edilmeyändigini aýdylýar:

Bize gelmäň iki ýüzli kelpenler,
Akmak dindarsumak, bikär selpänler,

¹ Abbatlyk – özüne degişli ähli ýerleri we emläkleri öz içine alýan katolik buthanasy.

² Monastyr – ruhanylaryň bolýan, ýaşayan ýeri.

Ýalta monah, pis, hapysa adamlar,
Ýaranjaňlar, hem aldawçy nadanlar,
Samsyk, içigara, iki ýüzli, gende,
Ýalan sözleriňiz ýer almaz munda. ¹

Rableniň bu romany baş kitapdan durýar. Ýöne onuň «Sesli ada» diýip başlanýan başinji kitabynynyň doly görnüşi (1564 ý.) Rableniň aradan çykanyndan on bir ýyl geçensoň neşir edilýär. Roman halk döredijiliginiň döplerine eýerip ýazylypdyr. Eserde ähli wakalar tankydy, ýaňsylama görnüşinde suratlandyrylýar. Aýratynam, Gargantýuanyň äpet bolandygy, onuň münen atynyň örän uludygy we ş. m. zatlar çişirilip gürrüň berilýär. Rable bu eserde adamyň durmuşynyň, onuň bedeniniň, tebigy isleg-arzuwlarynyň ähli gowy we betgelsik taraplaryny bolşy ýaly suratlandyrýar. Ýazyjynyň pikirine görä, bir talap möhüm, ýagny adam azat bolmaly, ol tebigatyň kanunlaryna görä ýaşamaly. Ine, şu pikir hem tutuş romanyň içinden eriş-argaç bolup geçýär.

Rable öz döwründe meşhur bolan ähli antifeodal pikirleri öz romanynnda yzygiderli beýan edýär we köne terbiýe usullarynyň, dini döp-dessurlaryň, hatda protestantlaryňam üstünden gülýär. Sebäbi Rable adamy, umuman, zorluk bilen dine salmaklyga garşy bolupdyr. Şol sebäplere görä, ähli dindarlar Rableni gözünde oky bolsa atjak bolupdyrlar. Hatda reformator Žan Kalwin hem Rableniň garşysyna «*Özüne maýyl ediji zatlar hakynda*» (1550 ý.) diýen tankydy häsiýetli pamfletini ýazýar. Şeýle sebäplere görä, öz kitaplaryny näçe ýumşagrak häsiýete getirse-de, täzedən gysgaldyp ýazsa-da, onuň romanynyň her kitaby çap edilende Rable bir ýere gaçyp gitmeli bolupdyr. Sebäbi ol öz kitabyny häkimiýetiň, aýratynam Sorbonna uniwersitetiniň (Parižde XIII asyrdan gurlan ruhanýçylyk mekdebi, soň Sorbonna uniwersiteti) nähili garşy aljakdygyny bilmändir. Rableniň bu romanynyň 1-2-3-nji kitaplaryny Sorbonna ýazgarýar. Eger kitap buthana tarapyndan ýazgarylsa, onda inkwizitsiýa ýazyjyny otda ýakmaga hakly eken. Ýöne Rableni patyşa Fransisk I gorany üçin oňa zat

¹ *Франсуа Рабле. Гаргантюа и Пантагрюэль*. М., 1991. стр. 141-142 (Terjime eden Romanguly Mustakow).

diýip bilmändirler. Emma 1548-nji ýylda Fransisk I ölýär we Genrih II patyşa bolýar. Onuň bilen Rable entek gowy tanyş däl eken. Oňa kardinal Dýu Belle gowy iş tapmaga we Italiýa gitmäge kömek edipdir. Şonuň üçin 1547-nji ýylda onuň dördünji kitaby çykanda Rable 1547-nji ýyldan tä 1549-njy ýylyň soňuna çenli Italiýada bolýar.

Romanda Rable okuw, terbiýe meselesinde orta asyrlarda ulanylan usullary tankyt edýär. Panatgrýueliň kakasy Gargantýuanyň ilkinji mugallymy Tubal Olofern diňe ýat tutmak usuly bilen ony okadýar. 5 ýyl 3 aýyň içinde ol Gargantýua diňe harplygy öwredýär. Ondan soň bu mugallym ýene-de on üç ýyl alty aýyň dowamynda täze ylymlary, kitaplary öwredýär. Tubal Olofern Gargantýuany on alty ýyl iki aý okadansoň aradan çykýar. Onsoň Gargantýuany başga bir garry mugallym okadýar. Emma Gargantýuanyň öwrenen zatlarynyň durmuş bilen ýakyn baglanyşygy bolmaýar. Ol öz okuw kitaplaryny göçürüp wagtyny geçirýär. Oglanyň kakasy bu ýagdaýy görüp, başga mugallym çagyryýar. Onuň ady Ponokrat bolupdyr, ýagny grekçe «zähmet güýji, häkimiýeti» diýen sözlerden alnypdyr. Ponokrat öwredýän zatlaryny diňe bir ýat tutdurman, eýsem olaryň manysyna oglanyň düşümegini gazanýar. Şeýdip ol okuwyň ýeňil we gyzykly bolmagyny gazanýar. Ýagny bu mugallym okuwy durmuş, zähmet we dynç alyş bilen utgaşdyryp alyp barýar. Şeýle usulda terbiýelenen Gargantýua gowy we akyllý korol bolup ýetişýär.

Rable feodal uruşlary-da ýazgarýar. Granguzýeniň (Gargantýuanyň kakasy) goňşusy Korol Pikrohol köp ýyllap parahatçylykda ýaşap, soň az-owlak çöregiň üstünde urşa başlaýar.

Kitapda dini mifler, rowaýatlaram tankyt astyna alynýar. Meselem, Gargantýua ejesiniň gulagyndan dogulýar. Soňra Rable: «Eger-de siz muňa ynanmasaňyz ony dindarlardan soraýyň, eger-de Hudaý islese ähli zat bolup bilýär, ynanmasaňyz Pliniýiň ýazan gadymy döwrüň taryhyndan okap göräýiň» diýip, täsin doglan şahslar barada gürrüň berýär.

Rable adamlaryň iki topara, ýagny ýokary we pes gatlaklara bölünişini-de ýazgarýar: «Meniň pikirimçe köp patyşalar, korollar, gertsoglar, begler ony-muny satýan ownuk söwdagärlerden ýa-da ýö-

nekeý sebet göterijilerden gelip çykypdyr, emma tersine köp näsaglar we gedaýlar beýik korollardan gelip çykypdyrlar. Meniň özüm barada aýdylanda bolsa men bir wagt ýaşap geçen bir koroldan ýa-da begden gelip çykypdyryn, sebäbi menden beter patyşa we baý bolasy gelýän adam dünýäde ýokdur...»¹ diýip, ýazyjy öz tohum-tijiniň beglerden, patyşalardan gaýdýandygyna buýsanýan adamlaryň üstünden gülýär we hemmeleriň deňligi baradaky pikiri öňe sürýär.

Romanyň merkezinde, esasan, üç keşp durýar: Granguzýe, Gargantýua we Pantagruel. Bu keşpleriň üsti bilen Rable özüniň adyl patyşa baradaky pikirlerini öňe sürýär. Granguzýe öz halky barada alada edýär, ol şöhrata kowalaşmaýar. Öz halkyna ösmäge mümkinçilik, erkinlik berýär.

Indiki bir keşp – Panurg. Ol Pantagrueliň dosty, örän wäşi, ugurtapyjy, öwünjeň, ýalançy we ş. m. häsiýetli keşp. Ol ilkinji «işewür adamyň» (buržuaziýa wekiliniň) keşbi bolup durýar.

Eserde monah Žanyň keşbi aýratyn söýgi bilen suratlandyrylýar. Žan öň daýhan, soň monah bolan adam, ýöne ol beýleki ruhanylara meňzemeýär. Onuň «diş owradyjy» diýen lakamy hem bar. Ruhany Žan howply ýagdaýlarda dini kadalary berjaý etjek bolup hem durmaýar. Pikroholyň goşunlary çözanda beýlekiler ybadat edip otursalar, Žan özüniň ruhany ýapynjasyny çykaryp, duşman esgerlerini ýenjip başlaýar. Gerek ýerinde ol batyr söweşiji hökmünde özüni görkezýär. Galadaky söweşde-de çozan duşmanlary ýeňmäge korola kömege barýar. Romanda ol halkyň güýjüni görkezýän keşp hökmünde suratlandyrylýar. Ol öz edermenligi üçin Pantagrueliň aýrylmaz ýoldaşyna we maslahatçysyna öwrülýär.

Realistik, demokratik häsiýetli bu roman Tazededen Döreyiş döwrüniň ruhabelent, şadyýan, sagdyn garaýyşly ruhuna ýugrulyp ýazylan eserdir.

«Pleýada» («Ýedigen»)

1540-njy ýyllaryň soňunda fransuz şahyrana dilini kämilleşdirip, onda birnäçe özgertme geçirip, täze gumanistik häsiýetli milli po-

¹ *Франсуа Рабле. Гаргантюа и Пантагрюэль*. М., 1991, стр. 24.

eziýany döretmek barada arzuw eden birnäçe ýaş bilimli dworýanlar «*Brigada*»¹ atly edebi gurnak (topar) döredýärler, ýöne onuň ýedi sany agzasy bolany üçin ony «*Pleýada*» («*Ýedigen*») diýip atlandyrýarlar. Bu ýaş şahyrlar toparynyň ýolbaşçysy gadymy grek we latyn dillerini hem-de edebiýatyny bilýän Dora, ýöne soňra onuň hakyky ýolbaşçylary *Pýer de Ronsar* (1524-1585 ý.) we *Žoaşen dýu Belle* (1522–1560ý.) bolupdyr.

1549-njy ýylda bu edebi gurnagyň «*Fransuz dilini goramak we ony wasp etmek*» diýen ýüzlenmesi, ýagny manifesti çykypdyr.

Bu eser iki bölümden durýar: birinji bölümi şahyrana diliň meselelerine, ikinji bölümi poeziýanyň nazaryýetine bagyşlanypdyr.

Bu eserde käbir adamlaryň fransuz diline «warwar» dili hökmünde seredip, onuň latyn ýa-da grek dilleri ýaly şahyrana pikirleri inçeden beýan etmäge ýaramsyzdygy baradaky pikirlerine garşy çykylýar. Fransuz diliniň şol döwürde onçakly kämil daldigi barada aýdyp, awtor bir wagtlar latyn we grek dilleriniň hem kämil bolmandygyny ýatladýar. Fransuz dilini ösdürmek üçin ýüzlenmede Dýu Belle diliň öz baýlygyny, halkyň, ýagny senetçileriň, deňizçileriň, hudožnikleriň dilini hem-de şiweleriň söz baýlygynyň hasabyna fransuz dilini baýlaşdyryp boljakdygyny nygtaýar. Şeýle-de ol gadymy dilleriň çeperçilik serişdelerini ulanmalydygyny maslahat berýär.

Ýüzlenmäniň ikinji bölümünde şahyryň beýik roly baradaky pikir öňe sürülýär. Dýu Belläniň pikirine görä, şahyr adamlary gahar-gazaba mündürip, rahatlandyryp, şatlandyryp, guwandyryp, söýdürip, geň galdyryp bilmekligi başarmaly. Şahyra diňe zehin ýeterlik däl, ol öz üstünde dowamly işläp kämilleşmeli. Gadymy antik edebiýatyndan sapak almaly, öwrenmeli we özboluşly milli edebiýatyň ýoluna düşmeli. Dýu Belle orta asyr poeziýasynyň könelişen formalaryndan ýüz öwrüp, antik döwrüniň Owidiý, Wergiliý, Petrarka, Gomer ýaly şahyrlaryň eserlerinden nusga alyp eser döretmegi teklip edýär.

¹ Brigada – ýörite bir işi etmek üçin düzülen topar.

Pýer de Ronsar (1524 – 1585ý.)

Pýer de Ronsar 1524-nji ýylyň 11-nji sentýabrynda tanymal dworýan maşgalasynda Lui de Ronsaryň (Ronsaryň kakasy) Wando-muadaky Puasonýer diýen mülkünde eneden dogulýar. Pýer maşgalada alty çaganyň iň kiçisi bolupdyr. Olaryň öýi daş-töweregi ýaşyl çemenliklere, üzüm ekilen meýdanlara, tokaýlara bürelip oturan örän gözəl ýerde ýerleşipdir. Öýüň diwarynyň ýüzünde-de latyn dilinde ýazylan «*Geljek mynasyp adamy aldamayar*» (*Non fallunt futura merentem*) diýen ýazgy bar eken. Ronsar örän zehinli çaga bolup, ol ýaşlygyndan sygyr düzmek we okamak bilen köp wagtyny geçiripdir. Şol sebäpli Ronsaryň çagalygy barada ajaýyp rowaýatlar döräpdir.

Şol rowaýatlaryň birinde şeýle gürrüň berilýär: Ronsar doglansoň ony şol ýerdäki ybadathanada haçlandyrma däbini berjaý etmäge äkidenlerinde, ony göterip barýan gyz tötänleýin çagany çemenlikde elinden gaçyrypdyr. Emma çaga gür ýaşyl otlaryň, ýumşak gülleriň üstüne gaçany üçin oňa hiç zat bolmandyr. Emma şol tebigatyň gőzelligi çaganyň aňynda ebedi galypdyr we soň bu çaga «fransuz şahyrlarynyň korolyna» öwrülende onuň sygyrlarynda fransuz tebigatynyň gőzelligi öz beýanyňy tapypdyr.

Pýer on ýaşyna ýetende, kakasy ony ýokary gatлага degişli baý çagalaryň okaýan ýörite okuw mekdebi bolan Nawarra kole-jine okuwa beripdir. Erkinlikde ösen çaga kollejiň gazaply berk tertip-düzgünini halamandyr we ýarym ýyl geçenden soň özüni kol-lejden alyp gitmäge kakasyny razy edipdir. Şondan soň Pýer Ronsar şazadalaryň köşgünde paž¹ bolupdyr. On iki ýaşynda ol demirgazyga, Şotlandiýanyň koroly Ýakow Stýuarta durmuşa çykan şazada Madlenanyň toparynda Şotlandiýa gidýär. Ronsar iki ýyl Angliýada we Şotlandiýada bolýar.

¹ Paž – geljekde orta rysarlyk derejesini almak isleýän we bir rysaryň gullugynda durýan tanymal maşgaladan bolan ýaş oglan.

Fransiýa dolanyp gelensoň Ronsar korolyň kiçi ogly Karl Orleanskiniň ýanynda onuň ýumuşlaryny ýerine ýetirip gezyýär. Şazadanyň tabşyrygy boýunça Flandriýa we Gollandiýa, soňra ýene-de Şotlandiýa gidýär. Şol ýüzüşde deňizde üç günläp tupan, gom turup, Ronsar tas heläk bolan eken. Ronsar eýýäm paž hökmünde däl-de, eýýäm 16 ýaşynda diplomatik toparyň agzasy bolup Germaniýa, birnäçe aýdan soň Italiýa gidýär. Ronsar örän görmegeý, syratly ýigit bolupdyr, köşkde öwredilýän dürli fiziki maşklary ökdelik bilen çalasyn ýerine ýetirip bilipdir. Köp ýewropa dillerini öwrenipdir. Syýahat edip, tejribe toplan, gözýetimini giňeldipdir. Ronsar üçin köşkde we diplomatik işde hemme ýollar açyk eken.

Ol 12 ýaşyndan başlap ilki latyn dilinde, soň fransuz dilinde goşgy ýazyp başlapdyr. Ronsar öz mülkünde uzyn günläp tokaýlarda, çemenliklerde gezelenç etmegi gowy görüpdür. Tokaýyň, tebigatyň gözelligi barada öz ajaýyp goşgularyny döredipdir. Emma on ýedi ýaşynda Pýer Ronsar agyr keselleýär. Näsaglyk sebäpli ol uzak wagtlap köşkde bolmandyr. Onuň üstesine-de keseliň netijesinde ýarym ker bolupdyr. Gulagy gowy eşitmeýän ýaş Ronsar üçin birbada ähli ýollar ýapylan ýaly bolupdyr. Sebäbi gulagy gowy eşitmeýän adam diplomat, ýurist ýa-da lukman hem bolup bilmändir.

Onuň üstesine-de Ronsar maşgalada altynjy, iň kiçi çaga bolany üçin kakasynyň mirasy bilenem üpjün edilmäge hukugy bolmandyr. Gulagynyň gowy eşitmeýänligi Ronsarda gam-gussa döredýär, ol köplenç ýekelikde bolasy gelýär. Indi oňa diňe bir zat, ýagny poeziýa teselli berýär.

Pariže dolanyp gelip, Ronsar köşkde birnäçe wagt gulluk edýär we Žan Doradan grek dilini öwrenýär. 1544-nji ýylda Ronsaryň kakasy aradan çykýar. Şondan soň Ronsar bar wagtyny grek dilini öwrenmäge sarp edýär.

Doranyň okaýan leksiýalary, antik edebiýat boýunça berýän düşündirişleri Ronsaryň öňünde Gomeriň, Gesiodyň, Pindaryň, Eshiliň, Platonyň eserleriniň pikire, çeperçilige baý dünýäsini açýar.

«Pleýada» toparynda ýaş şahyrlar bilen tanyşlyk, şol topara goşulan Ioahim Dýu Belle bilen dostluk Ronsara poeziýanyň gözəl dünýäsine aralaşmaga kömek edýär.

1550-nji ýylda Ronsaryň «*Odalaryň dört kitaby*» atly ilkinji goşgular ýygyndysy çykýar. 1550–1560-njy ýyllarda Ronsar fransuz edebiýatynda täze žanr we täze stil döretmek üçin göreşýär. Bu döwürüň goşgularynda, odalarynda dostluk, söýgi, tebigat baradaky temalar, ýaşaýyş we ölüm hakynda filosofiki oýlanmalar beýan edilýär.

Ronsar Fransiýany, milleti birikdiriji ýeke-täk patyşanyň hökümdarlygy baradaky temany wasp edýär. Şol bir halatda Ronsar oba durmuşynyň gözelligini wasp etmek temasynda-da ýüzlenýär. Onuň bu goşgularynda Gorasiniň täsiri duýulýar. Şol döwürde Ronsar özüniň «*Söýgi şygryrlarynyň ilkinji kitaby*» diýen ýygyndysyny çykarýar. Soň bu ýygindy «*Kassandra bagyşlanyp ýazylan söýgi şygryrlary*» diýip atlandyrylýar. Baryp 1540-njy ýylda Ronsar Kassandra Salwiati diýen gyza aşyk bolýar, ýöne oňa öýlenip bilmeýär. Şol gyzyň keşbi Ronsara beýik söýgi duýgulary we elýetmez söýgüli zenan baradaky sonetlerini döretmäge itergi berýär.

1550-nji ýyllarda Ronsaryň «*Mariýa bagyşlanan söýgi şygryrlary*», «*Aýdymlyk*», «*Tokalyk*» atly söýgi temasynda bagyşlanan goşgular ýygyndysy çykýar.

Öz goşgular ýygyndysyny Ronsar ýaş korolewa Mariýa Stýuarta sowgat berýär. Gözelligi bilen Ronsary özüne çekýän Mariýa Ronsaryň poeziýasyna uly sarpa goýýar eken. Mariýa Tauer türmesinde ölüm jezasyna garaşýan wagtynda-da Ronsaryň aýdymalaryny aýdyp, öz göwnüne teselli beripdir.

Döredijiliginiň ilkinji döwründe 1560–1572-nji ýyllarda Ronsar, esasan, köşk şahyry hökmünde eserler döredýär. Şol döwürde ol «*Fransiada*» (Fransiýanyň waspnamasy) atly milli epopeýanyň üstünde işleýär.

1572-nji ýyldan soň Ronsar patyşa köşgündäki durmuşdan lapykeç bolup, öz şahsy durmuşy bilen ýaşaýar. Şol döwürde ol özüniň «*Ýelena bagyşlanan sonetler*» diýen ajaýyp aýdymalaryny ýazýar.

Tutuşlaýyn alnanda Ronsar söýgi temasyны wasp eden in ajaýyp şahyrlaryň biridir. Ol söýgi temasyны örän baý çeperçilik serişdeleri bilen, şol bir wagtda-da aýdyň, düşnükli stilde beýan edýär. Ol ynsan

durmuşynyň, söýginiň ajaýyplygyny nygtap, ýaşayşy söýmegi ün-deýär:

Saýasynda gül açan juwanlygyň,
Oýnap, joşdurýarka şadyýan durmuş,
Onuň süýji balyn, lezzetin alyň,
Bägüli soldurar hazan garrylyk,
Depelär ol seniň husny jemalyň. ¹

Şeýle-de Ronsar oba durmuşynyň, tebigatyň gözelligini wasp edip, adamyň bagtly ýaşayşy üçin döredilendigini nygtaýar. Ronsaryň goşgularynda zenan gözelligi iň bir ýokary gymmatlyk, ajaýyplyk, ynsan gözelliginiň täji hökmünde suratlandyrylýar. Onuň «*Ykbal*» atly goşgusy şeýle mazmunly eserleriň biridir:

Dana akyl bilen ýeňiş gazanan,
Batyr gylç bilen gazanýar ýeňiş.
Bu tebigat goranmaga, ýeňmäge
Her kime birhili ätiýaç bermiş.

Bürgüde egri çüňk hem güýçli ganat,
Towşana ýelaýak, ýolbarsa – penje,
Ata toýnak bermiş, baýguşa – takat,
Zäher bermiş aždarha deý eýmenje.
Öküze – şah, ýüzgüç berýär balyga,
Her kim eýe bolýar şeýle baýlyga.

Ähli gorag güýçler paýlanandan soň,
Boş galypdyr aýal ok-ýarag, ýaýdan.
Şonda Hudaý oňa görk berenmişin
Bir bölegin alyp asmanda Aýdan.

¹ Алексеев М. П. , Жирмунский В. М. , Мокульский С. С. и Смирнов А. А. История зарубежной литературы. Раннее средневековье и Возрождение. М., 1986, стр. 270 (Terjime eden Romanguly Mustakow).

Ine, şondan bări gyzlar-gelinler
Ok-ýaý däl-de, görk-görmegin göterýär.
Indi ýeňiş diňe şolaň elinde,
Islän wagty, bizi dyza çökerýär. ¹

Ronsaryň döredijiligi fransuz poeziýasyny täze belentliklere göteripdir hem-de fransuz diliniň hem çeper eserleri, şygrylary döretmek üçin gadymy grek we latyn dillerinden kem oturmaýandygyny subut edipdir.

Ronsar 1585-nji ýylyň 27-nji dekabrynda Krua-Wal abbatlygynda bogunagyry (podagra) keseli sebäpli, bar güýç-kuwwatyndan, ysgyndan gaçyp aradan çykýar. Ol ölmezinden öň altmyş ýaşy dolanda ähli şygrylaryny jemläp, owadan daşly, bezegli kitap edip çykarýar we ilkinji gezek öz kitaby üçin neşirýatçydan galamhaky (gonorar) alýar. Ronsar ölüm ýassygyndaka-da akyl-huşy doly ýerinde bolup, iň soňky demine çenli öz goşgusyny kätibi we dosty Amadis Žamene yazdyrýar.

Iňlis edebiýatynda Täzeden Döreyiş döwri

XIV asyrdan Angliýanyň syýasy we jemgyýetçilik durmuşynda uly özgerişler bolup geçýär. Şolaryň netijesinde ýurtda köne feodal düzgünlere zarba urulýar. Eýýäm XIII asyrdan Angliýada hünärmentçilik we söwda ösüp başlaýar. Haryt-pul gatnaşyklary örän güýçli ösüp, Flandriýa², Italiýa ýaly ýurtlar bilen söwda gatnaşyklary berkeýär.

Söwdagärlerden we hünärmentlerden düzülen buržuaziýa gatlagy kem-kemden şäherlerde häkimiýeti öz eline alýar. Şol döwürde şäherler biçak ulalýar. Birnäçe wagtdan soň Angliýada orta we owunuk ýer eýeleri hem-de söwdagärlerden durýan «täze dworýanlar» gatlagy döreyär. Tutuş XIV asyryň dowamynda döwletiň bitewiligi-

¹ «Aşgabat» gazet, 2010-njy ýylyň 30-njy ýanwary (Terjime eden Atamyrat Atabaýew).

² Flandriýa – orta asyrlarda deňiz kenarynda ýerleşen häzirki Belgiýanyň çäklerindäki, Fransiýanyň we Niderlandiýanyň golaýyndaky döwlet. Günbatar Belgiýanyň ýarymawtonom sebiti.

ni saklamak üçin korollar Edward III (1327–1377 ý.) we Riçard II (1377–1399 ý.) iri feodallaryň garşysyna ýygy-ýygydan göreş alyp barmaly bolýarlar.

Şäherleriň ulalmagy, söwda gatnaşyklarynyň ösmegi, döwletiň bitewiliginiň berkarar bolmagy, Angliýa we Fransiýanyň arasynda Ýüzýyllyk urşuň alnyp barylmagy (1337–1453 ý.) ýaly hadysalar we wakalar XIV asyryda Angliýada iňlis milli döwletiniň gutarnykly kemala gelmegine getirýär. Şeýlelikde, Angliýada XIV asyryda milli ruhy galkynyş hereketi başlanýar.

XIV asyra çenli Angliýada bitewi milli medeniýet we umumy milli iňlis dili doly kemala gelip bilmeýär, sebäbi şol döwürde entek norman basybalyjylarynyň getiren fransuz dili bilen ýerli halkyň iňlis-sakson dilleriniň arasynda göreş gidýär. Iňlis-sakson dilleri-de öz gezeginde birnäçe şiwelere bölünipdir. Bu dillerde köplenç daýhanlar, ownuk dworýanlar we şäher ilaty gepläpdir. Onuň üstesine-de dindarlary, ruhanylar mekdeplerde we buthanalarda latyn dilini ulanypdyrlar. Orta asyrlarda alymlar hem öz ylmy işlerini latyn dilinde ýazypdyrlar.

XIV asyryň ortalarynda Angliýada London şiwesine esaslanýan milli iňlis diliniň ýazuw görnüşi girizilýär we ulanylyp başlanýar. 1362-nji ýylda iňlis parlamentiniň mejlislerinde we kazyýet işlerinde fransuz diliniň az bilinýändigini sebäpli, iňlis dilini ulanmak barada karar kabul edilýär. Şol döwürde-de mekdeplerde okuw iňlis dilinde okadylýp başlanýar.

XIV asyryda iňlis dilinde ýazylan edebi eserler döredilýär. Ol eserler iňlis edebi diliniň kemala gelmegine itergi berýär. Şeýle şahyrlaryň biri-de *Jeffri Çoser* bolupdyr.

Angliýada Täzeden Döreyiş döwri Týudorlaryň nesilleriniň, ýagny Genrih VII-niň (1485 ý.) tagta çykmagyndan korolewa Ýelizawetanyň ölümüne çenli (1603 ý.) aralygy öz içine alýar. Şu döwürde Angliýada ykdysady we jemgyýetçilik durmuşyň ähli ugurlarynda uly öwrülişikler bolup geçýär. Angliýa kem-kemden feodal döwletden buržuaz gatnaşyklary ösen, kapitalistik jemgyýetiniň düýbi tutulan döwlete öwrülýär. Ýöne entek feodalizmiň kökleri çuň bolup, köne düşüňjeler adamlaryň aňynda ýaşamagyny dowam etdirýär. Emma

täze garaýyşlar, täze özgerişler jemgyýetiň aňyna-da täsir edýär. Edebiýat, filosofiýa we beýleki ugurlar güýçli ösýär. Gumanistler Tomas Mor, Frensis Bekon, Kristofer Marlo, Wilýam Şekspir, Ben Jonson ýaly ýazyjy-şahyrlar şol döwrüň iňlis edebiýatynyň ösüşinde öçmejek yz galdyryrlar.

Jeffri Çoser
(1340–1400 ý.)

XIV asyryň soňunda Italiýanyň Tazededen Döreýiş edebiýatynyň täsiri bilen iňlis şahyry Jeffri Çoseriň döredijiliginde Renessans döwrüniň alamatlary ýüze çykýar. Emma şol bir hatarda Çoseriň döredijiliginde entek orta asyr edebiýatynyň däplerini, alamatlaryny görmek bolýar. Çoser Petrarkanyň we Bokkaçonyň döwürdeşi bolupdyr. Onuň bu şahyrlar bilen Italiýada bolanda duşuşandygy barada hem maglumatlar bar.

Çoser Londonda asly normandiýaly söwdagär maşgalasynda 1340-njy ýylda eneden dogulýar. Çoseriň ata-babalarynyň Ispaniýadan, Italiýadan patyşanyň köşgüne çakyr getirýän uly kärhanasy bolupdyr. 1357-nji ýylda ýaş Çoser Edward III-niň ogullarynyň biri bolan gersog Lionel Klarensiň aýalynyň ýanynda hyzmat ediji paž wezipesini ýerine ýetiripdir. Ol döwürde dworýan maşgalalaryň çagalary tanymal kişiniň ýanynda paž bolup, onuň ýumuşlaryny ýerine ýetirip, şol bir wagtda köşkde bilim, edep-ekram öwrenipdirler. Iki ýyldan soň patyşa Edwardyň 1359-njy ýylda Fransiýa eden ýörişine gatnaşyp, Çoser Reýms şäheriniň ýanynda ýesir düşüpdür, ýöne patyşa ony 16 liwr pul berip, ýesirlikden boşadypdyr. Ondan soň Çoser köşkde gulluk edipdir. Ol köşgüň tabşyrygy bilen Flandriýada we Italiýada dürli ýumuşlary ýerine ýetiripdir.

Köşge gaýdyp gelenden soň Çoser korol Edward III-niň aýalynyň içi gysmaz ýaly oňa dürli kitaplary okap beripdir, soňra özi-de şygry ýazyp başlapdyr. Çoseriň şahsy kitaphanasynda altmyş sany kitaby bar eken. Şol döwürde bu uly baýlyk hasaplanypdyr, sebäbi kitaplaryň bahasy örän gymmat eken. Onuň kitaphanasynda Wergiliý, Bokkaçço, Stasiý, Lukian, Owidiý, Dante ýaly şahyrlaryň eserleri bolupdyr.

1370-nji ýyllarda korolyň tabşyrygy bilen Çoser Fransiýada we Italiýada jogapkärli we gizlin diplomatik ýumuşlary ýerine ýetiripdir. Çoseriň 1373-nji we 1378-nji ýyllarda Italiýada bolmagy onuň dünýägaraýşyna güýçli täsir edip, onuň gözýetimini giňeldýär. Ol Italiýanyň Dante, Petrarka we Bokkaçço ýaly şahyrlarynyň eserleri bilen ýakyndan tansypdyr. Bu şahyrlaryň eserleri Çoseriň döredijiligine güýçli täsir edipdir we onuň eserlerinde duýarlykly yz galdyrypdyr.

Köşkde bitiren hyzmatlary üçin Çoser ilki London gümrükhanasynda gözegçi bolup, soňra parlamentiň agzalygyna saýlanypdyr, ýöne onuň parlamentdäki çykyşlaryny patyşa Riçard II halamandyr we Çoser bu işi goýmaly bolupdyr.

1389-njy ýylda Çoser patyşanyň ymaratlaryny abatlaýyş işlerine gözegçi wezipesine bellendir.

Çoser ömrüniň soňunda garyplykda ýaşapdyr we bergä batypdyr, ýöne aradan çykmagyndan birnäçe aý öň köşkden uly kömek puluny alypdyr.

Çoseriň döredijiliginiň irki döwründe şahyr fransuz edebiýatyna öýkünip, söýgi temasynda degişli goşgular we poemalar ýazýar. Şeýle-de Owidiniň eserlerini iňlis diline terjime edýär. Çoser orta asyrlaryň latyn we fransuz dilinde ýazylan edebiýatyny örän gowy bilipdir. Soňra ol italýan edebiýatyny-da içgin öwrenýär. Çoser «*Gertsoginýanyň kitaby*» (1369 ý.), «*Şöhrat öýi*» (1381 ý.), «*Guşlaryň mejlisi*» (1381-1382 ý.), «*Troil we Krizeida*» (1385 ý.), «*Gowy aýallar barada kitap*» (1387 ý.) ýaly eserleri ýazypdyr.

Olaryň içinde Çoseriň «*Kenterberi hekaýalary*» (1387-1400 ý.) atly poemasy iňlis edebiýatynda täze sahypany açýar.

Çoseriň «*Kenterberi hekaýalary*» poemasy ýigrimi iki hekaýadan durýar, sebäbi şahyr bu eseri doly gutaryp ýetişmändir. Bu poemada bahar paslynda 29 sany zyýaratçylar topary Londonyň eteginde ýerleşen Sautwark diýen ýerde «*Tabard*» atly myhmanhanada Kenterberi şäherinde ýerleşen Keramatly Tomas Beketiň mazaryna zyýarata gitmek üçin ýygnaýarlar. Londondan ol şähre barmak üçin bir gün ulagly ýol geçmeli eken, ýöne ýolda garakçylara, talaňçylara duçar bolmazlyk üçin adamlar ilki Sautwarkyň bir myhmanhanasynda gi-

Zyýaratçylar Kenterberide. XV asyr iňlis golyzmasyndan

jäni geçirip, soň irden ýola düşüpdirler. Ine, şeýle bir zyýarat barada Çoser gürrüň berýär.

Myhmanhananyň hojaýyny zyýaratçylary ýola taýýarlap, her bir zyýaratça ýolda içgysmazlyk üçin gidişin iki, gaýdyşyn iki sany hekaýa gürrüň bermegi teklip edýär. Bu teklibi ähli zyýaratçylar makkullaýarlar. Myhmanhananyň hojaýyny özi hem ýolagçylara goşulyp kazy bolmak isleýär.

Şeýlelikde, Çoseriň eseri jemi 120 sany hekaýany öz içine almaly eken, ýöne şahyr poemanyň diňe 24 sany hekaýasyny ýazyp ýetişipdir.

...Ertesi irden ýolagçylar ýola düşýärler we ýolboýy her kim öz gezeginde bir gyzykly hekaýa gürrüň berýär.

Çoseriň bu poemasy goşgy bilen ýazylan şadyýan gülkünç sahnalardan, hereketlerden doly komediýany ýadyňa salýar. Poemada Kenterberi şäherine barýan zyýaratçylaryň ýolboýy gürrüň berýän wakalary eseriň gahrymanlarynyň hereketi bilen sazlaşyp, söýgi taryhyny gürrüň berýän goşgy bilen ýazylan bir hekaýat-nowella beýlekini

çalyşýar. Tabard myhmanhanasynyň hojaýyny Garri Beýliniň zyýaratçylara goşulyp gitmegi, onuň gürrüň berijileri ugrukdyrmagy, olaryň gürrüňlerine baha bermegi, poemanyň sýžetini birikdirýär we eseriň wakalarynyň okgunly bolmagyna kömek edýär.

Eseriň birinji gürrüňi, ýagny hekaýasy orta asyrlarda meşhur bolan Palamon we Arsita baradaky söýgi taryhyny beýan edýär. Bu sýžeti Çoser Bokkaççonyň «Tezeida» atly poemasyndan alypdyr. Bu nowella «Rysaryň gürrüňi» diýip atlandyrylýar.

Ýolagçylar ýola ugramazdan öňürti kimiň ilkinji bolup gürrüňe başlamalydygy barada bije atyşanlarynda, rysaryň bijesi çykýar. Ol howlukman gürrüňe başlaýar: «Bir wagtlar gadym döwürlerde Afina Tezeý atly patyşa ýaşapdyr. Ol köp ýeňişleri bilen uly şan-şöh-rata eýe bolupdyr. Ol Skifiýa diýen ýurdy boýun egdirip, onuň Ippolita atly zenan patyşasy bilen nikalaşyp, ony we onuň Emiliýa atly gyz doganyny öz ýurduna alyp gaýdýar. Gaýdyp gelenden soň fiwaly aýallaryň arz etmegi bilen Tezeý Fiwanyň zalym patyşasy Kreon bilen söweşip ony ýeňýär we şol söweşde iki patyşanyň aýal doganlarynyň ogullary bolan Arsi-ta we Palamon atly iki rysary ýesir alýar. Tezeý bu rysarlary ömürlik türmede tussaglykda saklamaly diýip buýruk berýär. Türmede oturan bu rysarlar türmäniň penjiresiniň ýanyndaky her gün gezelenç edýän gözeli Emiliýany görüp, oňa aşyk bolýarlar.

Bir gün Tezeýiň ýanyna Fiwadan myhmançylyga gelen Perita atly batyr gersog¹ öz dosty Arsitanyň türmede oturanyny bilip, Tezeýden haýyş edip, ony türmeden boşadýar.

¹ Gersog – Ýewropada, Angliýada bir welaýatyň hökümdary, mirasdüşer begzada.

Ýöne ony boşatmanka Tezeý Arsitanyň önünde şeýle şert goýýar. Eger-de ol Tezeýiň ýurduna gaýdyp gelse, ol ölüm jezasyna höküm edilmeli.

Azatlyga çykan Arsitanyň indi türmede oturan Palamona gözi gidýär, sebäbi Palamon her gün penjireden owadan Emiliýany görüp biljek, emma Arsita bolsa ol gözeli görmekden mahrum bolýar. Şol sebäpli ol Tezeýiň goýan şertini bozup, gizlin ýagdaýda onuň ýurduna dolanyp gelýär. . .

Iki rysaryň ölümündenem gorkman Emiliýa üçin göreşmekleri bu hekaýanyň esasy mazmunyny düzýär.

Bu eserde ynsan söýgüsiniň ähli kanunlardan beýikligi nygtalýar:

Bilýän bolsaň diýipdir bir akyldar:
«Söýgüliler üçin nirde kanun bar?»
Ähli kanunlardan söýgi güýçlüdir,
Barça kanunlaram söýgä borçludyr,
Islendik kanundyr, kadadyr-karar,
Söýginiň ýanynda hiç zatça bolar. ¹

Rysaryň gürrüňinden soň degirmençi Oksfordda ýaşap geçen bir garry agaç ussasynyň sallah galyp, soň bir ýaşajyk gyza öýlenip, aýalyny gabanyp öýden çykarman saklaýşy we ol gyza bir talybyň we ruhany ýigidiň aşyk boluşlary barada gyzykly gürrüň berýär. Agaç ussasynyň ýaş aýalyna aşyk bolan bu ýigitleriň gülkünç ýagdaýlarda bolup geçen başdan geçirmeleri ýönekeý halkyň diline mahsus bolan sözler, nakyllar, hatda gödek degişmeler bilen utgaşdyrylyp gürrüň berilýär. Şol bir halatda şahyr maşgala gurmak, öýlenmek meselesine akyllý-başly çemeleşmelidigini nygtap, Katon atly bir akyldaryň bu barada aýdan sözlerini ýatlaýar:

Katony² okamandyr gabanjaň bu sada,
Onuň şu ýazanyn salmandyr ýada,

¹ *Джеффри Чосер. Кентерберийские рассказы. М., 1988, стр. 60* (Terjime eden Romanguly Mustakow).

² Katon – Mark Portsiý Katon (b. e. öň 234–149 ý.) Rim konsuly, özüniň gadymy rim dăp-dessurlaryna, ideallaryna wepalylygy bilen tapawutlanypdyr.

«Her kişi öýlensin deňi-duşuna,
Her kes jübüt bolsun bakyp ýaşyna»¹.

Bu poemada söýgi, dostluk, biwepalyk, ulumsylyk, açgözlük ýaly temalar beýan edilýär. Eserde iňlis halkynyň şol döwürdäki durmuş sahnalary giňişleýin suratlandyrylýar.

Öz temalary we şygyr formalary boýunça bu poema orta asyr edebiýaty bilen baglanyşykly bolsa-da, onda suratlandyrylýan wakalaryň realizmi iňlis jemgyýetiniň durmuşynyň kinaýa, tankydy nukdaý-nazardan suratlandyrylmagy iňlis edebiýatynda Tazededen Döreýiş döwrüniň alamatlarynyň peýda bolandygyna güwä geçýär.

Tomas Mor
(1478–1535 ý.)

Iňlis gumanistik edebiýatynyň görnükli wekili Tomas Mor Londonda baý bolmadyk söwdağär maşgalasynda eneden dogulýar. Entek mekdepde okaýarka Tomas Mor latyn dilini örän gowy bilipdir. Tomas Moruň zehinli okuwçydygyny görüp, kardinal² Jon Morton ony öýüne terbiyelemäge alypdyr. Mor on baş ýaşyna ýetende ony Oksford uniwersitetine beripdir. Şol döwürde Oksford öňdebaryjy gumanistleriň merkezi bolupdyr. Uniwersiteti gutarandan soň Mor edebiýat bilen meşgullanmagyny dowam edýär.

1504-nji ýylda Mor parlamente saýlanýar. Ol parlamentde özüniň batyrgaý teklipleri bilen meşhurlyk gazanypdyr. Şol döwürde italýan gumanisti Piko della Mirandolanyň eserlerini iňlis diline terjime edipdir. Iňlis we latyn dillerinde tankydy häsiýetli eserler ýazypdyr, grek şahyrlarynyň eserlerini terjime edipdir.

¹ Джеффри Чосер. Кентерберийские рассказы. М., 1988, стр. 113 (Terjime eden Romanguly Mustakow).

² Kardinal – hristian dininde ýokary ruhanylyk derejesi, Rim papasynyň ýakyn kömekçisi.

Genrih VIII-niň tagta çykmagy bilen Tomas Mor çalt ýokary wezipelere çekilipdir. 1529-njy ýylda ol lord-kansler¹ wezipesini alypdyr. Tomas Mor korol Genrih VIII (1509 ý.) gumanistlere howandarlyk eder öýdüp, uly umyt bildiripdir. Genrih VIII Tomas Moruň umytlaryny puja çykarypdyr. Ol örän bilimli, başarjaň hökümdar bolsa-da, özüniň rehimsiz zalymlygy bilen meşhur bolupdyr. Din meselelerinde korola garşy çykan hem-de korolyň aýaly Ýekaterina Aragonly bilen nikasyny bozmagyny bikanun diýip hasaplan, şeýle-de lord-kansler wezipesinden ýüz öwren Tomas Mory patyşa ölüm jezasyna höküm edýär.

Tomas Moruň köp sanly eserleriniň içinde onuň dünýä belli «*Utopiýa*» (1516 ý.) atly filosofik mazmunly powesti dünýä derejesinde meşhurlyk gazanýar.

«Utopiýa» sözi grek sözlerinden düzülip, ol «bolmadyk ýer» diýmekligi aňladýar. Bu sözi Moruň özi oýlap tapypdyr.

Mor öz kitabynda Antwerpen şäherinde hamana florensiýaly meşhur deňizçi Amerigo Wespuççiniň Rafael Gitlodeý diýen bir ýoldaşy bilen duşuşandygyny we onuň täsin ýurtlarda, şol sanda Utopiýa diýen bir adada bolanda gören-eşiden zatlary barada beren gürrüňleriniň esasynda «Utopiýa» kitabyňy ýazandygyny nygtaýar.

«Utopiýa» kitaby Tomas Moruň Gitlodeý bilen eden gürrüňlerinden durýar. Ýöne Mor bu kitapda özüniň hyýaly göz önüne getirýän, arzuw edýän täze jemgyýetiniň gurluşy baradaky öz pikirlerini Gitlodeýiň dili bilen aýdýar.

Eserde gürrüň berlişine görä, Utopiýa adasyna Utop atly patyşanyň ady dakylpdyr. Bu patyşa bir wagtlar bu ada bir topar wagşy we gödek adamlary getiripdir. Ol ýarym ada ön gury ýer bilen birigýän eken, soň patyşa Utop onuň daşyny gazdyryp, şol ýarym adany deňiz bilen gurşapdyr. Şondan soň ol adany daşary ýurt basybalyjylaryndan goramak ýeňil bolupdyr. Utop öz adamlaryny gowy terbiýeläpdir. Olaryň hemmesi zähmet çekipdirler. Adanyň ýörite gullukçylary, ýagny *sifograntlar* hiç kimiň bikär oturmazlygyna gözegçilik edipdirler. Emma adamlaryň zähmeti agyr we surnukdyryjy bolman, olar günde alty sagat: irden üç sagat, öýlän üç sagat işläpdirler. Utopiýada elli dört şäher bolup, hiç bir şäher öz çäginä giňeltjek bolmandyr.

¹ Lord-kansler – parlamentde lordlar palatasynyň prezidenti.

Adamlaryň hemmesi çagalykdan ekin meýdanlarynda, oba hojalygynda işlemäge borçly edilipdir. Her adam öz tebigy ukyplaryna görä hünär saýlapdyr.

Kitabyň birinji babynda Tomas Mor Korol Genrih VIII-niň ýumşy boýunça Flandriýa gidende, Gitlodeý bilen duşuşygyny şeýle beýan edýär: «Men bir gezek Bibimerýem ybadathanasynda ybadatda boldum. Ol ýerde adam köpdi. Ybadat gutarypdy we men myhmanhana gaýdyp gitmekçi bolanymda tötänleýin Pýotryň ýaşı gartaşan, ýüzi güne ýanan, uly sakgally, ýapynjasy egninden geleňsiz asylyp duran bir daşary ýurtly bilen gepleşip duranyny gördüm»¹ diýip, Mor öz eserine dokumental häsiýet berip, ony syýahatçylyk ýazgylaryna meňzedip beýan edýär.

Şol ýerde Moruň dosty Pýotr Egidiý şol nätanyş adamyň Rafael Gitlodeýdigini, onuň dünýäni syýahat edip görmek üçin Amerigo Wespuççi bilen birnäçe gezek syýahatda bolup, köp ýurtlary we gyzykly, täsin zatlary, hadysalary hem-de adamlary görendigini aýdyp, Gitlodeýi Tomas Mor bilen tanyşdyrýar. Rafael Mora özüniň syýahatlary, wagtynda gören geň-taň wakalary barada jikme-jik gürrüň berýär.

«Utopiýa» eseri Moruň Gitlodeý bilen eden gürrüňlerinden durýar. Mor ätiýaçlyk bilen bu kitapda özüniň aýdýan pikirlerini Gitlodeýiň dilinden aýdýar.

Kitabyň birinji bölüminde Gitlodeý öz döwrüniň jemgyýetçilik gurluşyny tankytlaýar. Alnyp barylýan uruşlary ýazgarýar. Uruşdan adamlaryň köpüsiniň maýyp bolup gelýändigini we işsiz galyp, garyplyga düşýändigini nygtaýar. Şol döwürde Angliýada şäherler ulalyp, ýüň mata dokaýan fabrikleriň köpelmegi goýundarçylygyň ösmegine getirýär. Netijede, oba ýerleriniň ekin meýdanlary goýun bakylýan öri meýdanlaryna öwrülipdir we daýhanlar obalaryny taşlap, şähere göçüp gitmeli bolupdyrlar. Bu hadysany ýazgaryp, Mor Gitlodeýiň dilinden: «Adatça, şeýle az iýýän siziň goýunlaryňyz indi şeýle bir horan bolupdyrlar, olar hatda adamlary hem iýýärler, meýdanlary, öýleri, şäherleri boşadyp tozdurýarlar» diýip, bu hadysany ýaz-

¹ *Томас Мор. Утопия. М., 1978, стр. 118-119.*

garýar. Şeýle tankydy häsiýetli gürrüňlerden soň Gitlodeý Utopiýa adasyndaky döwletň jemgyýetçilik gurluşy barada gürrüň berýär.

Bu eser orta asyrlarda meşhur bolan ajaýyp döwlet «ýerdäki behiş» ýa-da «lezzetli adalar» baradaky rowaýatlar bilen baglanyşyklydyr. Ýöne Mor ol rowaýatlary has baýlaşdyryp jemgyýetde ähli adamlaryň zähmet çekip ýaşamalydygyny, adamlaryň pula kowalaşmaly dälidigini, olaryň deň hukukly bolmalydyklaryny we ş. m. pikirleri Utopiýa adasyndaky döwletň gurluşy baradaky gürrüňleriň üsti bilen beýan edýär.

Kristofer Marlo (1564–1593 ý.)

Kristofer Marlo Şekspirden öň meşhur bolan iň bir zehinli dramaturg garyp köwüş tikijiniň maşgalasynda Kenterberi şäherinde 1564-nji ýylda eneden dogulýar. Dostlarynyň we tanyşlarynyň kömegi bilen Marlo Kembrij uniwersitetine okuwa girýär. Uniwersiteti gutaryp, Marlo ilki bakalawr, soň magistr derejelerini alýar. Okuwy gutarandan soň teatr sungaty bilen gyzyklanýar, birnäçe wagt lap aktýor bolup teatrda işläpdir diýip hem çak edilýär. 1584-nji ýylda Kristofer Marlo Londona gidýär. Londonda Marlo döredijilik işi bilen meşgullanýar, edebiýat toparlaryna gatnaşýar we örän tiz wagtdan erkin pikirli we ateistik garaýyşly adam hökmünde tanalýar.

1593-nji ýylda Marlo Londonyň bir tawernasynda¹ syrly ýagdaýda öldürilipdir. Häzirki döwrüň edebiýatçy alymlary Marlonyň ölümni polisiýa syýasy sebäplere görä gizlin gurandyr diýip çen edýärler.

Angliýanyň puritan dini toparlary «hudaýsyz» ýaş ýigidiň ölumi baradaky habary şatlyk bilen garşylapdyrlar.

Kristofer Marlonyň eserlerinde onuň materialistik we gumanistik garaýyşlary ýüze çykýar. Marlonyň tragediýalarynda güýçli şahsyýetiň gahrymançylykly keşpleri döredilýär.

¹ Tawerna – garbanyşhana, nahar we spirtli içgiler satylýan kafe.

Marlonyň «*Beýik Teýmirleň*» (1587ý.) atly ilkinji pýesasynda XIV asyrdaky Orta Aziýada ýaşap geçen Teýmirleňiň (Tamerlanyň) durmuşy görkezilýär. Marlo pýesada Teýmirleňiň çopan bolup işläň döwründen başlap, tä Gündogar ýurtlarynyň aglabasynyna hökümdar bolup, aradan çykan döwrüne çenli görkezýär.

Elbetde, Marlonyň suratlandyryň Teýmirleňi hakyky taryhda ýaşap geçen Teýmirleň bilen deň gelmeýär, ýöne dramaturg Teýmirleňiň keşbiniň üsti bilen adamyň akylynyň güýji, zehini, beýik ruhy bilen köp işleri amala aşyryp biljekdigini nygtaýar.

Marlo Doktor Faust baradaky rowaýaty drama görnüşinde beýan eden ilkinji ýazyjydyr. Onuň «*Doktor Faustyň pajygaly durmuşynyň taryhy we ölümi*» (1588–1589 ý.) pýesasy Faust baradaky halk rowaýatynyň filosofik we ahlak many-mazmunyny üýtgedýär.

Marlonyň suratlandyryň Fausty Teýmirleň ýaly güýçli, akyllý şahsyýet hökmünde görkezilýär, ol bilim, ynsan bagty we häkimiýet üçin janyňy şeýtana satýar. Mefistofel (şeýtan) bilen şertnama ony «dünýä hökümdar» edip, ummasyz baýlyk we çäksiz güýç-kuwwat bermeli. Bu zatlary Faust diňe bir özi üçin däl-de, halk üçin uniwersitetler açyp, öz Watanynyň harby kuwwatyny artdyrmak üçin edýär.

Kristofer Marlonyň «*Maltaý Ýewrey*» (1589ý.) atly pýesasynda italýan ýazyjysy Jowanni Fýorentinonyň nowellasyndan alnan wakany beýan edýär. Eserde wakalar Malta adasynda bolup geçýär. Adada höküm sürýän rysarlar Warawwa atly bir baý adamyň emlägini alyp, türklere salgyt töleýärler. Şonuň üçin Warawwa muňa gahar edip hristianlara garşy göreşýär we olardan ar alýar.

Marlonyň «*Edward II*» (1592–1593ý.) atly taryhy hronikasy iňlis koroly Edward II-niň (1307–1327 ý.) häkimiýet üçin göreşini suratlandyryar. Edward köp kynçylyklara duçar bolup, soň güýçli we mert adama öwrülýär.

Marlonyň döredijiligi Wilýam Şekspiriň we beýleki iňlis dramaturglaryň döredijiligine güýçli täsir edipdir.

Şekspiriň «Riçard III», «Wenesiýaly söwdagär» ýaly pýesalary Kristofer Marlonyň täsiri bilen ýazylypdyr.

Wilýam Şekspir (1564–1616 ý.)

Şekspiriň eserleri dünýäde iň köp okalýan eserleriň hataryna girýär we dürli dillere terjime edilip, dünýäniň iň meşhur teatrlarynda sahnalaşdyrylýar.

Wilýam Şekspiriň eserleri geçen asyryň 50-nji ýyllaryndan bäri terjime edilip, türkmen teatrlarynyň sahnalarynda hem görkezilýär. Aman Gulmämmedowyň Otellosy ýa-da Liza Garaýewanyň Julýettasy diňe bir türkmen tomaşaçylarynyň arasynda meşhur bolman, eýsem Moskwanyň teatrlarynda-da gözkezişendigi guwandyrýjy hadysalaryň biri bolup durýar.

Wilýam Şekspiriň eserleriniň şeýle özüne çekijiligine, olaryň özboluşly ynsanperwerlik ruhuna düşünmek üçin ilki bilen onuň ýaşan döwri barada gysgaça maglumat bermek zerur.

Şekspiriň ýaşan döwri Günbatar Ýewropada Täzeden Döreýiş döwri diýip atlandyrylypdyr. Sebäbi bu döwürde täze söwda ýollarynyň açylmagy, täze geografik açyşlaryň amala aşyrylmagy, hünärmentçiligiň, sungatyň we ylmyň ösmegi adamlaryň aňynda-da uly ruhy galkynyşyň döremegine getiripdir.

Bazar ykdysadyýetiniň, ýagny haryt-pul gatnaşyklarynyň barha rowaçlanmagy öňki feodal, ýarym gulçulyk jemgyýetiniň yzagalak köne düşüňjelerine uly zarba urýar. Jemgyýeti ruhy tabynlykda saklamak isleýän buthananyň täsirini gowşadýar.

Öňki antik, ýagny gadym döwrüň grek we rim edebiýatynyň ynsan durmuşyny, ynsan gözelligini wasp edýän eserleri ýewropa dillerine terjime edilýär. Gomeriň, Eshiliň, Aristofanyň, Sofoklyň, Ewripidiň, Gorasiniň we beýleki görnükli şahyrlaryň eserlerini nusga edinip, ýazyjylar we şahyrlar ynsan gözelligini wasp edýärler. Ine, şonuň üçin bu döwre Dikeldiş ýa-da Täzeden Döreýiş döwri diýip at beripdirler.

Täzeden Döreyiş döwri XIV–XVI asyrlary öz içine alýar. Şol döwürde Italiýada Dante Aligýeri, Petrarka, Bokkaçço ýaly ýazyjy-şahyrlar, Leonardo da Winçi, Mikelanželo ýaly hudožnikler öz ajaýyp eserlerini döredipdirler. Fransiýada Fransua Rable, Ispaniýada Serwantes, Lope de Wega, Angliýada Çoser, Tomas Mor, Marlo, Şekspir ýaly ýazyjylar, şahyrlar öz eserlerinde ynsan gözelligini, onuň durmuşynyň iň wajyp meselelerini gözkezipdirler. Ine, şol sebäpli Täzeden Döreyiş döwriňiň ýazyjylaryna *gumanistler* diýip at beripdirler. Latynça «Humanitas» adamkärçilik, ynsanperwerlik diýmegi aňladýar.

Wilýam Şekspiriň eserlerinde Täzeden Döreyiş döwriňiň iň wajyp meseleleri öz beýanyny tapypdyr.

Wilýam Şekspiriň geçen durmuş ýoly örän gyzykly we entegem ol syrlaryň köpüsiniň üsti açylan gelyär. Sebäbi Şekspiriň durmuşy baradaky resminamalaryň, maglumatlaryň wagtyň geçmegi bilen ýitip azalmagy onuň döredijiligi barada dürli pikirleriň döremegine getiripdir.

Bar bolan takyk maglumatlara görä, Şekspir 1564-nji ýylyň 23-nji aprelinde Eýwon derýasynyň boýundaky Stretford şäherinde Jon Şekspir atly fermeriň maşgalasynda eneden doglupdyr. Tokaýlara bürenip oturan Stretford şäherjiginde gadymdan bari erkin ýaşan fermerler diňe bir daýhançylyk bilen meşgullanman, eýsem olar batyr esgerler hökmünde-de özlelerini tanadypdyrlar. Megerem, şoňa görä «Şekspir» ady «naýzasyny bulaýlaýan, çeneýän» diýmegi aňladýandyр.

Wilýam Şekspiriň kakasy Jon Şekspir hünärmentçilik we söwda bilen meşgullanypdyr. Ol deriden ellik tikip satypdyr. Umuman, deri söwdasy bilen meşgullanypdyr. Şäher ýaşajjylarynyň arasynda onuň abraýy uly bolup, ol belli bir döwürlerde şäher häkimliginiň agzasy, hatda häkim wezipesine-de saýlanypdyr.

Wilýam Şekspir uly maşgalada önüp ösüpdur. Ol öz doganlarynyň içinde iň ulusy bolup, okuwdan boş wagtlyr kakasyna kömekleşipdir. Wilýam Stretford şäheriniň grammatik mekdebinde okapdyr. Grammatik mekdepde köp dersler latyn dilinde bolup, çagalar gadymy grek we rim ýazyjylarynyň, şahyrlarynyň eserlerini öwrenipdirler.

Wilýam Şekspir aw awlamagy gowy görýän eken. Ine, şol döwürde Tomas Lýusi diýen bir adamyň tokaýynda bir suguny atanlygy üçin oňa örän gazaply jeza berýärler, ony gamçylap urýarlar. Soňra şeýle baý we täsirli adam bilen jetleşen Wilýam Stretford şäherini taşlap, Londona gidýär. Londonda Şekspir öz obadaşy agaç ussasy Berbej tarapyndan gurlan teatra işe girýär. Şekspir ilkbada oýun görmäge gelen jentlmenleriň¹ atlaryna serediji bolupdyr. Ýöne soňra Şekspiriň köp kitaplary okandygyny bilýän aktýorlar käbir oýunlara düzediş bermek işini oňa tabşyrypdyrlar. Şeýdip Şekspir döredijilik işi bilen ýakyndan tanyşýar we tejribe toplaýar.

1590-njy ýyllarda Şekspiriň maddy üpjünçilik ýagdaýy gowulaşýar, ady meşhur bolup başlaýar. Ol Londondan käte öz dogduk mekanyna dolanyp barýar. Gowy öý satyn alýar. Aýaly, çagalary Stretfortda ýaşaýar. Şeýlelik bilen Şekspir teatr durmuşy bilen berk ysnyşýar. Ol adatça patyşalaryň rollaryny oýnapdyr. Şol döwürde aktýor özüne ynanylan roly gowy oýnap bilmese, ökde bolmasa oňa patyşanyň roluny ynanmaýan ekenler.

Bir gezek korolewa Ýelizaweta oýun gidip durka bilgeşleýin sahna elligini gaçyrýar. Ol oýnuň gidişini üýtgetmek üçin şeýdipdir. Patyşanyň elligini ýerden götermezlik jenaýat hasaplanýar eken. Sahnada patyşanyň roluny oýnap duran Şekspir özüniň ýanyndaky «köşk adamlarynyň» birine:

«Bar, meniň uýamyň elligini göter» diýipdir.

Teatryň şertli oýnuna düşünýän korolewa Ýelizaweta Şekspiriň özüne «uýam» diýenini birjigem gaty görmändir.

1599-njy ýylda täze «Globus» atly teatr açylýar. Şol döwürde ol Londonda iň uly teatr bolup, oňa 2 müň tomaşaçy ýerleşýän eken. Şekspir ol teatryň paýdary we direktory bolupdyr. Teatryň iň gowy tragik keşplerini meşhur aktýor Riçard Berbej oýnapdyr. Şol teatrida gözkeziýän oýunlaryň, ýagny komediýalaryň we tragediýalaryň köpüsini Wilýam Şekspir ýazypdyr.

¹ Jentlmen – ýokary gatлага degişli, mülkli adam.

Şekspiriň döredijiligini, esasan, onuň sonetleri, taryhy mazmunly hronikalary, komediýalary we tragediýalary düzýär.

Şekspiriň döredijiligini şertli halda üç döwre bölmek mümkin. Onuň döredijiliginiň şeýle bölünmegine Angliýanyň durmuşynda bolup geçen dürli taryhy wakalar täsir edipdir.

Şekspiriň döredijiliginiň birinji döwri, 1590-njy ýyllardan tä 1600-njy ýyllary öz içine alýar. Bu döwürde Şekspir, esasan, şadyýan mazmunly komediýalar ýazypdyr. Ýöne şol bir wagtda «*Riçard III*» (1592ý.), «*Riçard II*» (1595ý.), «*Genrih IV*» (1597ý.), «*Genrih V*» (1599ý.) ýaly taryhy hronikalarda patyşalaryň taryhyny yzarlap, ýurduň gülläp ösmegi üçin patyşanyň nähili bolmalydygyny görkezýär. Taryhy geçmişi görkezmek bilen Şekspir öz döwrüniň möhüm meseleleriniň çözgütlerini gözleýär.

1590–1600-njy ýyllarda ýazylan komediýalarynda Şekspir Täzeden Döreýiş döwrüniň ruhubelent ideýalaryny beýan edýär. Angliýanyň gazanýan ýeňişleri, özara feodal dawalarynyň ýatyrylmagy, ýurduň çalt ykdysady ösüşi «*Nadaranyň nogtalanýşy*» (1593 ý.), «*Yşkyň nähak azaplary*» (1594 ý.), «*Tomus gijesindeki uky*» (1595 ý.), «*Wenesiýaly söwdagär*» (1596 ý.), «*Hiç zat ýok ýerinde goh turuzmak*» (1598 ý.), «*Bu size nähili ýaraýar*» (1599 ý.), «*On ikinji gije*» (1600 ý.) ýaly ajaýyp komediýalaryň döremegine sebäp bolupdyr. Bu komediýalaryň mazmuny ynsan durmuşynyň dürli meselelerini görkezýär. Adamyň tebigatyna mahsus bolan duýgular beýan edilip, söýginiň üstün güýji görkezilýär. Şu döwre degişli «*Romeo we Julýetta*» (1605 ý.) atly tragediýasy-da özüniň tragiki mazmunly bolmagyna garamazdan, söýginiň köne feodal maşgala gatnaşyklaryndan rüstem gelşini görkezýär.

Şekspiriň döredijiliginiň ikinji döwründe, ýagny 1601–1608-nji ýyllarda Täzeden Döreýiş döwrüniň kölegeli taraplary has aýdyň ýüze çykyp başlaýar. Haryt-pul, söwda-satyk, buržuaz jemgyýetine ynamly aýak basan Angliýada dokma, ýüň önümleriniň güýçli depginde öndürilmegi, şäherlerde fabrikleriň köpelip, obalaryň ekin meýdanlarynyň goýun bakylyan öri meýdanlaryna öwrülmegi,

daýhanlaryň tozmagyna, garyplaşmagyna getirýär. Ikinji tarapdan, köşkde bolup geçýän gazaply göreş, ýowuz wakalar Täzeden Döreýiş döwrüniň ruhubelentligine uly zarba urýar. Feodalizmiň köne, çüýrük kanunlarynyň, düzgünleriniň, kökleriniň entek örän çuňdugyna, onuň öz köklerini nadanlykdan iýmitlendirýändigine göz ýetiren Wilýam Şekspir özüniň meşhur tragediýalaryny ýazýar.

Şu döwürde ol özüniň örän kämil, ajaýyp we pelsepewi pikirler-e ýugrulan «*Gamlet*» (1601 ý.), «*Otello*» (1604 ý.), «*Korol Lir*» (1605 ý.), «*Makbet*» (1606 ý.) ýaly tragediýalaryny döredýär.

Bu tragediýalar Şekspirden öň döredilen rowaýatlaryň, sýužetleriň esasynda ýazyланam bolsa, Şekspir ol sýužetleri has baýlaşdyrýar we olaryň ynsanperwerlik ideýalaryny öňkünden çuňlaşdyryp, olara Täzeden Döreýiş döwrüniň öňdebaryjy pikirlerini we ruhuny siňdirýär. Adamlara jemgyýetiň in wawaly meseleleri, ýagşylygyň we ýamanlygyň özara göreşi göýä okuw kitabyndaky ýaly görkezilýär. Sebäbi bu döwürde Şekspir adamlaryň aňyny, olaryň ruhuny täzelemek üçin jemgyýetiň agyryly tragik nokatlaryny, düwünlerini öz eserlerinde açyp görkezýär.

Şekspiriň döredijiliginiň üçünji döwri 1609–1613-nji ýyllary öz içine alýar. Bu ýyllarda döredilen eserlerde Şekspiriň eserleriniň pelsepewi mazmuny çuňlaşýar. Onuň «Simbelin» (1610 ý.), «Gyş ertekisi» (1611 ý.), «Tupan» (1612 ý.) ýaly eserleri sapak beriji ertekä çalym edýär. Olarda romantizme mahsus häsiýetler peýda bolýar. Olar XIX asyrdan iňlis edebiýatynda romantizm akymynyň döremegine-de belli bir derejede öz täsirini ýetirýär.

XVII asyryň başynda bolup geçen syýasy wakalar, patyşa Ýelizawetanyň aradan çykmagy we «Globus» teatrynyň howandarsyz galmagy, Londonda teatrlaryň ýapylyp başlanmagy hem-de Şekspiriň kakasynyň, oglunyň we kiçi doganynyň aradan çykmagy, 1612-nji ýylda Şekspiriň öz dogduk mekany Stretford şäherine hemişelik gaýdyp barmaga mejbur edýär.

Şol ýerde-de Şekspir özüniň doglan güni 1616-njy ýylyň 23-nji aprelinde 52 ýaşynda aradan çykýar.

Şekspiriň sonetleri.

Şekspir diňe bir zehinli dramaturg bolman, ol ajaýyp ussat şahyr hökmünde-de tanalýar. Ol ýaş wagtlary, ýagny 1592–1598-nji ýyllarda liriki goşgular (sonetler) we poemalar ýazypdyr. Şekspiriň sonetleri¹ ilkinji gezek 1609-njy

W. Şekspiriň Stretfort-on-Eýwon şäherindäki öý muzeýi

ýylda çap edilýär. Alymlaryň çen etmeklerine görä, ol bu sonetleri graf Sautgemptona bagyşlapdyr. Täzedən Döreyiş döwründe inlis edebiýatynda italýan edebiýatynyň täsiri bilen dörän sonet žanry örän meşhur bolupdyr. Şekspir Petrarkanyň we beýleki italýan şahyrlarynyň sonetlerinden nusga alypdyr. Şekspiriň 154 soneti saklanyp galypdyr. Onuň 126 soneti dostuna we 28 soneti gara saçly söýgülisine bagyşlanypdyr. Şekspiriň sonetlerinde söýgi, zenan gözelligi ýaly temalar örän çeper beýan edilýär. Şahyr zenan gözelligini Angliýanyň gözel tebigatynyň, üýtgäp durýan ýakymly güneşli ýaz howasynyň keşpleriniň, hadysalarynyň üsti bilen wasp edýär:

Deňäýinmi seni ýazyň gününe,
Sen ondan zyýada has-da mylaýym,
Ýel ýowuz daraýar maýyň gülüne,
Gysga möhlet berýär ýaza Hudaýym.

Käte gyzgyn bakýar asmanyň gözi,
Wagtal-wagtal solýar oň tylla ýüzi.
Wagt gelse solýandyr her gözel görki,
Bu hem tebigatyň rehimsiz erki.

¹ Sonet – gelip çykyşy boýunça Italiýada dörän 14 setirden durýan kiçi aýdym, goşgy. Ilkinji iki bendi iki umumy kapyýadan we 4 setirden durýar. Soňky iki sany üç setirden durýan bentleri erkin kapyýalaşýar.

Ýöne seniň ýazyň hiç wagt sowulmaz,
Seň gözel görküňem hiç haçan solmaz.
Ajalam üstünde ganatyn gerip,
Wagty gelende-de öwünip bilmez

Adamlar dem alyp, görýärkä gözler,
Gözel görküň seni ölümden gizlär. ¹

Şekspiriň sonetleri orta asyryň ynsan durmuşynyň çäklendiriji kadalaryny ret edip, ynsan duýgularyny, söýgini, zenan gозelligini ynsan durmuşynyň iň ýokary dereje gymmatlyklary hökmünde suratlandyrýar:

Gözleriň ýyldyza deňär ýaly däl,
Dodaklary bolsa lagly-merjen däl.
Açyk gerdenleri ak gar ýaly däl,
Saçlarna-da artyk baha berjek däl.

Ýaňakda Damaskyň bāgöl ysy bar
Diýip, öz göwnümi aldap bilmerin,
Teninde bir öz teniniň ysy bar,
Müşküni saçanok nepis gülleriň.

Üýtgeşik bir kāmelligem tapmarsyň,
Alkymynda, maňlaýynda, ýüzünde,
Asman melekleriň sallanyp barşyn,
Bilemok, meň ýarym dünýäň düzünde.

Gadam urýar, ýalan söz bilen öwlen,
Meleklerden kem däl görmegem, göwnem.²

Şekspiriň sonetlerinde maşgala durmuşy, nesil dowamaty ýaly temalar öz beýanyny tapypdyr. Şeýle sonetleriň birinde şahyr ynsan ömrüniň gysgalygyny nygtap, öz dostuna öýlenmegi maslahat berýär.

¹ Plays and poems of Shakespeare. Leipzig: Bernhard Tauchnitz, 1844, vol. VII, p. 98 (XVIII sonet, Terjime eden R. Mustakow).

² «Gurbansoltan eje», 2007, №7, (Terjime eden Atamyrat Atabaýew).

Sebäbi perzent ynsan durmuşynyň bezegi, ene-atasynyň ömrüniň dowamy bolup durýar. Şahyr käbir sonetlerinde öz döwrüniň adalatsyzlygyny ýazgarýar, päkligiň depelenýändigini, aldawçylaryň, kezzaplaryň şady-horramlykda ýaşaýandyklaryny nygtaýar. Onuň sonetleriniň tematikasy örän baý. Olarda söýgi, dostluk, wepalylyk, dönüklik, ähtiýalanlyk ýaly temalar beýan edilýär we bu sonetlerde ynsanyň içki oý-pikirleri, onuň ruhy dünýäsi açylyp gözkeziýär. Käbir sonetlerde Angliýanyň ajaýyp howasy we gaýtalanmajak ýazyň keşbi söýgi, ynsan duýgulary bilen baglanyşykda suratlandyrylýar. Bu sonetlerde Şekspir özüniň durmuşa bolan filosofiki garaýyşlaryny-da beýan edýär. Onuň pikirine görä, ynsan durmuşynyň çäkliligi ony gorkuzmaly däl, tersine adam durmuşa şadyýan, ruhobelent göz bilen seredip, hemişe ruhy gözlegde bolup, ölümi-de ýeňip ebedi ýaşaýşy, ýagny ýagşy at gazanmagy maslahat berýär:

Janym sen ös, doýgun bolup gerk-gäbe,
Günleň ylgawyndan algyn hazyna paýyň,
Oňat ýaşaýşyň öwrülsin däbe,
Içden baýrak ýaşa, daşdan sypaýy.

Ölümi jylawla pany dünýäde,
Ajäl öler, senem baky galarsyň. ¹

Şekspir öz sonetlerinde adamyň hakyky tolgunmalaryny we oýlanmalaryny, şatlygyny, gaýgy-gamyny çeper we aňsatlyk bilen nakyla, atalar sözüne öwrülip biljek jümlelerde berýär.

Şekspir döredijiliginiň birinji döwründe, oň aýdyp geçişimiz ýaly, özüniň iň gowy komediýalaryny ýazýar. Bu komediýalarda Täzeden Döreýiş döwrüniň şadyýan ruhobelentligi, ýiti wäşiligi bilen bir

¹ Аникин Г. В., Михальская Н. П. История английской литературы. М., 1975, стр. 49 (Terjime eden Romanguly Mustakow).

hatarda ýazyjy öz döwrüniň iň wajyp meselelerini görkezip, çuňňur filosofik pikirleri aýdýar.

«*Nadaranyň nogtalaryşy*» (1594 ý.) diýen komediýada söýgi we maşgala durmuşy ýaly temalar beýan edilýär. Komediýada Baptista Minola atly paduýaly baý dworýanyň Katarina we Býanka atly iki sany ýetişen gyzy bar. Gremio we Gortenzio atly ýigitler onuň kiçi gyzy Býanka söz aýdyjy bolup gelýärler. Emma gyzyň kakasy Baptista:

Haýyş edýän bizar etmäh sinýorlar,¹
Men diýdim – gutardy, bilip goýuň siz,
Durmuşa çykýança gyzlaň ulusy,
Körpe gyzym meniň durmuşa çykmaz,
Başga gürrüň, ynha siziň biriňiz
Meýilli bolsaňyz Katarinama,
Onda näme, işler düzelip gider,
Ikiňizem oňat, belet men size,
Şeýtseňiz, bolaýar gülala-güllük – ²

diýip jogap berýär. Emma ýigitleriň hiç biri onuň bilen «şeýtanam oňuşmaz» diýip, Katarina öýlenmekden boýun gaçyrýarlar.

Komediýada Katarina keçjal, gyňyr, özdiýenli, dili duzly gyz, emma Býanka ýuwaş, hoşgylaw gyz hökmünde suratlandyrylýar. Ony Gortenzio gowy görýär. Çaltrak onuň uly doganyny durmuşa çykaryp, Býanka öýlenmek üçin Weronadan gelen dosty Petruççony Katarina öýlenmäge razy edýär. Petruçço Katarina bilen duşuşanda Katarina ony ilki gödek garşylasa-da, soň ikisiniňem özdiýenli häsiýeti çaknyşyp, «Çekişmäh–bekişmez» diýlişi ýaly, biri-birine ysnyşýarlar we netijede Petruçço Katarina öýlenýär.

¹ Sinýor – Italiýada «jenap» diýmegi aňladýar.

² *Wilýam Şekspir: Nadaranyň nogtalaryşy*. Yşgyň nähak azaby. Aşgabat, 1986, 18 sah.

Şekspir bu komediýada ynsan häsiýetleriniň çaknyşygyny görkezýär. Katarina daşyndan göräýmäge gyňyr, özdiýenli bolsa-da, özi ýaly güýçli, degişgen, erkli häsiýetli ýigide duşup, guzuýyk ýaly onuň yzyna düşýär.

Komediýanyň ahyrynda Baptista Petruçço nebsi agrap:

Haýpym gelýär saňa oglum Petruçço,
Bulaňkydan juda keçjal seň gelniň – ¹

diýende Petruçço:

Beýle dälidir. Häzir subut ederin,
Goý çagyrtsyn her kim öz aýalyny,
Goý kimiňki tabyn bolup ärine,
Ilki çagyrlanda gelse şu ýere,
Alsın jedel edip goýýan pulumyz – ²

diýýär. Netijede, bu jedelde Petruçço ýeňýär, çünki Katarina iň edepli gelin bolup çykýar. Komediýada Şekspir Katarinanyň sözleri bilen är-aýal gatnaşyklarynyň maşgaladaky orny baradaky käbir pikirlerini-de beýan edýär:

Köýdürýär görküňi gaharyň seniň,
Hiç haçan hiç ýerde hiç adamy sen,
Gaharyňa maýyl edip bilmersiň,
Gahar – bagyň gülün dökýän bir ýeldir.
Myrryhy atlansa aýal maşgalaň,
Bulanyk çeşmeden näme parhy bar?
Teşnelikden ölüp barýanam bolsa,
Içmez hiç kim beýle çeşmäň suwundan.
Är – hökümdaryňdyr, janyňdyr seniň. ³

Şekspiriň «*Yşkyň nähak azaplary*» (1594–1595 ý.) diýen komediýasynda Nawarranyň koroly we onuň birnäçe ýakynlary söýgüden

¹ *Wilýam Şekspir*. Nadaranyň nogtalanýşy. Yşgyň nähak azaby. Aşgabat, 1986, 108 sah.

² Görkezilen eser, 108 sah.

³ Görkezilen eser, 113 sah.

ýüz dönderip, filosofiýa bilen meşgullanjak bolýarlar, emma fransuz şazadasynyň we onuň joralarynyň gelmegi olaryň bar meýillerini puja çykarýar, sebäbi olaryň bary gelen ýaş zenanlara aşyk bolýarlar. Bu komediýada Şekspir bir tarapdan orta asyr adamlarynyň tebigy duýgulara kembaha garaýyşlarynyň, inkär ediji meýilleriniň üstünden gülse, ikinjiden şol döwürdäki pähim-paýhaslylygy durmuşdan üzňe bir zat hökmünde göz önüne getirýän garaýyşlara garşy çykýar.

Öz maksatlarynyň nädogrudygyna düşüniپ, komediýanyň soňunda korolyň ýakyn dosty Biron:

Gije-gündiz okamaga äht edip,
Bilim çeşmesinden jyda düşdük biz.
Durmuş diňe bir bilime tabyn däl.
Zenan gözelliginiň bilimin bilmän,
Bilim çeşmesiniň belentligine
Ýetmeris biz, pugta bellän hökümdar —¹

diýip, söýginiň akyly ösdürmäge höwes döredýändigini nygtaýar.

«*Wenesiýaly söwdagär*» (1596ý.) komediýasynda söýgi temasy ýagşylygyň we ýamanlygyň güýçleriniň çaknyşygynyň arasynda has giňişleýin görkezilýär.

Bir tarapdan Antonio we onuň dostlary Bassanio, Portsiýa, Nerissa, Jessika şatlykly durmuşyň gözelligini, dostlugy, päk ýürekliлиги özünde jemleýän keşpler hökmünde görkezilse, söwdagär Şeylok we onuň dostlary pul üçin adamy maýyp etmäge, öldürmäge taýýar garadan gaýtmaz adamlar hökmünde suratlandyrylýar. Antonio baý söwdagärdən üç müň dukat pul karz soranda, Şeylok:

Karz puly gaýtaryp bermeseň welin,
Baglaşan şertimiz berjaý etmeýen,
Seniň bedeniňden islendik ýerin,
Bir funt² etin kesip almaly borun —³

¹ *Wilýam Şekspir*: Nadaranyň nogtalanysy. Yşgyň nähak azaby. Aşgabat, 1986, 184 sah.

² Funt – agram ölçeg birligi, 409,5gr.

³ *Вильям Шекспир*. Избранные произведения. Москва-Ленинград, 1950, стр. 175 (Terjime eden Romanguly Mustakow).

diýip, şeýle şertnama baglaşmagy teklipe edýär. Bu mysalda Şekspir täze ösüp gelyän rehimsiz söwda-satyk, pul gatnaşyklarynyň ýowuz ruhuny görkezýär.

Şu sýužeti ulanyp, Şekspirden öň «Maltaly ýehudy» diýen tragediýany ýazan Kristofer Marlo göwnüne deglen ýehudy Warawwanyň gaharyndan doň ýürek, ar alyjy adama öwrülişini görkezýär. Ol hiç kime rehimdarlyk etmeýär, hatda öz jenaýatlaryny gizlejek bolup, öz gyzyny-da öldürýär. Marlo öz eserinde ýagşylygyň we ýamanlygyň çäklerini yzarlamak bolmaýar. Emma Şekspiriň komediýasynda adamkärçilik, ynsanperwerlik kanunlarynyň buržuaz, söwda «kanunlaryndan» ýokarydygy görkezilýär. Kazyýetiň jaýynda Portsiýa bu pikiri nygtap:

Hudaýyň goldawyn alar häkimiýet,
Kanunlara goşsa rehim şepagat —¹

diýýär. Ýöne Şekspir Şeýlogyň keşbini diňe gara reňkde görkezmeýär. Şeýlok husyt, puluň hasabyny bilýän we jemgyýetde göwnüne degilýändig, kemsidilýändig üçin rehimsiz ar almak meýilli adam. Şeýlok uly mertebe bilen adamlaryň tebigatda deňligini aýdýar. Şeýle-de Şeýlok ata hökmünde öz gyzy Jessikany gowy görýär, ýöne ol gyzynyň gaçyp gidenine örän gynanýar. Şol sebäpli Şeýlogyň käbir häsiýetleri oňa duýgudaşlyk pikirlerini döretse, tutuşlaýyn alnanda ol diňe puly bilýän rehimsiz süýthor hökmünde suratlandyrylýar.

Şekspiriň tragediýalary

Şekspiriň «Romeo we Julýetta» (1595 ý.) tragediýasy Şekspiriň döredijiliginiň birinji döwrüne degişlidir. Şekspiriň tragediýa žanryndaky ussatlygy ilkinji gezek onuň «Romeo we Julýetta» eserinde örän aýdyň ýüze çykýar. Şekspir bu eseriň sýužetini Artur Brugyň «Romeo we Julýetta» atly poemasyndan alypdyr. Artur Bruk bolsa bu hekaýaty italýan edebiýatyndan alýar. Artur Bruk diýen şahyryň poemasynda «Ýaş aşyk-magşuklaryň heläk bolmagyna olaryň özi günäkär, olar öz

¹ Вильям Шекспир. Избранные произведения. М., - Ленинград, 1950, стр. 195.

ene-atasynyň diýenini etmändirler» diýip nygtalypdyr. Emma Şekspir «Romeo we Julýetta» tragediýasynda eseriň ideýasyny üýtgedýär.

Şekspiriň tragediýasynda Romeonyň we Julýettanyň heläk bolmagyna feodal jemgyýetiniň köne kanuny, iki maşgalanyň gan duşmançylygy sebäp bolýar. Şekspir öz tragediýasyny ýazanda, Brugyň poemasynyň sýužetini esas edip alsa-da, ol bu eserde Täzeden Döreyiş döwrüniň beýik we ýagty ideýalaryny öňe sürüp, ynsan söýgüsiniň päkligini, onuň feodal jemgyýetiniň kanunlaryndan ýokarda durýandygyny görkezýär. Tragediýada Montekkiniň we Kapulettiniň maşgalalarynyň duşmançylygy diňe bir Romeonyň we Julýettanyň heläk bolmagyna getirmän, beýleki ýaş ýigitleriň hem ölümüne sebäp bolýar. Romeonyň dosty Merkusio ölümden öň:

Men ýaralandym,
Siziň iki öýňüze-de mergi degsin —¹

diýip, bu maşagala jetligini näletleýär. Emma ne gersog, ne-de şäher adamlary bu duşmançylygy togtadyp bilmeýärler. Diňe Romeo we Julýettanyň ölümi ony ýeňýär we iki maşgala ýaraşýar. Bu ýeňiş ýaşlaryň ölümi bilen gazanylsa-da, jemgyýetde dörän täze güýçleriň, Romeo we Julýetta ýaly ýaşlaryň feodalizmiň çüýrük kanunlaryny ýeňjekdiklerine ynam döredýär. Juwanlaryň söýgüsi köne garaýyşlary ýeňýär.

Romeo – täze döwrüň azat şahsyýeti. Indi ol öňki feodal ahlak kadalary bilen bagly däl. Ol Julýettanyň öz maşgalysynyň duşmany bolan Kapulettileriň maşgalasyna degişli bolmagyna seretmezden, ol gyzy söýýär. Romeonyň Julýetta bolan söýgüsi ony beýgeldýär. Öz gezeginde Julýettanyň Romeo bolan söýgüsi hem edermenlik bolup durýar. Ol öz söýgülisi üçin janyny bermäge taýýar. Onuň üçin maşgala duşmançylygy hiç zat, Julýetta üçin adamyň özi, oňa bolan söýgi ähli kadalardan ýokary. Şol sebäpli Julýetta:

Maňa zyndan indi Kapulettiler.
Bolmasaň Montekki, bordy bir geňsi.
Bar, şolam ekeniň. Onda biz eýsem,

¹ *Shakespeare W. Romeo and Juliet. Moscow, 1972, p. 50.*

Montekki diýýäsmi aýaga, ele,
Ýa gerdene, döşe, ajap şekile?
Atda näme ýazyk? Bägül bagülür,
Başga at daksanam, ysundan bildir.
Özge hili tutulsa-da seň adyň.
Romeo! Bir sensin göwnümiň şady —¹

diýýär.

Bu tragediýada ruhany Lorenzo atanyň keşbi-de wajyp orun tutýar. Ol dini fanatik däl, köre-körlük bilen dini kadalary öňe sürüp wagyz etmeýär. Ruhany Lorenzo orta asyr däplerinden ýüz öwürüp, ol kanunlary ret edip, ýaşlara ynsanperwerlik bilen gizlin nikalaşmaga kömek edýär. Onuň ynsan tebigatyna bolan garaýyşlary Renessans döwrüniň ynsanperwer ideýalary bilen utgaşyp gidýär. Şekspir Lorenzo atanyň dili bilen, ynsanyň tebigata laýyklykda ýaşamalydygyny nygtaýar. Romeo Julýettadan aýra düşjegini eşidip, özüni öldürmekligiň kül-külüne düşende, Lorenzo ata oňa özüni öldürmegiň külli günädigini, özüni öldürmeklik bilen öz kalbyndaky söýgini-de öldürýändigini düşündirip durka olary diňläp duran eneke: «Eý Hudaý, uzyn gije durup, men bu nesihatlary diňlärdim. Gör bilimiň gudraty nähili?!»² diýýär. Julýettanyň enekesiniň sözleriniň üsti bilen tragediýada Şekspir ylmyň, bilimiň ähmiýetini nygtaýar.

«Romeo we Julýetta» eseri Şekspiriň ilkinji kämil «meseleli» tragediýasydyr. Bu tragediýada diňe bir Renessans ruhy, onuň ideýalary görkezilmän, eýsem Şekspir öz döwründen has uzakraga seredýär. Ýaňy täze kemala gelip barýan buržuaz jemgyýetindäki pul-sowda gatnaşyklarynyň adamlaryň öňünde hemişe ýa ýamanlygy, ýa-da ýagşylygy saýlamak meselesini goýýandygyny görkezýär.

Tragediýanyň başinji perdesiniň 1-nji sahnasynda Romeo awy satyn almak üçin dermanhana barýar. Derman satyjy oňa: «Mantuýanyň kanuny boýunça ony satan adama ölüm jezasy berilýär» diýip, zäheri Romeo satmajak bolanda Romeo oňa:

¹ *Wilýam Şekspir. Romeo we Julýetta. Aşgabat, 1982, 32 sah.*

² *Shakespeare W. Romeo and Juliet. Moscow, 1972, p. 61.*

Ne dünýe dost saňa, ne-de dünýäň kanuny,
 Seni baý etmäge onda kanun ýok,
 Bolma sen pukara, bozup bu düzgüni, algyn bu puly,
 ...Ynha seniň menden aljak gyzylyň,
 Zäher kemi ýokdur almak üçin jan,
 Ençäni ölüme duçar edendir,
 Ondan daralýandyr giň ýagty jahan,
 Satmaga ýaýdanyp, göwnüňi bölüp,
 Nämemiş ol seň bolgusyz dermanyň,
 Berjek pulum, bilgil, özüne çekip,
 Zäherdenem beter alar seň janyň.
 Hoş gal, iýmit al, durkuňy dikelt —¹

diýip, derman satyjyny zäheri satmaga yrýar. Ýagny baýamak islegi diňe bir girizilen döwlet kanunyndan däl, eýsem ahlak kanunyndan-da rüstem gelýär. Başgaça aýdylanda, bu tragediýada täze gurulýan söwda-satyk, buržuaz jemgyýetinde puluň, baýlygyň adamyň aňyna edýän täsiri örän aýdyň görkezilýär.

«*Gamlet*» tragediýasy (1601 ý.). Şekspiriň köp tragediýalarynyň süžetleri ondan öňki döwrüň tragediýalarynda we poemalarynda beýan edilipdir. Olar barada öňem eserler ýazylypdyr. Gamlet baradaky rowaýat Şekspirden birnäçe asyr öň hem bar eken.

Ýutlandiýaly şazada Amlet 827-nji ýyldan öň ýaşap geçipdir, entek ol döwürde Daniýada hristian dini-de kabul edilmändir. Bu rowaýaty Sakson Grammatik «Daniýalylaryň taryhy» (1200 ý.) atly eserinde, fransuz ýazyjysy Fransua Belfore «Tragiki taryhlar» (1576 ý.), Tomas Kid öz tragediýasynda beýan edipdirler, ýöne ol eserler kem-kemden ýatdan çykyşyp, kitap tekjelerinde galypdyr, emma Şekspiriň ýazan Gamlet tragediýasy Täzeden Döreyiş döwrüniň beýik ideýalaryny, ajaýyp gumanistik ruhuny özüne siňdirip, ölmez-ýitmez esere öwürlipdir.

Daniýaly şazada Amlet baradaky rowaýatda Amlet ölmeýär, ol öz duşmanyny ýeňip, korol bolýar. Emma Şekspiriň «Gamlet» trage-

¹ *Shakespeare W.* Romeo and Juliet. Moscow, 1972, p. 83. (Terjime eden Romanguly Mustakow).

diýasynda Gamlet ýöne bir ar alyjy ýa-da tagty ele aljak bolýan keşp hökmünde suratlandyrylmaýar. Onuň keşbi örän çylşyrymly. Ol diňe bir öz şahsy maşgalasynyň meselesini çözmän, eýsem jemgyýetiň önünde duran gapma-garşylyklaryň çözgüdini tapmak isleýär.

...Tragediýanyň başynda beýan edilişine görä, Elsinýor galasynyň önünde garawul duran esgerler gije ölen korolyň ruhuny görýärler. Olar ruh bilen gepleşjek bolýarlar, emma korolyň ruhy gidýär.

Kakasynyň ölümi zerarly Wittenberg uniwersitetindäki¹ okuwyny taşlap, öýüne gelen Gamlet dosty Gorasionyň:

Men ataňyzyň ýasyna geldim, milord –
diýeninde, Gamlet oňa:

Haýyş edýän, ýaňsylama, alym dost,
Eneň toýna geldim diý, diýjek bolsaň –²

diýip jogap berýär, sebäbi kakasy ölenden soň köp wagt geçmänkä, eýýäm onuň kakasynyň deregine Daniýanyň koroly bolan Klawdiý (kakasynyň dogany) Gamletiň ejesine öýlenipdir. Gamleti bu zatlar lapykeç edýär. Şol halatda derwezede garawul goýlan ofiser Marsel Gamlete kakasynyň ruhy barada gürrüň berýär. Gamlet bu habary eşidip, galanyň derweze goragçylarynyň ýanyna gidip, kakasynyň ruhy bilen gürlleşýär. Kakasynyň ruhy Gamlete ýüzlenip, özüni bagda uklanda ýylan çakyp ölmän, Klawdiniň gulagyna zäher guýup öldürendigini aýdýar.

Kakasy Gamlete ýüzlenip, eger-de azda-kände sylaýan bolsaň, arym al diýýär. Bu bolup geçen elhenç wakalar baradaky habar, Gamlete durmuşda onuň «düyşüne girmedik taraplaryny» açyp görkezýär.

Ol öz ejesiniň hem durnuksyz, wepasyz bolup, entek «köwşüni köneltmän» ikinji gezek durmuşa çykmagy Gamleti gaýgy-gama batyrýar.

¹ Wittenberg uniwersiteti – XVI asyrdä Ýewropada iň meşhur bolan Germaniýanyň Wittenberg şäherinde ýerleşen uniwersitet. Ol ýerde köp ýurtlaryň ýaşlary okapdyr. Rowaýatlara görä, ömrüniň soňky ýyllarynda Wittenbergde Faust hem ýaşapdyr.

² *Şekspir W. Gamlet. Aşgabat, 1963, 19 sah.*

Tutuş köşk durmuşynyň çüýrük azgynçylygy Gamletiň ýüregini bulaýar. Onuň üstesine-de Gamletiň söýgülisi Ofeliýanyň hem oňa düşünmeýänligi, kömek etmeýänligi, öz hilegär kakasy kansler Poloniýe ynanyp, Gamlete dönüklük etmegi şazada Gamletiň ýagty dünýäsini garaňky zyndana öwürýär. Şol sebäpli Gamlet: «Daniýa türmedir» diýip aýdýar. Rozenkrans oňa: «Onuň ýaly bolsa bütün dünýe-de türme-dä» diýende, Gamlet: «Onda-da baryp ýatany, şolaryň içinde-de Daniýa iň erbedidir»¹ diýip jogap berýär. Sebäbi Gamlet bu erbet jenaýatyň bolup geçmeginiň köşk adamlarynyň hemmesiniň biperwaýlygyndan, ikiýüzlüligidenden, ýaranjaňlygyndan gelip çykýandygyna düşünýär. Tutuş köşk, Daniýa kakasynyň ölümüne gatnaşan ýaly bolup görünýär. Emma başga tarapdan Gamlet diňe özüniň ýamanlyga duçar bolman, ýamanlygyň onuň daş-töweregini gurşap alandygyna düşünýär. Eger-de Gamlet bu tragediýada diňe bir öz şahsy bähbidini arap, ar alýan bolsa, onda ol Klawdini öldürip tagta çykyp biljek. Emma ol filosof we gumanist hökmünde tutuş jemgyýetiň ykbaly barada oýlanýar. Şol sebäpli ol ýamanlyga garşy göreşip, ähli ezilenleri, zuluma duçar bolanlary goramakçy bolýar. Emma beýle iş Gamletiň pikirine görä, iň bir güýçli, kuwwatly adama hem başartjak däl, sebäbi ýamanlygyň kökleri çuň, olary görmek kyn, ony adamlar öz kalbynda gizleýärler, ýamanlyk olaryň ruhuna aralaşypdyr. Şonuň üçin Gamlet ýaýdanyp gezýär. Onuň bu pikirleri:

Ölmekmi, galmakmy? Mesele şunda.
 Şum pelegiň gerdişin, hunabasyň
 Çekmek abyraýmy, ýa ýarag alyp,
 Heýhat ummanyna garşy göreşde
 Ýok etmekmi şony? Ölüm –ukydyr,
 Şondan artyk zat däl. Şonuň bilenem
 Maňlaýa ýazylan muşakgat, külpet
 Gutarar diýsene, barça belalar
 Şeýdip dep bolsa, heý oňa ýetesi

¹ *Şekspir W. Gamlet. Aşgabat, 1963, 61 sah.*

Näme bar! Ölmekmi? Uklap, düş görmek;
Ine bir kyn ýeri, ine gep şunda – ¹

diýip başlanýan monologynda aýdyň ýüze çykýar. Sebäbi Gamlet ýamanlygy bir adamyň ýok edip bilmejekdigine gözi ýetýär. Gamletiň tragediýasy onuň ýekeliginde. Ol ýamanlyga garşy bir özi ýekelikde göreşýär. Şol bir halatda tragediýada Şekspir Gamletiň dili bilen ynsanyň kämil ýaradylandygyny, onuň dünýäniň täjigidigini nygtaýar. «Adam diýeniň nähili ussatlyk bilen döredilen bir eser! Aň-parasat nähili asylyly zat! Ukybyň bolsa ne hetdi, ne hasaby bar, keşbine, hereketlerine garanyňda-da nähili täsirli, nähili täsin. Hereketlerine garanyňda hiý perişdeden parhy barmy! Aňyna-akylyna bakaňda-da, Hudaýdan näme parhy bar! Dünýäniň görki-le! Jümle jandara nusga». ²

Tragediýanyň 4-nji perdesiniň 4-nji sahnasynda Gamlet adam baradaky pikirini dowam etdirip:

«Adam näme, eger-de onuň işi diňe bir iýip-içip, uklap wagtyny geçirmek bolsa, onda ol haýwandan enaýy däldir, Hudaý bize geçmişe we geljege düşüner ýaly akyly poslatmak üçin beren däldir» ³ diýip, adamyň hemişe ruhy taýdan kämillige ymtylmalydygyny nygtaýar. Bu pikir bolsa Täzeden Döreyiş döwrüniň gumanistik ideýalary bilen sazlaşyp gidýär.

Şekspiriň «*Otello*» (1604ý.) tragediýasynda şahsyýetiň we onuň töweregindäki jemgyýetiň çaknyşygy suratlandyrylýar, ýöne ol çaknyşyk bu tragediýada göni däl-de, gytaklaýyn görkezilýär.

Otello garaýagyz, mawr, köpi gören, öz batyrlıgy, edermenligi, gazanan ýeňişleri bilen ýokary harby general derejesini alan, örän asylyly, päk ýürekli, ynanjaň we mert adam. Ol Wenesiýanyň senatory, ýokary gatлага degişli Brabansionyň gyzy Dezdemonany söýýär. Brabansio öz gyzynyň bu «gara gurum sypatly adamy» söýüp bilşine ynanmaýar, ony Otello jadylandyr diýip pikir edýär.

¹ Şekspir W. Gamlet. Aşgabat, 1963, 79 sah.

² Görkezilen eser, 64 sah.

³ William Shakespeare. Hamlet, Prince of Denmark. Moscow, 1939, p. 81.

Tragediýanyň başynda Otellonyň poruçigi¹, ýagny kiçi komandirleriniň biri Ýago Otellodan nägiledigini dworýan Rodriga gürrüň berýär, sebäbi Otello Kassiony özüne orunbasar belleýär, bu wezipä bolsa Ýago hem hantama eken. Şol sebäpli içi kitüwli Ýago Brabansionyň öýüniň ýanyna baryp, Dezdemonanyň Otellonyň ýanyna gaçyp gidendigini aýdyp, onuň ýüregini çişirýär. Dogrudanam, Otello Dezdemona bilen gizlin nikalaşypdyr.

Şeýle wakalar bilen başlanýan tragediýada Şekspir Täzeden Döreyiş döwrüniň in bir wajyp bolan adamlaryň jynsyna, millette garamazdan deňligi baradaky meseläni gozgaýar.

Şekspir ynsanperwer adam hökmünde Otellonyň garaýagyz bolmagyna garamazdan, ýüreginiň päkligini, onuň adamlara ynam bilen hilesiz seredýändigini görkezýär. Ýöne şol döwrüň deňsizlik höküm sürýän feodal jemgyýetinde jynsparazlyk duýgulary akýagyz Ýagonyň, senator Brabansionyň aňynda ýaşaýar. Olar Otellonyň we Dezdemonanyň söýgüsine garşy durýarlar. Dezdemonanyň beren gürrüňinden soň Dezdemonanyň kakasy Brabansio bu bolan iş bilen ylalaşýar we olara ak pata berýär. Emma Ýago örän mekir, içigara, hilegär adam bolansoň özüniň ar almak meýlinden dänmeýär.

Ýago – täze ösüp gelýän buržuaz, söwda-satyk jemgyýetiniň ti-piki wekili. Ol Otellony her edip, hesip edip öz ýolundan aýryp ýok etmegiň kül-külüne düşýär, sebäbi Ýago diňe öz bähbidini arayar. Otellonyň ynsanperwerligi ony öjükdirýär. Ýago üçin pul, wezipe birinji orunda durýar. Otellonyň Kassiony öz orunbasary wezipesine bellänligi sebäpli, rahatlanyp bilmedik Ýago Dezdemona däli-mejnun bolup, aşyk bolan ýaş dworýan ýigidi Rodrigony hem Otellonyň garşysyna öz tarapdary, ýarany hökmünde ulanýar. Ýago adamlara pully gapjyk hökmünde seredýär. Ol özüni gark etjek bolýan Rodrigony ýany bilen Kipre, Dezdemona bilen alyp gitjek bolanda şeýle diýýär:

«Mert bol! Gark bolma! In ýagşysy sen pişigi ýa-da gözi açylmadyk güjügi gark et. Men saňa kömek bererin diýip kasam edip-

¹ Poruçik – harby dereje, kiçi komandir.

dim ahyry. Men hiç haçan hem saňa häzirki ýaly peýdaly bolan ýerim ýokdur. Gapjygyňy puldan berk doldur. Sen hem biziň bilen git. Ýasama sakgal bilen daş görnüşini üýtget. Dezdemonanyň mawra bolan söýgüsi uzak wagta çekip bilmez. Gapjygyňy berk doldur. Mawr hem ony uzak söýmez. Sil dek dörän yşk joşguny sil deýin hem çalt köşeşer. Gapjygyňy weli berk doldurgyn...»¹

Rodrigo gidip-gitmäňka Ýago:

Ine, meniň üçin şeýle akmaklar,
Hem-ä gapjyk, hem-de mugt oýunjak
Eger meniň öz bähbidim bolmasa,
Şol garga üçin wagtymy sarp etmezdim —²

diýip, özüniň nähili adamdygyny aç-açan aýdýar.

Tragediýada öňki feodal jemgyýetiniň yzagalak düşüňjeleri bilen ýaşayan we täze jemgyýetiň peýdakeşlik tarapyny saýlap alan adamlar Ýago, Rodrigo, Ýagonyň aýaly Emiliýa Otellonyň we Dezdemonanyň garşysyna göreşýärler. Olaryň päk söýgüsine şyltak atmak we Otellonyň göwnünde aýalyna münkürlük duýgusyny döretmek üçin Dezdemonanyň tötänleýin gezelençde elinden gaçyran ýaglygyny Emiliýa Kassionyň otagyna taşlaýarlar. Ondan öň Ýago Otello gep berip, Kassio we Dezdemonanyň söýüşýändikleriniň mümkinligi baradaky ýalan pikirleri aýdyp, eýýäm Otellonyň kalbynda münkürlige tarap ýol açýar.

Netijede, gara güýçler Otellonyň we Dezdemonanyň päk söýgüsini, bagtly durmuşyny heläkçilige uçradyp weýran edýärler. Göräýmäge birbada ýamanlygyň güýçleri ýeňiş gazansa-da, tragediýanyň soňunda Ýagonyň, Rodrigonyň ýazan hatlary, Rodrigonyň jübüsinden tapylýar we olaryň pirimleriniň, bet niýetleriniň üsti açylýar. Brabansionyň garyndaşy Lodowiko bu zatlaryň üstüni açýar, adalat dabaralanýar, emma päk ýürekli, biri-birini tüýs ýürekden söýýän Otello we Dezdemona nähak töhmetiň pidasy bolýarlar, sebäbi Otello üçin Dezdemonanyň özüne ikilik et-

¹ *Wilyam Şekspir*. Otello. Aşgabat, 1952, 36 sah.

² Görkezilen eser. 37 sah.

megi baradaky pikir onuň tutuş dünýä we adamzada bolan ynamyny ýitirýär. Şol ynamy ýitirmek hem ony heläkçilige alyp baryar. Otello özi heläk bolsa-da, ahlak tarapdan ol bu pýesada ýeňiji bolup çykyar. Şekspir öz tragediýalarynda durmuş meseleleriniň ýalňyş çözgüdiniň heläkçilige alyp barýandygyny görkezýär. Şekspir ýamanlygyň kökleriniň adamlaryň aňynda berk kök urandygyna düşüniň, her bir eserinde adamlara dogry ýol görkezýär. «Otello» tragediýasynda-da şol däp saklanýar. Aldawyň pidasy bolan Otello öz eden işiniň nädogrudygyna, nähakdygyna doly düşüniň, şeýle ýalňyşlary beýleki adamlaryň gaýtalamazlygyny isleýär we özüni öldürmezden öň şeýle sözler bilen adamlara ýüzlenýär:

Artdyrman hem, kemeltmän hem bolşy dek
Şu görşüňiz ýaly üýtgetmän ýazyň,
Şeýle diýip görkeziň; kim öz aýalyn,
Akyly söýmese, emma berk söýse,
Kim gabanjaň bolman, emma tutaşyp,
Has öte geçäýse, ynha soň özi,
Bir akmak wagşynyň gymmat bahaly,
Tapan hazynasyn öz eli bilen,
Harlap, ony dargadyşy ýalydyr. ¹

Şekspiriň «Korol Lir» (1605 ý.) tragediýasy. Bu tragediýanyň sýužeti Golinşediň ýazan Angliýanyň gadymy taryhy ýazgylaryndan alnypdyr. Şekspirden öň näbelli awtoryň ýazan «Korol Lir we onuň üç gyzy» atly tragediýasynda saklanyp galypdyr. Ol tragediýada bolup geçýän wakalar Şekspiriň «Korol Lir» tragediýasyna meňzeş, ýöne bu ýöntem pikirli eserler çagalaryň atasyna wepasyzlygyny nygtaýarlar. Emma şol sýužeti Şekspir has çuňlaşdyryp, oňa filosofiki mazmun berýär.

Tragediýada maşgala durmuşy syýasy wakalar bilen utgaşdyrylyp görkezilýär. Garry korol Lir özdiýenli, hökmürowan hökümdar hökmünde görkezilýär. Emma bir gün öz patyşalygyny Regana, Go-

¹ *Wilýam Şekspir. Otello*, Aşgabat, 1952, 201 sah.

nerilýa we Kordeliýa atly gyzlarynyň arasynda paýlajak bolýar. Ony ýurduň soňky ykbaly gyzyklandyrmaýar. Ol haýsy gyzy özüni has gowy görýän bolsa, şoňa köpräk paý bermekçi bolýar. Patyşanyň uly gyzlary Regana we Gonerilýa kakalaryny örän gowy görýändiklerini ant açyp, awy ýalap ynandyrýarlar we öz paýlaryny alýarlar, emma Liriň kiçi gyzy Kordeliýa ikiýüzlülükden, ýalan sözlerden boýun gaçyryp, her gyz öz kakasyny nähili söýýän bolsa, şonuň ýaly ol hem kakasyny sylaýandygyny nygtaýar:

Meniň sizi söýşüm hut öz borjумыň
Buýruşyndan artyk hem däl, kem hem däl...,
Eger men durmuşa çykmary bolsam,
Onda söýgi, aladamyň, borjумыň
Bir bölegini öz ärime bererin.
Belki, diňe bir sizi söýmek üçin,
Uýalarym ýaly, äre barmaryn —¹

diýip, tebigata laýyklykda ýaşajakdygyny aýdýar. Beýle dogruçyl joga garaşmadyk korol Lir kiçi gyzy Kordeliýany näletleýär. Oňa hiç hili mülk bermän, fransuz korolyna berip goýberýär.

Şeýdip patyşalygyny uly gyzlaryna berip, Lir öz hökmürowanlygyny ýitirýär. Ilki Gonerilýa, soňra Regana kakalaryny sygyrman, öz köşklerinden kowýarlar.

Bar baýlygyny, hökümdarlygyny ýitirip, diňe masgarabaz wäşisi bilen galan Liriň soňky geçen durmuş ýoly onuň gözünü açýar. Ol öz ýalňyşlaryna düşünýär. Onuň aňynda uly öwrülişik bolup geçýär.

Şekspir bu tragediýasynda atalar we çagalar meselesini maşgala çäklerinden çykaryp, döwlet, jemgyýet meseleleri bilen baglanyşykda beýan edýär.

«Korol Lir» tragediýasynda ynsanyň häsiýetine, onuň tebigaty-na düşünmeklik rehimsiz göreşiň we jebir-jepalaryň üsti bilen bolup geçýär. Şol sebäpli korol Liriň ynsan jemgyýeti baradaky pikirleri şatlykly däl-de, gaýgy-gama, hesretli äheňlere ýugrulan görnüşde beýan edilýär.

¹ *Şekspir W. Korol Lir. Aşgabat, 1950, 8-9 sah.*

Korol Lir orta asyrlaryň patyşasy hökmünde görkezilýär. Ol Gamlet ýaly ýaýdanyp, oýlanyp durmaýar. Ol segsen ýaşynda, oňa öňki endiklerinden el çekmek kyn. Korol Lir öz döwründe gönümel buýruklary bilen özüni tanadan, öz emrini berjaý etdirýän hökmürowan patyşa bolupdyr. Ol öz şalygyny gyzlaryna paýlap berensoňam, öz hökümi öňki ýaly ýörär diýip pikir edýär. Ýöne Lir özüniň öňki köne garaýyşlarynyň puja çykandygyny görende onuň akly azaşan ýaly, dünýäsi çepbe çöwrülýär. Liriň uly gyzlarynyň häsiýetlerinde täze ösüp gelýän buržuaz gatnaşyklarynyň, özüne ilkinji pul, maýa, kapital edinjek bolýan şahslaryň açgözlügi görünýär. Patyşa Liriň bolup geçen wakalara «gözi açylyp» düşünmegi onuň durmuşa ýönekeý ynsan gözi bilen seretmegine iterýär. Indi ol ýalaňaç, hor-homsy, biçäre, garyp adamlaryň bardygyny-da görýär. Ol öz baýlygyny, häkimiýetini ýitirmek bilen «hiç kime, Liriň kölegesine» öwrülýär.

Şekspir täze buržuaz gatnaşyklarynyň ösüp gelýän jemgyýetinde adamyň puly, baýlygy bolmasa, öz azatlygyny, garaşsyzlygyny, güýjüni ýitirýändigini görkezýär.

Lir şeýle ýagdaýda ýa özüniň uly gyzlarynyň guly ýaly bolup gezmeli, ýa-da adalatsyzlygyň garşysyna göreşmeli.

Lir göreş ýoluny saýlaýar. Ol Gonerilýany we Reganany näitleýär. Öz kalbyndaky geçmiş bilen baglanyşykly pikirlerinden, köne garaýyşlaryndan el çekýär. Ony halkyň jebir çekip ýaşaýşy gynandyrýar. Adalatsyz häkimiýetiň ýurdy dolandyrmagy onuň gahar-gazabynyň möwç urmagyna getirýär.

Korol Lir tragediýasynda ata we perzent, maşgala gatnaşyklarynyň meseleleri jemgyýetçilik we syýasy meseleler bilen baglanyşykda görkezilýär. Şu meseleleriň çözüliş çaknyşyklarynda Liriň uly gyzlarynyň baýlyga häkimiýete kowalaşmaklygy, doňýürekliligi, açgözlügi olaryň kalbynda adamkärçilik duýgularyny öçürýär.

Şekspir bu tragediýada irki orta asyrlarda Angliýada meşhur bolan korol Lir baradaky rowaýaty ulansa-da, ol bu eserde eýýäm öz döwrüniň täze alamatlaryny görkezýär. Liriň uly gyzlary Gonerilýanyň, Regananyň, Kornuel gertsogynyň we Edmundyň keşplerinde indi ýumrulýan köne feodal jemgyýetiniň we täze döräp

gelýän buržuaz jemgyýetiň iň erbet sypatlary, gylyk-häsiýetleri bar. Şol häsiýetleri çeper görkezmek üçin adamlaryň öz tebigy islegleri boýunça edýän hereketlerini korol Lir ýigrimi sekiz görnüşli wagşy haýwanlaryň, guşlaryň, balyklaryň hereketleri bilen deňeýär. Gyzlarynyň doňýürekliiliginiň sebäbine düşünjek bolup, Lir, Kent, Edgar, Liriň wäşisi bir galanyň ýanyndaky howluda oturanlarynda korol Lir uly gyzlaryny hyýaly kazyýete çagyryr we ýanyndakylara ýüzlenip: «Men size Regananyň ýüreginiň bolmaly ýerini barlap görmegi buýurýaryn. Näme üçin onuň ýüreginde daş ýaly düwün bardygyny barlaň, biliň»¹ diýip buýruk berýär.

Şekspir täze buržuaz gatnaşyklarynyň, pula, baýlyga kowalaşmagyň, häkimiýete dalaş etmegiň adamlaryň arasyndaky dostluk-doganlyk ýaly adamkärçilik gatnaşyklaryny bozýandygyny görkezýär. Liriň uly gyzlary häkimiýete, baýlyga gyzygyp öz kakalaryndan ýüz öwürýärler. Bu hadysany käbir alymlar gumanizmiň krizisi diýip düşündirýärler, emma Şekspiriň ynsanperwerlige bolan ynamy örän uly bolupdyr. Ol ýagşylygyň, adalatyň, adamkärçiligiň tarapynda göreşýän güýçleriň hökman ýeňjekdigine ynanyndyr. Şol bir hatarda tragediýada ýykylyp ýumrulyp barýan feodal jemgyýetiniňem, täze dörän kapitalistik gatnaşyklarynyňam hakykata, adalata we adamkärçilige garşy durýandygyny dogruçyl beýan edýär. Sebäbi Şekspirem beýleki gumanistler ýaly öz döredijiliginiň birinji döwründe täze bagtly eýýamyň bahym ýetip gelýändigine ynanyndyr we «şadyýan garry Angliýa» we onuň ajaýyp durmuşy barada komediýalar ýazypdyr, emma kem-kemden Şekspir gumanist feodalizmiň kökleriniň entek berkdigini görüp, adamlara ýagşylygyň we ýamanlygyň nämedigini görkezýän tragediýalaryny ýazypdyr. Ol bu tragediýalarynda ýagşylygyň we ýamanlygyň çäklerini aýyl-saýyl edip anyk görkezýär, ynsan häsiýetlerini, adamlaryň edýän işleriniň sebäplerini we netijelerini, umuman durmuşy hemme taraplaýyn görkezip, bu zatlar barada okyjynyň ýa-da tomaşaçynyň özüniň netije çykarmagyny isleýär.

¹ *Вильям Шекспир. Избранные произведения. М., 1950, стр. 641.*

V BÖLÜM. XVII-XVIII ASYR GÜNBATAR ÝEWROPA EDEBİYATY

Giriş

Renessans döwrüniň gumanistleri adamzadyň öňünde tebigatyň ähli güýçlerini adamzadyň gullugyna goýmak we jemgyýetiň ýaşayyş kadalaryny akyly-paýhasyň esasynda gurmak ýaly iki wezipäni goýýarlar. XVII asyrdaky Dekart, Bekon, Galileý ýaly Ýewropanyň görnükli filosoflary, alymlary, esasan, birinji meseläni çözmegiň üstünde işleýärler we jemgyýeti üýtgedip gurmak meselesine az üns berýärler. Emma XVIII asyrdaky Ýewropanyň öňdebaryjy ýazyjylary, alymlary jemgyýetiň durmuş meselelerine uly üns berýärler. Sebäbi önümçiligiň, ylmyň, tehnikanyň ösmegi öz gezeginde jemgyýetiň gurluşyna, onuň feodal döwründen gelýän kanunlaryna-da täzeden seretmek meselesini öňe sürýär we jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň-da üýtgedilmegini talap edýär.

XVII asyrdaky Ýewropa ýurtlarynyň ösüşi dünýä taryhynda täze bir sepgide ýetýär, ýagny Rim imperiýasynyň synan döwründen bäri dowam edip gelýän feodal gatnaşyklary öz ornuny täze buržuaz gatnaşyklaryna bermeli bolýar. Şu döwürde Günbatar Ýewropa ýurtlary öz ösüşi boýunça dürli basgançaklarda, deň bolmadyk şertlerde ýaşýar.

Amerikanyň açylmagy bilen täze söwda ýollarynyň *Italiýanyň* çäginde sowa geçmegi bir wagtky gülläp ösen Italiýanyň ykdysadyýetine ýaramaz täsir edýär. Onuň üstesine-de birnäçe basybalyjylykly çözümlärlä sezewar edilen Italiýa ösüşden galyp garyplaýar. Orta asyr feodal düzgünleri ýene-de güýçlenýär we öňki ýaly dworýanlaryň täsiri artýar.

XVII asyrdaky Amerikada täze ýerleri basyp alyp, ol ýerden köp mukdarda gyzyly getiren *Ispaniýa* gysga wagtlaýyn baýap, iň bir güýçli döwlete öwrülýär, emma kem-kemden gyzylyň gelmegi azalýar. Şol döwürde gyzyly bilen gyzygyp, hiç kim ýurtda önümçilik, ykdysadyýet,

oba hojalygy bilen meşgullanmak islemeýär. Onuň üstesine-de Ispaniýanyň «ýeňilmezek Armada» flotunyň Angliýanyň kenarynda ýeňilmegi, şeýle-de rewolýusiýa netijesinde Niderlandiýanyň Ispaniýadan bölünip aýrylmagy Ispaniýany güýçden gaçyrýar.

XVI asyrdaky korol Genrih IV-niň tagta çykmagy XVII asyrdaky *Fransiýada* korol häkimiýetiniň birikdiriji abraýyny artdyýar. Genrih IV şäherleriň buržuaz gatlaklaryna daýanyp, iri feodallara birnäçe meselelerde eglişikler edip, özara dini uruşlaryň bes edilmegini we feodal dagynyklygyň soňuna çykylmagyny gazanýar. Netijede, Fransiýanyň durmuşy biraz parahatlaşýar. Ýurdy bir hökümdaryň ýa-da korolyň dolandyrmagy dagynyk ýurdy birikdirmekde oňyn rol oýnaýar. Her welaýatda özi höküm sürüp, ýurdy dagynyklyga iterýän baý feodallaryň garşylygy basylyp ýatyrylýar. Şeýlelikde, Fransiýada ýeke-täk patyşa – korol hökümdarlygy ýeňip üstün çykýar. Ýurt bitewi bir döwlet bolup, Fransiýanyň medeniýeti, edebiýaty güýçli depginler bilen ösüp başlaýar. Şu döwürde fransuz edebiýatynda tragediýa, komediýa, basnýa we aforizm žanrlary ösüp kemala gelýär. P. Kornel, Ž. Rasin özleriniň in gowy tragediýalaryny döredýärler. Molýeriň döreden komediýalary deňi-taýy bolmadyk eser hökmünde dünýä edebiýatynyň altyn hazynasyna girýär. Lafonteniň basnýalary bu žanryň Ýewropa ýurtlarynda ösmegine täsir edýär. Şu döwürde Fransiýada klassisizm akymy döräp kemala gelýär.

Angliýada XVII asyr ýurduň taryhynda täze bir sahypany açýar. 1642–1649-njy ýyllarda puritan dini toparlarynyň ýolbaşçylygynda buržuaz rewolýusiýasy bolup geçýär. Bu rewolýusiýanyň netijesinde feodal düzgünleri gutarnykly çym-pytrak edilýär we täze kapitalistik ösüş başlanýar. Rewolýusiýa döwründe Şekspirden soň ikinji güýçli şahyr Jon Milton özüniň ölmez-ýitmez eserlerini döredýär.

Germaniýada XVII asyr in bir agyr we gaýgy-hasratly döwür bolupdyr. 1618-nji ýyldan tä 1648-nji ýyla çenli Germaniýada otuz ýyllap gandöküşikli uruş bolýar. Dagynyk, agzala Germaniýada ýurduň oba-hojalygy, şäherleri köp weýrançylyga, ýitgilere sezewar bolýar. Özara uruşlar netijesinde 13 million töweregi adam ölýär. Uruşdan soň 1648-nji ýylyň Westfal şertnamasynyň şertlerine görä,

ownuk welaýatlara bölünen Germaniýa XVII asyryň soňuna çenli aýňalyp bilmeýär. Netijede, ýurtda medeniýet, edebiýat pese gaçýar. Şu döwürde nemes edebi diliniň kemala gelmeginde nemes şahyrlary we ýazyjylary ähmiýetli işleri amala aşyrýarlar.

XVII asyrdaky Ýewropa ýurtlarynda iki sosial-ykdysady gurluşyň, ýagny köne feodal düzgünleriniň we täze söwda-satyk, buržuaz gatnaşyklarynyň arasynda bolup geçýän gapma-garşylyklar ýitileşýär. 1566–1609-njy ýyllarda Niderlandiýada, 1642–1648-nji ýyllarda Angliýada buržuaz rewolýusiýalarynyň bolup geçmegi netijesinde feodal düzgünlerine, korol-monarhiýa hökümdarlygyna güýçli zarba urulýar.

Täzeden Döreyiş ýa-da Renessans diýip atlandyrylýan döwürde XV–XVI asyrlarda edilen uly açyşlar, ylmyň gazanan netijeleri adamlaryň aňynda uly öwrülişikleriň bolup geçmegine täsir edýär. Adamlar indi orta asyrlaryň köne, yzagalak düşüňjelerinden halas bolup başlaýarlar.

«Däriň we kompasyň oýlanyp tapylmagy, kitabyň neşir edilmegi ýaly adam gatnaşyklaryna hiç bir häkimiýet, sekta (topar), hiç bir ýyldyz täsir etmedi»¹ diýip, inlis akyldary Frensis Bekon ýazýar.

XV asyrdaky Amerikanyň açylmagy Ýer şary baradaky geografik düşüňjelerinde düýpli öwrülişik döretdi. Kopernigiň Gün – merkez, geliosentrik² sistemany açmagy adamlaryň älem baradaky düşüňjelerini özgertdi. Bir söz bilen aýdylanda ylmyň ösmegi, ylmy žurnallaryň çykyp başlamagy adamlaryň aňyny täzeleýär. Ylmyň ösmegine söwda gatnaşyklary, senagatyň ösmegi güýçli täsir edýär, çünki baý fabrik eýelerine, buržuaz wekillerine senagaty ösdürmek üçin tebigatyň kanunlaryny, fiziki maddalaryň häsiýetlerini bilmek, öwrenmek gerek bolupdyr. Indi alymlar ylymda tejribe üsti bilen tebigatyň kanunlaryny öwrenýärler. Ylymda «Nullis in verba» (latynça «Hiç kimiň sözi bilen») diýen düşüňjäni aňladýar, ýagny «söze ynanmaň,

¹ Артамонов С. Д., Гражданская З. Т., Самарин Р. М. История зарубежной литературы XVII – XVIII в. в. М. : Просвещение, 1973 г. с. 4.

² Geliosentrik – älemiň geliosentrik taglymatyny Nikolaý Kopernik (1473–1543ý.) esaslandyryar. Onuň açyşy günüň, planetalaryň merkezinde durýandygyny öwredýär, ýagny Ýer Günüň daşynda aýlanýar.

diňe ylmy tejribäniň netijesine daýanyň» diýmekligi aňladýar) diýen çagyryş öňe sürülýär.

XVII asyrdä täze buržuaz gatnaşyklarynyň ösüşinde uly päsgelçilikler döreýär. Köşk adamlarynyň, ýagny dworýanlaryň, ruhanylaryň mugthor durmuşy, agyr salgytlar bilen halky ezmekleri, olaryň ynsan hukuklaryny kemsitmekleri jemgyýetde güýçli gapma-garşylyklaryň döremegine sebäp bolýar. XVII asyr daşary ýurt Günbatar Ýewropa edebiýatynda hem jemgyýetçilik durmuşynyň şeýle alamatlary aýdyň görünýär.

XVII asyrdä Ýewropa edebiýatynda edebi akymlar

XVII asyrdä edebiýatda, esasan, üç edebi akym mese-mälim öňe saýlanýar. Täzedän Döreýiş döwründe ýüze çykan realizm, ýagny *Renessans realizmi*, *Klassisizm* we *Barokko* akymlary şu döwürde ýörgünli bolupdyr.

Renessans realizmi – halk durmuşyny dogruçyl görkezmeklige ýygyn edýär. Realistik edebiýatda durmuşda ýgy-ýgydan duş gelýän wakalar, hadysalar görkezilýär. Täzedän Döreýiş döwrüniň realizmi nowella, roman, tragediýa, komediýa žanrlarynda aýdyň ýüze çykýar. Şeýle eserlerde ýazyjylar öz döwrüniň wajyp meselelerini görkezmäge çalyşýarlar we gahrymanlar köne feodal düzgünlerine garşy çykýarlar. Oňyn gahrymanyň duýgy, ahlak we ruhy gозelligi wasp edilýär. Şeýle realistik eserlerde köplenç ýönekeý adamlaryň durmuşy görkezilýär.

Klassisizm – edebi usuly ilkinji gezek estetiki ymtylyş, teoriýa hem-de döredijiligiň bir görnüşi hökmünde XV–XVI asyrlarda Italiýada Dante, Petrarka, Bokkaçço ýaly şahyrlaryň, ýazyjylaryň eserlerinde ýüze çykýar. Renessans döwrüniň ýazyjylary we şahyrlary antik döwrüniň edebi formalaryny, ýagny tragediýa, komediýa, basnýa, poema, oda ýaly žanrlary täzedän dikeldip, şol eserleriň çeperçilik serişdelerini, ýazylyş ölçeglerini nusga hökmünde ulanyp, täze eserler döredýärler. Klassisizmiň düýbünü tutujylar Aristoteliň «Poetikasynda», Gorasiniň, Platonyň, Sitseronyň we beýleki awtorlaryň eserlerinde edebiýat barada aýdylan pikirlerden ugur alypdylar.

Olar öz milli edebiýatynyň döplerini hem-de gadymy döwrüň grek we rim edebiýatynyň toplan tejribesini özleşdirip, antik döwrüniň edebi formalaryny kanunlaşdyrmak pikirlerini we talaplaryny öňe sürýärler. Edebiýatyň ösüşinde bolup geçen şol özgerişler klassisizm teoriýasynyň döremegine sebäp bolýar. Klassisizmiň gutarnykly nazaryýet kadalary XVII asyrda Fransiýada Malerb Bualo tarapyndan esaslandyrylýar.

Klassisizmiň teoretikleri Aristoteliň¹ tebigata öýkünmek ideýasyny öňe sürýärler. Olar «tebigat gözelligidir» diýip nygtaýarlar, ýöne ýaramaz, gödek, wagşyýana hadysalary görkezmekden gaça durýarlar. Klassisizmde durmuşyň nusga alarlyk wakalaryny, gahrymanlaryny görkezmek pikiri öňe sürülýär. Eseriň esasy gymmaty-da onuň nusgawylygy bilen ölçenilýär. Durmuşyň betgelsik taraplary görkezilmeýär. Şol sebäpli klassisizm latynça «classicus» («nusga alarlyk») diýen sözden gelip çykypdyr. Şol bir wagtda durmuşyň erbet hadysalary görkezilse-de, olar ýazgarylýar we baş gahryman şeýle hadysalara garşy göreşýär. Şeýle-de klassisizmiň wekilleri Aristoteliň hakykaty, durmuşy dogruçyl görkezmeli diýen talabyna eýermek bilen, gözelligiň iň ýokary derejesiniň onuň aýdyňlygy bilen ölçenýändigini nygtaýarlar. Aýdyňlyk bolsa adamyň aňynyň, paýhasynyň hakykaty, hadysalary akyl eleginden geçirişi bilen baglanyşykda ýüze çykýar.

Klassisizm XVII asyrda korol-patyşa düzgüniniň güýçli ösen döwründe, entek korol häkimiýetiniň milleti birikdiriji güýç hökmünde progressiw häsiýete eýe bolan wagty döreýär.

Klassisizmde gahrymanlaryň hususy bähbitleri, olaryň bagtly bolmak islegleri döwletiň bähbidi bilen utgaşyp, watançylyk, gahrymançylyk, il-halkyň bähbidi birinji orunda goýulýar. Şeýle eserlerde şahsyýetiň hususy bähbitleri, islegleri ikinji derejede durýar. Ine, şol hususy islegler bilen gahrymanyň Watanyň we patyşanyň önünde raýatlyk borjuna ýerine ýetirmek talaplary biri-birine garşy duranda eserde konflikt, ýagny çaknyşyk döräp, tragik ýagdaý döreýär. Gahrymanyň aňynda duýgy we borç arasynda göreş gidýär. Şeýle ýagdaý klassisizmiň köp tragediýalarynyň esasy düzýär.

¹ Aristotel – b. e. öň 384–322-nji ýyllar aralygy ýaşap geçen grek filosofy.

Klassisizmiň eserlerinde gahrymanyň ahlak kämilligi, päkligi, adalatlylygy, gowy niýetleri, Watana bolan söýgüsi, gowulyk, adalat üçin janaýamazlykly göreşi, patyşa we Watan üçin özüni gurban etmäge taýýar bolşy wasp edilýär. Dönüklik, aldawçylyk, ikiýüzlülük, nebsewürlik ýaly adamyň erbet gylyk-häsiýetleri ýazgarylýar.

Klassisizmiň kada-kanunlaryny fransuz şahyry we tankytçysy *Nikola Bualo (1636–1711 ý.)* özüniň «*Şahyrçylyk sungaty*» (1674 ý.) atly sygyr bilen ýazylan poemasynda beýan edýär. Bu eserde çeper eseriň görnüşleri we olary nähili ýazmalydygy baradaky talaplar beýan edilýär. Bualo eser ýazmak üçin ukyp we zehin gerekligini ýazýar. Durmuşyň betnyşan, hapa hadysalaryndan, çendenaşa çylşyrymly, göçgünli pöwhe jümlelerden gaça durmaklygy maslahat berýär. Bualo öz poemasynda şahyrlaryň we ýazyjylaryň çeper eser ýazanlarynda klassisizm usulyndan ugur alyp, berjaý etmeli birnäçe kadalaryny öňe sürýär.

Klassisizmiň esasy talaplary:

1. Eseriň gurluşy yzygiderli bolmaly.
2. Beýan edilýän waka (ýagny syýužet) ýönekeý we düşnükli bolmaly.
3. Eseriň dili çeper, ulanylýan sözler we serişdeler çendenaşa çylşyrymly bolmaly däl.

Klassisizm çeper eserleriň görnüşlerini, ýagny žanrlaryny iki topara bölýär. Birinji topara «*ýokary žanrlar*», ýagny epopeýa, tragediýa we oda žanrlary girýär. Şeýle žanrlarda ýokary gatlagyň wekilleriniň, ýagny patyşalaryň, köşk adamlarynyň, görnükli serkerdeleriň, taryhy şahslaryň, mifologik gahrymanlaryň durmuşy beýan edilýär. «*Pes žanrlara*» tankydy häsiýetli eserler, ýagny satira, basnýa we komediýa girýär. «*Pes žanrlarda*» üçünji gatлага degişli ýönekeý adamlaryň durmuşy beýan edilýär. Olarda orta gурp ýaşayan, köşge degişli däl şäher adamlarynyň we beýleki gatlaklaryň wekilleriniň durmuşy görkezilýär.

Sahnada görkezilýän gahrymanlaryň keşbini hakyky durmuşa golaýlaşdyrmak maksady bilen klassisizm nusgawy eser döretmek

üçin «*üç birlik*» kadasyny öňe sürýär. Klassisizme degişli eserde «wagt birligi», «*orun ýa-da ýer birligi*» hem-de «*hereket birligi*» diýen talaplar berjaý edilmeli.

«*Wagt birligi*» kadasyna görä, eserde beýan edilýän wakalaryň wagty ýigrimi dört sagatdan, ýagny bir gije-gündizden köp bolmaly däl, sebäbi şol döwrüň teatrynyň mümkinçiliklerine görä, ondan köp wagty öz içine alýan eseri sahnada görkezmek uzaga çekipdir.

«*Orun ýa-da ýer birligi*» kadasy beýan edilýän wakalaryň bir ýerde, köşkte ýa-da meýdançada bolup geçmelidigini nygtaýar. Sebäbi şol döwrüň teatrynda görkezilýän oýunlarda köp wakalar görkezilmän, gahrymanlar öz içki oý-pikirlerini uzyn monologlarda we dialoglarda beýan edip, öz gynançlaryny, şatlygyny, söýgüsini, pynhan duýgularyny tomaşaçylaryň önünde açyp görkezipdirler. Eserde diňe taryhda bolup geçen wajyp wakalar görkezilipdir. Tragediýanyň konfliktini diňe ýokary ahlakly maksat we mesele boýunça gurlupdyr.

Klassisizmiň «*hereket birligi*» kadasyna görä, sýužet göni, dogry ösmeli, ol ikinji derejeli wakalaryň beýany bilen esasy ugurdan daşlaşmaly ýa-da gyşarmaly däl. Ýagny esasy wakanyň görkezilmeginde yzygiderlilik saklanmaly, goşmaça wakalar esere girmeli däl.

Klassisizmiň ähmiýeti. Klassisizmde akyl-paýhasa eýermek birinji ýerde durýanlygy üçin, köp tragediýalaryň esasy gapma-garşylygy, ýagny konfliktini akyl we duýgynyň arasyndaky çaknyşykdyr.

Ýewropada monoteizme¹ geçilip, hristian dini kabul edilen-den soň orta asyrlarda iň gadymy, ýagny antik döwrüniň edebiýaty (b.e. öňki grek we rim edebiýaty) ýatdan çykarylýar, olar dindarlar tarapyndan tersa, butparazlyk, köphudaýlylyk döwrüniň edebiýaty hökmünde gadagan edilýär. Emma şol gadymy rim we grek edebiýatynda edebi formalaryň ajaýyp nusgalary döredilipdir. Ol eserlerde adamzat durmuşynyň gözelligi hem-de ynsanyň içki dünýäsi, onuň tebigaty açylyp görkezilipdir.

XIV–XVI asyrlarda Täzeden Döreýiş döwrüniň ýazyjylary we şahyrlary, XVII asyrda klassisizmiň wekilleri antik döwrüniň ajaýyp nusgalaryny ulanyp, täzeden ösdürüp, edebiýat žanrlarynyň

¹ Monoteizm – ýeke-täk hudaýa ynanmak.

täze basgançaklara göterilmegini gazanypdyrlar. Tragediýa, kome-diýa, basnýa žanrlarynda ynsanyň psihologiýasyny, içki dünýäsini, duýgularyny çuňňur görkezip, jemgyýetiň ähmiýetli meselelerini çeper suratlandyrypdyrlar. Bu eserlerde adamlaryň gowy sypat-lary wasp edilip, erbet häsiýetleri ýazgarylypdyr. Ýagny, klassi-sizm edebiýatyň, sungatyň terbiýeçilik roluna aýratyn üns berýär. XVII asyrda Fransiýada klassisizm ýurduň bir bitewi döwlet bol-magy hem-de patyşanyň at-abraýyny goramak üçin hem ähmiýetli rol oýnapdyr. Ýöne onuň iň esasy tarapy klassisizm milli edebiýaty ösdürmekde örän möhüm orun eýeläpdir. Şeýle-de jemgyýetde ol adamlaryň aňyny azatlyga çykarypdyr, edebiýat kadalaryny öwrenen her bir adamyň şahyr we ýazyjy bolup biljekdigine ynam döredip-dir. Öz gezeginde bu ynam gadymdan, Platon döwründen gaýdýan diňe Hudaý tarapyn aňyna şahyrçylyk zehini guýlan adamyň şahyr bolup biljekdigi baradaky gadym döwrüň we orta asyrlaryň «hakdan içmek» ynançlaryna zarba urýar.

XVII asyrda edebiýatda Klassisizm akymy bilen bir hatarda *Barokko akymy* döreýär. XVII asyrda feodalizm özüniň möwritiniň geçendigine seretmezden entek güýjüni ýitirmeýärdi. W. Şekspiriň (1564–1616 ý.) ömrüniň soňky ýyllarynda ýazan eserlerinde patyşa, feodal düzgüniniň entekler aňsatlyk bilen öz ornuny täze gatnaşykly jemgyýete bermejekdigi duýulýardy. Köne feodal gatnaşyklarynyň we täze döräp gelýän buržuaz gatnaşyklarynyň arasyndaky gapma-garşylyklar, adamlaryň öz hukuklary we ynsan mertebeleri-ni goramak hem-de adalatly durmuş üçin göreşi täze bir çaknyşykly gapma-garşylyklardan doly geçiş döwrüni döredýär.

Köne düzgünleriň şol sanda feodal jemgyýetiniň medeniýetiniň hem belli bir derejede üýtgemegi bilen öňki düşnükli bolan ruhy ýörelgeler, kadalar üýtgeýär. Adamlarda indi göwniçökgünlik, daş-töwerekde bolup geçýän hadysalara düşünmezlik duýgulary ýüze çykýar. Şeýle kynçylykly, çylşyrymly döwürde täze bir edebi ugur bo-lan *Barokko* akymy ýüze çykýar. «Barokko» sözüniň gelip çykyşyny käbir alymlar portugal dilinde ulanylýan «perrola baroca» nädogry görnüşli dür jümlesinden alnandygy bilen düşündirýäler. Ilkibada ba-

rokko usuly binagärçilik sungatynda ýüze çykýar. Çendenaşa artykmaçlyk bilen nagyşlanyp, bezelip gurlan köşkleriň, jaýlaryň barokko usulynda gurlandygy nygtalypdyr. Soňra edebiýatda klassisizmiň kadalaryna sygyşmaýan eserleri-de barokko akymyna degişli diýip hasap edipdirler.

Klassisizmiň tarapdarlary barokko usulynda ýazylan eserleri edebi döredijiligiň çeperçiligi pes bir görnüşi hasaplapdyrlar. Barokko akymynyň ýüze çykmagyna, esasan, üç hadysa sebäp bolupdyr.

Onuň döremeginiň *birinji sebäbi* Ýewropa ýurtlarynyň ýazyjylary we sungat işgärleri, hudožnikleri Täzeden Döreyiş döwriňiň gumanistik ideýalarynyň, arzuwlarynyň amala aşmaýandygyny görüp lapykeç bolýarlar we ondan ýüz öwürýärler. Şoňa görä-de ýazyjylaryň eserlerinde lapykeçlik, göwniçökgünlik äheňleri ýüze çykypdyr.

Barokkonyň döremegine itergi beren *ikinji sebäp* patyşalar, hökümdarlar, köşk adamlary öz ýaşaýan köşklerini, jaýlaryny owardan, üýtgeşik bezemeklige, şagalaňly dürli baýramçylyklary, meýlisleri, täsin maskaly we egin-eşikli tomaşa oýunlary gurnamaklyga köp üns beripdirler. Ýagny olarda ýönekeý adamlardan tapawutly, durmuşdan lezzet alyp ýaşamaklyk duýgulary döräpdir. Şeýle islegler käbir şahyrlarda we ýazyjylarda, beýleki ýönekeý adamlarda ýokary gatлага degişli bolmak islegini döredipdir. Şeýle ýazyjylar özlərini ýönekeý adamlardan ýokarda goýup, giň halk köpçüligine düşnüksiz bolan öwrümlü jümleleri, çeperçilik serişdelerini, deňeşdirmeleri ulanyp eserler ýazypdyrlar. Şeýlelikde, barokko usulyna degişli eserlerde gahrymanlar hyýaly, ýetip bolmajak arzuwlar kölüne batmak bilen durmuşyň düşdügini nygtaýarlar hem-de durmuşda lezzete kowalaşyp ýaşamaklygy ündeýärler.

Barokkonyň döremeginiň *üçünji sebäbi* XVII asyrdaky buthana, ýagny din wekilleri täze durmuşa garşy çykyş edip, diniň täsirini orta asyrlardaky ýaly güýçlendirmäge ymtylýarlar. Bu tagallalar bolsa çeper eserlerde dini-mistiki ideýalaryň güýjemegine getirýär. Onuň üstesine-de Hudaýyň keşbi-de adamlaryň aňynda adamyň üstüne abanyp duran gazaply, rehimsiz bir güýç hökmünde göz önüne getirilýär. Adam bu güýjüň önünde özüni örän nalajedeýin, ejiz duýýar.

Günbatar Ýewropa edebiýatynda Barokko akymynyň görnükli wekili bolan ispan katolik¹ şahyry *Pedro Kalderon de la Barka* (1600–1681 ý.) özüniň dini-filosofik dramalarynda adamyň doglandan günäli dogulýandygy, durmuşyň çylşyrymlydygy we oňa akyl ýetirip bolmaýandygyny nygtaýar. Onuň «Ýaşayş bu düýşdür» atly eserinde:

Iň bir agyr jenaýatlaryň biri,
Bu dünýäde dogulmakdyr, bu şeýle.
Meniň biljek bolýan zatlarmyň syry,
Açylanok maňa, näme üçin beýle?²

Barokko akymynyň alamatlary Şekspiriň soňky pýesalarynda peýda bolýar. Dramaturg özüniň «Tupan» diýen dramasynda «Baýramçylygyň gutarandygy, hemme zadyň tüsse ýaly dargap, eräp gitjekdigi, durmuşyň düýşdügi» baradaky pikirler beýan edilýär:

Biz hem uky bilen bir maddadan ýasalan,
Bu gysga ömrümüz düýşe ýugrulan.³

Barokko akymynyň täsiri fransuz şahyrlary Kornel, Rasin, inlis şahyry Milton, nemes ýazyjysy Grimmelsgauzeniň eserlerinde-de görünýär. Barokko akymynyň täsirine düşen ýazyjylar we şahyrlar durmuşyň çylşyrymly hadysalaryna, wakalaryna düşüniş bilmändirler. Şonuň üçin göwniçökgünlige (pessimizme) düşüp, adamlary durmuşyň kynçylyklaryndan Hudaý ýa-da adatdan daşary güýçler halas eder diýen pikire ynanyşyrlar. Barokko akymyna degişli şahyrlaryň eserlerinde adam bialaç, güýçsüz edilip görkezilýär. Ol durmuşa düşüniş bilmän, onuň manysyzdygy, özüne ölüm howpy abanýandygy baradaky pikirler bilen gorkup ýaşayar we durmuşda öz isleýän zatlaryny, durmuş lezzetlerini çaltrak aljak bolup urunýar.

Barokko akymynyň ähmiýeti. Renesans, ýagny Tazededen Döreyiş döwrüniň durmuşaruhubelent garaýyşlaryndan, adamyň we jemgyýetiň

¹ Katolik – Rim katolik buthanasyna boýun egýän hristian dininiň wekili.

² Зарубежная литература. Хрестоматия. Сост. С. Д. Артамонов. М.: Просвещение, 1982, с. 57.

³ С. Д. Артамонов. История зарубежной литературы XVII–XVIII вв. М.: Просвещение, 1978, стр. 57.

geljege bolan ynamyndan lapykeç bolmagy sebäpli dörän bu akymyň ýazyjylary adamyň, tebigatyň hem-de döwletiň arasynda sazlaşygyň ýokdugyny görýärler. Renessans döwriň adamlarynyň öz bagtly durmuşyna hökman ýetjekdigi baradaky pikirleri bilen ylalaşmaýarlar. Olar durmuşda bolup geçýän zatlaryň tertipsiz, bulam-bujar, düşnüksiz çylşyrymlydygyny we hemişe üýtgäp durýandygyny, hemme zatlaryň ýerbe-ýer, gülala-güllük däldigine göz ýetiripdirler.

Barokko akymyna degişli eserlerde adamlaryň durmuşynyň öň üns berilmeýän gapma-garşylyklarynyň, real durmuşyň görnüşleriniň we almatlarynyň görkezilmegi edebiýatda realizmiň ösmegine-de itergi berýär. Barokko akymy edebiýatda dürli formalaryň, akymalaryň döremegine, edebiýatyň çeperçilik serişdeleriniň baýlaşmagyna täsir edipdir. Bu akyma degişli käbir eserlerde gahrymanlaryň häsiýeti durmuş şertleriniň täsiri bilen kemala gelýär we üýtgeýär. Bu bolsa XVII asyr edebiýatynyň gazanan uly üstünlikleriniň biridir.

Barokko akymy XVII–XVIII asyrlarda öz ösüşini dowam etdirse-de, soňky döwürlerde ol başga akymalaryň döremegine täsir edip, edebi ugur hökmünde ösüşini bes edýär. Barokkonyň täsiri bilen modernizm¹, awangardizm² ugurlary, Simwolizm, Sýurrealizm ýaly edebi akymlar döreýär (Pablo Neruda, Gabriel Garsiýa Markes we başgalar).

XVII asyr fransuz edebiýaty. Fransuz edebiýatynda edebi akymlaryň ösüşi. Fransiýanyň syýasy durmuşy

XVII asyrdan Fransiýa Günbatar Ýewropada iň bir güýçli döwletleriň birine öwrülýär. Diňe şol asyryň soňunda Angliýa Fransiýa bilen bäsleşip, ondan öňe geçip başlaýar. XVI asyrdan gandöküşikli özara dini uruşlaryň öňüni almagy başaran patyşa Genrih IV Fransiýany merkezleşdirilen bitewi bir döwlete öwürýär. Kem-kemden iri feodallaryň hukuklaryny, özbaşdak hereketlerini çäklendirip, ýeke-ek patyşanyň hökümdarlygyny ýola goýýar.

¹ Modernizm – XX asyryň başynda edebiýatda ýüze çykan täze akym.

² Awangardizm – 1910-njy ýyllarda edebiýatda, sungatda dörän täze akym.

Dini reformalaryň tarapdarlary bolan protestant-gugenotlara¹ birnäçe azatlyklar berýär. Emma 1610-njy ýylda Genrih IV Parižiň dar köçeleriniň birinde ýörite hakyna tutulan bir ganhor tarapyndan öldürilýär.

Onuň dokuz ýaşly ogly Lýudowik XIII (1610–1643ý.) kämillik ýaşyna ýetmänligi sebäpli, döwlet işlerini onuň ejesi, gelip çykyşy boýunça italiýaly Mariýa Mediçi alyp barýar. Mariýa Mediçiniň döwlet işlerinden onçakly başy çykmasa-da, ol ogly kämillik ýaşyna ýetýänçe, ýagny 1624-nji ýyla çenli döwleti dolandyrýar.

1624-nji ýylda 23 ýaşly Lýudowik XIII döwleti özbaşdak dolandyryp başlaýar. Ine, şu döwürde Fransiýanyň syýasatyna aýratyn bir zehinli syýasatçy kardinal Rişelýe goşulýar. Kardinal Rişelýe dürli hileli ýollar bilen patyşanyň ýakyn geňeşdary, birinji ministri bolýar. Şeýlelik bilen ol korolyň adyndan 18 ýyllap tä aradan çykýança Fransiýany dolandyrýar. Rişelýe 1642-nji ýylda aradan çykýar. Onuň yz ýanyndan, ýarym ýyldan soň korol Lýudowik XIII hem aradan çykýar.

Rişelýe şu on sekiz ýylyň dowamynda Fransiýada Genrih IV-niň başlan işini doly gutarýar, ýagny ýurtda güýçli hökmürowan korol häkimiýetini döredýär. Şonuň üçin ol birnäçe ähmiýetli çäreleri amala aşyrýar.

Birinjiden, gugenotlara dini azatlyk berip, olaryň syýasy hukuklaryny çäklendirýär. Ikinjiden, ähli feodallaryň berkiden galalaryny özlerine ýykdyrýar we olary özbaşdaklykdan mahrum edýär. Üçünjiden, döwleti dolandyrmakda merkeze tabyn we gulluk edýän döwlet gullukçylarynyň basgançakly, biri-birine tabyn bolan wezipelerini döredýär. Dördünjiden, hemişelik goşun we deňiz flotuny döredýär. Bäsiniňden, ýurduň medeni, ruhy durmuşy döwlete tabyn bolar ýaly 1634-nji ýylda alym protestant Walentin Konraryň (Valentin Conrart) öýünde ýygnanýan edebiýat gurnagynyň esasynda Fransuz Akademiýasy döredilýär. Sebäbi şol gurnagyň düzümine dil we edebiýat meseleleri bilen gyzyklanýan buržuaz intelligensiýasynyň wekilleri girýän eken. Olar käbir aristokrat gurnaklary ýaly korolyň syýa-

¹ Gugenot – fransuz protestantlarynyň ady.

satyna garşy çykmandyrlar. Şol sebäpli kardinal Rişelýe şol gurnagy akademiýa öwürýär we ony döwletiň maksatlaryna gulluk etmeklige gönükdirýär. 1632-nji ýyldan başlap ilkinji gezek Fransiýada gazet çykyp başlaýar. Durmuşa geçirilen bu çäreler döwlet syýasatyny edebiýatda, medeni durmuşda hem ýöretmäge mümkinçilik berýär. Kardinal Rişelýeniň özüniň hem edebi jedellere goşulan wagty seýrek bolmandyr. Ýagny bir söz bilen aýdylanda edebiýatda, filosofiýada, adamlaryň aňynda hemme zatlary kadalaşdyrmak, tertipleşdirmek ideýasy döreýär. Şeýle ruhda klassisizm ugry, edebi usuly ýüze çykýar. Ýöne fransuz edebiýatynda şu döwürde birnäçe edebi ugurlar biri-birini baýlaşdyryp, biri-biri bilen özara baglanyşykda ösüpdir.

Klassisizmiň döremeginiň sebäpleri

Klassisizmiň döremegine we kemala gelmegine bir tarapdan patyşa hökümetiniň ol usuly goldamagy we Fransiýanyň bitewi döwlet bolmagy täsir etse, ikinjiden filosofik akymlar hem edebiýata öz täsirini ýetiripdir. Klassisizm akymyna rasionalizm filosofiýasy täsir edipdir. Rasionalizm sözi «rasionalis», ýagny «pähimli», «oýlanyşykly» diýen düşüňjeleri aňladýan latyn sözünden gelip çykypdyr. Rasionalizmiň düýbünü tutujy fransuz alymy *Rene Dekartyň* (1596–1650 ý.) öňe süren taglymaty şol döwürde fransuz filosofik pikirleriniň ösüşiniň ýokary derejesi bolup durýar. Dekartyň ähli ajaýyp gözelligleri akyl-paýhasyň döredýändigini baradaky pikiri, klassisizmiň esasy akyla eýermek ýörelgesine öwrülýär.

Dekart Fransiýada dworýan maşgalasynda doglupdyr. Ol ýaşlygyndan matematika, fizika ylmlary bilen çuň gyzyklanypdyr.

Dekart öz ýazan ylmy işlerinde akyl-paýhasa uly orun berýär. Ol duýgy adama predmetler, hadysalar barada doly düşüňje berip bilmeýär, hakykat diňe aklyň güýji bilen bilinýär diýen pikiri öňe sürýär. Dekart tebigaty, durmuşy diňe ylmy ýol bilen, aklyň üsti bilen öwrenmelidigini aýdýar. Şol bir halatda Dekart tebigatyň sylarlaryny, hakykaty tejribäniň üsti bilen däl-de, akyl-paýhasyň kömegi bilen açmalydygyny nygtaý, tejribä kembaha garaýar.

Rasionalizm adamyň tebigatynda iki hili, ýagny «ýokary» we «pes» başlangyçlaryň bardygyny aýdýar. Olaryň birinjisi bolan ruhy tarapy «ýokary» we ynsan duýgulary «pes» gylyk-häsiýetler diýip yglan edilýär. Rasionalizmden ugur alýan klassisizmiň wekilleri-de adam öz durmuşynda duýga däl-de, akyla eýermeli diýen ideýany öňe sürýärler. Şoňa görä-de klassisizme degişli tragediýalaryň esasy çaknyşykly wakasy (konflikti) akylyň we duýgynyň arasyndaky gapma-garşylykdan durýar.

Fransuz edebiýatynda Rennans realizminiň döpleri Şarl Sorel (1597–1674 ý.), Pol Skarron (1610–1660 ý.) we başgalar tarapyndan dowam etdirilse-de, XVII asyrdaky klassisizm esasy edebi usula öwürülýär. Käbir şahyrlar we ýazyjylar barokko usulynyň täsirine düşüp, göwni-öňküňçilikli ýa-da diňe ýokary gatlak üçin niýetlenen çylşyrymly çeperçilik tärlerini ulanyp, düşnüksiz köp aýlawly meňzermelerden doly eserler ýazýarlar. Netijede, olar edebiýatda uly sepgitlere ýetip bilmeýärler, tersine halkyň durmuşyndan daşlaşýarlar. Bu usul diňe aristokratlaryň arasynda meşhur bolýar. Barokko akymynyň täsiri hatda Kornel, Rasin ýaly klassisizmiň görnükli wekillerine-de täsir edipdir. Ýöne bu akyma degişli eserleriň belli bir ugry, ideýasy, oňyn maksatlary bolmansoň, ol usul giň ýaýrap bilmeýär.

XVII asyr fransuz şahyrlary we ýazyjylary antik edebiýatynyň baý tejribesini ulanyp, şeýle-de fransuz edebiýatynyň milli döplerine daýanyp, klassisizmiň ajaýyp eserlerini döredýärler we bu usulyň nazaryýetini esaslandyryýarlar.

Fransuz edebiýatynda klassisizmiň düýbünü tutuýjy teoretikler

Fransuz edebiýatynda poeziýada, klassisizmiň düýbünü tutmakda *Fransua de Malerbiň* (1555–1628ý.) döredijiliginiň ähmiýeti örän uludyr.

Malerb gelip çykyşy boýunça onçakly baý bolmadyk dworýan maşgalasynda Fransiýanyň Kan (Caen) diýen şäherinde 1555-nji ýylda eneden doglupdyr. Onuň kakasy kazyýetde işleýän gullukçy bo-

lupdyr. Malerb ýaşlygynda gowy bilim alyp, patyşa Genrih II-niň ogly gertsog Genrih Angulemskiniň kätibi bolup işläpdir. Şol döwürde italýan dilini we edebiýatyny hem öwrenipdir. Gersog Angulemskiniň 1586-njy ýylda aradan çykmagy bilen Malerb ýene-de dogduk mekany Kan şäherine dolanyp gelýär we garyplykda ýaşaýar. 1575-nji ýyldan başlap, Malerb goşgy ýazyp başlaýar, ýöne olary gowşak görüp, soň ýok edipdir. 1590-njy ýyllarda Malerb ýene-de Prowans welaýatynyň Eks (Aix) şäherinde ýaşaýar we Dýu Werin ýolbaşçylyk edýän şol ýerdäki edebiýat akademiýasyna girýär. Görnükli alym Dýu Wer Malerbiň zehininiň bekemegine, edebiýatda abraýynyň artmagyna uly kömek edýär.

1599-njy ýylda Malerb özüniň meşhurlyk gazanan «Gyzynyň aradan çykanlygy mynasybetli jenap Dýuperýe göwünlik berme» atly meşhur goşgusyny ýazypdyr. Soňra şol goşgy gowy sygyr nusgasy hökmünde ähli hrestomatiýalara girizilipdir. Ýöne Malerbiň köşge çagyrylmagyna onuň Genrih IV-niň gelinligi Mariýa Mediçiniň 1600-nji ýylda Eks şäherine gelenligi mynasybetli ýazan öwgüli (oda) goşgusy belli bir derejede rol oýnapdyr, çünki şondan soň 1605-nji ýylda Malerb Parižde Genrih IV bilen tanyşýar we patyşanyň Limuzin welaýatynda pitnäni, gozgalaňlary gahrymançylykly we parasatlylyk bilen ýatyrandygyny wasp edip, oda (öwgüli goşgy) ýazýar.

Korol Genrih IV Malerbi fransuz köşgüniň resmi şahyry diýip ygylan edýär. Genrih IV aradan çykandan soň hem Mariýa Mediçi Malerbe pensiýa berýär. Malerb Lýudowik XIII we onuň ministri kardinal Rişelýe tarapyndan hem birnäçe gezek sylaglanypdyr.

Malerb poeziýany gowy bilipdir we özi hem oda, sonet, aýdym žanrlarynda eserler ýazypdyr. Malerb çeperçiligi ýokary hilli bolmadyk eserleri, gödek sözleriň ulanylmagyny, diliň kadalarynyň bozulmagyny halamandyr.

Malerb Pariž fransuz diliniň esasynda umumy edebi fransuz dilini kemala getirmekde köp işleri amala aşyrypdyr. Birinjiden, Malerb Täzeden Döreyiş döwründe «Pleýada» toparynyň şahyrlarynyň antik

edebiýatyndan, grek we latyn dilinden alnan alynma sözleriniň, šiwe sözleriniň ulanylmagynyň öňüni alypdyr. Ikinjiden, fransuz diliniň öz söz baýlygyny ulanmagy maslahat beripdir.

Şygry düzmekde Malerb gadymy grek we rim şahyrlaryny nusga edip almaklygy maslahat beripdir. Şolaryň içinde aýratynam Gorasini halapdyr.

Malerb oda žanryny gowy görüpdür. Ol ýurduň baştutany bolan koroly we buthanany, ruhanlary öwmeklige uly üns beripdir. Çünki XVII asyrdaky patyşa düzgüni ýurdy bitewilikde saklamakda, parahatçylygy we gülläp ösmegini üpjün etmekde örän progressiw rol oýnapdyr. Şonuň üçin Malerb öz goşgularynda tertip-düzgüni bozýanlary, agzalaçylyk döredýän baý feodallary ýazgarypdyr we tankyt edipdir. Malerb şahyrlara öz eserlerinde suratlandyran keşpleriniň, hadysalarynyň, wakalarynyň durmuşa golaý bolmagyny gazanmaklygy, çendenaşa süýjümtik, suwjuk sözleri ulanmazlygy maslahat beripdir.

Umuman, Bualonyň «Malerb ilkinji bolup, fransuz edebiýatyny belli bir kadalara salyp, goşgynyň takyk sazlaşygyny, sözüň güýjüni görkezdi»¹ diýşi ýaly, XVII asyrdaky Malerb fransuz edebi diliniň kämilleşmeginde, edebiýatyň ösmeginde uly rol oýnaýar. Şeýle-de Malerb edebiýatda berk döwlet syýasatyny ýöretmegiň zerurdygyny nygtapdyr. Malerb çeper eserlerde, poeziýada belli bir düzgünleriň we kadalaryň bolmalydygy, şahyryň watançylyk borjuna ýerine ýetirmelidigi we nusga alarlyk eserleri döretmelidigi baradaky pikirleri öňe sürmek bilen fransuz edebiýatynda klassisizmiň düýbünü tutýar.

Malerb täze dörän korol monarhiýa düzgünine öz şahyryna eserleri bilen gulluk eden ilkinji fransuz şahyrdy. Ol köşkte geçirilýän baýramçylyklar, sahna oýunlary, baletler üçin birgiden şygrylar düzüpdir. Malerbiň öz goşgulary onçakly bir çuň manyly eserler bolmanlygy üçin soňky döwürde ýatdan çykarylypdyr we meşhur bolmandyr, ýöne Malerb örän zehinli şahyrlary öz töweregine ýygnap, edebiýatyň möçber we hil taýdan ösmegine giň ýol açypdyr.

¹ История французской литературы. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1946, том I, стр. 333.

Nikola Bualo-Depreo
(1636–1711 ý.)

Klassisizmiň kadalaryny doly işläp düzmekde Bualonyň döredijiliginiň ähmiýeti örän uludyr. Bualo fransuz klassisizminiň ajaýyp şahyrydyr. Onuň eserleri köplenç tankydy häsiýetli bolupdyr.

Bualo Parižde doglupdyr. Onuň hemme garyndaşlary diýen ýaly kazyýet gullukçylary bolupdyrlar. Ol 1656-njy ýylda hukuk fakultetini gutaryp, aklawçylyk hünärini ele alýar. 1657-nji ýylda Bualonyň kakasy aradan çykyp, ol kakasyndan galan mirasa eýe bolmak bilen maddy tarapdan üpjün bolýar. Şeýlelikde, ol öz käri boýunça işlemän goşgy ýazmaklyk bilen meşgullanýar. Emma onuň ýazan ilkinji satiriki, tankydy häsiýetli goşgulary meşhurlyk gazanyp bilmeýär, şoňa görä-dä onuň tanyşlary oňa başga mazmunly goşgulary ýazmaklygy maslahat berýärler. Emma Bualo tersine, şol döwürde «saýlama poeziýa» bilen meşgullanýan hemme şahyrlary tankyt astyna alypdyr. Ol bu göreşde özüne duýgudaşlyk bildirýän Rasin, Lafonten, Molýer ýaly şahyrlar bilen dostlaşýar.

Bualo öz goşgularynda baýlyga kowalaşmaklygy, şöhratparazlygy, ulumsylygy, ýaranjaňlygy we adamlaryň şuna meňzeş erbet gylyk-häsiýetlerini tankyt edipdir.

Bualo ilki öz goşgularyny neşir etmändir, olary öz tanyşlaryna okap beripdir. Şeýdip ol ýuwaş-yuwaşdan meşhurlyk gazanypdyr.

Bualo ilkinji bolup tankydy goşgulary edebi tankydyň ýaragyna öwürpdir. Edebi eserleri tankyt edende Bualo diňe özüne ýaramadyk ýa-da özüniň gowy görmedik eserleriniň, şahyrlarynyň däl-de, eýsem çeperçiligi gowşak, goşgy düzüliş kadalaryny bozýan, hili pes bolan eserleriň üstünden gülüpdir. Şoňa görä-de eserleri tankyt edilen Şaplen, hanym de Skýuderi ýaly köşkde täsirli adamlar Bualonyň eserleriniň çap edilmegine ýa-da onuň Fransuz akademiýasyna saýlanmagyna garşy çykyş edipdirler. Hatda gertsog Montozýe Bualony ýençjekdigi barada haýbat atyp gezipdir. Emma Bualo poeziýada gowşak eserleriň garşysyna göreşi bes etmändir. Ony bu işde

Molýer hem goldapdyr. Şonuň üçin Bualonyň garşydaşlary onuň dinden çykan adam hökmünde oda ýakylmaga mynasypdygyny tekrarlapdyrlar. ¹

1667-nji ýyldan soň Bualo tankydy häsiýetli eserlerini uzak wagtlap ýazmaklygy bes edýär. Şondan soň sekiz ýylyň dowamynda Bualo korola bagyşlap birnäçe goşgular ýazyp iberýär. Ol goşgularda Bualo koroly öwmek bilen bir hatarda parahatçylygy saklamaklygy, täze ýerleri basyp almak üçin gandöküşikli uruşlardan saklanmaklygy, bagtly ýaşayyş alamatlaryny beýan etmek bilen şuna meňzeş temalardan ýazylan goşgulary korola birnäçe gezek ýazyp iberýär. Eýýäm Bualonyň ilkinji ýazyp iberen goşgusy patyşanyň göwnünden turýar. Patyşa şondan soň Bualo 2000 liwr möçberinde pensiýa pul we onuň eserlerini çap etmeklikde «artykmaçlyklar» bermekligi buýrupdyr.

Köşkden goldaw tapsa-da, Bualo özüniň gönümelligini, ýiti tankydy eserler ýazmagyny taşlamandyr. Hatda patyşanyň göwnünden turan ýa-da patyşanyň öz düzen goşgulary-da onuň tankydyndan halas bolmandyr.

Bualonyň iň ajaýyp we klassisizmiň kadalaryny beýan edýän eseri «*Şahyrçylyk sungaty*» (1674 ý.) atly goşgy bilen ýazylan ylmy häsiýetli poemasydyr. Bualo bu öwüt-nesihat beriji we ylmy häsiýetli poemasynda gadymy antik döwrüniň şahyry Gorasiniň «Pizonlara² hat» atly eserinde aýdan pähimlerinden ugur alyp, şygry sungatynyň kadalaryny beýan edýär. «*Şahyrçylyk sungaty*» eseri dört bölümden durýar.

Poemanyň birinji aýdymynda Bualo şygry düzmekligiň esasy kadalaryny, onuň umumy kanunlaryny, stilini we kompozisiýasyny esaslandyrýar. Şol bir hatarda ol fransuz poeziýasynyň taryhyny hem beýan edýär, emma ol käbir şahyrlaryň döredijiligine nädogry baha berýär. Meselem, Bualo Ronsaryň ajaýyp şygrylaryny Malerbiň goşgularyndan pesde goýýar, Malerbi has götergileýär.

¹ История французской литературы. М-Л: Изд. АН СССР, 1946, т. 1, с. 527.

² Pizonlar – edebiýatyň muştaklary bolan rimli aristokrat maşgalasy.

Poemanyň ikinji aýdymynda Bualo aýratyn şygryýet žanrlarynyň derňewine geçýär. Ilki bilen ol idilliýa, elegiýa, oda, sonet we ş. m. liriki žanrlaryň aýratynlyklaryny açyp görkezýär.

Poemanyň üçünji iň uly böleginde tragediýa, komediýa we epopeýa žanrlarynyň aýratynlyklary görkezilýär. Bu bölümde şahyr Gomer, Wergiliý Terensiý, Rasin ýaly şahyrlaryň eserlerinden nusga almaklygy maslahat berýär.

Eseriň dördünji bölümünde Bualo şahyrlara öwüt-nesihat berýär, olara çendenaşa maddy baýlyga kowalaşmazlygy maslahat berýär. Poema korol Lýudowik XIV-ni taryplamak bilen jemlenýär.

Tutuşlaýyn alnanda goşgy bilen ýazylan poemada dürli žanrlara degişli eserleri ýazmak bilen bagly bolan klassisizmiň esasy kadalary yzygiderli beýan edilýär hem-de antik döwürde Gomer, Wergiliý, Aristofan, Eshil ýaly şahyrlaryň döreden ajaýyp eserlerini nusga edinmelidigi maslahat berilýär. Poemada Bualo şu aşakdaky pikirleri aýratyn nygtap geçýär: birinjiden, eserde akyl duýgudan, fantaziýadan ýokarda durmaly; ikinjiden, «tebigata öýkünmek» pikirinden ugur alnanda, tebigatyň terbiýe berip biljek nusga alarlyk ajaýyp bölegini saýlamaklygy ündeýär. Tebigatyň bedroý, betgelşik hadysalary sungatyň obýekti bolanda, olary şahyr gelşikli, ýakymly görkezmeli. Tebigat tertipsiz däl, şonuň üçin tebigat hadysalary akylyň güýji bilen ölçerilip, tertipleşdirilip görkezilmeli. «Ilki pikirilenmegi öwrenip, soň ýazyň»¹ diýmek bilen Bualo şahyrlaryň eserleriniň çuň manyly bolmalydygyny öwredýär. Bualo poeziýanyň baş wezipesi «göwne ýaramakdyr» diýip nygtaýar. Ýagny eser adamlary gyzyklandyran tema bilen baglanyşykly bolmaly.

Şeýle hem Bualo çeper eserde hakykaty görkezmekligi, eseriň diliniň we mazmunynyň düşnükli, ýönekeý bolmaklygy, diliň kadalarynyň berjaý edilmegi ýaly pikirleri öňe sürýär.

Sözümizi jemläp aýdanymyzda, Renessans döwründe beýik gumanistleriň, antik şahyrlarynyň eserlerini öwrenmek we olardan nusga almak baradaky ideýalary Bualonyň bu eserinde oýlanyşykly kadalar görnüşinde beýan edilýär.

¹ История французской литературы. М.-Л. 1946, т. 1, с. 557.

Pýer Kornel
(1606–1684 ý.)

Fransuz edebiýatynda klassisizmiň kemala gelmeginde XVII asyryň 30-njy ýyllarynda Pýer Korneliň döreden eserleri aýgytly rol oýnaýar.

Pýer Kornel Fransiýanyň Ruan şäherinde 1606-njy ýylyň 6-njy iýulynda baý buržuaz maşgalasynda eneden dogulýar. Kakasy şäher parlamentinde aklawçy bolup işläpdir. Onuň Ruan şäherinde we onuň eteklerinde birnäçe jaýlary hem mülki bolupdyr.

Pýer Kornel Ruan şäherindäki Iýezuit dini mekdebinde okap bilim alypdyr. Ol mekdebi gutaryp, hukuk ylymlaryny öwrenýär we 18 ýaşynda Ruan şäheriniň aklawçylyk birleşigine kabul edilýär.

Kornel aklawçy bolup işlese-de, onuň bu işe kän bir höwesi bolmandyr, çünki onuň oratorçylyk, ýagny dilewarlyk ukyby bolmandyr. Işden boş wagtlary ol şygyr düzmek bilen meşgullanypdyr. Onuň ilkinji ýazan şygyrlary «*Şahyrana dürüşde*» ady bilen 1632-nji ýylda neşir edilýär. Emma onuň bu goşgulary onuň adyna meşhurlyk getirmändir. Ýöne şonda-da ol ýaşlygyndan edebiýaty gowy görüpdür, çünki onuň maşgala agzalary-da edebiýata uly gyzyklanma bildiripdir. Onuň özünden 19 ýaş kiçi erkek dogany Tom Kornel (1625–1709 ý.) hem edebiýat bilen meşgullanypdyr. Ol köp pýesalar ýazypdyr, emma olar onçakly meşhurlyk gazanyp bilmändir. Ol hemme ugurdan öz uly doganyna öýkünipdir, çünki ony örän gowy görýän eken. Şoňa görä-de edil dogany ýaly Tom Kornel hem teatr, dramaturgiýa bilen gyzyklanyp, şol döwürde meşhurlyk gazanan birnäçe eserleri ýazypdyr. Käre boýunça ol hem aklawçy bolup işläpdir we öýlenende hem Pýer Korneliň aýalynyň gyz jigisine öýlenipdir. Köplenç olar ýazýan eserlerini ara alyp maslahatlaşypdyrlar. Pýer Korneliň ilkinji şygyrlary meşhurlyk gazanyp bilmese-de, onuň «*Melita ýa-da ýalan*

hatlar» (1629-1630 ý.) atly komediýasy tomaşaçylar tarapyndan uly gyzyklanma bilen garşylanypdyr.

Korneliň durmuşy baradaky gürrüňlere görä, bir gezek Kornelini onuň bir dosty öz söýgüli bilen tanyşdyrypdyr. Ol gyz hem Pýer Kornele aşyk bolupdyr. Bu wakanyň gülküli tarapy Kornele komediýa ýazmaga itergi beripdir. Kornel bu pýesany Ruan şäherine oýun görkezmäge gelen Mondori atly meşhur aktýoryň ýolbaşçylyk edýän toparyna beripdir. Mondori bu pýesany Parižde sahnalaşdyranda «Melita» tomaşaçylaryň göwnünden turupdyr. Bu üstünlikden ruhlanan Kornel ondan soň «*Dul aýal*», «*Kazyýet galereýasy*», «*Işdeş aýal*», «*Korol meýdançasyny*» (1632–1635 ý.) ýaly birnäçe gülküli komediýalar ýazypdyr we olar Parižni teatrlarynda görkezilipdir. Korneliň bu komediýalary şahyryň bu ugurdan tejribesiniň ýetmezçilik edýändigini sebäpli, entek gowşak hem bolsa ol eserlerde Korneliň täzeçilligi ýüze çykypdyr, sebäbi öňki komediýalarda gödek oýunlaryň, taýak bilen kowalap urmagyň ýa-da ýöntem degişmeleriniň üsti bilen sahnada gülküli ýagdaý döredilýän bolsa, Korneliň eserlerinde çynlakaý ahlak we durmuş meseleleriniň üsti bilen komiki (gülküli) ýagdaýlar görkezilipdir. Kornel özüniň teatr üçin ýazan şol ilkinji eserleriniň üsti bilen klassisizmiň kadalaryny özleşdiripdir we eserde keşpleriniň psihologiýasyny açyp görkezmegi öwrenipdir. Soňra ol tragediýa žanrynda öz güýjüni synap görýär.

Pýer Kornel özüniň ilkinji «*Medeýa*» (1635 ý.) atly tragediýasynyň sýužetini antik edebiýatyndan alypdyr, ýagny ony rim şahyry Senekanyň (b. e. öň 2 ý. - b. e. 65 ý) «*Medeýa*» tragediýasyna esaslanyp ýazypdyr. Öz tragediýasynda Kornel göwnüne deglip taşlanan aýalyň keşbini döretmäge synanyşyk edipdir. Emma bu tragediýa onçakly meşhurlyk gazanyp bilmändir.

Pýer Kornele şöhrat getiren onuň ilkinji eseri «*Sid*» (1636 ý.) atly tragikomediýasydyr. Bu tragikomediýa fransuz dramaturgiýasynda we teatrynda täze döwri açýar. Bu eserde Kornel fransuz klassisizminiň talaplaryny örän ussatlyk bilen berjaý edip, borç we duýgynyň arasyndaky göreşi, aklyň duýgudan rüstem gelşini, Watana gulluk etmegiň ýokary borçdugyny çeper beýan edýär.

Kornel bu eserini fransuz edebiýatynda şol döwürde entek görülmedik ajaýyp formada, çeperçilik taýdan ýokary hilli şygyr görnüşinde ýazypdyr. Oýun sahnada goýlandan soň ol örän meşhur bolupdyr, adamlar bu eseriň böleklerini ýat tutupdyrlar, başga bir esere baha berenlerinde-de «Sid ýaly ajaýyp» diýip aýdypdyrlar.

Kornel bu pýesada özüniň şahyr hökmünde ussatlygyny görkezipdir we klassisizmiň kadalaryndan ugur alyp, eseriň sýužetini ýönekeý, düşnükli we yzygiderli ösdüripdir. Ikinjiden, wakalar gahrymanlaryň aňynda bolup geçýän özgerişleri açyp görkezmek bilen akylyň duýgudan rüstem gelmek üçin alyp barýan göreşini, ýagny adamyň borjunyň onuň söýgüsi bilen gapma-garşylykda durşuny ynandyryjylykly beýan edýär.

Eseriň temasyňy saýlanda-da öňki däbe eýerip, Kornel antik edebiýatynyň sýužetlerine ýüzlenmändir. Ol şol döwürde ýaşan ispan dramaturgy Gilýen de Kastronyň «Sidiň ýaşlygy» (1618 ý.) atly pýesasynyň sýužetine esaslanyp, «Sid» eserini ýazýar.

Tragikomediýada wakalar 711–718-nji ýyllarda araplaryň Ispaniýany basyp alandan soň ýurdy azat etmek ugrunda ispan halkynyň özbaşdaklyk üçin göreşen döwründe bolup geçýär. Bu döwür *Rekonkistar* (täzeden azat etmek) döwri diýlip atlandyrylýar. Bu göreş birnäçe asyrlap 718-nji ýyldan tä 1492-nji ýyla çenli dowam edipdir.

Eseriň baş gahrymany hökmünde XI asyrda ýaşap geçen Görogly ýaly edermenligi we batyrlыgy bilen halk arasynda tanalan, ady rowaýatlarda we aýdymlarda wasp edilen Rodrigo Dias de Riwera we onuň Himena atly gyza bolan söýgüsi görkezilýär.

Eseriň başynda baý aristokrat don Gome, ýagny graf Gormas öz gyzy Himenanyň Rodrigony söýýändigine oňlamak bilen seredýär, çünki Rodrigo batyr don Diýegonyň ogly, ol kakasy ýaly batyr we asylyly bolar diýip Gormas oýlaýar. Emma korol Rodrigonyň kakasy don Diýegony öz oglunyň terbiýeçisi edip bellände graf Gormas oňa görüplik edip, özüniň şol wezipä has mynasypdygyny aýdyp, don Diýega bir şarpyk urýar. Don Diýego bolsa ogly Rodriga özüniň aryny almagy buýurýar.

Graf Gormas Rodrigonyň kakasy bilen tersleşensoň bu iki maşgala duşman bolýar. Şeýlelik bilen Rodrigo öz kakasynyň ar-namysyny, mertebesini goramak üçin graf Gormasy başa-baş söweşe (duelle) çagyryp öldürýär. Şondan soň ol öz söýgüli Himena bilen arany açmaly bolýar, sebäbi Himena öz maşgalasynyň ar-namysy üçin göreşip, Rodrigodan öz aryny almagyň ugruna çykýar we özüne aşyk bolan ýaş dworýan don Sançodan kakasynyň aryny almagy haýyş edýär. Emma Himena Rodrigonyň ölümüne islese-de, ol Rodrigony çyn ýürekden söýýär. Onuň maksady Rodrigodan kakasynyň aryny alyp, soň özüni öldürmek.

Emma şol wagt ýurda mawrlar (araplar) çozup girýär. Rodrigo duşmanyň goşunyny ýeňip, olaryň patyşalaryny ýesir alýar. Oňa şol söweşde ýesir alnan patyşalar Seyit (hojaýyn), ýagny Sid diýip at goýýarlar.

Himenanyň haýyşy bilen korol don Sançonyň we Rodrigonyň başa-baş söweşine rugsat berýär. Ol söweşde Rodrigo don Sançonyň gylyjyny elinden kakyp düşürýär, emma öldürmeýär we ol gylyjy don Sanço berip, ony Himenanyň aýagynyň ýanynda goýup, Rodrigony ýeňendigini aýtmagy tabşyrýar.

Eserdäki konfliktin oňat çözülmegi üçin üçünji güýç, ýagny Kastilýanyň koroly don Fernando çykyş edýär. Korol Rodrigonyň Watany goramakda görkezen edermenligi üçin, onuň şol korol tarapyndan gadagan edilen duelede graf Gormasy öldürendigi babatdaky günäsini geçýär.

Himenany we Rodrigony ýaraşdyrýar. Korol olara bir ýyldan soň, ýagny Himenanyň kakasynyň ýyly geçenden soň nikalaşmaga ak pata berýär.

Bu eserin mazmuny, esasy ideýasy şahsy maşgala bähbidini, maşgala namysyny gorap çykyş etmekligiň ýurdy duşmandan goramakdan pesde durýandygyny görkezýär. Eserin ähli gahrymanlary, şol sanda Himena we Rodrigo Watanyň bähbidiniň şahsy bähbitlerden has ýokarda durýandygyna düşünýärler.

Şeýle çözügüt, ýagny akyl-paýhasyň duýgudan rüstem gelmegi, Watan borjunyň şahsy bähbitden ýokarda goýulmagy Pýer

Korneliň «*Gorasiý*», «*Sinna*» (1640 ý.) atly pýesalarynda-da beýan edilýär.

«*Gorasiý*» (1639 ý.) tragediýasyny Kornel öz döwrüniň däbine görä, kardinal Rişelýä bagyşlap ýazýar. Sýužetini rim taryhçysy Tit Liwiniň (b. e. öň 59 ý. – b. e. 17 ý.) eserinden alypdyr.

Bu eserde gadymy Rim döwletiniň kemala geliş döwrüniň wakalary görkezilýär. Rim we Alba-Longa şäherleriniň ilaty özaralarynda ýakyn gatnaşykda bolsalaram, bu şäherleriň häkimleri we syýasatçylary iki şäheriň birleşmegine garşy çykýarlar. Sebäbi her şäheriň häkimi özi hökümdar bolmak isleýär. Bolup geçen maslahatda şu dawaly meseläni iki şäheriň wekilleriniň başa-baş söweşi bilen çözmeli diýen netijä gelýärler. Söweş meýdanyna Rim şäheriniň ýaşajýjysy Publiý Gorasiniň üçem ogullary çykýar. Alba-Longa şäherinden bolsa Kuriasiniň üçem ogullary söweşe çykýarlar.

Bu ýigitler özaralarynda diňe bir gowy tanyş bolman, eýsem biri-birine garyndaş. Gorasiýleriň iň kiçisi Kuriasiyleriň kiçi aýal dogany Sabina öýlenen. Garry Publiý Gorasiniň Kamilla atly ýekeje gyzy Kuriasiy doganlaryň birine adaglanan. Hemmeler tolgunýar, Sabina-da çäresiz, eger ol öz adamsy rimli Gorasiniň ýeňmegini islese, onda onuň bir dogany ölmeli. Onsoň hem Alba-Longa Sabinanyň dogduk mekany. Şonuň üçin ol: «Alba – bu meniň doglan ýerim, bu meniň ilkinji söýgimiň şäheri, Alba, eziz diýar! Men seniň we biziň aramyzda açyk urşy görenimde meni ýeňiş hem, ýeňliş hem gorkuzýar»¹ diýip, iki oduň arasynda ýanýar.

Gorasiniň gyzy Kamilla-da şeýle pikirde. Ýuliýa sowukganlylyk bilen oňa başga ýigide durmuşa çykmagy maslahat berende, Kamilla onuň teklibini çürt-kesik ret edýär we beýle dönükligi etmejekdigini aýdýar. Indi iki şäheriň dawasy sebäpli, garyndaş dost-doganlar biri-birini öldürmeli...

Gorasiýleriň we Kuriasiyleriň söweşi sahnanyň arkasynda bolup geçýär. Ahyrsoňy Gorasiý doganlaryň ikisi söweşde wepat bolsa-da, olaryň üçünjisi ýeňiş gazanýar. Öýüne Gorasiýleriň biri dolanyp gel-

¹ Артамонов С. Д. История зарубежной литературы. XVII-XVIII вв. М., 1978, стр. 115.

ýär. Emma ol öýüne gelende onuň gyz dogany Kamilla ony aglap garşylaýar. Gorasiý gaharlanýar, ol öz Watany üçin ýeňiş gazananda doganynyň näme sebäpden aglaýandygyna düşüniş bilmeýär. Gahary gelen Gorasiý öz doganyny öldürýär. Indi beýleki adamlaram Gorasiden ýüz öwürýärler.

Bu tragediýada Kornel watançylyk we adamkärçilik, ynsanperwerlik temalaryny beýan edip, hakyky watançylygyň, gahrymançylygyň we edermenligiň adamkärçilik bilen baglanyşykda bolmalydygyny görkezýär.

Pýer Korneliň gahrymanlary köplenç öz duýgularyna bäs gelip, erk edip bilýän güýçli keşpler hökmünde suratlandyrylýar. Olar döwletiň, ýurduň bähbidini hemişe şahsy bähbitlerinden ýokarda goýýarlar.

Kornel «*Sinna*», «*Poliýewkt*», «*Edip*» we başga-da ençeme tragediýalary ýazýar. Emma jemgyýetiň durmuşynda bolup geçen özgerişleri, korol häkimiýetiniň gahrymançylykly döwrüniň geçip, täze ösüşe aýak basandygyny Kornel görmeýär we olary öz eserlerinde görkezmeýär. Korneliň tragediýalarynda suratlandyrylýan «güýçli» gahrymanlar indi tomaşaçylaryň göwnünden turmaýar. Şol döwürde fransuz edebiýatynda täze ýaş zehin – Žan Rasiniň eserleri meşhur bolup başlaýar. Kornel 1674-nji ýyldan başlap hiç hili eser ýazmaýar. Kornel 1684-nji ýylyň 30-njy sentýabrynda 78 ýaşynda aradan çykýar.

Korneliň döredijiligi fransuz edebiýatynyň ösmegi üçin örän wajyp bolupdyr. Onuň ajaýyp tragediýalarynyň sagdyn ruhly, özüne erk edip, Watanyň önünde belent borjuny ýerine ýetirip bilýän gahrymanlary beýleki dramaturglara tragediýa ýazmakda nusga bolup hyzmat edipdir. Korneliň diňe bir tragediýalary däl, eýsem onuň komediýalary-da bu žanryň geljekde ösmegine giň ýol açýar. Ol ilkinji bolup, täze tipli, durmuşy häsiýetli komediýalary döredýär. Bu barada Molýer özüniň Bualo ýazan hatynda komediýa ýazmakda özüniň köp zatlary Korneliň komediýalaryndan öwrenendigini nygtaýar.

Žan Rasin (1639–1699 ý.)

Žan Rasin gelip çykyşy boýunça baý gullukçy maşgalasynda 1639-njy ýylyň 21-nji dekabrynda eneden dogulýar. Olaryň maşgalasy XVI asyrdaky dworýanlyk derejesini alýarlar. Olar Walua welaýatynyň Ferte-Milon diýen şäherinde ýaşapdyrlar. Rasiniň ene-atasy ir ýogalypdyr. Rasini ýaşlygynda onuň mamasy Mariýa Demulen terbiýeläpdir. Onuň mamasy ýansenistleriň dini toparyna deňişli bolupdyr we şolaryň kömegi bilen agtygyny Bowe şäherindäki ýansenistleriň mekdebinde mugt okadypdyr. Şol sebäpli ýansenistleriň dini terbiýesi Rasiniň dünýägaraýşyna we onuň eserlerine täsir edipdir.

Ýansenistler katolik dininiň aýratyn bir topary bolup, olar iýezuitleriň ahlak kemçiliklerini tankyt edipdirler we her bir adam Hudaýyň mylakatly mährine mynasyp bolmak üçin ahlak päkligini gazanmaly, öz kemçilikleri bilen göreşmeli, sogap işler etmeli diýip wagyz edipdirler. Gollandiýaly ruhany Korneliý Ýanseniý (1585–1638 ý.) bu akymyň düýbünü tutanlygy üçin, şeýle taglymata eýerijilere ýansenistler diýip at beripdirler.

Rasin 1649-njy ýyldan tä 1653-nji ýyla çenli ýansenistleriň Pariždäki Por-Roýal¹ monastyrynyň mekdebinde okap, soňra Por-Roýal buthanasynyň Bowe şäherindäki kollejinde okaýar we soň ýene-de Pariže dolanyp gelip, ýansenistleriň ýolbaşçylygy astynda bilim-terbiýe alypdyr. Şol mekdeplerde okan döwründe Rasin grek we

¹ Por-Roýal – Por-Roýal XIII asyrdaky gurlan aýal-gyzlaryň monastyry XVII asyryň ortalarynda Lýudowik XIV-niň köşgünden soň iň bir ähmiýetli edebiýat merkezine öwrülýär. Şeýle-de şol döwürde Por-Roýal ýansenistleriň we katolik dinine garşy çykyş edýän oppozisiýanyň merkezi bolupdyr. Por-Roýalyň taryhyny öwrenen Gazýe: «Kim Por-Roýalyň edebiýatyny bilmese, ol XVII asyryň edebiýatyny bilmez» diýip ýazypdyr. (Bu barada seret: История французской литературы. Москва-Ленинград, изд-во АН СССР, 1946, том 1, стр. 440-441.)

**Por-Roýal monastyrynyň
bir binasy**

rim şahyrlarynyň eserlerini şol dillerde okap öwrenipdir. Aýratynam ol Gomeriň, Sofoklyň we Ewripidiň eserlerini gowy görýän eken. Ýaş Rasin latyn dilinde-de göýä öz ene dilinde, ýagny fransuzça ýazan ýaly goşgy düzüp bilýän eken. Rasin antik edebiýatyny öwrenmek bilen bir hatarda Injili -da örän gowy bilipdir.

Şol döwürde Rasin «*Peýzaž ýa-da şäheriň daşyndaky Por-Roýala gezelenç*» atly uly suratlandyryjy, beýan edijilikli goşgy ýazýar. Bu goşgy ýedi sany odadan durýar. Ol goşgularda şäheriň etegindäki Por-Roýalyň tokaýlary, çemenlikleri, mal bakylyan öri meýdanlary, baglary we howuzlary suratlandyrylýar. Rasiniň tebigat gözelligini wasp etmegi klassisizmiň wekillerine onçakly mahsus dældigini bellemek gerek. Şeýle-de ol goşgularyň nepis çeperçiligi ýaş Rasiniň zehinli şahyr bolandygyndan habar berýär.

1660-njy ýylda Rasiniň korol Lýudowik XIV-niň ispan şazadasy Mariýa-Tereziýa bilen nikalaşmagy mynasybetli ýazan «*Sena derýasynyň perisi*» atly uly odasy gyzgyn garşylanýar we ol eser ady belli ýazyjylaryň we şahyrlaryň ünsüni özüne çekýär. Şol döwürde örän meşhur bolan aktýor Şaplen bu zehinli ýaş şahyr barada ministr Kolbere aýdýar we Kolber Rasine ýüz luidor¹ pul baýrak berýär we oňa resmi taýdan edebiýatçy (homme de lettres) derejesini berip, 600 liwr möçberinde pensiýa belleýär.

Birnäçe ýyldan soň Molýeriň toparý ilkinji gezek Rasiniň «*Fiwiada ýa-da bäsdeş doganlar*» (1664 ý.) diýen tragediýasyny sahnalaşdyrýarlar. Bu tragediýa gadymy grek mifologiýasynda beýan edilýän Edip şanyň ogullarynyň tagt üçin göreşi baradaky súžeti esasynda ýazylypdyr. Rasiniň bu drama eseri onçakly gyzgyn

¹ Luidor – Fransiýanyň pul birligi.

garşylanmaýar. Bu tragediýada ýaş Rasin entek Kornele öýkünýär, öz stilini, ugruny tapyp bilmeýär.

Emma 1665-nji ýylda Rasiniň ýazan «*Beýik Aleksandr*» atly täze tragediýasy uly jedelleri döredýär. Rasiniň bu tragediýasynda täze alamatlar ýüze çykýar, ol bu eserinde ýansenistleriň garaýyşlaryna ters gelýän äheňleri-de ulanýar. Korneliň tragediýalarynda gahrymançylykly, syýasy ruhly äheňler güýçli ýaňlanýan bolsa, Rasiniň pýesalarynda söýgi temasy birinji orunda goýulýar we gahrymanlaryň içki oý-pikirleri, olaryň duýgulary inçeden yzarlanýar. Bu eserlerde adamlar hemişe gönümel akyl-paýhasa eýermeýärler, olar ýaýdanýarlar, köp oýlanýarlar, ýagny durmuşa, hakykata mahsus hereket edýärler. Rasin özüniň «*Beýik Aleksandr*» atly tragediýasynda Aleksandr Makedonskiniň taryhda bitiren uly işlerini ýa-da onuň gahrymançylykly ýörişlerini wasp etjek bolman, ony ýönekeý adamlara mahsus bolan duýgular bilen görkezýär. Bu tragediýada Aleksandr örän batyr we geçirimli hem-de öz söýgülisi üçin bagryny paralaýan adam hökmünde suratlandyrylýar.

Kem-kemden Rasin Pýer Korneliň tragediýalarynda suratlandyrylýan «güýçli», «kämil gahrymanlaryň» tersine, öz eserlerinde adamlary tebigy, öz häsiýetlerine görä kyn pursatlarda ikerjiňlenip, ýaýdanyp, oýlanyp, öz etjek diýýän işini etmän hereket edýän «gowşak» keşpleri görkezýär. Rasin adamlaryň oňat häsiýetleri bilen bir hatarda kemçiliklerini hem açyp görkezýär. Bu bolsa Rasiniň eserlerinde görkezilýän wakalaryň, keşpleriň durmuşa ýakyn, dogruçyl bolmagyna getiripdir.

Rasiniň «*Andromaha*» (1667 ý.) atly tragediýasynda görkezilýän wakalar gadymy grekleriň Gektor we Andromaha baradaky mifine esaslanyp ýazylypdyr. Bu sýužet öň antik edebiýatynda-da Gomer, Ýewripid we Wergiliý ýaly şahyrlar tarapyndan beýan edilipdir. Aýratynam, Rasin Ýewripidiň «*Andromaha*» we «*Troýaly aýallar*» diýen eserlerinden ugur alýar.

Bu tragediýada Rasin Troýa şäheri grekler tarapyndan alnandan soňky wakalary görkezýär. Troýa basylyp alnandan

soň Epiriň patyşasy Pirr Gektoryň aýaly Andromahany we onuň ogly Astianaksy ýesir alýar. Pirr Andromahany görüp, oňa aşyk bolýar. Emma Andromaha Pirri söýmeýär. Ol onuň söýgüsini ret edýär. Şol sebäpli Pirr eger-de Andromaha özüne durmuşa çykmakdan ýüz öwürse, onda onuň ogluny jellatlara berjekdigini mälim edýär.

«Andromaha» tragediýasynda esasy gapma-garşylyk adamyň aňynda akyl we duýgynyň arasyndaky çaknyşyk hökmünde görkezilýär. Pirr – özdiýenli, ýowuz, dözümlü patyşa söweş meýdanynda ikerjiňlenmän batyrlyk bilen hereket edýän adam bolsa-da, ol öz duýgularyna, söýgüsine garşy durup bilmeýär. Ol birnäçe gezek Andromahany öldürjekdigini aýtsa-da ýaýdanýar, ikerjiňlenýär. Pirr özi patyşa bolsa-da, ýesiriniň, ýagny Andromahanyň guluna öwrülýär. Ol öz duýgusyny ýeňip bilmeýär.

Rasin bu tragediýada adamlaryň öz tebigy duýgularyna bäs gelip bilmän jenaýata ýüz urýandyklaryny we hatda heläk bolýandyklaryny-da görkezýär. Şoňa görä-de «Andromaha» eserinde Orest özüniň aşyk bolan gyzy Germionanyň diýeninden çykyp bilmän, Pirri pyçaklap öldürýär.

Adam duýgularynyň we hyjuwynyň hemişe akyla tabyn bolmaýandygyny görkezmek bilen Rasin tragediýa žanrynda ynsan psihologiýasyny görkezmekde täze sahypany açýar.

«Andromaha» tragediýasyndan soň Rasin «*Şer gözleýjiler*» (1668 ý.) atly komediýasyny ýazýar. Bu komediýany Rasin öz durmuşynda buthana emlägi bilen baglanyşykly bolup geçen şowsuz gutaran bir dawaly kazyýet işine esaslanyp ýazypdyr. Ony ýazmakda Rasin Aristofanyň «Arylar» diýen komediýasynyň äheňlerine daýanýar. Bu komediýada ýazyjy XVII asyr fransuz jemgyýetiniň könelişen kazyýet düzgünleriniň üstünden gülýär.

Rasin özüniň «*Britanik*» (1669 ý.) tragediýasynda gadymy Rimiň taryhyna degişli wakalary beýan edýär. Tragediýanyň şýužetini Rasin Tasitiň taryhy ýazgylaryndan alypdyr. Tragediýada gadymy Rimde

jemgyýetde, köşkde edep-ahlak kadalarynyň pese düşüşi ýaş Neronyň keşbiniň üsti bilen görkezilýär.

«Baýazit» (1672 ý.), «Mitridat» (1673 ý.) atly tragediýalarynda Rasin Gündogar temasyňa ýüzlenýär. «Baýazit» tragediýasynda 1638-nji ýylda Baýazit soltanyň ölümi bilen baglanyşykly bolup geçen wakalary suratlandyrýar. Bu wakalaryň bolup geçişiniň beýanyny Rasin Konstantinopol şäherinde ilçi bolup işlän graf de Seziniň ýazgy-habarlaryndan alypdyr.

«Mitridat» tragediýasynda Rasin gadym döwürde Rim imperiýasynyň basybalyjylykly syýasatyna garşy göreşen Mitridat VI Ýewpator barada gürrüň berýär. Tragediýada patyşa we serkerde Mitridat hakyky batyr, azatlygy söýüji gahryman hökmünde suratlandyrylýar.

Ýewripidiň «Ippolit» diýen tragediýasynyň sýužetine esaslanyp, Rasin özüniň iň gowy hasaplan «Fedra» (1677 ý.) tragediýasyny ýazýar. Rasin bu tragediýasynyň sygyrlaryny örän çeper we çuň manyly ýazypdyr hem-de söýgi-psihologik tragediýa žanrynyň iň bir kämil nusgalarynyň birini döredipdir.

Rasin Injiliň sýužetine esaslanyp ýazan «Ýesfir» (1688 ý.), «Gofoliýa» (Ataliýa) (1691 ý.) ýaly tragediýalarynyň temalarynyň üsti bilen öz döwrüniň fransuz jemgyýetiniň durmuşyna degişli meseleri görkezýär. Esasan bu eserlerde korol Lýudowik XIV-niň protestantlara garşy ýöreden terrorçylyk syýasaty ýazgarylýar.

Rasin öz tragediýalarynda söýgi temasyňy örän çeper suratlandyrýar hem-de bu tema bilen bir hatarda öz eserlerinde XVII asyr fransuz jemgyýetiniň iň möhüm we derwaýys meselelerini görkezýär. Onuň tragediýalarynda söýgi, ahlak päkligi, wepalylyk, dostluk, ynsanperwerlik, adyl patyşa we beýleki jemgyýetçilik-syýasy temalar öz beýanyny tapypdyr. Şol döwürde Rasiniň tragediýalary klassisizmiň ýokary hilli nusgasy hasaplanypdyr.

1699-njy ýylyň 21-nji aprelinde Rasin keselläp aradan çykýar.

Molýer (Žan-Batist Poklen) (1622–1673 ý.)

Molýer 1622-nji ýylyň 16-njy ýanwarynda Parižde eneden doglupdyr. Onuň kakasy köşgi bezeýän oboýçy¹ – dekorator bolupdyr. Molýer öz döwrüne laýyklykda gowy bilim alypdyr. Klermon kollejinde grek we latyn dillerini hem-de antik edebiýatyny öwrenýär. Şol döwürde Molýer rim şahyry we filosofy Tit Lukresiý Karyň (b. e. ön I asyr) «Zatlaryň tebigaty» diýen poemasyny okap öwrenýär we ony fransuz diline terjime edýär. Koleji gutaryp, 1639-njy ýylda Molýer Orlean uniwersitetiniň hukuk bölümünde hukuk hünärine synag tabşyrýar we aklawçy hünäri boýunça işlemäge hukuk gazanýar. Emma hukuk hünäri ýa-da kakasynyň köşk bezegçilik hünäri ony gyzyklandyrmadyr.

1641-nji ýylda Molýer 22 ýaşly Madlen Bežar atly aktrisa bilen tanşyp, olaryň teatr toparyna goşulýar. Molýeriň kakasy ony Madlenden, teatrdan aýyrjak bolýar, emma bu synanyşyklar şowsuz gutarýar.

Molýer jany-teni bilen teatr, aktýorçylyk sungaty bilen gyzyklanýar, özi-de dürli rollary oýnaýar. Öz işdeş ýoldaşlary bilen Molýer «Ajaýyp teatr» (1643 ý.) atly toparý döredýär. Ýöne iki ýyla hem ýetmän bu teatryň işi şowsuz gutarýar, çünki sahna bezegleriniň garyplygy, teatryň jaýynyň Parižiň çetinde bolmagy, gowy artistleriň we pýesalaryň bolmazlygy bu teatryň maliýe tarapdan kynçylyklara duçar bolmagyna getirýär. Şeýle-de Molýeriň teatrynyň şowsuzlyga uçramagynyň ýene-de bir sebäbi, onuň repertuarynyň garyplygy we onda diňe tragediýalaryň goýulmagydyr. Çünki Molýer we onuň ýoldaşlary, esasan, gülkünç rollary oýnamaga ukyply aktýorlar bolupdyrlar.

1644-nji ýylda Molýer bergidarlygy sebäpli, birnäçe günläp türmede oturmaly bolýar.

¹ Oboýçy – otaglaryň diwarlaryny kagyздan ýa-da matadan edilen bezeg serişdelerini ýelmäp bezeýän ussa.

1645-nji ýylda 20-25 adamdan düzülen teatr topary, şol sanda Molýer we onuň dostlary Fransiýanyň obalaryny, şäherlerini aýlanyp, oýun görkezmek üçin Parižden gidýärler. Bu iş syýahaty on üç ýyllap dowam edýär. Şeýdip Fransiýanyň welaýatlaryny, onuň iň çet-gyrak ýerlerini, dürli gatlaklara degişli adamlaryň durmuşyny, häsiýetlerini görüp we öwrenip Molýer aktýor hökmünde-de, ýazyjy-dramaturg hökmünde-de baý tejribe toplaýar.

Ol döwürde fransuz edebiýatynda fransuz halkynyň durmuşyny görkezýän pýesalar az bolupdyr. Bar bolan oýunlaram, esasan, italýan ýazyjylarynyň fars-komediýalaryndan alnyp, olaryň atlary fransuzça üýtgedilip, fransuz durmuşyna laýyklaşdyrylyp goýlupdyr. Gülki, esasan büräp ýykylmak, tebigy däl ýasama we gödek hereketler, biri-birini kowalap taýak bilen urmak, nädogry geplemek ýaly tärlər bilen döredilipdir.

Şol sebäpli Molýer öz toparyny gowy oýunlar bilen üpjün etmek üçin özi fransuz durmuşyndan alnan maglumatlaryň esasynda birnäçe komediýalary döredýär. Molýer öz pýesalarynda öňki fars komediýalaryndaky¹ ýaly gülkini ýasama ýollar bilen däl-de, durmuşda real bolýan hadysalaryň, wakalaryň, adamlaryň hakyky gülkünç endikleriniň, gylyk-häsiýetleriniň esasynda döredýär. Şonuň üçin onuň komediýalaryna *realistik häsiýetli komediýalar* diýilýär. Molýeriň ilkinji meşhur komediýalarynyň biri bolan «*Kelesan adam*» 1653-nji ýylda Lion şäherinde goýlupdyr.

1658-nji ýylda Molýer we onuň topary baý tejribe topap, Pariže gaýdyp gelýärler. Olar Luwrda patyşanyň we köşk adamlarynyň önünde Korneliň «Nikomed» atly tragediýasyny we Molýeriň «*Aşyk bolan lukman*» atly komediýasyny görkezýärler. Patyşa Lýudowik XIV Molýeriň teatryny halaýar we ony Parižde galdyrýar. Molýer köşge degişli Pti-Burbon atly teatrda oýunlary goýýar. Onuň görkezen komediýalary Parižiň tomaşaçylarynyň göwnünden turupdyr.

¹ Fars komediýalary – ýeňil dramatik mazmunly tankydy häsiýetli sahn aýunlary. Olarda durmuşdan üzňe wakalar görkezilýär we adamlary güldürmek üçin her hili ýasama, gödek ýumor, degişmeler we hereketler görkezilýär.

Patyša Lýudowik XIV Molýeriň pýesalaryna tomaşa edip, oňa artist we dramaturg hökmünde ýokary baha beripdir we Molýere belli bir derejede howandarlyk edipdir. Şol sebäpli Molýer korolyň göwnünden turaýjak gülkünç we gyzykly oýunlary, komediýa-baletleri ýazypdyr. Emma şol bir halatda Molýer adamlaryň kemçilikleriniň üstünden gülmek arkaly olary düzetmäge çalyşýar.

Molýer öz eserlerinde jemgyýetde ýüze çykýan dürli kemçilikleri, adamlaryň erbet gylyk-häsiýetlerini paş edipdir. Molýer: «Komediýa adamlary güýmäp, şatlandyryp, olary düzetmeli. Teatr – jemgyýetiň yüz görülyän aýnasy»¹ diýip aýdýar.

Klassisizmde komediýa pes žanrlara girýär, bu barada Molýer: «Komediýa tragediýa bilen deňdir, belkem ondan ýokarda durýandyr, çünki ol päk ýürekli adamlary öz kemçilikleriniň üstünde güldürip, olaryň häsiýetleriniň gowulaşmagyna kömek edýär»² diýip nygtaýar. Molýeriň her bir komediýasy durmuşyň bir bölegini, bir hadysasyny we adamlaryň gylyk-häsiýetleriniň bir tarapyny açyp görkezýär.

Molýeriň «*Tartýuf*» (1664 ý.), «*Don Žuan ýa-da Daş myhman*» (1665 ý.), «*Husyt*» (1668 ý.), «*Ýalan näsag*» (1673 ý.), «*Dworýanlykdaky meşşan*» (1670 ý.), «*Aýallaryň mekdebi*» (1662 ý.) we başga-da birnäçe komediýalary oňa şöhrat getiripdir.

«*Tartýuf*» atly komediýada Molýer Tartýuf atly garyp düşen bir dworýanyň dini perde edinip, özüniň «takwalygy» bilen Orgon diýen bir baý söwdagäriň ynamyna girip, ony öz peýdasyna we isleglerine görä ulanjak bolýan ikiýüzli, aldawçy kezzabyň keşbini görkezýär. Orgon Tartýufyň ýasama hilelerine, çyna berimsiz ýalan sözlerine ynanyň, ony gowy adamdyr öýdüp öýüne çagyryýar we şeýdip Tartýuf onuň öýünde ýaşap başlaýar. Orgon Tartýufa hemme zadyny ynanaýar. Ol oňa öz gyzyny durmuşa çykarmaga we öz emlägini onuň adyna geçirmäge-de taýýar. Orgon örän ynanaň we Tartýufyň ýalançydygyna ynanaýar. Onuň ejesi hanym Pernel hem Tartýufy gowy görýär. Tartýufyň gowy adam dældigini hanym Perneliň agtygy Damis ene-

¹ Корнель П. Сид. Мольер. Тартюф. или Обманщик. М., 1987, стр. 82.

² История зарубежной литературы. XVII века. Под ред. З. И. Плавскина. М., 1987, стр. 110.

sine düşündirjek bolanda hanym Pernel ony diňlemek hem islemeýär we tersine Tartýufyň örän päk adamdygyny nygtap:

Ol şeýle bir päk ynsandyr,
Sözleri göýä dermandyr,
Sypalaman hiç bir kesin başyny,
Garalasa onuň edýän işini —¹

diýip, Tartýufy goraýar we onda kemçilik bardyram öýdenok. Orgonyň hyzmatkări Dorina hem Damisiň tarapynda çykyş edip, Tartýufyň ikiýüzli adamdygyny, aldaw bilen bu öýde orun alyp, indi hojaýynsyrap oturandygyny aýdýar:

Her kimem dolardy gahar-gazapdan,
Bir gelmişek bolsa öýe hojaýyn,
Geldi gedaý deýin aýak ýalaňaç,
Alty şaýa degmez köýnekli gallaç,
Indi bolsa bolup bir hökmürowan,
Buýruk berip otyr asla utanman. ²

Tartýuf özüni dine, Hudaýa ynanýan we dogry edilmeli işleriň tarapdary edip görkezmek üçin geplände dini kitaplaryň sözlerini, jümlelerini ulanýar. Hatda ol Orgonyň aýaly Elmira lak atanda-da oňa «Hudaýyň sahatly peşgeşlerini», «ruh we beden sagdynlygyny» Hudaýdan dileg edip, oňa ýüzlenýär. Emma Tartýufyň hakyky keşbini Molýer komediýada Orgonyň aýalynyň erkek dogany Kleantyň sözleri bilen Tartýufyň öz peýdasyna çapýan, «dogany haryt ýaly satýan» adamdygyny nygtaýar. Muňa garamazdan Orgon hiç kimi diňlemeýär, ol Tartýufa jany-teni bilen ynanýar, «ol meniň dogruçyl dostum, meniň gyzym üçin saýlan giýewim» diýip, «ol maňa aýalymdan, oglumdan we maşgalamdanam ýakyn» diýýär we öz mülkünü Tartýufa bermegi makul bilýär.³ Ýöne Tartýufyň hakykatda aldawçy, kezzap we ahlak taýdan azgyn adamdygy komediýanyň soňunda doly paş edilýär.

¹ Корнель. Сид. Мольер. Тартюф. М.: Просвещение, 1987, стр. 90. (Terjime eden Romanguly Mustakow).

² Görkezilen eser, 91 sah. (Terjime eden Romanguly Mustakow).

³ Görkezilen eser, 140 sah.

Molýer bu komediýada diňe bir Tartýufyň ikiýüzlüligini, aldawçylygyny açyp görkezmän, eýsem Orgonyň örän ynanjaňlygyny, öz maşgalasynda feodal döwriň düşüňjelerinden ugur alyp, gyzynyň islegine seretmän ony Tartýufa berjek bolmagy, onuň durmuşda könedan galan düşüňjelere köre-körlük bilen eýerýändigini we onuň dünýägaraýşynyň çäklidigini görkezýär. Ýöne soňundan Orgonyň we onuň ejesiniň gözleriniň açylýandygy komediýada çeper beýan edilýär. Komediýada ýönekeý hyzmatkär aýal Dorinanyň keşbi hem aýratyn orun tutýar. Dorinanyň Orgonyň nädogry hereketlerini ýazgarmagy, onuň gyzy Mariannany zoraýakdan baglaşylýan nikadan halas etjek bolşy, onuň Tartýuf barada aýdýan dogruçyl sözleri ynanjaň we özdiýenli Orgonyň nädogry hereketlerini görkezmekde wajyp orun tutýar. Eseriň şeýle taraplary komediýa realistik häsiýet berýär.

«*Dworýanlykdaky meşşan*» (1670 ý.) atly komediýasynda Molýer XVII asyrdaky jemgyýetiň iki gatlagy: dworýanlara (köşk adamlary) we pes gatlagy (şäher adamlary) bölünendigini görkezýär. Köşk adamlarynyň ýa-da dworýanlaryň hiç bir iş bilen meşgullanmaýan belli bir bölegi maddy tarapdan garyp düşselerem, olar medeni-ruhy tarapdan söwda-buržuaz gatlagyndan özlärini ýokarda goýýarlar. Sebäbi olar ýokary, ýagny ýurdy dolandyryjy gatlagy degişli we olaryň syýasy hukuklary ýokary. Şol sebäpli bu komediýada jenap Žurden köşge degişli adamlara meňzejek bolup özüne tans, saz, filosofiýa, gylyçlaşmak boýunça birnäçe mugallymlary tutup, öz düzgünini üýtgedip, gülkünç ýagdaýlara düşýär. Emma onuň aýaly hanym Žurden öz gatlagynyň mertebesini saklaýar we özüniň söwda-buržuaz gatlagy degişlidiginden birjik-de utanmaýar.

Hanym Žurden adamsynyň bolşuny halamaýar. Onuň edýän işlerine tankydy göz bilen seredýär. Žurden markiza Dorimena aşyk bolup, ol aýala sowgatlar alyp berende-de, hanym Žurden Žurdeni aldaýan graf Doranta we markiza Dorimena ýüzlenip: «Men eýýäm siziň bu edýän zatlaryňyza düşündim. Men akmak däl. Hormatly, tany-mal jenaba meniň ärimiň edýän samsyk işlerini goldamak gelişmeýär.

Siz bolsa hanym, meniň ärimiň söýgi baradaky hoş sözlerini diňläp, biriniň maşgalasyny bozjak bolşuňyza, utanyň!»¹ diýýär.

Molýer Žurdeniň medeniýetli bolmagyna garşy däl, ýöne Žurden ähli zady göz üçin edýär-de örän gülkünç ýagdaýa düşýär. Mugallym tutýar, emma okamaýar, okasa-da onuň bar gürrüňi öz egin-eşigi we ş. m. zatlar barada bolup geçýär. Komediýada dworýanlar medeniýetli gökezilse-de, olara hormat döremeýär, sebäbi graf Dorant we markiza Dorimena aldawçy, ahlak tarapdan arassa adamlar däl. Olar Žurdeniň ynanjaňlygyndan peýdalanyň, ondan pul karz alýarlar, emma ol alnan pullar gaýtarylyp berilmeýär we olar jenap Žurdeniň hasabyna ýaşaýarlar.

Komediýada Kleont atly söwdagär maşgaladan bolan ýaş ýigit Žurdeniň Lýusil atly gyzyna aşyk bolýar. Ýöne Žurden gyzyny söwdagär maşgaladan bolan ýigide bermejegini, diňe dworýan adama berjekdigini aýdýar. Şonda Kleont öz dostlary bilen dilleşip, özüni türk patyşasynyň ogly diýip, türk egin-eşiklerini geýip, türk dilinde geplän bolup, aldaw bilen Žurdeniň razyçylygyny alýar we onuň gyzyna öýlenýär.

Bu komediýada Molýer Žurdeniň öz aslyndan utanyň, öz mertebesini peseldýändigini görkezýär. Onuň gul ýaly dworýanlaryň önünde ýaranjaňlyk edýändigini, ýöne bir boş derejä gyzyp, gyzynyň bagtly bolmagyna-da päsgelçilik döredýändigini komediýada tankytlanýar.

Molýeriň döredijiligi dürli temalara baý. Ol öz ömründe otuzdan gowrak pýesa, komediýa ýazypdyr.

Molýer бүтін өmrүni diýen ýaly sahnada geçiripdir. Onuň ölümi-de sahna bilen baglanyşykly bolupdyr. Ol «Ýalan näsag» atly komediýada oýnap durka özüni erbet duýup, sahnada ýykylýar. Ony tomaşaçylyr Molýeriň oýny diýip düşünýärler. Emma oýun gutaransoň birnäçe sagatdan Molýer 17-nji fewralda 1673-nji ýylda 52 ýaşynda aradan çykýar.

«*Don Žuan ýa-da Daş myhman*» (1665 ý.). Bu komediýany Molýer howlukmaç ýazypdyr, sebäbi şol döwürde «Tartýuf» gadagan edilipdir. Sahnada täze oýun goýmak üçin Molýer «Don Žuan»

¹ Мольер. Комедии. М., 1983, стр. 303.

(1665 ý.) komediýasyny ýazýar. Klassisizmiň kadalaryna görä, komediýa goşgy bilen ýazylmaly eken, emma Molýer «Don Žuan» komediýasyny proza, kyssa bilen ýazýar.

Bu komediýanyň sýužetini Molýer ispan ýazyjysy Tirso de Molinanyň (1571–1648 ý.) «Sewilli wäşi ýa-da Daş myhman» (1630 ý.) atly eserinden alypdyr. Tirso de Molina Don Žuany aýal-gyzlara kowalaşýan, örän ýaramaz keşp hökmünde görkezip, öz döwrüniň dworýanlaryny tankytlapdyr. Emma Molýer bu sýužete täze mazmun berýär. Ol diňe bir dworýanlaryň azgynçylygyny görkezmän, Don Žuanyň keşbiniň üsti bilen öz döwrüniň fransuz aristokratlarynyň bolşuny görkezýär.

Komediýada Don Žuan diňe erbet häsiýetler bilen görkezilmeýär. Ol batyr, dilewar, aýal-gyzlary öz mylatatlylygy, medeniýetlilik bilen özüne çekip bilýän adam. Kyn ýagdaýa düşen adama kömek etjek bolup, ol üç sany garakçynyň garşysyna söweşýär. Ýöne Don Žuan durmuşdan lezzet alyp ýaşamaly diýip hasaplaýar. Ol hiç haçan edýän işiniň soňuny pikir etmeýär. Pul karz alsa yzyna bermeyär. Molýer jemgyýetde şeýle adamlary köp görüpdir. Don Žuan gedaýa-da pul berip Hudaýa garşy söz aýtdyrjak bolýar. Ol hyzmatkäri Sganarele-de alan puluňy tölemezlikden sapak berýär. Don Žuanyň kakasy Luis ony düzetjek bolup öwüt-nesihat berse, Don Žuan oňa: «Ölýän bolsaňyz bir çaltrak öläýiň, atalaryň ogullar ýaly şeýle uzak ýaşany meniň aňrymy bärik getirýär»¹ diýip, biedeplik bilen gepleýär.

Don Žuanyň keşbi onuň hyzmatkäri Sganareliň sözleriniň üsti bilen suratlandyrylýar. Bu-da Molýeriň tapan täze bir çeperçilik täri bolup durýar. Öň şeýle täri Şekspir «Korol Lir» tragediýasynda ulanypdyr. Şekspir Korol Liri onuň wäşisiniň sözleriniň üsti bilen suratlandyryar. Köp meselelerde Don Žuanyň hyzmatkäri Sganarel filosof ýaly paýhasly gepleýär, sebäbi ony Molýer halk wekili hökmünde suratlandyryar.

Molýer öz döwrüniň aristokratlarynyň ýokary gatлага degişli bolmagyna garamazdan, Don Žuan ýaly lezzete kowalaşyp, işlemeýän bir mugthor, aldawçy adamlara öwrülendigini görkezýär. Don Žuany

¹ *Мольер. Комедии. М., 1983, стр. 162.*

Sganareliň «Tanyňmal, ýokary derejeli jenap, şol bir wagtda ýaramaz häsiýetli adam bolanda mundan beter bela gerek däl» diýen sözleri bilen häsiýetlendirýär.

Žan de Lafonten
(1621–1695 ý.)

Žan de Lafonten 1621-nji ýylyň 8-nji iýulynda Fransiýanyň Şampan welaýatynyň Şato Týerri diýen şäherinde tanyňmal maşgalada eneden dogulýar. Onuň kakasy tokaý hojalygy edarasynyň gullukçysy bolup işläpdir. Onuň wezipesi suwlara we tokaýlara gözegçilik ediji bolup, ol esasan şol ýeriň ilatyndan salgyt ýygnamak bilen meşgullanypdyr. Lafonteniň çagalygy tokaýlaryň, çemenlikleriň içinde geçipdir.

Geljekki şahyr ilki oba mekdebinde, soň Reýms şäheriniň kollejinde okapdyr. Soňra ol Parižiň Sen Magluar seminariýasynda okaýar. Ol kakasyndan salgyt ýygnaýjylyk wezipesini mirasdüşer hökmünde almaly eken, şonuň üçin ol birnäçe wagtlaп hukuk dersini okamaly bolupdyr. Lafonten Parižde hukuk derejesini alyp, ol ýerde köp işlemeýär, sebäbi ol dürli kazyýet çekeleşmelerini, dawalary halamandyr. Şol sebäpli ýene-de dogduk mekany bolan Şato Týeri şäherine dolanyp gelýär. Kakasy ony on bäş ýaşly Mariýa Erikar atly gyza öýerýär we özüniň salgyt ýygnaýjylyk wezipesini oňa berýär (1647 ý.). Lafonten gullukçylyk etmegi halamandyr. 1643-nji ýyldan soň ol poeziýa bilen meşgullanyp başlaýar. Şol döwürde rim şahyry Senekanyň eserlerini terjime eden Lafonteniň garyndaşy Pentrel, Platonyň eserlerini terjime eden Lafonteniň dosty Mokrua Lafontene antik şahyrlaryny öwrenmekligi maslahat berýärler. Şondan soň Lafonten hyjuw bilen Platonyň we Plutarhyň eserlerini üç edip öwrenýär. Soňra şol awtorlaryň aýdan ençeme parasatly sözlerini Lafonten öz basnýalarynda mysal getiripdir.

Antik edebiýaty bilen bir hatarda Lafonten Täzeden Döreyiş döwrüniň edebiýatyny hem öwrenipdir. Ol Bokkaççonyň, Serwantesiň, Rableniň, Maronyň eserlerini okamagy gowy görüpdür. Poeziýany öwrenmek, köp okamak Lafontene şygryýet äleminde kämilleşmegine, öz döredijilik ýoluny tapmaga kömek edipdir.

Lafonten edebiýata giç gelýär. Ol ilkinji gezek 1654-nji ýylda rim şahyry Terensiniň (b. e. öň 195–159 ý.) «Agta» diýen kome-diýasyny erkin terjime edýär. Emma Lafonten Terensiniň eseriniň asyl nusgasynyň çeperçiligini bermegi başarmadyr, şoňa görä-de bu eser meşhurlyk gazanyp bilmeýär. Emma bu eserden soň Lafonten Pariže göçýär we ol ýerde ymykly edebiýat bilen meşgullanyp başlaýar. 1657-nji ýylda Parižde onuň bir dosty Lafonteni Fuke atly maliýe ministri bilen tanyşdyrypdyr. Fuke şahyryň goşgularyny halapdyr we Lafontene 1000 liwr pensiýa puluny belläpdir. Şonuň üçin Lafonten her ýylda Fukä bagyşlap dört goşgy ýazmaly eken.

Şondan soň Lafonten öz howandaryna bagyşlap «*Adonis*» (1658 ý.) atly gahrymançylykly poemasyny döredýär. Lafonten bu eserini Owidiniň eserlerine öýkünip ýazypdyr. Onuň bu poemasy şol döwürň hanym Skýuderi, Şaplen ýaly şahyrlaryň durmuşdan üzňe ýazyylan pöwhe mahabatly, uly epopeýalaryndan özüniň örän sada stili, ajaýyp suratlandyrmalary we näzik lirikasy bilen tapawutlanypdyr. Onuň bu poemasynda eýýäm XVII asyra mahsus bolmadyk täze sentimental-romantiki poeziýanyň alamatlary peýda bolýar. Bu eseriň yzyndan Lafonten «*Klimena*» (1658 ý.) atly eklogyny ýazýar. Bu eklogda Lafonten Akant atly çopan oglanyň Klimena diýen gyza bolan söýgüsini dürli muzalaryň dili bilen, dürli ugurlaryň we žanrlaryň stilinde çeper beýan edýär.

Şol döwürde Lafonten Fukeniň şäheriň etegindäki ajaýyp köşgüni wasp edýän «*Wodaky düýş*» (1658 ý.) atly uly allegorik poemasyny ýazýar. Şahyryň bu poemasy gutarylman galypdyr. Onuň diňe üç bölegi biziň günlerimize gelip ýetipdir. Bu poemany Lafonten şygryr we prozany utgaşdyryp ýazýar. Lafonten poemada suratlandyrmalary, gepleşikleri ulanýar we gahrymançylykly stili liriki stil bilen garyşdyryp wakalary beýan edýär. Poemanyň birinji bölümünde dört

sungatyn ruh hudaýlaryny aňladýan dört feýa¹, ýagny Palatiana (arhitektura), Apellanira (şekillendiriş sungaty), Gortenziýa (bagbançylyk) we Kalliopa (poeziýa) Orontyň (Fuke) we birnäçe ýarymhudaýlaryň ýanynda jedel edýärler. Bu jedelde poeziýanyň beýleki sungatlardan has uzak ýaşadygyny subut eden Kalliopa ýeňiji bolýar. Lafonteniň Fukäniň gullugynda bolmagy 1661-nji ýylda tamamlanýar, çünki şol ýylda Fukeni ministrlik wezipesindekä döwlet gaznasyndan köp pul ogurlamakda aýyplap türmä basýarlar.

Köp adamlar şol ýagdaýda Fukeden ýüz öwürselerem, Lafonten dostuna örän wepaly bolupdyr. Özüniň şol döwürde giňden meşhurlyk gazanan we köp goşgy ýygyndylarynda çap edilen «*Wonuň nimfalaryna elegiýa*» (1662 ý.) atly eserini ýazýar. Çeper ýazylan bu elegiýada Lafonten Lýudowik XIV-ni Fukä rehimdarlyk etmeklige, Genrih IV ýaly sahawatly bolmaklyga çagyryýar. Munuň bilenem çäklenmän Lafonten 1663-nji ýylda «*Fuke barada oda*» diýen goşgusy bilen ýüzlenip, koroly rehimdarlyk syýasatyny ýöretmeklige çagyryýar. Elbetde bu eserleriň Fukäniň ykbalyna nä derejede täsir edendigini bilmek kyn, emma şol eserler Lafonteniň ynsanperwer we dostuna wepaly adam bolandygyny görkezýär. Şonuň üçin Lafonten entek edebiýata täze gelenem bolsa, onuň ýazan eserleri köp bolmasa-da, ol iň bir meşhur şahyrlaryň birine öwrülýär.

Elbetde döwletiň köp puluny, baýlygyny öz haýryna geçiren Fuke bolsa Turin şäheriniň golaýyndaky Pinýerol türmesinde tä ömrüniň ahyryna çenli ýaşayar (1680 ý.) Lafontenem öz gezeginde onuň tarypyny tutany üçin, bir ýyl töweregi Limož şäherine iberilipdir. Onsoň 1664-nji ýylda ol ýene-de Pariže dolanyp gelipdir.

Durmuşda Lafonten örän sada, köp zatlary ýadyndan çykarýan adam bolupdyr. Hatda bir gezek ol korola ýazan goşgularyny sowgat berjek bolup, onuň bilen duşuşmagy haýyş edipdir. Korol ol duşuşyga razylyk bereninden soň Lafonten duşuşyk bellenen ýere barýar, ýöne şahyr korola bermekçi bolan goşgular ýygyndysyny öýünde galdyrypdyr we koroldan ötünç sorapdyr.

¹ Feýa – aýal-gyzlaryň şekilinde göz önüne getirilýän mifiki ruhlar, dürli zatlaryň, ösümlikleriň hudaýlary

1664-nji ýylda Lafonten özüniň «*Ertekiler we goşgy bilen ýazylan hekaýalar*» (1665–1685 ý., 1–5-nji kitaplar) atly eserler ýygynyň birinji «*Jokondo*» diýen eserini çap etdirýär. «*Jokondyň*» sýžeti Ariostonyň «*Gazaply Roland*» eseriniň XX-VIII aýdymyndan alnypdyr. «*Jokondyň*» meşhurlyk gazanmagy Lafontene onuň goşgy bilen ýazylan beýleki nowellalaryny çap etmeklige itergi beripdir. Bu eserlerinde Lafonten söýgi başdan geçirmeleri bilen bir hatarda ikiýüzlülük, yzagalaklyk, köne dāp-dessurlara ýapyşyp ýatmaklygyň üstünden gülýär, tankytlaýar.

Bu goşgy bilen ýazylan ertekileriniň iki ýygynyň neşir edilen-den soň Lafonten 1668-nji ýylda «*Lafonten tarapyndan goşga geçirilen Ezopyň basnalary*» diýen at bilen basnalarynyň ilkinji alty kitabyny neşir etdirýär. Ondan soň 1678–1679-njy ýyllarda Lafonteniň basnalarynyň ýene-de baş kitaby neşir edilýär. Iň soňky basnalar toplumyny Lafonten 1694-nji ýylda çykarýar.

Lafonteniň basnalary şahyryň ertekilerindenem has uly meşhurlyk gazanýar. Lafonteni ady belli ýazyjylar, şahyrlar we tanymal döwlet işgärleri uly şahyr hökmünde ykrar edýärler. Ony Fransiýanyň tanymal zenanlary öýlerine myhmançylyga çagyrypdyr, diňe korol Lýudowik XIV Fransiýanyň söýgüli şahyryna sowuk-sala garapdyr.

Şondan soň Lafonteniň basnalary Ýewropa ýurtlarynda giňden ýaýrap meşhurlyk gazanýar we onuň ady dünýä edebiyatynda meşhur basnýaçy hökmünde tanalýar.

Basnýa iň gadymy we meşhur žanrlaryň biridir. Bu žanry gadymy Gresiyada – Ezop, gadymy Rimde – Fedr ösdürýär. Fransiýada basnýa žanry XVII asyrdan klassisizmiň döremegi bilen kemala gelýär.

Lafonten öz basnalaryny ýazmakda halk döredijiliginiň eserlerinden, gadymy döwürde basnýa ýazan Ezop, Fedr ýaly şahyrlaryň basnalaryndan, hindi ýazyjysy Bidpaýyň eserlerinden peýdalanylýar. Lafonten öz basnalarynda adamyň bagt baradaky düşüňjelerini açyp görkezmek bilen bir hatarda şol bagta ýetmek üçin adamyň öz isleglerini jylawlap saklamalydygyny hem-de bagtly ýa-da betbagt bolmagam adamyň öz hereketleri bilen

baglanyşkyldygyny görkezýär. Lafonteniň basnýalarynda zähmet temasy birinji orunda goýulýar. Zähmet adamy bagtly edýär, oňa ahlak taýdan güýç berýär («*Teneçir we garynja*»). Lafonteniň pikirine görä, adamyň akyly, paýhasy we zähmetsöýerligi ony kynçylykdan halas edýär.

Lafonten söýgi temasyna bagyşlanan birnäçe nowellalarynda «Adam dünýäde lezzet alyp ýaşamaly» diýen pikiri öňe sürýär. Emma onuň pikirine görä, her bir adam öz isleg-arzuwlaryny çäklendirip bilmeli. Ikinji tarapdan bolsa, onuň pikirine görä, adam öz mümkinçiligine görä ýaşamalydyr. Ol nähili bolanda-da durmuşyň gözelligine begenip, şondan lezzet alyp ýaşamaly diýen pikiri öňe sürýär.

Lafonteniň «*Teneçir we garynja*» atly basnýasy örän uly meşhurlyk gazanýar. Sebäbi bu basnýa mugthorlary tankytlaýar. Lafonteniň basnýalary bir tarapdan öwüt-nesihat beriji, ikinji tarapdan bolsa adamy dogry terbiýelemek meselesini orta atýar. Lafonten: «Adamyň zähmetsöýerligi we akyly onuň daýanjy bolmalydyr» diýip aýdýar.

«*Batan araba*» basnýasy onuň bu pikirini tassyklaýar. Bu basnýada bedde basylan araba laýa batýar. Şol sebäpli araba öňe gidip bilmeýär. Näme etjegini bilmedik daýhan dyza çöküp Hudaýy, Gerkulesi çagyryp başlaýar. Asmandan «Sen tigiriň öňündäki batgany aýyr» diýen owaz gelýär. Arabakeş batgany aýyrýar welin, araba ýöreýär. Şahyr bolsa bu basnýada «Eger sen Hudaýdan kömek isleseň, ilki bilen özüňe kömek et» diýip nesihat berýär.

Lafonten grek-rim edebiýatynyň, Gündogaryň basnýalaryny ulanyp, milli fransuz basnýalaryny döredipdir. Bu basnýalarda fransuzlara mahsus bolan häsiýetler görkezilipdir. Şeýle-de patyşa häkimiýetiniň jemgyýetdäki ähmiýeti şahyryň «*Patyşa soraýan gurbagalar*», «*Çopan we korol*», «*Patyşa we söwdagär*» ýaly basnýalarynda görkezilipdir.

Lafonten öz basnýalarynda fransuz jemgyýetiniň ähli gatlaklaryny görkezipdir. Onuň «*Keramat ýükli eşek*», «*Ruhany we merhum*» ýaly basnýalarynda ruhanylaryň eden işleri tankytlanýar.

Lafonteniň «*Ýolbars we alaka*», «*Kepderi we garynja*» diýen basnýalarynda adamlaryň birek-birege kömek etmelidigi baradaky ideýa öňe sürülýär. Onuň «*Möjek we guzy*» diýen basnýasynda möjegiň öz güýjüne daýanyp, öz gepini gögerdýändigini görkezilýär.

Lafonten öz basnýalarynda husytlygy, pula we baýlyga kowalaşmagy ýazgarýar. Bu barada «*Ruhany we merhum*», «*Baylygyny ýitiren husyt*» ýaly basnýalarynda ýazýar. Ýöne Lafonten hemişe öwüt-nesihat berjegin bolup durmaýar. Mysal üçin, Lafonteniň «*Är, aýal, ogy*» diýen basnýasynda bir adam öz aýalyny örän gowy görüpdur. Onuň mylaýym garaýşyna, ajaýyp sözlerine, ýylgyryşyna we söýgüsine mätäç bolupdyr. Bir gije ýatyrka, ol aýal birden ärini gujaklapdyr. Äri muňa diýseň begenipdir. Görüp otursa olaryň öýüne ogy girip, aýaly ondan gorkan eken. Äri munuň üçin ogra hiç zat diýmän, islän zadyny berjekdigini aýdypdyr.

Lafonten durmuşyň gülkünç, şadyýan sahnalaryny ýumor bilen görkezýär. Hatda Lafonteniň basnýalarynyň şu tarapyny nemes ýazyjysy Lessing tankyt edýär, çünki Lessingiň özi proza bilen gysga basnýalary ýazypdyr we ol diňe arassa öwüt-nesihat beriji basnýalary ýazmagy maslahat beripdir. Emma Lafonten ýaşynyň soňunda-da şeýle ýumory, şadyýan ruhy ýitirmändir. Ol garran çagy öz dosty şahyr Mokrua ýüzlenip: «Ynan dostum, meniň iki hepdelik ömrümiň galandygyny saňa duýdurýaryn. Ynha, men iki aýdan bäri öýden çykamok, diňe akademiýa çykaýmasam, ol ýere barmak meni güýmeýär, içimi gysdyрмаýar. Düýn men gaýdyp gelyärkäm, Şantr köçesinde meni birden ysgynsyzlyk basdy we ömrümiň soňky pursaty gelendir öýtdüm. Meniň gadyrdanym! Ölmek – bu entek hiç zat, ýöne göz önüne getir, men nädip Hudaýyň önünde duraryn? Sen meniň nädip ýaşanymy bilýänsiň-ä»¹ diýipdir.

Lafonten 74 ýaşynda 1695-nji ýylyň 13-nji aprelinde aradan çykypdyr.

¹ Артамонов С. Д. История зарубежной литературы. М., 1978, стр. 189.

Parasatly sözler žanry. Aforizmler.

Fransua de Laroşfuko (1613 – 1680 ý.)

Gersog Fransua de Laroşfuko aforizm žanrynyň düýbünü tutujydyr. Ol gelip çykyşy boýunça baý aristokrat maşgalasynda eneden dogulýar. Ol feodal düzgünlerini gorap, Fronda diýip at alan gozgalaň, şeýle-de kardinal Rişelýeniň garşysyna gurlan dildüwşiğe gatnaşypdyr. Fronda gozgalaňy¹ ýeňilensoň 1650-nji ýyllarda Laroşfuko öz mülkünden çykman ýaşamaklyga höküm edilýär. Ýöne soň paýtagta gaýdyp gelip, Laroşfuko edebi toplanýşyklara köp gatnaşýar.

Laroşfuko markiza hanym de Sableniň öýündäki bolup geçýän edebiýat aňşamlaryna gatnaşýar. Şol toparda şeýle bir ýaryş geçirilýän eken, her bir ýazyjy öňünden aýdylan tema boýunça öz pikirini çuň manyly we gysga görnüşde ýazyp gelmeli eken. Şeýlelikde, *«parasatly sözler»* ýa-da *aforizm žanry* döreýär. Laroşfukonyň *«Maksimler² ýa-da ahlak barada oýlanmalar»* (1665 ý.) atly kitabynda onuň çuň manyly parasatly sözleri, ýagny aforizmleri jemlenendir. Laroşfukonyň aforizmlerinde adam şahsyýeti, onuň ruhy dünýäsi açylyp görkezilýär. Onuň aforizmleri söýgi, dostluk, göreplik, gabanjaňlyk we ş. m. häsiýetler barada söz açýar. Meselem, söýgi barada: «Eger-de söýgi bar bolsa, ony gizläp bolmaz, eger-de ýok bolsa görkezip». Gabanjaňlyk barada: «Gabanjaňlygyň bir göterimi söýgi, togsan dokuz göterimi özüňi söýmeklik», «Söýgülileriň biri-biriniň ýanynda hiç haçan içleri gysmaýar, çünki olaryň her haýsy özi barada gepleýär» we ş. m. aforizmleriň üsti bilen Laroşfuko ynsan hasiýetlerini, onuň tebigatyny açyp görkezmek isleýär.

¹ Fronda – korol Genrih IV aradan çykansoň 1648–1653-nji ýyllarda fransuz feodallarynyň korol häkimiýetine garşy göreşi.

² Maksim – latynça «maksima» sözi gysga aýdylan öwüt-nesihat beriji pikiri, kadany aňladýar.

Žan de Labrýuýer (1645 – 1696 ý.)

Labrýuýer buržuaz maşgalasynda eneden doglupdyr. Ol meşhur harby serkerde Kondeniň agtygyny terbiýeleýji bolup işläpdir. Kondeniň ýaşayan kaşaň köşgi köp adamlaryň gelip gidýän yeri eken. Labrýuýer örän synçy bolupdyr. Ol «*Feofrastyň¹ häsiýetleri*», «*grek dilinden terjime ýa-da biziň döwrümiziň gylyk-häsiýetleri*» (1688ý.) atly eserler ýygındysyny ýazypdyr.

Adamlaryň gysgançlygy, şöhratparazlygy, görüpligi we ş.m. häsiýetleri barada söz açyp, «Şäher barada», «Köşk barada», «Buthana barada», «Emeldarlar barada» diýen ýaly bölümlerde Labrýuýer adamlaryň ýaşayan durmuş şertleri, işleýän wezipeleri bilen baglanyşykly ýüze çykýan häsiýetlerini açyp görkezýär. Ýagny ýazyjy adamyň häsiýetiniň kemala gelmeginde jemgyýetiň güýçli rol oýnaýandygyny görkezýär, olaryň toparlaýyn häsiýetlerini açyp görkezýär. Labrýuýer ynsan häsiýetiniň onuň ýaşayş şertleri hem-de ony gurşap alan jemgyýetiň täsiri bilen döreýändigini nygtaýar.

Labrýuýeriň eserlerinde Fransiýanyň XVII asyr durmuşynda ýaşan adamlaryň häsiýetleri taryhy takyklyk bilen görkezilýär.

Labrýuýer her bir adamyň onuň ýaşayş şertleriniň önümidigini we onuň häsiýetiniň şol durmuş şertlerinden gelip çykýandygyny görkezýär. Ol bu durmuşdaky kemçilikleri düzetmek üçin akylyly we adyl patyşanyň bolmalydygyny aýdýar. Ol özüniň akylyly, bilimli we adyl patyşa baradaky pikirlerini «Patyşa barada» atly bapda beýan edýär. Labrýuýer öz eserlerinde jemgyýetde zulумыň bolmaly daldigini hem-de adamkärçiligiň birinji orunda durmalydygyny nygtaýar.

XVII asyr iňlis edebiýaty.

Giriş

XVII asyrdaky Angliýada täze bir döwür başlanýar. Sebäbi «Angliýanyň Altyn asyry» diýip atlandyrylan Ýelizaweta I-niň döwri (1558–1603 ý.) onuň 1603-nji ýylda aradan çykmagy bilen gutarýar.

¹ Feofrast – b. e. öň III asyrdaky ýaşap geçen grek ýazyjysy, filosofy, Aristoteliň şägirdi

Ýelizaweta I-niň doganoglany Jeýms I korol bolýar. Ol tagta çykmak bilen özüniň patyşalyk hukugyny Hudaý tarapyn alandygyny nygtap, iňlis parlamentiniň¹ hukuklaryny çäklendirip, ýeke-täk öz hökümdarlygyny ýöretmek isleýär. Onuň aradan çykmagy bilen tagta Jeýmsiň ogly Karl I çykýar. Ol hem öz kakasynyň syýasatyny dowam etdirip, parlament bilen göreşip, ony çäklendirmek syýasatyny ýöredýär. Hatda 1629-njy ýyldan tä 1640-njy ýyla çenli parlamentiň mejlisini çagyрмаýar we ýeke-täk öz hökümdarlygyny ýöredýär. 1640-njy ýylda çagyrylan parlamentiň mejlisinde parlamentiň agzalary korol öz hukuklaryny çäklendirmese, oňa hiç hili maliýe kömegiň berilmejekdigini aýdýarlar. Emma korol Karl I parlamentiň teklibini ret edýär we şeýlelikde 1642-nji ýylda raýatlyk urşy başlanýar. Taryhy çeşmelerde, kitaplarda ony *puritan rewolýusiýasy* ýa-da *iňlis buržuaz rewolýusiýasy* diýip atlandyrýarlar.

Iňlis buržuaz rewolýusiýasynyň bolup geçmeginiň birnäçe sebäpleri bolupdyr. Rewolýusiýanyň başlanmagynyň birinji sebäbi, ýurtdaky höküm sürýän köne feodal düzgüniň we täze ösüp gelýän buržuaz gatlaklarynyň özara gapma-garşylygynyň ýitileşmeginiň netijesi bolup durýar. Çünki iňlis monarhiýa dolandyryş düzgüni orta asyrlardan tä XVII asyra çenli ýurdy birikdirmek, iňlis milletiniň kemala gelmeginde we Angliýanyň güýçli döwlet hökmünde berkarar bolmagynda oňyn rol oýnan hem bolsa, XVII asyrda ol ýurduň ösüşine päsgel berýän güýje öwrülýär. Köşk adamlarynyň we ruhanlaryň mugthorlygy, halkdan alynýan agyr salgytlaryň artmagy, gümrükhanalardan söwdagärleriň geçmegi üçin amatsyz salgytlaryň alynmagy

¹ Parlament – «parler» diýen fransuz sözünden gelip çykydyr. Parler «geplemek» diýmekligi aňladýar. Parlament hökümetde halk wekilçiliginiň kanun çykaryjy guramasy bolup durýar. Parlament düzgüni ýa-da geňeşi Angliýada 1295-nji ýyldan başlap, resmi güýje öwrülýär. Şol ýyllarda korol Edward I öňki patyşa ýaly baýlaryň, ruhany wekilleriniň ýygnaýgyny çagyryp, ony giňeldip, her beglik ýa-da grafyň höküm sürýän welaýatynda wekil hökmünde rýsarlary, wezipesi uly bolmadyk ruhany wekillerini, şäher wekillerini parlament ýygnaýgyna çagyrypdyr. 1297-nji ýylda geçirilen parlament mejlisinde korol Edward patyşalygyň ýerli wekilleriniň razyçylygyny alman, hiç hili salgyt ýygnamajakdygyny aýdypdyr. Ine, şondan bäri Angliýanyň parlamenti halk wekilçiligi hökmünde dowam edip gelýär we ýurdy dolandyrmakda güýçli rol oýnaýar.

ýaly hadysalar halk köpçüliginiň nägileligini döredipdir. Şeýle ýagdaý bolsa buržuaz gatlaklaryň ösmegine päsgel beripdir hem-de «Täze dworýanlar» diýip at alan iri ýer eýeleriniň närazyçylygyny döredýär. Onuň üstesine-de dokma senagatynyň ösmegi bilen baglanyşykly ýüň öndürýän goýundarçylyk hem ösüp, köp daýhanlaryň ekin ekýän ýerlerini iri ýer eýeleri goýun bakylýan öri meýdanlaryna öwürüp, şol bir halatda nebisjeňlik bilen köp ýerleri öz hasabyna geçirip başlapdyrlar. Netijede, daýhanlar öz öýlerini we obalaryny taşlap, şäherlere gitmäge mejbur bolupdyrlar. Çünki hemme ýerler patyşanyň emlägi hasaplanypdyr. Dworýanlar patyşanyň ýerlerinden wagtlaýynça peýdalanmaga hakly bolsalar-da, olar hem doly ýer eýeleri bolmandyrlar. Olar ýerden peýdalananlary üçin patyşa salgyt töläpdirler. Daýhanlar bolsa öz gezeginde dworýanlaryň, iri ýer eýeleriniň elinde işläpdirler we olara alan hasylynyň aglaba bölegini bermeli bolupdyrlar. Şonuň üçin ýerlerinden kowulýan we gedaýlaşýan daýhanlaryň sany barha artypdyr. Buržuaz gatnaşyklarynyň ösmegi bilen daýhanlaryň gedaýlaşyp, ykmandalara, ogrulara we jenaýatçylara öwrülýändigini baryp XVI asyrdaky beýik inlis gumanisti¹ *Tomas Mor (1478–1535 ý.)* özünüň meşhur «*Utopiýa*» atly kitabynda Angliýada ogrularyň we ykmandalaryň köpelmegini şeýle düşündirýär: «Siziň goýunlaryňyz, adatça olar şeýle bir ýuwaş, köp ot iýmeýän bolsalaram, indi adamlaryň aýdyşlary ýaly, şeýle bir horan, iýermen we başyna giden bolupdyrlar. Olar öýleri, şäherleri boşadýarlar we tozduýarlar. Bu patyşalygyň inçe we gymmatly ýüň öndürilýän ýerlerinde bolup geçýär...».²

Täze buržuaz gatnaşyklarynyň ösmegi bilen Renessans döwründe gadymy antik döwrüniň grek we rim edebiýatyny, sungatyny öwrenip, şol eserleri nusga edinip, ynsan we onuň gözelligi, onuň

¹ Gumanist – gumanizmiň tarapdary, «Humanus» diýen latyn sözi «ynsan-perwer» diýmekligi aňladýar. Renessans döwründe, ýagny XIV–XVI asyrlarda dörän filosofiki we edebi akym. Gumanizm, ýagny adamzady söýmek ýa-da ynsan-perwerlik filosofiyasy ynsan durmuşynyň ajaýyplygyny, onuň şatlykda, bagtly ýaşamaga haklydygy baradaky pikirleri öňe sürýär. Gumanistler dindarlaryň ynsan durmuşyny çäklendiriji kadalaryna garşy çykýarlar.

² Мор Т. Утопия. М. : Наука, 1978, с. 132-133.

durmuşynyň ajaýyplygy wasp edilýär. Gumanizm akymy, filosofiýasy feodal düzgünine garşy göreşýär.

XVII asyrdan Täzeden Döreyiş döwrüniň şol antifeodal ideýalary has güýjeýär we giňden ýaýraýar.

1642–1649-njy ýyllarda bolup geçen raýatlyk urşy, ýagny buržuaz rewolýusiýasynyň netijesinde patyşa düzgüniniň tarapdarlary doly ýeňilýärler. Rewolýusiýanyň esasy sebäpleri barada aýdylanda, Angliýada şol döwürde jemgyýetiň ähli gatlaklary durmuşdan nägile bolupdyr. Birinjiden, patyşa öz hökümdarlygynyň çäklendirilmegini garşy bolupdyr, çünki öňki hökmürowan korol indi maliýe serişdelerini we salgytlary parlamentiň rugsat bermegi bilen alypdyr hem-de parlamente garaşly bolupdyr. Ikinjiden, täze buržuaziýa, ýagny köşk gatlagyna degişli bolmadyk baýlar indi döwletiň syýasy durmuşyna gatnaşmaga hukuk gazanmak isläpdirler. Üçünjiden, ruhanlylar, din wekilleri «puritanlar»¹ diýip at alan protestantlar² Angliýada Rim katolik buthanasynyň agalygyna garşy çykyş edýärler we olar dini reformalary geçirmekligiň tarapdarlary bolupdyrlar.

Rewolýusiýa döwründe 1642-nji ýylda patyşa Karl I parlamente garşy çykyş edip, millet iki topara bölünýär. Korolyň tarapdarlaryna roýalistler³ ýa-da kawalerler⁴ diýip at beripdirler. Parlamentiň tara-

¹ Puritanlar – «purus» latyn sözi bolup, «arassa, bir zatdan arassalanan» diýmegi aňladýar. Angliýada protestantlar dini toparyna puritanlar diýip at beripdirler. Puritan dini akymy Angliýada XVI asyrdan döredilýär. Olar inlis resmi buthanasyna garşy çykyş edip, «arassa dine» gaýdyp gelmek, ýagny dürli dini özgertmeleri geçirmegiň tarapdary bolupdyrlar. Puritanlar dini we jemgyýetçilik durmuşynda katolik düzgünlerini ret edipdirler. Dini wagyzlarda baş ruhanylaryň, ýepiskoplaryň greginiň ýoklugyny nygtapdyrlar, şeýle-de patşanyň Hudaýyň ýerdäki wekili, onuň ylahy gelip çykyşy baradaky pikirleri inkär edipdirler.

² Protestantlar – «garşy çykmak» (protest) sözünden gelip çykýar. Protestantlar ilkinji gezek Germaniýada döredilýär. Ol Martin Lýuteriň (1483–1546ý.) 1517-nji ýyldaky çykyşyndan soň şeýle at alypdyr. Olar Rim papasynyň Hudaý tarapyndan çykyş etmeginiň nädogrudygyny aýdypdyrlar we onuň Ýewropa ýurtlaryndan ýygnaýan salgytlarynyň bikanundygyny nygtaýarlar.

³ Roýalist – patyşa hökümdarlygynyň tarapdarlary.

⁴ Kawaler – «kawaleriýanyň», ýagny atly goşunyň esgerleri. Rewolýusiýa döwründe köp dworýanlar patyşa Karl I tarapynda atly goşunda gulluk edipdirler. Şol sebäpli olara kawalerler diýip at beripdirler.

pynda çykyş edenler «togalak kelleliler» diýip at alypdyrlar. Sebäbi puritanlaryň köpüsi saçlaryny töwerekleýin togalak gyrkdyrypdyrlar.

Rewolýusion söweşleriň netijesinde giň halk köpçüligi bu raýatlyk urşuna gatnaşypdyr. Rewolýusion goşuna zehinli we başarjaň harby serkerde Oliwer Kromwel (1599–1658 ý.) ýolbaşçylyk edipdir. Oliwer Kromwel rewolýusion goşuna gowy harby tälim beripdir we olaryň eginlerine demir sowutlar geýdiripdir.

Netijede, 1645-nji ýylyň iýun aýynda Neizbi obasynyň ýanynda bolan söweşde patyşa Karl I-niň goşuny derbi-dagyn edilýär. Patyşanyň özi zordan gaçyp gutulýar. Ýöne soň korol tussag edilip, 1649-njy ýylyň ýanwarynda parlament patyşa Karl I-ni ölüm jezasy-na höküm edýär, Oliwer Kromwel hem bu hökümi goldaýar.

Şeýlelikde, rewolýusiýanyň ýeňmegi bilen feodal düzgünlerine berk zarba urulýar we şol döwürden başlap, buržuaziýa gatlagy Angliýada agalyk ediji güýje öwrülýär.

Şol döwürde Angliýada birnäçe partiýalar bolupdyr. Oliwer Kromwel independentleriň (gurply adamlaryň partiýasy) partiýasyny goldapdyr. Ol diňe emlägi bolan adamlar saýlaw hukugyny almaly diýip çykyş edipdir. Emma «hakyky lewellerleriň¹» ýa-da «diggerleriň»² partiýasy garyp daýhanlaryň tarapynda çykyş edipdir. Olar daýhanlara ýer bermegi, parlament agzalarynyň we korolyň tarapdarlarynyň elinden alnan ýerleri öz hasabyna geçirmeklerine garşy çykypdyrlar we deňhukuklylyk, azatlyk üçin göreşipdirler.

Oliwer Kromwel ählumumy saýlaw hukugy berilse, parlamentde garyplar gatlagy köpelip, buržuaziýanyň emlägi elinden gider diýen gorky bilen bu meýillere garşy çykypdyr. Şeýlelikde, Kromweliň tarapdarlary, independent partiýasy hem-de buržuazlaşan «täze dworýanlar» Kromweliň ýeke özüniň hökümdarlyk etmegini isläpdirler. Netijede, 1653-nji ýylyň dekabrynda parlament Oliwer Kromweli Angliýa respublikasynyň, Şotlandiýanyň we Irlandiýanyň

¹ Leweller – «leveller» iňlisçe «deňleşdiriji» diýmegi aňladýar. Buržuaziýanyň rewolýusion toparý bolan bu partiýa, Oliwer Kromwele garşy çykyş edýär.

² Digger – iňlisçe «digger» gazyjy diýmegi aňladýar. Garyp daýhanlaryň tarapynda çykyş eden partiýa.

lord-protektory (ýagny howandary, hökümdary), ýaragly güýçleriniň serkerdebaşysy diýip yglan edýär. Kromwel tä aradan çykýança ýurdy dolandyrýar.

XVII asyrda iňlis edebiýatynyň ösüşi

XVI asyrda ynsanperwer (gumanist) ýazyjylaryň adyl patyşa, bitewi adamkärçilikli patyşalyk baradaky arzuwlary amala aşmaýar. Rennsans döwrüniň adalatly durmuş, adalatly döwlet gurluşy barada eden arzuwlary puç bolýar. Iňlis jemgyýeti XVII asyrda patyşa, monarhiýa düzgüniniň jemgyýetiň ösüşine böwet bolýandygyny, ýurdy uruşlara iterýändigini görüp, oňa garşy göreşmeli bolýar.

Edebi durmuşda hem şol jemgyýetçilik durmuşy wakalar bilen baglanyşykly özgerişler bolup geçýär.

Syýasy we ykdysady durmuşyň gapma-garşylyklary jemgyýetiň, filosoflaryň, alymlaryň, şahyrdyr ýazyjylaryň aňynda hem birnäçe özgerişleriň bolup geçmegine getirýär. Edebiýatda pessimistik, ýagny ruhupeslik alamatlary peýda bolýar. Rennsans döwrüniň beýik iňlis ýazyjysy Wilýam Şekspir (1564–1616 ý.) 1612-nji ýyldan soň düýbünden çeper eser ýazmagyny bes edýär.

Wilýam Şekspiriň gumanistik döpleri XVII asyrda Ben Jonson, Jon Milton, Winstenli, Jon Benýan ýaly ýazyjylaryň döredijiliginde dowam etdirilýär.

XVII asyr Angliýanyň durmuşynda gapma-garşylykly döwür bolany üçin edebiýatyň ösüşinde hem ideýa tarapdan aýry ugurlara degişli bolan ýazyjylaryň we şahyrlaryň ýüze çykmagy kanunalaýyk hadysa bolup durýar.

1640–1660-njy ýyllar aralygy iňlis edebiýatynda täze alamatlar, akymlar we şahyrlar öňe çykýar. XVII asyryň ýiti jemgyýetçilik wakalarynyň we çaknyşyklarynyň beýany Jon Miltonyň (1608–1674 ý.), Jerard Winstenliniň (1609–1652 ý.), Jon Benýanyň (1628–1688 ý.) eserlerinde öz beýanyny tapypdyr.

Iňlis edebiýatynda fransuz edebiýatyndaky ýaly klassisizm usuly özboluşly ösüp bilmeýär, çünki Fransiýada klassisizm usuly korol, hökümet tarapyndan döwlet derejesinde goldanýar, ol ýeke-täk gowy

we dogry usul hökmünde kanunlaşdyrylýar. Şol sebäpli fransuz edebiýatynda klassisizmiň teoretik esaslary gutarnykly kemala gelýär we ol edebiýatda ýörgünli usula öwrülýär. Emma Angliýada rewolýusion güýçleriň patyşa düzgünine, korola garşy çykmagy bilen edebiýatda usul we görnüş babatda belli bir syýasat ýöredilmeýär. Ol döwürde şahyrlaryň we ýazyjylaryň döredýän eserleriniň beýan edýän esasy temalary we öňe sürýän ideýalary halkyň üns merkezinde bolupdyr. Eseriň formasy ikinji derejede durýar. Galyberse-de inlis edebiýatynyň görnükli wekili W. Şekspiriň baý edebi mirasy, onuň eserlerinde amal edilen Renessans realizmi, klassisizm usullary inlis şahyrlaryna nusga we ýol görkeziji ugur bolup hyzmat edipdir. Şol bir hatarda Angliýanyň Fransiýa bilen ýakynlygy, bu ýurtlaryň öňden döp bolup gelýän medeni we edebi gatnaşyklary, fransuz edebiýatynyň döpleriniň, usullarynyň, şahyrlarynyň ýazan eserleriniň inlis edebiýatyna täsir etmegine getirýär. Şu sebäplere görä, rewolýusiýa ýyllary edebiýatda Renessans realizminiň döpleri, klassisizm, barokko usullary ulanylýar, ýöne olaryň hiç haýsy fransuz edebiýatyndaky klassisizm ýaly öňe saýlanyp bilmeýär. Käbir şahyrlaryň döredijiliginde klassisizm usuly bilen bir hatarda barokko usulynyň alamatlary-da görünýär. Meselem, Jon Miltonyň eserlerinde bu alamatlar aýdyň ýüze çykýar. Inlis buržuaz rewolýusiýasynyň öndebaryjy güýçleri puritan dini toparlary bolanlygy sebäpli, rewolýusiýa döwründe Injiliň sözleri göreşe çagyryjy ruhda wagyz edilipdir. Şol döwürde ýazylan edebi eserleriň mazmunynda Injilniň süžetleri, hekaýatlary we pikirleri ulanylypdyr.

Puritanlar köşk adamlarynyň azgynçylygyny, eden-etdiliklerini, mugthorlygyny tankytlap, olaryň tersine maşgalaňa wepaly bolmak, dine ynanyň kalbyňy päk saklamak, zähmetsöýer we tygşyly ýaşamak ýaly ideýalary öňe sürüpdirler. Şoňa görä-de aýdym-saz, teatr oýunlary şol döwürde adamlary Hudaýdan, dinden daşlaşdyran, «şeýtanyň ruhy» hökmünde gadagan edilipdir.

Şeýle hem inlis buržuaz rewolýusion güýçlerine XVII asyryň ortalarynda ýaşan köp alymlaryň, ýazyjylaryň we syýasy işgärleriň aň-düşünjesine görnükli inlis filosofy *Tomas Gobbsuň (1588–1679ý.)*

ideýalary güýçli täsir edipdir. Rewolýusiýadan öň *Frensis Bekon* (1561–1626 ý.) adamlaryň işleri we durmuş tejribesi hemme ylmy işleriň esasy düzmeli we ylmyň esasy maksady tebigaty öwrenmek we boýun egdirmek diýen pikiri öňe sürüpdir.

Bekonyň görkezişi ýaly, alymlar tebigy hadysalary öwrenmek bilen bir hatarda şahsyýet we jemgyýetçilik durmuşyny öwrenmäge içgin girişýärler.

Tomas Gobbs «Adam tebigatyň bölegidir» diýen pikiri öňe sürýär. Gobbsyň filosofiýasy şu aşakdaky pikirlere syrygýar:

Birinjiden, «Adamlar tebigy gelip çykyşy boýunça deňdirler, şonuň üçin her bir şahsyýet näme etse şoňa hak-hukugy tebigat tarapdan berlendir, ýöne her kim öz islegine görä hereket etse, hemme kişi biri-biri bilen uruşmaly bolýar. Şoňa görä-de adamlar biri-birini öldürüp ýok etmez ýaly, döwlete boýun egmeli we öz hukuklaryny belli bir adamlar toparyna bermeli bolýarlar» diýip, Gobbs aýdypdyr. XVII asyryň galagoply, özara çaknyşykly uruşlarynyň bolup geçýän döwründe Gobbsuň bir adamyň çäklendirilmedik hukuk bilen hökümet başynda durup, tertip-düzgüni saklamak ideýasy Oliwer Kromwel tarapyndan, şeýle hem 1660-njy ýylda Angliýa täzeden dolanyp gelen patyşa Karl II tarapyndan oňlanypdyr. Hatda patyşa özüni garşy alýanlaryň içinde Gobbsy görüp, onuň önünde öz şlyapasyny çykarypdyr.¹

Döwletiň adamlaryň üstünden çäklendirilmedik hukuk bilen höküm sürmegi buržuaz jemgyýetiniň işewürligiň azatlygy we şahsy emlägi gorap saklamak prinsiplerine ters gelipdir. Şeýlelikde, patyşa, monarhiýa düzgüni parlament köpçüligi tarapyndan çäklendirilipdir. Emma Gobbsuň adamlaryň tebigy gelip çykyşy boýunça deňligi hakyndaky pikiri «Inlis patyşasynyň Huday tarapyn häkimiýeti alma-ga hukuklydygy we adamlaryň dürli gatlaklara degişli bolmagy Huday tarapyn buýrulandy» diýen pikirlere zarba urup, rewolýusiýanyň güýçlerine hyzmat edipdir.

¹ Артамонов С. Д. История зарубежной литературы XVII– XVIII вв. М.: Просвещение, 1978, стр. 231.

Royalist ýa-da kawaler şahyrlar

Royalist şahyrlaryň hataryna iňlis koroly Karl I-niň hökümetiniň tarapynda çykyş edip, patyşa düzgüniniň we öňki dini däpleriniň ýöredilmeginiň tarapdary bolan şahyrlar Tomas Keru, Robert Herrik, Riçard Lowles we ser Jon Saklin girýär. Bu şahyrlar patyşanyň we buthanasynyň ýöredýän syýasatyny goldap çykyş edipdirler. Olaryň eserlerinde, esasan, söýgi temasy, rysarlaryň söýgüsini wasp etmek ýa-da dini-mistiki pelsepeler beýan edilýär. «Royalist» sözi «köşk tarapdary» diýmekligi aňladýar. Kawaler şahyrlar patyşanyň tarapdarlary bolany üçin şeýle at beripdirler. Sebäbi rewolýusiýa döwründe patyşanyň atly goşunynda, ýagny kawaleriýada gulluk eden esgerlere şeýle at beripdirler.

Metafizik¹ şahyrlar

Stýuartlaryň patyşalyk eden ýyllarynda kawaler ýa-da köşk şahyrlaryndan başga ikinji bir «metafizik» şahyrlar topary-da bolupdyr. Olara Jon Donn, Abraham Kauli, Jorj Gerbert, Endru Marwel we Genri Wogen dagylar girýär.

Metafizik şahyrlar öz eserlerini ýönekeý we düşnükli dilde ýazypdyrlar. Olar söýgi we dini temalarda eserler döredipdirler. Metafizika tebigaty dürli bölekler, klaslara, görnüşlere bölüp öwrenýär. Metafiziki filosofiýanyň wekilleri tebigaty we jemgyýeti üýtgeşsiz, müdimi durgunlyk ýagdayda görýärler. Şeýle garaýyşlara eýerýän metafizik şahyrlaryň dünýägaraýyşlaryna görä, patyşa düzgüni, feodal jemgyýeti hemişelik dowam edýän düzgün hökmünde göz önüne getirilýär.

Metafizik şahyrlaryň eserlerinde arzuwçyl gahrymanlar, rysarlaryň keşpleri, olaryň söýgüsi, dini-mistiki temalar beýan edilipdir. Metafizik şahyrlar köşk adamlaryna güýmenje bolar ýaly eserler döredipdirler we katolik buthanasynyň tarapynda çykyş edipdirler.

Metafizik şahyrlar Jon Donnyň (1573–1631 ý.) eserlerini nusga edinipdirler. Jon Donn döredijiliginiň birinji ýarymynda özüniň

¹ Metafizika – Aristoteliň filosofiki eseriniň ady. Ylma garşy durýan pikirleşiş usuly hadysalara özara baglanyşyksyz, hereketsiz we ösmeýän ýagdaýda seredýär.

sonetlerinde we beýleki eserlerinde iňlis edebiýatynyň gumanistik däplerini dowam etdirip, adamyň ajaýyp sypatlaryny wasp edipdir. Muňa onuň «Meniň söýgülime» atly goşgusy şaýatlyk edýär. Emma döredijiligiň ikinji ýarymynda Jon Donn ruhanylyk işine geçmek bilen göwniçökgünçilikli, adamyň günä işleriň önünde güýçsüzdigi barada «Takwalyk sonetleri» atly eserler toparyny döredip, adamyň diňe Hudaýa ynanmak arkaly bu ýamanlygyň höküm sürýän dünýäsinde halas bolmagynyň mümkindigini aýdypdyr.

Ben Jonson
(1573–1637 ý.)

Şekspiriň dosty we döwürdeşi Benjamin Jonsonyň döredijiligi iňlis Renessans dramaturgiýa taryhynyň jemi bolupdyr.

Şekspiriň däplerini dowam etdiren Ben Jonson 1573-nji ýylda Londonda ruhany maşgalasynda eneden dogulýar. Kakasy ir aradan çykýar. Ejesi ikinji gezek bir hünär-mende durmuşa çykýar. Öweý kakasy Benjamine ýaşlygyndan gowy bilim almaga kömek edipdir. Ben Jonson Westminster mekdebinde okapdyr. Şol ýerde ol grek we latyn dillerini öwrenipdir. Mekdebi gutaryp, kerpiç örüji bolan öweý kakasyna kömek edipdir. Soňra ýönekeý esger bolup, Niderlandiýada ispanlara garşy göreşipdir. 1597-nji ýylda Londona gaýdyp gelip, «Fortuna» atly teatryň hojaýyny Genslonyň teatr toparyna giripdir. Şol ýerde Ben Jonson aktýor we dramaturg bolup işleýär we Wilýam Şekspir bilen hem şol döwürde tanyş bolýar.

1598-nji ýylda Ben Jonsonyň «*Her kesiň öz täsin gylygy bar*» diýen komediýasy sahnalaşdyrylýar. Onuň yzyndan dramaturg «*Her kim öz täsin gylygynyň daşynda*» (1599 ý.) atly komediýasyny ýazýar.

Bu komediýalarynda Ben Jonson klassyky gumanistik komediýanyň tarapdary hökmünde çykyş edýär.

Ben Jonson antik edebiýatyny gowy bilipdir. Öz döwrüniň dramaturglarynyň arasynda Ben Jonson bilimliligi bilen tapawutlanypdyr. Ol teatrda aktýor bolup işlän döwründe dramaturgiýa bilen çynlakaý gyzyklanyp, adamlaryň gylyk-häsiýetleri barada tankydy häsiýetli komediýalar ýazypdyr. Ýazyjy grek we latyn dillerini gowy bilýänligi üçin öz döwürdeşleriniň ýalňyşlaryny tankytlapdyr. Olaryň arasynda hatda Şekspir hem bolupdyr. Dramaturg öz eserleriniň üstünde irginsiz işläpdir. Käte bir dramany iki ýyllap ýazan wagty hem bolupdyr.

Ben Jonsonyň «*Şahyrsumak*», «*Sintiýanyň toýy*»¹ (1601 ý.) atly satiriki pýesalarynda ýüzleý eserler ýazyan nadan ýazyjysumaklary tankytlaýar.

Ben Jonsonyň «*Wolpone*» (1607 ý.), «*Episin ýa-da Dymýan aýal*» (1609 ý.), «*Alhimik*»² (1610 ý.) we başga-da birnäçe komediýalary örän meşhurlyk gazanypdyr.

Ben Jonsonyň «*Wolpone ýa-da Tilki*» (1605 ý.) atly komediýasynda buržuaz jemgyýetiniň kemçilikleri açylyp görkezilýär. Dramaturgyň pikirine görä, gyzy, pul, baýlyk jemgyýeti azdyrýar, adamlar baýlygyň täsirine düşüp, özleriniň adamsöýümligini ýitirýärler. Dramaturg öz eserleriniň üsti bilen adamlary kemçiliklerden we ýaramaz endiklerden halas etmek isleýändigini nygtaýar.

Komediýanyň wakalary Italiýada, Wenesiýa şäheriniň eteginde bolup geçse-de, onda şol döwrüň inlis jemgyýeti göz önünde tutulýar. Ben Jonson eseriň gahrymanlaryna italýan dilinden alnan guşlaryň we haýwanlaryň atlaryny dakýar. Ýöne ol haýwanlaryň we guşlaryň

¹ Sintiýa – XVI–XVII asyr şahyrlary korolewa Ýelizawetany şeýle atlandyrypdyrlar. Bu ýerde Ýelizaweta Týudor göz önünde tutulýar.

² Alhimik – Alhimiýa bilen meşgullanýan adam. Bu söz latynça «*alchemia*», arap dilinden alnan «*al-kimiya*» sözünden gelip çykypdyr. Alhimikler diýip orta asyrlarda aýratyn bir maddanyň «pelsepe daşynyň» (hakykatda tebigatda ýok zadyň) kömegi bilen ýönekeý metallary gymmatbaha (kümüş, altyn) metallara öwürmegiň üstünde işläpdirlir. Netijede, olar ol maddany tapmasalar-da, tejribeleriň üsti bilen himiýada täze maddalary açypdyrlar.

atlary döp boýunça ön edebiýatda ulanylyp gelýän we her haýsy adamyň bir häsiýetini aňladýan atlar eken. Şonuň üçin ýazyjy bu komediýada her gahrymana onuň içki gylyk-häsiýetlerine görä, bir guşuň ýa-da haýwanyň adyny dakýar. Meselem, baý husyt Wolpone (Uly Tilki) we onuň kömekçi hyzmatkäri Moska (Siňek) köp komediýalarda mugthorlaryň keşbi hökmünde gelýär. Aklawçy Woltore (Gyrgy), süýthor Korbaçço (Garry Garga), söwdagär Korwino (Jüýje Garga) ýaly keşplere dürli ýyrtjylaryň atlary berilýär.

Tanymal baý husyt Wolpone aldaw ýoly bilen baý bolýar. Ol özüni näsag diýip ygylan edýär we kim oňa ölmezinden ön gowy seretse, şony mirasdüşer etjekdigini aýdýar.

Mirasdüşer bolmak isleýän adamlar Wolponäni öz tarapyna çekjek bolup, oňa gymmat bahaly sowgatlar getirýärler. Wolpone şeýdip baýlygyny artdyrýar we ýalandan näsag bolmagyny dowam etdirýär. Indi şol garaşylýan baý miras üçin eseriň gahrymanlary ähli pyssy-pyjurlyklary etmäge taýýar. Aklawçy Woltore kazyýetde Wolponäniň görkezmesi boýunça ýalan gepleýär. Korbaçço bir tanymal adamy zäherlemäge taýýar. Korwino öz aýalyny Wolponäniň söýgülisi bolmaga mejbur etjek bolýar. Syýasatçy hanym Wud-Bi Wolponäniň söýgülisi, gyrnagy bolmaga synanyşýar.

Wolponäniň özi hem diňe bir baýlyk ýygnaman, dürli ahlaksyz işlere ýüz urýar. Adamlary kemsitmekden lezzet alýar. Ahyrsoňy Moska bilen bolup geçen sud dawalarynyň netijesinde, Wolpone öz mirasyndan hem mahrum bolýar. Dramaturg bu komediýada ýamanlyk edeniň ahyrsoňy «Ýakma–bişersiň, gazma–düşersiň» diýlen nakyldaky ýaly öz-özüne jeza berýändigini görkezýär.

Ben Jonsonyň «*Warfolomeý bazary*» (1614 ý.) atly komediýasynda dramaturg puritanlaryň ikiýüzlüligini paş edýär. Komediýanyň wakalary Londonda bolup geçýär. Öňki çörek bişiriji Bizi diýen adam soň ruhany bolýar. Indi ol durmuşyň ähli lezzetlerini, amatlyklaryny «güna iş» diýip ygylan edýär. Ruhany Bizi bazary tersalaryň üýşýän ýeri hasaplasa-da, özi oňa barýar, teatry «şeýtanyň tapan zady» diýse-de, özi gurjak teatryna baryp tomaşa edýär. Komediýada ýa-

zyjy şol döwrüň iňlis jemgyýetiniň durmuşynyň dürli kemçiliklerini tankyt astyna alýar. Jemgyýetde ahlak kadalarynyň, döpleriniň pese düşýändigini we kanunyň berjaý edilmeýändigini görkezýär. Kazy Owerdu bazarda kanunyň berjaý edilişine gözegçilik etjek bolup, ony berjaý etmeýänleri paş etmek üçin özüni tanatmajak bolup, ruhany eşiginde bazara barýar. Ýöne ol ogryny päk ýürekli adamdan tapawutlandyryp bilmeýär, ýagny kazy hakyky kanuny berjaý etmeýänleri görmeýär.

Ben Jonson öz eserleriniň üsti bilen adamlara lezzet berip, olary kemçiliklerden halas etjek bolupdyr. Ol adamlaryň häsiýetlerinde duşgelyň gysgançlyk, nebsewürlik, yrymlara ynanmak ýa-da aldawçylyk ýaly kemçilikleri açyp görkezipdir.

Ben Jonson tanymal bolansoň 1620-nji ýyllar töweregi köşk şahyry diýen derejäni alýar we 1621-nji ýylda köşkde dürli şady-horramlyk meýlisleri, oýunlary we şuna meňzeş şadyýana çäreleri geçirmek boýunça gözegçi diýen wezipä bellenýär.

Ben Jonson iňlis dramaturgiýasyna örän güýçli täsir edipdir. Hatda belli bir döwürlerde Şekspiriň eserleri kölegede galypdyr, çünki sahnada, teatrlarda yzygiderli Ben Jonsonyň eserleri goýlupdyr.

Ben Jonsonyň eserleriniň käbir aýratynlyklary barada aýdylanda, ýazyjynyň eserlerinde her bir keşbiň aýratyn bir tapawutly gylyk-häsiýeti açylyp görkezilýär. Öz eserlerinde Ben Jonson, esasan, klassisizmiň döplerine eýeripdir hem-de edebiýatda antik awtorlaryň eserlerinden ugur almaklygyň, olardan öwrenmekligiň tarapdary bolupdyr, ýöne şol bir hatarda klassisizmiň çäklendiriji kadalaryna garşy çykypdyr. Ben Jonson Şekspire uly hormat goýupdyr we ony «asyryň genisi» hasap edipdir. Ben Jonson Şekspiriň realizm usulyna eýerip, durmuşy dogruçyl görkezmegi maksat edinýär.

Ben Jonsonyň eserleri Genri Filding, Smollet, Dikkens, Tekkereý ýaly ýazyjylaryň döredijiligine täsir edipdir.

**Jon Fletçer (1579–1625 ý.) we
Frensis Bomont (1584–1616 ý.)**

Ben Jonson ýa-da Heýwud ýaly ýazyjylar köşk gatlagynyň azgynçylygyny tankytlap, buržuaz wekilleriniň gowy gylyk-häsiýetlerini görkezse, olaryň garşydaşlary tersine, söwdagär, buržuaz gatlagyň, puritanlaryň garaýyşlarynyň üstünden gülýärler. Jon Fletçer hem şeýle dramaturglaryň biridir.

Jon Fletçer (1579–1625 ý.) uly wezipeli ruhanynyň ogly bolupdyr, ýöne onuň kakasy korolewa Ýelizawetanyň howandarlygyndan mahrum bolup, maddy kynçylyklara sezewar bolup aradan çykypdyr. Fletçer ilki Kembrijde okapdyr, soň Londona gidýär we şol ýerde 1606-njy ýylda özüniň ilkinji «*Aýal ýigrenýän adam*» diýen kome-diýasyny ýazýar.

Birnäçe wagtdan soň *Fletçer Frensis Bomont (1584–1616 ý.)* bilen tanyşypdyr. Bemont baý kazynyň ogly bolupdyr, ol Oksford uniwersitetinde okapdyr. Soň ol diňe edebiýat bilen meşgullanypdyr. Bomont Fletçer bilen bilelikde on ikä golaý pýesa ýazypdyr. Bu iki dramaturg tä Bomont aradan çykýança bile işläpdirler. Dosty aradan çykandan soň Fletçer özbaşdak, şeýle-de beýleki ýazyjylar bilen bilelikde ýene-de on ýyl töweregi ýigrimä golaý pýesa ýazypdyr.

Bomontyň we Fletçeriň dramaturgiýasy 50-den gowrak pýesany öz içine alýar. Olaryň arasynda tragediýalar, tragikomediiýalar we komediýalar bar. Bu eserleriň sýužetleri ispan, italýan ýazyjylaryň drama eserlerinden, Täzeden Döreyiş döwriňiň nowellalaryndan al-nypdyr.

Bomont we Fletçer öz eserlerini durmuşa ynamly serediji, şadyýana ruhda ýazypdyrlar. Bu eserlerde hereket ösüşde, gahryman-lar güýçli duýgy bilen suratlandyrylýar.

Fletçer hatda Şekspir bilenem bilelikde «*Genrih VIII*» diýen pýe-sany ýazypdyr

Bir tarapdan Bomont we Fletçeriň gumanistik ruhy Şekspiriň eserlerine ýakynam bolsa, beýleki tarapdan olaryň eserleriniň uly aratapawutlary-da bar. Meselem, Şekspir öz eserlerinde monarhiýa, patyşa düzgünine tankydy göz bilen seretse, Bomont we Fletçer öz eserlerinde patyşa düzgünini öwüp arşa çykarýarlar. Şekspiriň eserlerinde meselelere çynlakaý, filosofiki nukdaýnazardan, parasatlylyk bilen seredilýän bolsa, Bomont we Fletçeriň eserlerinde durmuş meselelerine ýeňil we ýüzleý seretmek, durmuşda lezzete kowalaşmak, ahlaksyzlyk, haýasyzlyk ýaly äheňler ýüze çykýar.

Bomont we Fletçeriň «*Gyzyň tragediýasy*» (1610 ý.) atly iň gowy komediýasynda bir korol Ewadna atly söýgülisini Amintor atly özüniň köşk gullukçysyna durmuşa çykarjak bolýar. Amintor korolyň we ol gyzyň gatnaşyklary barada hiç zat bilmeýär. Ýöne ol gatnaşyklar barada bileninden soňam ol patyşa wepalylyk edip, ondan ar aljak bolmaýar. Ýöne Ewadna Melantiý atly doganynyň gepine gidip, koroly öldürýär we soň özüni pyçaklap heläk edýär. Ondan soň Amintor özüni öldürýär.

Bu pýesada psihologiki gapma-garşylyklar örän aýdyň we güýçli suratlandyrylýar. Amintor öz gelinliginiň korolyň söýgülisidigini bilse-de, özüni erksiz we ýaýdanjaň alyp barýar, emma gyzyň dogany Melantiý gyz doganynyň namysy üçin ar aljak bolýar.

«*Ýürekden berlen raýat*» (1618 ý.) atly Bomont aradan çykandan soň Fletçer tarapyndan ýazylan pýesadaky wakalar Moskwada bolup geçýär. Ýürekden berlen raýat – Watanyň halas eden meşhur bir serkerde. Ony halk söýýär, ýöne patyşa ony türmä salýar, gynaýar, ýöne şonda-da ol serkerde patyşa wepalydygyny nygtaýar. Eseriň soňunda patyşanyň ol adamy synap görmek üçin şeýdendigi belli bolýar.

Bomontyň we Fletçeriň iň gowy komediýalarynda şäher ýaşajýylarynyň teatra, drama eserlerine bolan garaýyşlarynyň üstünden gülünýär. «*Ýalkymly miweligiň rysary*» (1612 ý.) atly komediýada londonly dükançy söwdagäriň Ralf atly şägirdi «Londonly söwdagär» atly rysary dramasynda baş gahrymanyň roluny oýnaýar. Onuň

edýän işleri Don Kihotyň hereketlerini gaýtalaýan ýaly äheňde bolup geçýär.

«*Pulsuz akyl*» atly komediýada özüniň we doganynyň pullaryny ýele sowran ýaş ýigit baý, pully gyza öýlenýär. Şol sebäpli onuň öňki eden ýalňyşlary, hatalary geçilýär.

Bu dramaturglaryň eserlerinde hereketleriň hem-de wakalaryň çalt we gyzykly bolup geçmegi, sahnada oýnuň gowy görkezilmegi Bomont we Fletçeriň dramaturgiýasyna tä rewolýusiýa döwründe (1632–1648 ý.) teatr ýapylýança üstünlik hem-de meşhurlyk getiripdir. Olar köpçüligiň söýgüli dramaturglaryna öwürlip, Şekspiriň eserlerini sahnadan gysyp çykarypdyrlar. Bu ýazyjylaryň eserleri soňky Restawrasiýa döwrüniň¹ teatryna-da güýçli täsir edipdir.

Jon Milton (1608–1674 ý.)

Iňlis buržuaz rewolýusiýasynyň aý-dymçysy Jon Milton bir baý notariusyň² maşgalasynda 1608-nji ýylyň 9-njy dekabrynda Londonda eneden bolupdyr. Jon Milton Londonda Keramatly Paweliň mekdebinde hem-de Kembrijde Hristosyň kollejinde bilim alypdyr. Kembrij uniwersiteti Londondan 70 km uzaklykdaky Kembrij şäherinde ýerleşýär. Kembrij uniwerstetinde Nýuton, Rezerford, Darwin ýaly ady dünýä belli alymlar okapdyrlar.

Milton okan döwründe Renessans döwrüniň edebiýaty bilen ýakyndan tanyşypdyr. Ýaş Milton puritanlaryň ýönekeý, sada durmuş bilen ýaşamak, ruhy durnuklylyk, köşk gatlagynyň eden-etdiligini tankytlamak ýaly pikirlerini goldasa-da, olaryň sungata we teatra

¹ Restawrasiýa döwri – Angliýada 1660–1688-nji ýyllarda patyşa, monarhiýa düzgüniniň täzeden dikeldilen döwri.

² Notarius – Latyn sözi «hat ýazyjy», «mürze» diýmegi aňladýar. Notarius wezipesinde işleýän adam dürli ýuridik dokumentleri kanun boýunça tassyk edýär, düzýär, şertnama, miras haty, ynanç haty we şuna meňzeş resminamalara döwlet kanunlaryna laýyklykda möhür basyp tassyklap berýär.

bolan garaýyşlaryny goldamandyr. Ol özüniň «Şekspir hakynda» (1630 ý.) diýen goşgusynda beýik inlis dramaturgy we şahyry Şekspire uly sarpa goýýar. Özüniň hem Şekspir bilen ruhy tarapdan baglanyşyklydygyny nygtaýar. Milton ylmy tüýs ýürekden söýüpdür we tebigatyň ähli hadysalaryny öwrenmelidigini nygtapdyr. Talyplyk ýyllary inlis we latyn dillerinde goşgular ýazypdyr. 1632-nji ýylda Kembrij uniwersitetini gutaryp, Londondan onçakly daşda bolmadyk Gorton şäherindäki öýüne dolanyp barýar. Gortondaky mülkünde Milton edebiýat bilen meşgullanmaklygy ýüregine düwür. Şu döwürde Milton «*Şadyýan*», «*Pikirçil*» atly poemalaryny we «*Komus*» (1634 ý.) atly sazly drama eserini döredipdir. Bu döwürde döreden eserlerinde ynsan durmuşy, onuň ahlak arasalygy, tebigatyň gözelligi, din, Hudaýyň önünde adamyň borjy ýaly temalar we onuň arzuw-islegleri öz beýanyny tapypdyr.

1638-nji ýylda Milton 15 aýlyk möhlet bilen Italiýa we Ýewropa ýurtlaryna syýahata gidýär. Ol Fransiýanyň, Italiýanyň medeniýetini, gadymy ýadygärliklerini öwrenmek bilen bir hatarda Italiýada ady dünýä belli alym Galileý bilen duşuşýar.

Italiýada bolan wagty Milton Angliýada bolup geçýän syýasy wakalaryň ýitileşýändigini barada eşidip, howlukmaç Angliýa dolanyp gelýär. Sebäbi Angliýada puritanlaryň inlis buržuaz rewolýusiýasyna işeňňir gatnaşmagy öz dünýägaraýşy boýunça puritanlara degişli bolan Miltoňyň hem bu göreşe gatnaşmagyna itergi berýär. Rewolýusiýa, raýatlyk urşy ýyllary (1640–1665-nji ýyllar) Miltoňyň ýazan eserleriniň aglabasy syýasy mazmunly eserler bolup durýar. Ol eserlerde adam hukuklary, din we wyždan, terbiýe, adamyň azat bolmak hukugy ýaly temalar öz beýanyny tapypdyr.

Şu döwürde Milton goşgy ýazmaklygy goýýar. Ol köplenç syýasy makalalar bilen metbugatda çykyş edýär. Ol Oliwer Kromweliniň ýakyn kömekçisi, sekretary (mürzesi) bolup işleýär. Onuň «*Patyşalaryň we kazylaryň (sudýalaryň) wezipesi*» atly pamfletinde, ýagny tankydy häsiýetli eserinde patyşalaryň ýa-da kazylaryň halk tarapyndan saýlanýandygyny, şoňa görä-de olaryň hem beýleki raýatlar ýaly kanunyň önünde jogap bermelidigi barada ýazypdyr. Ine, şol makala hem inlis patyşasy Karl I-niň ölüm jzasyna höküm edilmeginiň ka-

nuny esasy bolup durýar. Oliwer Kromweliň aradan çykanyna¹ iki ýyl geçensoň Angliýada 1660-njy ýylda ýene-de patyşa düzgüni dikeldilýär. Stýuartlaryň neslinden bolan Karl II tagt başyna geçýär. Patyşa düzgüniniň täzeden dikeldilen döwri edebiýatda *Restawrasiýa döwri* diýip atlandyrylýar.

Milton Restawrasiýa ýyllary Londonyň etegindäki öýünde ýaşaýar. Ömrüniň soňky ön üç ýylynyň içinde Jon Milton öz döwründe deňi-taýy bolmadyk ajaýyp poemalaryny ýazýar.

«*Ýitirilen jennet*» (1667ý.), «*Jennetiň gaýtarylyp berilmegi*» (1671ý.) atly poemalary we şygry bilen ýazylan «*Samson-göreşiji*» (1671ý.) atly tragediýasy Injilnyň² sýužetleri we motiwleri boýunça ýazylýar.

Injiliň sýužetleriniň bu eserlerde ulanylmagy tötänleýin däl, çünki inlis buržuaz rewolýusiýasy döwründe puritanlaryň esasy daýanjy Injil bolupdyr. Olar özleriniň köp çagyryşlaryny Injiliň sözleri bilen esaslandyrypdyrlar. Rewolýusiýa döwründe Oliwer Kromweliň kätibi bolup işlän Miltonyň 1652-nji ýylda gözi kör bolýar. Ol tä Kromwel aradan çykýança (1658 ý.) öz kömekçileriniň üsti bilen öz wezipesini ýöredýär.

Stýuartlaryň nesilleriniň tagta çykmagy bilen Miltonyň ýagdaýy agyrlaşýar, ol emlägini ýitirip garyp düşýär. Miltonyň partiýasy derbi-dagyn edilýär.

Emma 1660-njy ýyldan soň hökümet tarapyndan yzarlanýan, gözi kör bolan Milton rewolýusiýa güýçleriniň ýeňilmegine seretmezden, özüniň ruhubelent, gumanistik ideýaly we ynsan durmuşynyň

¹ Oliwer Kromwel 59 ýaşynda 1658-nji ýylyň 3-nji sentýabrnda aradan çykýar. Ol ir garraýar. Oliwer Kromwel: «Men çaltrak gitmek isleýärim» diýip, derman we iýmitden ýüz öwürpdir. Onuň ölen günü Londonda örän güýçli, ön görülmelik tupan turupdyr. Onuň duşmanlary: «Melgun onuň janynyň yzyndan geldi» diýipdirler (Bu barada seret: Артамонов С. Д. История зарубежной литературы XVII–XVIII вв. М., 1978, стр. 225).

² Injil (Injil) hristianlaryň mukaddes dini kitaby. Ol Gadymy wesýet we Täze wesýet atly iki bölekden durýar. Onuň gadymy baplary b. e. IX asyrdan ýazylyp başlanypdyr. Köne wesýet, ýagny «Döreýiş» atly birinji kitapda dünýäniň döredilişi, Adam ata we How ene we şuna meňzeş hekaýatlar berilýär. Täze wesýetde Isa pygamberiň taryhy we taglymaty beýan edilýär.

manysy baradaky pikirlerden doly ajaýyp eserlerini ýazýar (Miltonyň mürzesi şahyryň aýdanlaryny ýazga geçiripdir).

Bu eserleriň iň görnüklisi Jon Miltonyň «*Ýitirilen jennet*» atly poemasydyr. Bu poema dünýä edebiýatynyň altyn hazynasyna girýän eserleriň biridir. Bu eserde adam we onuň ykbaly, durmuşyň manysy ýaly temalar beýan edilýär. Poemanyň başynda Milton «ilkinji diýetmezlik, haram miwe we onuň bu dünýä getiren ähli bela-beterleri barada» ýazjakdygyny beýan edýär. Emma Adam poemanyň diňe IV kitabyňyň ikinji ýarymynda peýda bolýar, şoňa çenli eserde diňe Şeýtanyň barada gürrüň berilýär, şol sebäpli XIX asyryň başynda edebi tankytçylar poemanyň baş gahrymany Şeýtanyň diýip hasap edipdirler. Emma bu keşbiň merdanalygy, edermenligi Miltonyň eserde öňde goýan maksadyna görä, poemanyň soňunda Hristosyň we Adamyň mertligini, gahrymançylygyny görkezmek üçin hyzmat edýär.

Poema 12 kitapdan ýa-da bapdan durýar. Poema Iblisiň, ýagny Şeýtanyň Hudaya garşy turuzan gozgalaňy we onuň ýeňlişe sezewar bolup, Şeýtanyň we onuň egindeşleriniň asmandan dowzaha taşlanyşy baradaky gürrüňden başlanýar. Elbetde, Jon Milton bu ýerde Injiliň sýužetini gürrüň berýän ýaly görünse-de, ol beýan edilýän wakalary Angliýanyň taryhy bilen baglanyşdyryp, Şeýtanyň keşbiniň üsti bilen rewolýusion güýçleriň ýeňlişini, ýöne olaryň entek ruhdan düşmändiklerini görkezýär.

Allegorik¹ häsiýetli bu poema bir tarapdan dini mazmunly ideýalary beýan etse, beýleki tarapdan Milton üçin ýaňy-ýakynda bolup geçen rewolýusion wakalary, şol döwrüň durmuşy, adam ömrüniň manysy baradaky pikirler poemanyň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Şonuň üçin ýeňlişe sezewar bolup, öz egindeşleri bilen dowzahyň otly kölünde ýanyp duran Şeýtanyň ruhdan düşmän, ýene-de öz göreşini dowam etdirýär. Ol öz egindeşlerine göwünlik berýär we azatlyk üçin göreşiň netijesiz geçmändigini aýdyp:

Gowşamadyk bu gazaply söweşde,
Bişşirdi, taplap urşuň ýalyny.

¹ Allegoriýa – grek sözi «göçme manyly keşp, söz» diýmekligi aňladýar. Meselem, Milton Şeýtanyň obrazynyň üsti bilen gozgalaň turzan, rewolýusioneriň häsiýetini, ruhuny görkezmek isleýär.

Ýeňşe umyt bardyr geljek göreşde,
Hilegärlik edip, güýjimiz jemläp,
Agdararys ýeňşi toýlan Zalymy.¹

Şeýtanyň keşbi gahrymançylykly eposlarda bolşy ýaly, güýçli çendenaşa ulaltmalar bilen berilýär:

Diýdi Şeýtan, belent tutup başyny,
Dikelip ol düýpsüz umman üstünden,
Gözleri uçgunly bakyp daşyny,
Oň äpet göwresi süýnüp yzynda,
Titanlara² deňdi, örän uzyndy.³

Jon Miltonyň özi puritan dininiň wekili bolsa-da, poemada hristianlaryň mukaddes kitaby bolan Injili beýan edende, wakalara rewolýusion öwüşgin, ruh berýär. Käte Şeýtanyň öz garşydaşy Hudaý barada aýdýan sözleri, Oliwer Kromweliň we Patyşa Karl I-niň arasynda bolup geçen göreşi ýatladýar. 1660-njy ýylda patyşa düzgüniniň täzeden dikeldilmegi, rewolýusion güýçleriň ýenlişe sezewar bolmagy Jon Miltonyň şeýle aýlawly, allegorik häsiýetli poema ýazmaklygyna sebäp bolupdyr. Şoňa görä-de Angliýada 1660-njy ýylda respublika döwlet gurluşynyň kanunlaryna düzedişler girizilip, täzeden patyşa hökümetiniň dikeldilmegini Milton uly betbagtçylyk hasaplapdyr. Şol sebäpli poemada kähalatlarda Şeýtan ýenlen rewolýusion güýçleriň wekili ýaly, Hudaý bolsa asmanda ýeke-täk höküm sürýän patyşa ýaly görkezilýär. Şeýtan Hudaý barada:

Ol güýçlüdir, zoruňky hemişe dogry,
Ondan daşrak boluň, ol bizden baýgy,
Akly boýunça däl, güýç bilen aldy,
Deňdiris beýleki, galan zatlarda – ⁴

¹ Мильтон Дж. Потерянный рай. М. : Художественная литература , 1982, стр. 27 (Terjime eden R. Mustakow).

² Titanlar – Grek mifologiyasynda hudaýlardan öň dörän äpet adam sypatly, Ýerden (Geýa) we Asmandan (Uran) bolan çagalar. Olar hudaýlar bilen söweşipdirler, ýöne soň ýenlip, elhenç Tartar diýlen ýere taşlanypdyrlar (Bu barada seret: Мифы народов мира. М. : Сов. энци. , 1982, том. 2, стр.514).

³ Мильтон Дж. Потерянный рай. М. : Художественная литература , 1982, стр. 28.

⁴ Görkezilen eser,30 sah.

diýip ýazýar. Şeýtan Hudaýa gulluk etmek, oňa boýun egmek islemeýär. Bütin ömrüni rewolýusiýa gulluk eden Milton, Hudaýyň asmanda ýeke-täk hökümdarlygyny ýerdäki patyşalar bilen deňeýär we Şeýtanyň zuluma garşy göreşine duýgudaşlyk bildirýär.

Injiliň bu ýönekeý süžeti ýeke-täk hökümdaryň, beýik patyşanyň garşysyna Şeýtanyň gozgalaň turuzyp, azatlyk üçin göreşendigi baradaky ýaýbaňly epiki poema öwrülýär. Şeýtan Hudaýyň hyzmatkäri bolmak islemeýär, ol özüniň ondan pes durmaýandygyny we özüniň dowzahda azatdygyny aýdýar:

Bu ýerde biz azat. Ýaratmady ol munda
Arzyly ýurdy. Kowup bilmez bizi dowzah kölünden,
Häkimiýet gerekdir jähennemde-de.
Asmanda hyzmatkär bolup gezenden,
Dowzahda hojaýyn bolanyň gowy.¹

Dini-mifologik edebiýatda Şeýtan hemişe adamlary ýoldan çykarýan keşp hökmünde öňe sürülýär, emma bu poemada şahyr Şeýtanyň dili bilen Adamyň we Ýewanyň ajaýyplygyny wasp edýär we Renessans döwrüniň ynsanyň beýikligi baradaky ideýalaryny öňe sürýär. Bu pikir Adamyň Ýewa baradaky sözleri bilenem nygtalýar. Şeýle-de Şeýtan Ýewany gadagan edilen bilim agajynyň miwesini iýdirjek bolup, ylym-bilim barada aýdýan sözleri-de, Milionyň öňdengörüjilik bilen XVIII asyrdaky meşhur boljak magaryfçylaryň ideýalaryny ýüz ýyl öň aýdýandygyny görkezýär. Şeýtan Ýewany (How Ene) azdyrjak bolanda, Hudaýyň Adam ata we Ýewa bilim agajynyň miwesini datmaklygy gadagan edendigini, olaryň şol bilim agajynyň miwesini dadandan soň, Hudaý bilen deň boljakdyklaryny we şonda oňa gulluk edýän gul bolmajakdyklaryny aýdýar:

Näme üçin bilimi etdi gadagan?
Etmek üçin sizi gorkak hem nadan,
Sadyk gullaryna öwürüp sizi,
Lepbeý diýip duruzmaga her zaman.²

¹ *Милтон Дж. Потерянный рай*. М.: Художественная литература, 1982, стр. 30.

² Görkezilen eser, 263 sah.

Şeýtanyň aýdýanyna dogry jogap tapyp bilmedik Ýewa onuň bilen razylaşýar.

Milton bu poemada puritan ideýalaryndan daşlaşyp, Renessans döwrüniň gumanistik ideýalaryndan ugur alýar. Şoňa görä-de Adam ata we Ýewanyň keşpleri, olaryň gозelligi, adamyň öz zähmeti bilen ýaşamak ideýalary örän güýçli ýaňlanýar.

Milton ynsanyň öz mertebesini saklamak üçin her gün zähmet çekip ýaşamalydygyny poemada ýörite nygtaýar.

Poemanyň gurluşy ýönekeý. Şeýtan hudaýyň Adamy we behişdi, täze bir dünýäni ýaradandygyny eşidip, Adamy dogry ýoldan çykaryp azdyrmagy öz önünde maksat edinýär. Indi ony görüp we bilip duran Hudaý Adama azat erk berendigini, Adamyň Şeýtana ýoluny urdurmazlyk üçin ony erkli ýaradandygyny, eger-de ol Şeýtana özüni aldatça, onda onuň jeza çekjekdigini önünden duýdurýar:

Päk ýaradyp, oňa azat erk berdim,
Ýamandan ýüz öwürmek onuň öz işi.¹

Emma birnäçe synanyşyklardan soň Şeýtan öz maksadyna ýetýär. Adam we Ýewa ýagşy-ýamany saýgarýandyklaryna garamazdan günä edýärler. Ýagny dini nukdaýnazardan seredilende bilimiň ösmegi bilen jemgyýetde günä işler köpeliýär. Adam öz günäsini ýuwmak üçin Hudaýa sygynyp gezmeli. Bu puritan ideýasy. Emma adamzat durmuşyny Milton gumanistik nazardan hem ölçeýär. Adamyň tebigatynyň gapma-garşylyklardan, çylşyrymly häsiýetlerden düzülendigini şahyr bu poemada Rafail² atly perişdäniň dili bilen aýdýar. Rafail Adama tebigatyň gurluşyny, Ýeriň emele gelşini, asmanyň gurluşyny, Aýyň, Günüň we ýyldyzlaryň hereketini, janly we jansyz tebigatyň aýratynlyklaryny, ýaşayşyň ten we ruhy başlangyçlaryny düşündirýär. Bilim Miltonyň pikiriçe jenaýat ýa-da günä däl. Ýöne şer we haýyr işi saýlamak adamyň özüne bagly. Ol eger-de Şeýtan

¹ *Мильтон Дж.* Потерянный рай. М.: Художественная литература, 1982, стр. 83.

² Rafail – adamlaryň gözüne görünmän, olaryň okaýan dogalaryny, dileglerini Hudaýa ýetirýän we ynsanyň бүтін ömür ýolunda hemra bolýan ýedi keramatly perişdeleriň biri.

ýaly öz şöhratyna, peýdasyna çapsa, ol ýalňyş ýoly saýlaýar. Adam Miltonyň pikiriçe beýleki adamlary söýüp, olaryň dertlerini, aladalaryny paýlaşyp ýaşasa, ol Hudaýa golaýlaşýar. Şonuň üçin Milton poemada Hudaýyň ogly Hristosyň keşbini suratlandyrýar we ony Şeýtana garşy goýýar.

Miltonyň bu poemasy diňe bir dini sýžetiň beýany däl. Ol adamyň gозelligini, ajaýyplygyny Adam atanyň we Ýewanyň keşpleriniň üsti bilen görkezýär. Şol bir hatarda poemada tebigatyň, ösümlikleriň gозelligi-de wasp edilýär.

Poemada Injiliň gadymy sýžetini, wakalaryny beýan edende şahyr şol gadymy fantastiki, mifologik wakalar bilen bir hatarda bu eserde dünýä taryhynyň belli wakalaryny-da ýatlaýar. Troýa urşy, Rim taryhynyň wakalary, Sezaryň ykbaly, «Toskana akyldary» Galileý baradaky allýuziýalar¹, Amerikanyň açylyşy, Samarkand, Pekin, Amyderýa (Oks), Moskwa ýaly dünýä ýurtlary, şäherleri, derýalary baradaky geografiki salgylanmalar poemanyň mazmunyny baýlaşdyrýar. Dowzahyň güýçleri däri, top ýaly ýaraglary ulanyp söweşýärler. Älemiň gurluşy barada pikir ýöredilende-de, Milton birnäçe täze ylmy açyşlaryň gazananlary barada aýdyp geçýär. Injiliň gahrymanlary hatda teleskopyň bardygyny hem bilýärler.

Jon Milton «Ýitirilen jennet» atly poemasynda dini temanyň üsti bilen XVII asyrdan Angliýada bolup geçen wakalary, Ýewropada gylmda we adamlaryň aňynda bolup geçen özgerişleri görkezýär.

Özi puritan dininiň tarapdary bolsa-da, Milton bu poemasynda Täzeden Döreýiş döwrüniň gumanistik däplerini dowam etdirmek bilen bir hatarda geljekde XVIII asyrdan Magaryfçylyk döwründe meşhur boljak birnäçe ideýalary öňdengörüjilik bilen aýdyp geçýär.

Birinji hatarda Milton bu poemada dini mazmunly sýžeti ulanyp, Angliýada bolup geçen rewolýusiýa wakalarynyň we gatnaşan adamlaryň ruhuny görkezýär. Ikinjiden, poemada adam we zähmet temasy, adamyň ýagşylyk we ýamanlygy saýlamakda erkinligi, ynsan durmuşynyň, tebigatyň gозelligi, ajaýyplygy görkezilýär.

¹ Allýuziýa – salgylanma.

Adam Şeýtanyň ýolundan ýöremän, kalby päklikden ugur alyp, zähmet çekip ýaşasa agyr kynçylyklary ýeňip geçjekdigini Milton öwran-öwran nygtaýar.

Milton adamyň döremegi, onuň nesilleriniň dogulmagy bilen onuň bagtly, aladasyz, gaýgy-gamsyz durmuşynyň gutarýandygy we «behişdi ýitirýändigini» aýtmak bilen bir hatarda adamzat durmuşynda geljekde adalatyň, hakykatyň we söýginiň hökman ýeňjekdigine ynam bildirýär.

Poemanyň çeperçilik aýratynlyklary barada aýdylanda onuň dili, ulanylýan jümleler dabaraly we hyjuwly ýaňlanýar. Bolup geçýän wakalaryň örän ähmiýetlidigini her bir gahrymanyň ulanýan sözlerinden aňyp bolýar. Milton deňeşdirmeleri, Injilnyň çeperçilik serişdelerini köp ulanýar. Gahrymanlar monolog bilen gepleýärler. Şeýtan gazaply, gyzma, şol bir halatda-da mert we hilegär edilip görkezilse, Hudaý parasatly, haýal gepleýän, arkaýyn keşp hökmünde suratlandyrylýar. Adam atanyň we Ýewanyň sözlerinde näzik duýgular, parasatly pikirler we durmuşa, bilime bolan söýgi görünýär. Wakalar tutuş älemiň, kosmosyň çäklerinde görkezilýär.

Jon Miltonyň «Ýitirilen jennet» poemasy Danteniň «Ylahy komediýa» poemasy ýaly bir tarapdan feodalizmden täze buržuaz jemgyýetine geçiş döwrüniň gapma-garşylykly ruhuny görkezse, ikinji tarapdan inlis edebiýatynyň XVII asyrdan öňe sürýän ynsanperwer ideýalaryny özünde jemleýär.

Jon Milton 1674-nji ýylyň 8-nji noýabrynda Londonda aradan çykýar.

Restawrasiýa döwrüniň edebiýaty (1660–1688 ý.)

Oliwer Kromweliň aradan çykmagy bilen onuň inlis buržuaz rewolýusiýasyny amala aşyrmaga gatnaşan egindeş generallarynyň arasynda häkimiýet ugrunda çekeleşik, dawa başlanýar. Bu gapma-garşylyklar kem-kemden täze raýatlyk urşuna öwrülýär. Giň halk köpçüligi hem inlis buržuaz rewolýusiýasynyň netijele-

rinden nägile bolýarlar. Bu ýagdaýdan peýdalanylýp, buržuazıýanyň baştutanlary iri baýlar we «täze dworýanlar» roýalistler (patyşa hökümetiniň tarapdarlary) bilen dilleşip, öňki ölüm jezasyna höküm edilen Stýuartlaryň neslinden bolan korol Karl I-niň ogly Karl II-ni tagta çykarýarlar. Sebäbi ýokary gatlagyň we baý buržuazıýanyň wekilleri halk köpçüliginiň öz hukuklary üçin göreşiniň giňden ýaýbaňlanyp, öz emläkleriniň ellerinden alynmagyndan gorkýarlar.

1660-njy ýyldan başlap köşk gatlagy, dworýanlar koroly we patyşa düzgünini wasp edýän şahyrlary goldap başlaýarlar. Olar monarhiýa düzgünini iňlis durmuşyna ymykly ornaşdyrmagy maksat edip goýýarlar.

Jon Roçesteri, Çarlz Bakhersti, Wentwort Roskommony we Jorj Eteraji şol döwürde täzeden dikeldilen köşk edebiýatynyň tipiki wekilleri hökmünde görkezmek bolar.

Bu ýazyjylaryň eserlerinde söýgi, dini-mistiki temalar bilen bir hatarda peýdakeşligi, lezzete kowalaşmagy wasp etmek äheňleri güýçli ýaňlanýar. Şol bir hatarda baý gatлага degişli bolan aristokratlaryň «gahrymançylygy» öwlüp arşa çykarylýar.

Şeýle ýazyjylaryň biri *Jon Dryýden (1631–1700ý.)* Restawraııany doly goldap çykyş edýär. Baryp 1659-njy ýylda ol «Gahrymançylykly aýdymlar» diýen eserinde Kromweliň ölümüne gynanç bildirýän bolsa, 1660-njy ýylda monarhiýa düzgüni dikeldilen badyna «*Täze dogan ýyldyz*» diýen odasynda Karl II-niň Londona gaýdyp gelşini wasp edýär. 1660-njy ýyllarda Dryýden Restawraııa döwrüniň iň bir belli dramaturgyna öwrülýär. Dryýden täze «gahrymançylykly dramany» döretjek bolup, «*Granadynyň gabawy (1672ý.)*», «*Hindistanyň imperatory (1668ý.)*», «*Aureng-Zeb (1676ý.)*» ýaly pýesalary ýazýar.

Jon Dryýden şol döwürde Angliýada klassisizmiň teoretigi hökmünde çykyş edýär. Onuň sygyrlarynda we dramalarynda klassisizmiň kadalary öz çeper beýanyyny tapýar. Şol bir hatarda Dryýden iňlis edebiýatynda «edebi tankydyň atasy», ýagny onuň düýbünü tutujy hasaplanýar. Dryýden Şekspiriň döredijiligine ýokary baha berýär. Özüniň Ben Jonson, Bomont we Fletçer, Spenser, Milton ba-

rada ýazan makalalarynda Draýden bu ýazyjylaryň we şahyrlaryň döredijiliginiň many-mazmunyna çuň aralaşýar we olaryň eserlerine dogry baha berýär.

Restawrasiýa döwründe Jon Draýden bilen bir hatarda *Wilýam Wiçerliniň* (1642–1716ý.) we *Wilýam Kongriwiň* (1670–1716ý.) komediýalary hem ýokary gatlagyň arasynda meşhur bolýar. Olaryň komediýalarynda köplenç ýokary gatlagyň ahlaksyz wekilleriniň dürli söýgi başdan geçirmeleri görkezilýär. Bu komediýalarda söýgüliler dürli päsgelçilikleri ýeňip geçip, maksat-myratlaryna ýetýärler. Olaryň komediýalarynda buržuaz gatnaşyklaryň, pul-baýlygyň maşgala durmuşyna, nika we jemgyýetiň ahlak kadalaryna edýän täsiri görkezilýär.

Restawrasiýa döwrüniň halkyň durmuşyndan daşlaşan köşk edebiýaty bilen bir hatarda täze düzgünden nägile bolan daýhanlaryň we şäher garyplarynyň ruhuny, oý-pikirlerini beýan edýän edebiýat hem ösýär. Şol döwrüň öňdebaryjy edebiýatynyň wekilleriniň biri-de Jon Benýandyr.

Jon Benýan (1628–1688ý.)

Jon Benýan 1628-nji ýylda Angliýanyň Bedford şäheriniň golaýynda garyp daýhan maşgalasynda eneden dogulýar. Jon Benýan diňe başlangyç bilim alyp, soň okuwyny dowam etdirip bilmändir.

Ýaşlygynda Benýan iş gözläp esger bolup gulluk edýär we raýatlyk urşuna gatnaşýar. 1649-njy ýylda harby gullukdan çykyp, galaýyçy-kebsirleýji, soňra bir dini toparda ruhany bolup işleýär.

Jon Benýan Restawrasiýa döwründe (1660–1688ý.) ilkinji yzarlanmalara sezewar bolan adamlaryň biri bolupdyr. 1653-nji ýylda Jon Benýan puritan dini jemgyýetine girýär we jany-teni bilen puritan ideýalaryny wagyz edýär. 1660-njy ýylda ol puritan dini toparlarynyň

gizlin ýygnagynda tutulýar. Puritan dinini wagyz etmekligi bes etmekden boýun gaçyrany üçin tussag edilip, türmä salynýar. Ýazyjy on iki ýyllap türmede oturýar. Türmede Jon Benýan öz diňleýjilerine aýtjak dini wagyzlaryny ýazypdyr. Şeýdip ol özüniň ilkinji eserlerini döredýär. 1672-nji ýylda Jon Benýan türmeden çykarylýar. Türmeden çykyp, ol ýene-de ruhanyçylyk edýär. Ýöne 1675-nji ýylda ol ýene-de öz dini garaýyşlary üçin türmä düşýär. Bu gezek ol türmede ýarym ýyl oturýar. Şol döwürde ol özüniň «*Zyýaratçynyň ýoly*» diýen powestini ýazyp başlaýar. Bu eser 1678-nji ýylda çap edilýär.

«*Zyýaratçynyň ýoly*» eseri örän uly meşhurlyk gazanypdyr. Ol 100-den gowrak dünýä dillerine terjime edilipdir.

Powestde gürrüň berlişine görä, eseriň baş gahrymany Hristian atly adam Bozgaklyk şäherinden Asman şäherine (Behişde) gitmek üçin ýola düşýär. Ýolda Kemsitme jülgesinde duşan gorkunç Apolion bilen başa-baş söweşýär, ýadawlyk, açlyk, ýolbarslar we aždahalar bilen uruşmaly bolýar. Köp başdan geçirmelerden soň Hristian Wepaly diýen dosty bilen Şöhratparazlyk bazaryna barýar. Ol hakykaty tapjak bolýar.

Hristian, onuň maşgalasy, ýolagçy hemralary bolan Wepaly we Umytly, bular XVII asyryň puritan toparlarynyň wekillerini aňladýar. Ýazyjy bu eserde ýokary dolandyryjy gatlagy tankyt edýär. Olar günäsiz Behişde barmak üçin Şöhratparazçylyk bazaryndan (bu ýerde London göz önünde tutulýar) geçmeli. Ol bazarda ýurt, patyşalyk, dereje, ar-namys, aýal, çaga, lezzet, öý, mülk we ş. m. zatlar satylýar. Bu bazardan günäsiz geçmek kyn, çünki adamlar öz peýdasyna çapýarlar, şöhrata kowalaşyp, her hili işlere baş goşýarlar. Ýazyjy durmuşyň manysynyň ruhy kämillige ymtylmakdadygyny nygtaýar.

Jon Benýan öz eserinde Londonyň Restawrasiýa döwriň durmuşyny suratlandyrýar. Şol döwürde powestde beýan edilen erbet hadysalar soňky asyrlarda-da ýüze çykypdyr, şol sebäpli XIX asyrdan ilgis ýazyjysy Wilýam Tekkereý öz romanynyň «Şöhratparazlyk bazary» diýen adyny Jon Benýanyň powestinden alypdyr.

Jon Benýanyň bu eseri allegorik (göçme manyly) keşpleriň üsti bilen beýan edilýär. Halkyň janly dili, çeperçilik serişdeleri eserde giňden ulanylýar.

Jon Benýanyň «*Badmeniň durmuşy we ölümi*» (1680 ý.) diýen eserinde işewür buržuaz wekili tankyt edilýär.

Benýanyň iň soňky «*Mukaddes uruş*» (1681ý.) atly eserinde 1640-njy ýyllaryň raýatlyk urşy suratlandyrylýar.

XVII asyr nemes edebiýaty

XVII asyr nemes edebiýatynyň ösüş şertleri beýleki Ýewropa ýurtlarynyň ýagdaýyndan tapawutlanýardy. Asyryň başynda entek Germaniýa yzagalak feodal döwletdi. XVII asyrdan Germaniýa 296 sany ownuk feodal begliklere we birnäçe özbaşdak şäherlere bölünýär. Ýurduň dagynyklygy onuň ykdysadyýetiniň ösmegine-de päsgelçilik döredýär. Şol sebäpli Germaniýa şol döwürde beýleki Ýewropa ýurtlary bilen deňeşdireniňde yzagalak ýurt bolup, nemes şäher ýaşaýjylary, ýagny býurgerler döwletiň durmuşynda onçakly täsirli rol oýnamaýardy.

Bu zatlaryň üstesine-de, Germaniýanyň ösüşine otuz ýyllyk uruş (1618–1648 ý.) uly bökdençlik döredýär, milleti betbagtçylyga getirýär.

Uruş, esasan, Germaniýanyň protestant we katolik dinine uýýan toparlarynyň arasynda alnyp barylýar. Ýöne uruşň düýp sebäpleri syýasy we ykdysady agalyk üçin göreş bolup durýardy.

Uruşň alnyp barylýan ýeri bolsa nemes daýhanlarynyň ekin meýdanlary bolup, ekinler basgylanyp, daýhanlar, obalar tozduurylýardy.

Tebigaty öwreniş ylymlarynyň gazanan üstünlikleri bilen bir hatarda Germaniýada dini garaýyşlar, yzagalak düşüňjeler höküm sürýärdi.

XVII asyrdan milli edebiýatyň mundan beýläk ösmegine ýeke-täk edebi diliň ýoklugy ýaramaz täsir edýärdi. Öňdebaryjy bilimli adamlar nemes dilinde daşary ýurt sözleriniň köplügin, aýratynam, fransuz sözleriniň agdyklyk edýändigini nygtap, ony arassalamak baradaky

meseläni gozgaýarlar. Eger-de XVII asyrda nemes edebiýatynyň ösüşi döwürlere bölünse, onda XVII asyryň birinji ýarymy uruş wakalarynyň beýany bolup durýar.

XVII asyryň birinji ýarymynda uruş betbagtçylyklary, urşuň netijesinde şahsyýetiň duçar bolýan dürli pajygaly ýagdaýlary köplenç liriki goşgularda beýan edilipdir. Şeýle eserlerde uruş we parahatçylyk temasy güýçli ýaňlanýar. Şu döwre degişli birnäçe ýazyjylary we şahyrlary mysal görkezmek bolar.

Georg Rudolf Wekerlin **(1584–1653 ý.)**

G. R. Wekerlin Wýurtembergda ýaşap gowy bilim alypdyr we birnäçe ýewropa dillerini öwrenipdir.

Syýasy sebäplere görä, Wekerlin birnäçe wagtlap Angliýada ýaşapdyr. Wekerlin Angliýada döwlet mürzesi bolup işläpdir. Ol Jon Milton bilen hem tanyş bolupdyr. Wekerlin «*Odalar we aýdymlar*» (1618–1619 ý.), «*Dini we dünýewi aýdymlar*» (1641 ý.) atly eserler ýygyndylaryny çap etdiripdir.

Ýazyjy edebi dilde nemes sözlerini köp ulanyp, daşary ýurt sözlerinden halas bolmaklyga çagyýar. Ony Germaniýanyň geljekki ykbaly tolgundyryýar. «Germaniýa» diýen sonetinde Wekerlin halky «ukudan oýanmaga we ýurtdaky tümlügi dargadyp ýok etmäge» göreşe çagyýar. Zuluma garşy göreş, urşy näletleýji äheňler onuň eserlerinde güýçli ýaňlanýar.

Martin Opits **(1597–1639 ý.)**

Martin Opits Sileziýanyň Bunslau şäherinde gassabyň maşgalasynda eneden doglupdyr. Martin Opits ýaşlygynda mekdepe okan ýyllarynda latyn dilinde goşgular ýazyp başlaýar. 1616-njy ýylda Opits Geýdelberg uniwersitetine okuwa girýär. Uniwersitetde okan döwründe ol öý mugallymy bolup işläpdir. Protestantlar Ak Dagynyň ýanynda ýeňlişe sezewar bolansoň (1620 ý.), Opits Geýdelbergden Niderlandiýa gitmeli bolýar.

Opits Daniýada bolanda 1621-nji ýylda «*Urşuň betbagtlyklarynyň arasynda göwünlik beriji sözler*» diýen uly poemasyny ýazýar. Bu poemada Opits gadym döwürlerden tä XVII asyra çenli alnyp barlan uruşlardan mysallar getirýär we şol mysallardan filosofiki hem-de syýasy netijeler çykarýar.

Şahyryň pikirine görä, azatlyk üçin alnyp barylýan uruş – adalatly, emma peýdakeşlik, gazanç üçin alnyp barylýan basybalyjylykly uruş–adalatsyz. Beýle uruş ýazgarmaly, näletlemeli.

1621-nji ýylda Opits Watanyna gaýdyp gelensoň, ony Transilwaniýadaky mekdebe mugallymçylyk etmäge çagyýarlar. Şol ýerde Opits «*Zlatna ýa-da ruhuň rahatlygy*» diýen poemasyny ýazýar. Bu poemada Gorasiniň mysalyna eýerip, şahyr oba ýeriniň, daýhanlaryň parahat durmuşyny wasp edýär.

1621-nji ýylda Opits «*Nemes poeziýasy barada kitap*» atly ylmy eser ýazypdyr.

Martin Opitsiň bu kitaby nemes edebiýatynda poeziýanyň ösmegine güýçli täsir edipdir we Opitsiň Germaniýada meşhurlyk gazanmagyna itergi beripdir.

Martin Opits nemes ýazyjylaryny hem-de şahyrlaryny grek we rim edebiýatynyň tejribelerini öwrenmäge çagyýar: «Şygryýet usady bolmak üçin şahyr grek hem-de latyn kitaplaryndan okumyş bolmalydyr». Martin Opitsiň şeýle wagyz–nesihat işleri şol döwrüň agyr, betbagtçylykly ýyllarynda Germaniýanyň medeniýetiniň ösmegine şübhesiz uly peýda getirýär. Martin Opitsiň pikirine görä, nemes şygryýetini döretmek üçin italýanlaryň we fransuzlaryň antik edebiýatyny öwrenmek boýunça ýeten derejelerine ýetmeli.

Martin Opits edebiýatyň ösmegi üçin nemes halkyna bir umumy nemes edebi diliniň zerurdygyna düşüňýär. Şonuň üçin ol nemes edebi dilini döretmegiň wajyplygy baradaky pikiri öňe sürýär. Şeýlelikde, Martin Opits edebiýatyň esasy wezipelerini aýdyňlaşdyrýar.

Şygyr sungatyndaky özgerişleri ilki bilen Opits öz döredijiligidan başlaýar. 1626-njy ýylda onuň ilkinji goşgular ýygyny çykýar. Onuň goşgulary şol döwrüň wajyp meselelerini öňe sürmek bilen bir hatarda nemes diliniň söze baýdygyny görkezýär.

Opits öz goşgularynda uruş, parahatçylyk, söýgi, tebigat temalaryny beýan edýär.

Fridrih Speýe
(1591–1635 ý.)

XVII asyr nemes poeziýasynda ýene-de bir ugur bolan dini tema Injiliň hekaýatlarynyň, temalarynyň we äheňleriniň esasynda ýazylan eserler giň ýaýrapdyr. Bu goşgularda halk döredijiligine we aýdymlaryna mahsus bolan äheňler öz beýanyny tapypdyr. Şu ugruň görnükli wekili Fridrih Speýe bolupdyr. Ol ýezuist ordeniniň agzasy hem-de ruhany bolupdyr. Fridreh Speýe jadygöýlükde aýyplanan we ölüm jezasyna höküm edilen aýallary jeza berilmeli ýere ugradýan eken. Şoňa görä-de ol öz adyny görkezmän «*Jadygöýlükde aýyplap höküm çykarmakda ägä bolmaklyk barada*» (1631 ý.) atly ylmy-publisistik makala ýazýar. Ol bu işinde günälenýän aýaly gynap, günäsini boýun almaklyga mejbur etmekligiň nädogrudygyny aýdýar. Fridrih Speýäniň «*Bilbiliň bäsdeşi*» atly goşgular ýygynyndysy şahyr aradan çykandan soň 1649-njy ýylda çap edilýär.

Bu goşgular ýygynyndysynda antik mifologiyasynyň bukoliki, ýagny «çopan aýdymalarynyň» äheňleri hristian dininiň ideýalary bilen utgaşdyrylyp beýan edilýär. Şol bir hatarda Speýeniň dünýewi mazmunly, tebigaty wasp edýän aýdymlyry-da bar:

Gazaply gys geçdi çytyp ýüzüni,
Daş-töwerek bolýar ala-zenzele.
Baglarda jürküldäp başagaý guşlar,
Gurýarlar özüne höwürtte ýene.¹

Speýäniň döredijiligi Magaryfçylyk döwründe ýatdan çykarylsa-da, XIX asyrdan onuň goşgulary nemes romantikleriniň söýgüli eserlerine öwürlipdir.

¹ История зарубежной литературы XVII века. М.: Высшая школа, 1987, стр. 174.

Gans Ýakob Kristof Grimmelsgauzen (1621–1676 ý.)

XVII asyrdan nemes edebiýatynda roman žanry kemala gelýär. Muňa bir tarapdan orta asyrlaryň nemes halk romanlary täsir etse, ikinji tarapdan XVII asyrdan fransuz, ispan we iňlis romanlarynyň yzygiderli nemes diline terjime edilmegi täsir edýär. Nemes poeziýasynyň reformatory Martin Opits hem şol terjimeçileriň biri bolupdyr. Şonuň üçin nemes ýazyjylary özlerini Günbatar Ýewropa ýazyjylarynyň şagirtleri hasaplapdyrlar, ýöne nemes edebiýatynda roman žanry has kämilleşipdir we tema, ideýa-çeperçilik taýdan baýlaşypdyr. XVII asyr nemes edebiýatynyň iň görnükli ýazyjylarynyň biri bolan Grimmelsgauzeniň romanlary bu žanryň nemes edebiýatynda ösmegine uly itergi berýär.

Gans Ýakob Kristof Grimmelsgauzen Gessen welaýatynyň Geln-gauzen diýen uly bolmadyk şäherinde 1621-nji ýylyň mart aýynda eneden dogulýar. Onuň ata-babalaryna Gelngauzenden onçakly daş bolmadyk kiçiräk bir oba degişli bolupdyr. Ýazyjynyň babasynyň ady Melhior bolup, ol ökde çörek bişiriji we çakyr ýasaýjy hünärment bolupdyr. Grimmelsgauzeniň kakasy ir ýogalypdyr. Onuň ejesi 1627-nji ýylda ikinji gezek durmuşa çykyp, soň Frankfurt şäherinde ýaşapdyr. Ýaş Grimmelsgauzen babasynyň garamagynda galyp, latyn dilinde okadylýan lýturan¹ mekdebinde okapdyr. Ýöne oňa köp okamak miýesser etmändir. 1634-nji ýylyň sentýabrynda patyşa imperiýasynyň goşunlary Gelngauzeni basyp alypdyrlar we ony tozdurypdyrlar. Grimmelsgauzen beýleki gaçgaklar bilen Ganau galasynda gaçybatalga tapypdyr. Soň dürli wakalara uçrap, Grimmelsgauzen Westfaliýa barypdyr. Germaniýanyň dürli şäherlerinde ýaşamaly we gulluk etmeli bolupdyr. 1649-njy ýylyň 30-njy awgustynda Grimmelsgauzen protestant dininden katolik dinine geçip, Katerina Henninger diýen gyza öýlenipdir. Öýlenmezden oň özüniň dworýan derejesini dikeldip, «Fon Grimmelsgauzen» adyny alypdyr. Oň onuň familiýasy ýöne Grimmelsgauzen eken. Soň salgyt ýygnaýjy bolup işläpdir. Birnäçe wagtdan soň ýer satyn alyp, iki sany öý gurupdyr. Şol ýerde-de

¹ Lýturan – reformasiýa hereketiniň görnükli wekili, protestantizmiň düýbünü tutujy Martin Lýtuteriň (1483–1546 ý.) taglymatyna eýeriji.

«Kümüş ýyldyzyň ýanynda» diýen naharhana açypdyr. Ol naharhana-traktir şu günlere çenli saklanyp galyppdyr. 1661-nji ýylda Grimmelsgauzen strasburgly Iogann Kufer atly lukmanyň kömekçisi bolup işläpdir. Şol lukmanyň Ulenburg diýen galasynda baý kitaphanasy bar eken. Grimmelsgauzen hem şol kitaphanadan peýdalanylýp, edebiýat bilen meşgullanypdyr.

1667-nji ýylda Grimmelsgauzen Renhen şäherine göçüpdir we şol ýerde kazyýetde işläpdir. Renhen ajaýyp ýerde ýerleşipdir. Renhede Grimmelsgauzen özüniň köp eserlerini ýazypdyr. Ömrüniň soňky ýyllarynda ýene-de uruş başlanýar. Fransuz-nemes-niderland urşunyň wakalaryndan Renhen şäheri-de çetde galmaýar. Şol döwürde Grimmelsgauzen keselleýär we 1676-njy ýylyň 17-nji awgustynda aradan çykýar. Ony Renhede jaýlaýarlar. 1879-njy ýylda Renhede ýazyjynyň ýadygärligi gurulýar.

Grimmelsgauzen dürli döwürlerde «*Ditwald we Amelinda*» (1670 ý.), «*Proksimus we Limpida*» (1672 ý.), «*Päk Iosif*» (1667 ý.) ýaly romanlary ýazypdyr. Ýöne onuň «*Simplisius Simplissimus*» («*Sadanyň hem sadasy*») atly romany oňa dünýä möçberinde şöhrat getirýär. Bu roman otuz ýyllyk uruş gutaryp 20 ýyl geçenden soň 1668-nji ýylda ýazylypdyr. Romanyň doly görnüşi 1671-nji ýylda neşir edilipdir. Bu romanda nemes halkyna uly betbagtçylyklar getiren urşuň elhenç we gorkunç sahnalary özboluşly Barokko akymynyň täsiri bilen nemes halk romanlarynyň stiline görkezilýär. Urşuň adamlara betbagtçylykdan başga hiç zat getirmeýändigini ýazyjy ynandyryjylykly görkezýär. Romanda ady toslanyp tapylan bir nemes oglanjygynyň çagalykdan tä garraýança geçen durmuş ýoly görkezilýär.

Simplisiusyň ejesi goňsularyndan halas bolmak üçin öz öýüni taşlap gaçýar. Ol ýolda näsaglap, bir öýe myhman bolup, şol ýerde aradan çykýar. Onuň çagasyny şol maşgala öz öýlerinde galdyryp, oňa hossarlyk edýärler. Soňra Simplisius daglarda mal bakýar. Ol 10 ýaşyna ýetende ol oglana hossarlyk eden daýhan maşgalasynyň öýüne esgerler çozup girýärler, talaýarlar we öýi ýakýarlar. Oglanjyk gaçyp, gije bir agajyň köweginde ýatýar. Ol ýerde oglanjygy terki-

dünýä bolup ýaşayan bir garry adam tapýar. Oglanjyk jülgede gazaply we rehimsiz esgerleriň, daglarda bolsa möjekleriň höküm sürýändigini bilýär. Şoňa görä-de ol terkidünýä adamy görüp, ilki bada gorkýar, ýöne soňra onuň kiçijik garyp külbesinde ýaşayar.

Terkidünýä ol oglanjygyň adyny, ene-atasynyň kimligini biljek bolup oňa sorag berende, olaryň arasynda şeýle gepleşik bolup geçýär:

– Seniň adyň näme?

– Meniň adym oglanjyk.

– Men seniň gyz däl-de, oglandygyňy görýärim, seniň eneň-ataň atlary näme?

– Meniň enem-atam bolmandy.

– Onda saňa bu köýnegi kim berdi?

– Meniň ejeligim.

– Ejeligiň seniň adyňy näme diýip tutýardy?

– Ol maňa oglanjyk diýýärdi, onsoň ýalançy, uzyn gulakly eşek, terbiýesiz nadan we garakçy diýip adymy tutýardy. ¹

Şu gepleşigiň üsti bilen ýazyjy Simplisiusyň, dogrudanam, örän sada oglanjyk bolandygyny görkezýär. Ol oglanjyk öz adyny, ene-atasynyň kimligini, hatda «adamlar» diýen düşüňjäniň näme aňladýandygyny hem bilmeýär. Ýöne Terkidünýä oňa terbiýe berýär, ýagşy näme, ýaman näme öwredýär. Isa pygamberiň dini barada, Aristotel,² Ibn Ruş³ (Awerros), Siseron⁴ ýaly gadymy we orta asyr akyldarlaryň adam we tebigat barada aýdan pikirleri bilen tanyşdyrýar. Onsoň Terkidünýä berýoza agajynyň gabygyna harplary ýazyp, Simplisiusa okamagy we ýazmagy öwredýär.

Simplisiusyň Terkidünýä bilen tokaýda ýaşayşy Robinzonyň adada ýeke özüniň ýaşayşyna meňzeýär. Ýazyjy suratlandyrylýan wakalaryň has ynandyryjylykly bolmagyny gazanmak üçin olaryň nä-

¹ Ганс Якоб Кристоф Гриммельсгаузен. Симплициссимус. М.: «Худож. лит-ра», 1976, стр. 41.

² Aristotel – b. e. öň 384–322-nji ýyllarda ýaşap geçen grek filosofy.

³ Ibn Ruşd (Awerros) – 1126–1198-nji ýyllarda ýaşap geçen ispan-arap filosofy we lukmany.

⁴ Sitseron – Mark Tulliý Sitseron b. e. öň 106–44-nji ýyllarda ýaşap geçen grek oratory, syýasatçysy we filosofy.

dip ol ýerde gün-güzeran görendiklerini suratlandyrýar. «Bize şalgam, kelem, noýba, nohut, merjimek (noýbaň bir görnüşi) ýaly atyzda ekilen önümler iýmit bolup hyzmat edýärdi. Şeýle-de ýabany hoz, alma, armyt, ülje, hatda dub agajynyň hoz däneleri hem biziň açlygymyzy basýardy. Çöregi, has takygy külçäni biz üwelen mekgeden gyzgyn külde bişirýärdik. Gyşyna biz duzak ýa-da tor bilen guş tutýardyk; ýazyna Hudaý bize guş jüýjelerini göni höwürtgede iberýärdi. Käte biz diňe suwöküzler we gurbagalar bilen oňmaly bolýardyk. Şeýle-de biz balyk tutmagy gowy görýärdik. Bir gezek biz ýaş ýabany jojugy tutduk, ony agyla saldyk, soň ony hoz we dub gozasyny berip bakdyk we soňra ony iýdik, sebäbi Terkidünýä Hudaýyň adama iýmäge buýran zatlaryny iýmekligiň günä däldigini aýtdy. »¹

Ýöne birnäçe wagtdan soň ol garry ölýär we Simplisius ýene-de şol gorkunç we rehimsiz adamlaryň arasyna barmaga mejbur bolýar.

Simplisiusyň durmuşynyň aglaba bölegi zorluk we zulum görmek bilen geçýär. Ony gurşaýan adamlar akyly-paýhasly hereket etmeýärler.

Uruş döwründe adamy söýmek, oňa hormat goýmak duýgulary ýitirilipdir. Bir adam betbagtçylyga uçrasa, onuň üstünden gülüp şatlanýarlar. Şeýle ýagdaýy nädip düzetmelidigi barada, Germaniýanyň geljegi barada söz açyp, özüni Ýupiter diýip yglan eden däli bir adam jeňbaz patyşalary, hökümdarlary alys ýerlere, çöllere ugratmaklygy teklip edýär. Şeýle-de Ýupiter Germaniýanyň ähli şäherleriniň geljekde dogan ýaly birikjekdigini, her şäher öz içinden iň akylyly adamlardan ikisini parlamente saýlap, ýurtda adalatly häkimiýetiň dörediljekdigini aýdýar. Şol bir hatarda Grimmsgauzen geljekde hemme

¹ Ганс Якоб Кристоф Гриммельсгаузен. Симплисиссимус. М.: «Худож. лит-ра», 1976, стр. 47.

adamlaryň deň zähmet çekmelidigini we şonda olaryň patyşa ýaly ýaşajakdyklaryny nygtaýar. «Öz Watanyňy söýüp galmak isleýänler ýönekeý adamlar bilen deň ýaşarlar, ýöne şonda nemesleriň şahsy durmuşy şu wagtky korolyň durmuşyndanam gowy, bolçulykda we abadançylykda geçer.»¹

Romanyň ahyrynda Simplisius köp sergezdançylykdan soň Hind okeanyňyň içinde bir adada ýaşamak üçin ajaýyp we amatly ýer tapýar. Ol ýerde adamlar ýok. Simplisiusyň kalbyna rahatlyk aralaşýar, ýöne hemişe onuň ýadyna urşuň elhenç sahnalary düşüp durýar.

Romanda Simplisiusyň, ýagny sada, hilesiz bir gahrymanyň gözi bilen ýazyjy Germaniýada bolup geçen otuzýyllyk urşuň (1618–1648 ý.) nemes halkyna getiren uly betbagtçylykly wakalaryny, jemgyýeti urşa iterýän gapma-garşylyklary görkezýär we urşy näetläp, parahat durmuşy wasp edýär.

XVIII asyr nemes edebiýaty

XVIII asyrdan Ýewropa halklarynyň durmuşynda ägirt uly özgerişler bolup geçýär.

Angliýada, Fransiýada, Amerikada bolup geçen buržuaz rewolýusiýalary halklaryň aňyna güýçli täsir edýär.

Jemgyýetiň aňynyň ösmegi, ylmyň we tehnikanýň gazanan üstünlikleri köne we yzagalak feodal düzgünleriniň çüýrändigini, akyl-paýhasyň kanunlaryna ters gelýändigini görkezýär. Şoňa görä-de täze ideologiýa döreýär. Köne feodal jemgyýetiniň çüýrükligini, feodal zulumynyň ýok edilmekliginiň gerekligini halka düşündirmek üçin alymlar, ýazyjylar we akyldarlar öz işleri bilen çykyş edýärler. Bu topara «magaryfçylar», ýagny aň-bilim ýaýradyjylar diýip at beripdirler. XVIII asyr bolsa «Magaryfçylyk döwri» diýip atlandyrylýar.

Magaryfçylar adamlaryň deňligi, adalatly jemgyýetçilik kanunlary üçin göreşýärler.

Bu döwürde Magaryfçylyk klassisizmi, Magaryfçylyk realizmi we Sentimentalizm akymlary ýüze çykyldy.

¹ Ганс Якоб Кристоф Гриммельсгаузен. Симплициссимус. М.: «Худож. лит-ра», 1976, стр. 194.

Nemes magaryfçylyk edebiýatynyň ösüşine ýurduň yzagalaklygy päsgel beripdir. Çünki XVIII asyrda Germaniýa entek yzagalak we dagynyk ýurt bolup durýar. Dworýanlar ýa-da köşge degişli adamlaryň köpüsi harby gullukda ýa-da mugthor durmuş bilen şady-horramlykda, meýlis gurap, aw awlamak bilen ýaşapdyrlar. Daýhanlar agyr salgytlara çydaman, tokaýlara gaçyp gidipdirler we tokaýlarda ýol urýan galtamanlar toparyny döredipdirler.

Dagynyk Germaniýada dürli döwürlerde dürli şäherler medeniýet merkezine öwrülipdir. Şeýle medeni merkezler hökmünde şol döwürde Leýpsig, Gamburg, Gettingen, Weimar şäherleri wajyp bolupdyrlar.

Weýmarda XVIII asyryň soňky çäryeginde Gýote, Şiller, Wiland, Gerder ýaly görnükli ýazyjylar we şahyrlar ýaşapdyrlar.

XVIII asyr nemes edebiýatynda, esasan, klassisizm usuly ýörgünli bolupdyr.

Nemes magaryfçylyk edebiýatynyň kemala gelşi we ösüşi birinji nobatda *Ýogann Hristof Gotşediň (1700–1766ý.)* döredijiligi bilen baglanyşyklydyr. Ýogann Hristof Gotşed sygyr düzmek sungatynda, milli nemes edebi diliniň kadalaryny işläp düzmekde we nemes taryhynyň kemala gelmeginde uly hyzmatlar bitirýär.

Gotşed prussiýaly ruhanynyň ogly bolupdyr we ýaşlygynda Kýonigsberg şäherinde ruhanyçylyk mekdebinde okasa-da, ony edebiýat we filosofiýa çuňňur gyzyklandyrýar. 1730-njy ýyldan başlap, tä ömrüniň soňuna çenli Gotşed Leýpsig uniwersitetiniň professory bolup işleýär. Ol birnäçe gezek uniwersitetiň rektorlyk wezipesine saýlanypdyr. Ol Nemes edebiýat jemgyýetine ýolbaşçylyk edipdir. Ol bu edebiýat jemgyýetini Fransuz akademiýasy ýaly täsirli bir edara öwürjek bolupdyr.

Gotşed 1730-njy ýylda «*Nemesler üçin poeziýanyň tankydy nazaryýetiniň tejribesi*» atly esasy işini neşir edýär. Gotşed bu işinde nemes edebiýatynda klassisizmiň kadalaryny öňe sürýär. Beýan edýän kadalarynda, esasan, Bualonyň «Şahyrçylyk sungaty» diýen poemasynda aýdylýan pikirlerden ugur alýar. Şol bir halatda Gotşed tragediýa žanrynyň gurluşy boýunça onuň baş aktdan (perdeden, ýagny esasy bölekden) durmalydygy we onuň sýužetiniň bir ahlak meselesiniň daşynda jemlenmelidigi baradaky pikirleri nygtaýar.

Gotşediň bu eseri milli edebiýatyň belli bir kadalar boýunça ösmegine täsir edýär we ýazylyan eserleriň çeper bolmagyny talap edýär.

Klassisizmiň kadalaryna eýerip, Gotşed «*Ölýän Katon*» (1732 ý.) atly tragediýasyny ýazýar. Bu tragediýada adamyň raýatlyk borjy baradaky pikir öňe sürülýär. Gotşediň bu tragediýasy nemes edebiýatynda magaryfçylyk ruhunda ýazylyan ilkinji tragediýadyr.

1760–1770-nji ýyllarda ähli nemesler üçin bir nemes edebi dili baradaky çekişmelerde Gotşediň tagallasy bilen ýokary sakson ýa-da meýssen dialekti ähli nemesler üçin umumy nemes edebi diliniň esasyňy düzýär.

Gotşed nemes halkynyň ruhy durmuşynda medeniýetiň we edebiýatyň ösmeginde teatryň ähmiýetiniň uludygyny nygtaýar. Fransuz teatrynyň hem-de edebiýatynyň tejribesini nemes teatryna we edebiýatyna ornaşdyrjak bolýar. Ol Korneliň, Rasiniň tragediýalaryny terjime edýär we onuň aýaly bolsa Molýeriň komediýalaryny nemes diline geçirýär. Gotşed Leýpsigde nemes milli teatrynyň düýbünü tutmak üçin köp tagallalar edýär.

Gotşediň ýadawsyz tagallalary XVIII asyr nemes edebiýatynyň durmuşynda uly özgerişleriň bolup geçmegine täsir edýär.

Gothold Efraim Lessing (1729–1781 ý.)

XVIII asyryň 50-nji ýyllarynda Germaniýada täze bir jemgyýetçilik işgäri, dramaturg, alym we akyldar Lessing orta çykýar. «Bize häsiýeti boýunça berk bolan Lessing ýaly adamlar gerek, çünki ol özüniň berkligi we tutanýerliligi bilen beýikdir»¹ diýip, ol barada Gýote aýdypdyr.

Lessing nemes patyşalarynyň we begleriniň eden-etdiliklerine, olaryň zulumyna garşy halkyň aňyny oýarýar we ruhuny görterýär. Germaniýanyň býurgerleriniň, nemes begleriniň nadanlygyny we çäkli garaýyşlaryny öz eserlerinde tankyt edýär.

¹ Артамонов С.Д. История зарубежной литературы XVII–XVIII вв. М.: Просвещение, 1978, стр. 504.

G. E. Lessing «*Gamburg dramaturgiýasy*» (1768 ý.) atly eserler ýygyndysynda teatryň özboluşly terbiýeçilik we estetiki täsiri barada öz pikirini aýdýar.

Lessing «*Laokoon*» (1766 ý.) atly ylmy işinde gadym döwürde döredilen heýkeller toplумы barada gürrüň edip, surat çekmek, şekillendiriş sungatynyň we poeziýanyň aýratynlyklary, olaryň özara tapawutlary barada ylmy garaýyşlary öňe sürýär hem-de sungatyň her bir görnüşiniň özüne mahsus kanunlarynyň bardygyny aýdýar.

Lessing 1729-njy ýylda Saksoniýanyň uly bolmadyk Kamens şäherinde ruhany maşgalasynda eneden doglupdyr. Ol ilki Meýssen şäherindäki mekdepde okap, ony wagtyndan öň gutarypdyr.

Meýssen mekdebini gutaransoň, ol Leýpsig uniwersitetinde okap bilim alypdyr. Şol uniwersitetde okan ýyllary teatr bilen gyzyklanyp, birnäçe drama eserlerini ýazypdyr. Onuň şol döwürde Molýere öýkünip ýazan «*Ýaş alym*» atly komediýasy uly üstünlik gazanýar.

1748-nji ýylda Lessing Berlinde ýaşaýar we soňra magistr derejesini almak üçin Wittenberg şäherine gidýär. Okuwyny tamamlap, ol ýene-de Berline dolanyp gelýär we 1760-njy ýyla çenli Berlinde bolýar we şol ýerde öňdebaryjy pikirleri goldaýan edebi tankytçy hökmünde meşhurlyk gazanýar.

1767–1769-njy ýyllarda Lessing Gamburgda ýaşaýar. Lessing Gamburgda teatr döretmek işine işeňňir gatnaşýar. 1770-nji ýylda Gamburg teatrynyň ýapylmagy zerarly, Lessing Braunşweýg welaýatynyň Wolfenbýuttel şäherinde kitaphanaçy bolup işleýär.

Nemes edebiýatynyň taryhynda Lessing täze drama žanryny döredýär. Ol öňki klassisizmiň tragediýalaryndan tapawutlylykda öz dramalarynda nemes durmuşyndan alnan wakalary beýan edýär. Onuň «*Miss Sara Sampson*» (1755 ý.), «*Minna fon Barnhelm*» (1763–1767 ý.) atly dramalary, «*Emiliýa Galotti*» (1772 ý.) atly tragediýasy nemes teatry üçin ýazylan ilkinji milli dramalar bolup durýar.

Lessingiň «*Miss Sara Sampson*» (1755 ý.) atly dramasynda Mellefont atly ýokary gatlagyň wekili Sara Sampson diýen ýaş gyzy aldawa düşürip ogurlap gaçýar we olar bir myhmanhanada ýaşap ýörkäler bu gaçgaklary gyzyň kakasy ser Wilýam Marwud atly Mellefontyň öňki söýgülisiniň kömegi bilen tapýar. Ser Wilýam

gyzyny bagyşlaýar we onuň Mellefonta durmuşa çykmagyna garşy bolmaýar, ýöne Mellefontyň öňki söýgülisi Marwud gabanjaňlyk edip Sarany zäherleýär. Mellefont hem özüni onuň ölümüne sebäpkär hasaplap, wyždanynyň ezyet bermesi bilen özüni hanjar bilen sanjyp öldürýär.

Lessing bu tragediýasynda orta gatлага degişli Saranyň ýokary gatlagyň wekillerinden ruhy we ahlak taýdan ýokarda durýandygyny görkezmek isleýär. Dramada Sara päk söýginiň tarapdary hökmünde suratlandyrylýar.

«*Minna fon Barnhelm*» (1763–1767 ý.) atly ikinji dramasynda Lessing öz döwrüniň durmuşyndan alnan wakalaryny görkezýär. Komediýanyň wakalary Germaniýada ýediýyllyk urşuň yzysüre bolup geçýär. Eserde Minna atly gyzyň we Telheým atly prussiýaly ofiseriň söýgüsi görkezilýär. Bu komediýada-da Minna Sara ýaly päk söýginiň tarapdary, ol söýgülisi Telheýme, nähak töhmet ýöňkelip, garyp galan ýagdaýynda-da ondan ýüz öwürmeýär.

Lessingiň soňky ýazan «*Parasatly Natan*» (1779 ý.) atly dramasy dini tema bilen baglanyşyklydyr. Dramanyň baş gahrymany Natan ynsanperwer adam, adamlary ahlak päkligine çagyryýar we adamsöýümlükden ýokary zadyň ýoklugyny nygtaýar.

Lessingiň döredijiligi Germaniýada filosofiýanyň we edebiýatyň ösmegine giň ýol açýar.

«Tupan we zarba» toparynyň edebiýaty

XVIII asyryň 70–80-nji ýyllarynda Germaniýanyň medeni durmuşynda uly waka bolup geçýär. Birnäçe täze ýaş edebiýatçylar «*Tupan we Zarba*» atly topar döredip, edebiýat meýdanyna täze pikirler bilen girýärler. Nemes dilinde bu topara «*Sturm und Drang*» diýip at beripdirler. Ol ýaş ýazyjylar Strasburg, Gettingen, Şwabiýa ýaly şäherlerde edebi toparlary döredipdirler.

Ol toparlara Gettingende G. Býurger, F. Mýuller, I. Foss, L. Gel'ti; Strasburgda W. Gýote, Ýa. Lens, F. Klinger, G. Wagner, I. Gerder we Şwabiýada H. Şubart, F. Şiller ýaly ýazyjylar gatnaşypdyrlar.

Bu şahyrlar we ýazyjylar ýurtdaky syýasy ýagdaýdan närazy bolup, feodal düzgünlerini tankytlap, adalat üçin göreşipdirler.

Bu hereketiň adyna *Fridrih Maksimilýan Klinger* (1752–1831 ý.) «*Tupan we zarba*» (1776 ý.) atly pýesasynyň adyny dakypdyrlar. Sebäbi pýesada feodalizme, zuluma garşy aýgytly «tupan turuzyp» göreşmek ideýalary öz beýanyny tapypdyr. Bu herekete gatnaşanlara «Stýurmerler» (nemesçe «Sturm» «tupan» diýmekligi aňladýar) diýipdirler. F. Klinger (1791 ý.) diýen powestinde Faust feodal jemgyýetinde bolup geýýän adalatsyz işleri görüp, bu düzgüne garşy göreşmeli diýen netijä gelýär. Faust bir daýhanyň knýaz-ýepiskopa¹ salgydyny töläp bilmän, özüni öldürendigi baradaky gürrüni eşidip, ol merhumyň jesedini görüp, bu ýagdaýa dözmän gözlerine ýaş aýlaýar we halkyň agyr ýagdaýyna duýgudaşlyk bildirip: «Eý adamzat! Ine, seniň ykbalyň! Seniň diniňe gulluk edýän wekiliň bu biçäre bendäni özüni öldürmeklige mejbur etmegi üçin sen oňa ýaşayyş berdiňmi?»² diýip, Hudaýa mynajat edýär. Soňra Klinger eserinde bu waka barada eşiden ýepiskopyň «Salgydyny töläp bilmeýän daýhan öz damagyny çalsa, dogry iş edýär»³ diýen sözlerini hem getirýär.

F. Siller we Ý. W. Gyóte ýaly şahyrlaryň döredijiliginiň irki döwri «Tupan we zarba» hereketine gatnaşmak bilen başlanypdyr.

Stýurmerler öz eserlerinde şol döwürdäki yzagalak nemes feodal jemgyýetiniň adalatsyz kanunlaryna, düzgünlerine we baý gatlaklaryň eden-etdiliklerine garşy göreşmek ideýalaryny beýan edipdirler. Bu pikirler poeziýada, drama eserlerinde we kyssa görnüşli eserlerde öz beýanyny tapypdyr. Emma stýurmerleriň bitewi belli bir anyk maksatnamasy bolman, olar aýratyn bir zehinli geniniň halkyň önüne düşüp, olary azat etjekdiklerine ynanypdyrlar. Hatda özlere «tupan turuzyjy geniýler» diýip at beripdirler. Şeýle pikirler Gyótaniň «Gets fon Berli-hingen», Şilleriň «Garakçylar» dramalarynda hem öňe sürülüpdir.

¹ Ýepiskop – ýokary wezipeli ruhany

² Артамонов С. Д. История зарубежной литературы XVII-XVIII вв. М.: Просвещение, 1978, стр. 515.

³ Görkezilen eser, 515 sah.

Fridrih Şiller (1759–1805 ý.)

Ýogann Kristof Fridrih Şiller 1759-njy ýylda Wýurtemberg begliginde Marbah şäherinde harby lukmanyň maşgalasynda eneden bolýar. Şilleriň ejesi we onuň ilkinji mugallymy ruhany Mozer Şillere poeziýany söýmekligi hem-de dini taglymata uýmaklygy öwredýärler. Şiller 14 ýaşynda öz islegine garamazdan, gertsog Karl Ýewgeniiniň buýrugyna laýyklykda harby mekdebe okuwa alnypdyr. Şondan soň Şiller harby ýagdaýda kazarmada¹ ýaşamaly bolýar. Harby akademiýada ony ady belli professorlar okadypdyr. Şiller harby akademiýada taryh, filosofiýa we tebigy ylymlar boýunça çuň bilim alypdyr.

Akademiýada medisina fakultetiniň açylmagy bilen Şiller lukmançylyk bölümine geçýär. Wagtyň geçmegi bilen Şiller edebiýat bilen meşgullanýan okuwçylar bilen tanşyp, Klopştokyň şygrylary, stýurmerleriň dramalary bilen gyzyklanyp başlaýar. Aýratynam ol Gýotäniň «Gets fon Berlihengen» dramasyňy halaýar. Ýöne mekdebiň ýolbaşçysy we howandary Wýurtemburgyň gertsogy bolan Karl Ýewgeniý berk düzgün-tertibi talap edip, okuwçylara öz hünärlerinden başga zatlary okamagy gadagan edipdir. Şonuň üçin Şiller Russonyň, Lessingiň, Şekspiriň, Plutarhyň eserlerini gizlinlikde okapdyr.

Şol döwürde Şiller özüniň «Garakçylar» diýen dramasyňy ýazyp başlaýar we ony öz ýoldaşlaryna okap berýär. Akademiýada okan döwründe Şilleriň birnäçe goşgulary-da çap edilipdir.

Şiller akademiýanyň medisina fakultetini 1780-nji ýylda tamamlýar we polk² lukmany wezipesine işe bellenýär. 1781-nji ýylda Şiller «Garakçylar» dramasyňy ýazyp gutarýar. Ol drama 1782-nji ýylyň 13-nji ýanwarynda Mangeým şäheriniň teatrynda görkezilýär.

¹ Kazarma – esgerleriň ýaşaýyş jaýy

² Polk – bir müň çemesi adamdan durýan harby bölüm.

Teatrda goýlandan soň «Garakçylar» dramasy tomaşaçylaryň uly söýgüsine mynasyp bolýar we soňra tutuş Germaniýada uly meşhurlyk gazanýar. Ýöne gertsog Karl Ýewgeniý öz esgeriniň jenaýatly eserler ýazýandygyna gaharlanýar we Şillere «Medisinadan başga hiç zat barada ýazmaga milt etme! Gulak asmasaň, galadaky türmede gözüňi açdyryn»¹ diýip aýdýar. Netijede, Fridrih Şiller 1782-nji ýylyň 17-nji sentýabrynda Karl Ýewgeniniň hökümdarlyk edýän Wýurtemberg welaýatyndan gaçmaly bolýar. Bir garaňky gijede Şiller golýazmalaryny we beýleki zatlaryny ýygnap, Ştutgart şäherinden gidýär. Ol ilki Bauerbah şäherinde, soň Mangeýmde, Leýpsigde, soňra Drezden-de ýaşaýar.

1787-nji ýylda Şiller özüniň «*Don Karlos*» atly goşgy bilen ýazylan ilkinji tragediýasyny döredýär.

Şol ýyllarda Şiller taryh bilen köp gyzyklanýar we «*Otuzylyk urşuň taryhy*» diýen ylmy işini ýazýar we ol taryhçy hökmünde meşhur bolýar, şol sebäpli ony 1788-nji ýylda Iýena uniwersitetine professorlyk wezipesine çagyýarlar.

Durmuşynyň ikinji bölegini Şiller Weýmarda geçirýär. Şol ýerde-de ol 1790-njy ýylda Şarlotta fon Langenfeld diýen gyza öýlenýär.

Weýmarda Şiller Kantyň² filosofiýasyny öwrenýär we estetika boýunça birnäçe makalalar ýazýar. Şol ýerde ol Gýote bilen tanyşýar. Gýote bilen bilelikde okyjylara estetiki terbiýe bermek maksady bilen «Horen»³ diýen žurnal çykarýarlar.

Weýmarda Şiller Gýote bilen ýaryşyp, «*Polikratyň ýüzügi*», «*Iwigiň durnalary*», «*Ellik*», «*Kubok*», «*Zamun*» we başga-da birnäçe balladalary ýazýar.

1792–1799-njy ýyllarda Şiller üç bölekden durýan «*Wallenşteýn*» tragediýasyny ýazýar. Weýmarda Şilleriň dramaturg hökmünde kämilleşmegi üçin gowy şertler döreýär, sebäbi o ýerde teatr Gýotäniň we Şilleriň ygtyýarynda bolupdyr. Olaryň ikisi-de teatr üçin oýunlar ýazýarlar.

¹ Артамонов С. Д., Гражданская З. Т., Самарин Р. М. История зарубежной литературы XVII–XVIII в.в. М.: «Просвещение», 1973, стр. 650.

² Immanuel Kant (1724–1804) – klassyky nemes filosofiýasynyň düýbünü tutujy alym-filosof.

³ Horen – gadymy grek wagt hudaýlary.

Şol döwürde Şiller özüniň «*Orleanly gyzy*» (1801 ý.), «*Mariýa Stýuart*» (1802 ý.), «*Wilhelm Tell*» (1804 ý.) ýaly dramalaryny ýazýar.

Şilleriň «Garakçylar» atly ilkinji tragediýasynda onuň ýaşlyk döwründe zuluma garşy göreş baradaky ştyurmerçilik pikirleri aýdyň ýüze çykýar. Bu eseriň ýazylyş taryhy barada aýdylanda, 1777-nji ýylda Şiller D. Şubartyň «Ynsan ýüreginiň taryhy» diýen hekaýasyny okap, şol eserdäki iki doganyň taryhy baradaky wakanyň esasynda bir drama ýazmagy ýüregine düwýär. Ol doganlaryň biri ikiýüzli, rehimsiz we ähtiýalan adam bolýar. Ikinjisi göçgünli, göterim bir ýigit, tertipsiz durmuşa baş goşup, netijede öýünden kowulýar we ahyrsoňy garakçy bolýar.

Şiller bu syýuzeti örän ussatlyk bilen täzeden işläp, feodal jemgyýetiniň durmuşyny çeper suratlandyryýan täze magaryfçylyk ruhly drama eserini döredýär.

Wýurtembergde Karl Ýewgeniniň darykdyryjy zulumynyň ýaş Şillere eden täsiri bu dramany ýazmaga itergi beren hadysalaryň ýene-de biri diýip hasap etmek bolar.

Bu pyýesa sahnada goýlandan soň ynsanperweligiň we adalatyň baýdagy hökmünde Ýewropada meşhurlyk gazanypdyr. Rewolýusiýa döwründe Parižde bu drama teatrlarda görkezilipdir.

Tragediýada tanymal dworýan Maksimilian Mooruň Karl we Frans atly iki sany ogullarynyň durmuşy görkezilýär. Karl Moor Leýpsigde okaýar. Bir gün Karlyň karza batyp, bir baý bankiriň gyzynyň namysyna degip, oňa aşyk bolan ýaş dworýany duelde agyr ýaralap, özi ýaly tertipsiz ýoldaşlary bilen gaçyp gidenligi barada hatyň gelendigini Frans kakasyna aýdýar we ony kakasyna okap berýär. Aslyýetinde Karlardan gelen hatda Karl eden ýalňyş işleri üçin kakasyndan ötünç sorap ýazýar. Emma Frans öz maksadyna görä hatyň mazmunyny üýtgedýär we kakasynyň ýüregini çişirip, Karly öýden kowdurjak bolýar. Sebäbi Frans kakasynyň baýlygyna, mal-mülküne ýeke özi eýe bolmak isleýär. Şeýdip ol uly dogany Karly ýamanlap, mirasdüşerlikden aýryp, kakasyny ondan ýüz öwürtek bolýar we şol bir halatda kakasynyň hem tizräk ölümüne isleýär. Kakasy entek belli bir pikir aýtmanka Frans onuň adyndan Karla kakasynyň ondan ýüz

öwrendigi we indi öýe gaýdyp geläýse, türmä salynjakdygy barada hat ýazýar. Fransyň hatyny almanka, Karlyň garakçy bolmak niýeti ýok eken, ýöne Fransyň kakasynyň hamana Karlndan ýüz öwrendigi barada ýazan hatyny okansoň, Karl öýüne gaýdyp barmagy kakasy gadagan edendir öýdüp, öz dostlary bilen galtaman bolup tokaýa gidýär.

Ýöne Karl Moor dramada ýöne bir ilaty öz peýdasy üçin talaýan galtaman däl, ol adalat üçin göreşýär. Halka zulum edýän parahor ministrlere, ruhanylara we dolandyryjy gatlagyň beýleki azgyn wekillerine jeza berýär. Karl ýaşlygyndan adalatyň tarapdary bolup çykyş edýär. Ol çagalygyndan rehimdar ýürekli oglan bolup, kakasynyň beren pullaryny-da garyplara berýän eken.

Onuň talyp bolup uniwersitetde okaýan döwründe edýän bi-düzgünçilikleri-de onuň jemgyýete bolan garaýyşlaryndan gelip çykýar, sebäbi ol jemgyýetiň kanunlaryny inkär edýär, akyllysyraýan adamlaryň ahlak kadalaryny ýigrenýändigini görýär. Öz eden ýalňyşlaryny boýnuna alyp, toba edip kakasyna hat ýazanda, onuň hatyny alan Frans onuň mazmynyny üýtgedýär we kakasynyň Karl bilen ýaraşmagyna ýol goýmaýar. Netijede, Karl garakçylyk ýoluny saýlaýar we halka zulum edýän zalymlara garşy öz ýoldaşlary bilen göreşe başlaýar. Emma Karl Mooryň ýoldaşlary wagtyň geçme-gi bilen adamkärçiliklerini ýitirip, öz şahsy bähbitleri üçin göreşip başlaýarlar. Olar talaňçylyk edip, çagalary we aýallary-da öldürýärler. Netijede, Karl Moor adalatsyz göreş bilen adalatly durmuşy gurup bolmajakdygyny düşünýär.

Karlyň dogany Frans Moor öz şahsy baýlygy we bähbidi üçin hiç kimi sylamaýar. Ol hatda öz kakasyny-da öldürmäge, öz uly dogany Karl Mooruň söýýän gyzyna öýlenmäge-de taýýar. Kakasyny ölüm ýassygyna eltmek hem-de ony Karlndan düýpgöter ýüz öwürtdirmek üçin, Karlyň bir söweşde ölendigi baradaky ýalan habary German atly adamy yryp, oňa aýtdyrýar. Kakasy huşundan gidip ýykylýar. Ony ölendir öýdüp begenen Frans, ony bahym jaýlajak bolýar.

Şiller bu eserde «Tupan we zarba» hereketiniň zulumy ýykmak üçin «tupan turuzmaly» diýen ideýasyndan ugur alsa-da, soň aýratyn «bir geniniň» halkyň önüne düşmegi bilen adalatly jemgyýet gurup

bolmajakdygyna gözi ýetýär, Karl Mooruň ýoldaşlary ilki adalat üçin göreşseler-de, soň olar bigünä adamlary-da talap öldürýärler we adaty garakçylara öwrülýärler.

Şiller adalat ugrunda göreş alyp barmak üçin oňa adamlaryň aň-düşünjesiniň ýetmelidigini we olaryň bir maksat üçin göreşmelidigini görkezýär. Eseriň soňy pajygaly gutarsa-da, ol XVIII asyrdan feodal jemgyýetiniň adalatsyzlygyna, zulumyna garşy işeňňir göreşmek ideýasyny öňe süren ilkinji eserleriň biridir.

Şilleriň «*Fiýeskonyň Genuýa şäherindäki dildüwşigi*» (1784ý.) atly pýesasynad zulumyň nädip döreýändigini görkezilýär. Fransuz magaryfçylarynyň pikirine görä, zulumyň köki patyşalaryň gowy ýa-da erbetliginden gelip çykýar. Şonuň üçin patyşalary «gowy» we «erbet» topara bölüpdirler. Emma Şiller bu eserinde diňe demokratik düzgünli döwletde zulum bolmajakdygyny nygtaýar.

Fridrih Şilleriň «*Hilegärlik we söýgi*» (1783ý.) atly dramasy ýazyjynyň öz döwrüniň durmuşyndan alnan maglumatlar esasynda ýazylypdyr. Bu eseriň wakalary XVIII asyrdan Germaniýada feodal jemgyýetinde höküm sürýän adalatsyz düzgünleri görkezýär.

Şahyryň «*Hilegärlik we söýgi*» atly tragediýasynad iki topar biri-birine garşy durýar. Bir tarapda dolandyryjy gatlagda degişli gertsog, onuň ministri Fon Walter, gertsogyň söýgülisi hanym Milford durýan bolsa, ikinji topara sazanda Milleriň maşgalasy, onuň sada göwünli aýaly we akylly gyzy Luiza Miller girýär. Dramada gertsogyň söýgülisi Ledi Milford garry hyzmatkärine içi pully gapjyk berende, onuň hyzmatkäri öz ynsan mertebesini belent tutup, gapjygy stolun üstüne yzyna taşlap, öz esgerlige satylan ogullarynyň gany üçin tölenen puly almajakdygyny aýdýar. Sebäbi şol Ledi Milforda almaz monjuk almak üçin bir topar ýaş ýigitler bilen birlikde şol garry hyzmatkäriň iki ogly-da gertsog tarapyndan Amerika esgerlige satylypdyr. Şol gymmatbaha sowgada Amerika satylan ýedi mün esger üçin tölenen pulun bir bölegi tölenipdir.

Şiller bu dramada şol döwürde hakyky bolan zatlary başga atlary ulanyp beýan edýär. Sebäbi Wýurtemburgyň gertsogy Karl Ýewgeniý ýediýyllyk uruş döwründe fransuzlara ýigrimi üç mün esger satypdyr.

Ol Germaniýanyň ýigitlerini Angliýa we Gollandiýa-da satypdyr. Şol döwürde esger satmak örän düşewüntli iş bolupdyr. Ine, şol adam söwdasyny edýän zalym gertsoglary, ownuk patyşalary Şiller drama-da tankyt astyna alýar.

Onuň üstesine-de jemgyýeti dolandyryň gatlak ýönekeý adamlary adam hasabynda görmändir. Olary gorkuzyp, aldap öz bähbitlerini arapdyrlar.

Dramada prezident fon Walteriň ogly maýor Ferdinand saz mugallymy Milleriň gyzy Luizany söýýär, emma bu feodal jemgyýetiniň deňsizligi, adalatsyzlygy sebäpli, olar bagtly bolup bilmeýärler. Prezident öz oglunyň ýönekeý maşgaladan bolan gyza öýlenmegine garşy çykýar. Şol sebäpli Luizany gorkuzyp, prezident oňa gofmarşal Kalby «söýýändigini» barada hat ýazdyrýar. Ferdinand bolsa Luiza özüne iki-lik edendir öýdüp, onuň içjek limonadyna zäher guýup berýär we ol limonady içip özi hem ölýär. Bu aşyk-mağşuklar Romeo we Julýetta ýaly ýaman güýçleriň gurbany bolýarlar, ýöne olar heläk bolsalar-da, ahlak we ruhy taýdan öz duşmanlaryny ýeňýärler.

Feodal deňsizlik jemgyýetiniň düzgünleri bilen ýaşayan bu adamlar iki topara, ýagny ýokary we pes gatлага bölünýärler. Dolandyryjy gatlagyň wekilleri açgöz, ähtiýalan, aldawçylyk we kezzaplyk ýaly işlere ýüz urýarlar. Şol sebäpli Luiza we onuň söýgüli ýigidi Ferdinand dürli gatлага degişli bolany üçin bagtly bolup bilmeýärler.

Şilleriň bu dramasy şol döwrüň durmuşy barada ýazylan ilkinji durmuşy we syýasy dramalaryň biridir.

F. Şilleriň «*Don Karlos – ispan mirasdüşeri*» (1787ý.) atly tragediýasy, «*Wallenşteýn*» (1797–1799 ý.) trilogiýasy, «*Orlean gyzy*» (1801ý.), «*Wilhelm Tell*» (1804ý.) ýaly dramalary hem adam hukuklary, adalatly jemgyýet gurmak we zulумы ýok etmek ýaly temalara bagyşlanandyr.

Şilleriň *şygryrlary*. Şiller esasan drama eserlerini ýazan hem bolsa, onuň döredijiliginde goşgular we balladalar ähmiýetli orun alýar. Onuň balladalarynda durmuş çaknyşyklarynyň, gapma-garşylyklarynyň ahlak taýdan çözgüdi görkezilýär. Şahyryň

«*Polikratyň ýüzügi*» balladasyndaky lezzete kowalaşýan adamyň ahyrsoňy onuň üçin jeza çekjekdigi görkezilse, «*Iwigiň¹ durnalary*» atly balladasyndaky wyždanyň güýji görkezilýär. Şeýle-de şahyryň goşgularynda we balladalarynda dostluk, wepalylyk, ar-namys ýaly temalar bilen bir hatarda ýaşaýşyň ajaýypdygy we onuň gözelligi nygtalýar. Öz eserlerinde Şiller geljekde halklaryň dostlukda, agzybirlikde ýaşajakdygyny arzuw edip, ynsan ruhunyň beýikligini wasp edýär. Şol bir hatarda Şiller halk rowaýatlaryna esaslanyp ýazylan bu eserlerinde Germaniýanyň şol döwürdäki feodal jemgyýetiniň durmuşyny, döredijiligiň suratlandyryşy.

Şilleriň balladalarynda halk döredijiliginden alnan rowaýatlar beýan edilýär. Şeýle balladalarynda şahyr feodal jemgyýetiň ýokary gatlagynyň wekilleriniň wagtlaryny hoş geçirmek üçin geçirýän çärelerini, görýän tomaşalaryny suratlandyran olaryň käte ynsanperwerlik duýgularyny ýatdan çykarýandyklaryny görkezýär we olaryň doňýürek zalymlygyny çeper beýan edýär. Şeýle güýmenjelerde olaryň ýeňillik bilen öz töweregindäki adamlaryň ölüme iberýändigini suratlandyryşy.

Şilleriň «*Kubok*» diýen balladasyndaky patyşa deňziň girdabana tylla kubogyny taşlap, ony iň batyr ýigidiň çykmalydygyny aýdýar. Bir ýigit ony ölüm howpuna düşüp alyp çykýar. Emma ol ýigit suwdan sag-aman çykansoň, patyşa kubogy ýene-de suwa taşlap: «Ony alyp çyksaň gyzymy berjek» diýýär we netijede ol ýaş ýigit wepat bolýar.

«*Ellik*» diýen balladada orta asyrlarda köşk adamlarynyň ýyrtýjy haýwanlary uruşdyryp lezzet alýan tomaşasy görkezilýär. Şonda bir zenan öz söýgülisini synap görmek üçin içine ýolbars, gaplaň, iki sany bars goýberilen kapasanyň içine elligini taşlaýar. Indi ýaş ýigit öz söýgüsini subut etmek üçin ölüm bilen ýüzbe-ýüz bolmaly...

Bu balladada ýigidiň şöhrata kowalaşýan söýgülisi, beýleki zenanlaryň ýanynda diňe bir öwürmek üçin özüni söýýän ýigidiň ölüme iberýär:

¹ Iwik – b. e. öň VI asyryda ýaşap geçen grek şahyry. Ol Italiýanyň Regiýa şäherinde baý maşgalada eneden dogulýar. Ol syýahat edip gezmek şahyry bolupdyr. Iwik bir gezek Korinfede gidende garakçylar tarapyndan öldürilipdir. Şol döwürde Iwigiň durnalary barada rowaýat döredilýär.

Haýwanlara tomaşa edýän köşgünde,
Korol¹ bir gün oýun-bazyň yşkynda,
Şazada ogly hem baronlar bilen
Otyrdy ýokarda – beýik eýwanda.
Arkasynda ýene bir bezme gelen
Náz bilen dünýäni goýup haýranda,
Ornaşdy birgiden bezemen gelin.

Ine, birden korol salgady elin,
Aşakda şarkyldap açyldy gapy.
Töweregne aýlap ýowuz nazaryn,
Gyzyl gözlerine jemläp gazabyn
Çykdy ondan tüýlek ullakan ýolbars,
Bat berip tekepbir göwresine ol,
Pallap,
Kän seredip degresine ol,
Gyşardy seredip agyr märekä.
Ýene korol el salgady birdenkä,
Jygyldap açylan demir gapydan
Böküp girýär, ine, edermen gaplaň.
Şiri görüp tisginýär hem hyňranýär,
Öz guýrugy bilen öz tenin urýar.
Gyzyl dili bilen tumşugyn ýalap,
Ýolbarsyň daşyndan assarak basyp
Aýlanýar-da, oň ýanynda gyşarýar.
Korol üçünji ýol salganda elin,
Iki sany ýaş bars okdurylyp gelip,
Gaplaňyň üstüne böküp düşdüler.
Degende gaplaňyň agyr penjesi,
Eşdildi ýaş barslaň iňňildi sesi.
Ýolbars hem hyňranyp, turdy ýerinden,
Ganyň ysy gelýär ak dişlerinden.
Bir-birege diş gyjaşyp,
Hyňranşyp,

¹ Asyl nusgada fransuz koroly Fransisik I (1515–1547ý.) göz önünde tutulýar.
Ol Fransiýanyň medeniýetini ösdürmekde uly rol oýnaýar.

Göz çenäp, gaş çenäp
Soň köşeşdiler.
Myhmanlar garaşýar başlarna jeňiň,
Birdenkä eýwandan bir gözel gelniň
Elligi wagşylaň ortarasyna
Gaýyp düşýär, märekäniň sesine
Suw sepilen ýaly bolýar birbada.
Şonda näzli gelin bir ýylgyrýar-da,
Rysary Deloržyň ýüzüne bakyp,
Şeýle diýýär oňa gaşlaryn kakyp:
«Söýýäniň çyn bolsa öz gelinligiňi.
Meger, getirersiň sen elligimi».
Delorž ses çykarman, gaýtarman jogap,
Wagşylaň ýanyna barýar-da ylgap,
Çekinmän hem gorkman, elligi alyar,
Soň mähellä tarap yza dolanýar.

Edermen ýigitler, gözel gelinler
Eýmenýärler kalpda howsala döräp.
Batyr ýigit bolsa baran ýerinden
Gelyärdi eýwana arkaýyn ýöräp.

El çarpyp gutlaýar ony mähelle
Perizatlar bakýar oňa yşk bile,
Ol bolsa şöhrata sarsman sähel-de,
Özüni ugradan owadan gelniň
Ýüzüne zyňýar-da gaçan elligin,
Diýdi: «Gymmat düşdi synagyň saňa,
Derkar däl söýgiň hem sylagyň maňa».

Soňra ters öwrülip, çykdy-da gitdi,
Köşgün hem gelinleň gözünden ýitdi. ¹

Ömrüniň soňky ýyllary Şiller Russiýanyň taryhy bilen
baglanyşykly «*Ýalan Dimitriý*» atly tragediýasynyň üstünde işleýär.

¹ «Garagum», 2010, №10, (Terjime eden Atamyrat Atabaýew).

Şahyryň bu eseri gutarylman galýar, sebäbi 1805-nji ýylyň 9-njy maýynda şahyr aradan çykyar.

Iogann Wolfgang Gýote (1749–1832 ý.)

Gýotäniň ýaşan döwrüniň käbir aýratynlyklary. Beýik nemes şahyry Gýote XVIII asyryň soňunda XIX asyryň başynda ýaşap geçen şahyrdyr. Onuň ýaşan döwründe Ýewropanyň, Germaniýanyň durmuşyna täsir eden birnäçe syýasy wakalar bolup geçipdir. Angliýada XVII asyrdan bolup geçen buržuaz rewolýusiýasy ýurtda deňagramly, patyşa we parlament dolandyryş düzgüni girizýär. Adamlaryň hukuklary giňeyär.

Köşge degişli däl gatlagyň, ýagny işewür buržuaz wekilleri döwletin syýasy dolandyryş işine gatnaşmaga hukuk alýarlar. XVIII asyrdan şeýle demokratik meýiller has hem güýçlenýär. Fransiýada hem XVIII asyrdan feodal jemgyýetiniň adalatsyz, çüýrük kanunlaryna we düşüňjelerine garşy göreş ýaýbaňlanýar. Öňdebaryjy filosoflar, ýazyjylar we şahyrlar öz eserlerinde täze demokratik, ynsanperwer pikirleri öňe sürýärler, köne feodal jemgyýetini yzagalap, nadan ýörelgeleriniň nädogrudygyny görkezýärler. Inlisler bu herekete «Enlightenment» (ýagny «aň-bilim bermek») diýip, XVIII asyrdan hem «Age of Enlightenment», ýagny «Magaryfçylyk döwri» diýip at beripdirler. Şol döwürde ýaşan ýazyjylara we şahyrlara «magaryfçylar» ýa-da aň-bilim ýaýradyjylar diýip at beripdirler. Sebäbi olar adamlaryň aňyny geçmişiň köne düşüňjelerinden saplamak üçin örän köp iş edipdirler. Iogann Wolfgang Gýote hem şeýle ýazyjylaryň biri bolupdyr.

Ýazyjynyň ömri we döredijiligi

Iogann Wolfgang Gýote baý býurger¹ maşgalasynda Maýn derýasynyň boýunda ýerleşen Frankfurt şäherinde eneden dogulýar. Onuň kakasy Iogann Kasper Gýote köşk maslahatçysy bolupdyr. Ol örän bilimli adam bolup, onuň hukuk ylymlarynyň doktory diýen de-

¹ Býurger – şäher ýaşajjysy.

rejesi bar eken. Gýotäniň kakasy köp syýahat edipdir. Sungat bilen gyzyklanypdyr hem-de ogluna gowy bilim we terbiýe bermäge uly üns beripdir. Oňa ýörite öý mugallymlaryny tutup okadypdyr. Ýaş Gýote esasy sapaklary bilen bir hatarda surat çekmekligi, saz çalmagy hem-de daşary ýurt dillerini öwrenipdir. Ol at münmek, gylyçlaşmak ýaly sport görnüşleri bilen hem meşgullanypdyr. Gýote örän ýatkeş, zähmetsöýer we tutanýerli adam bolupdyr. Ol ýaşlygynda belentlige çykмага gorkýanlygy üçin şol gorkyny ýeňmek maksady bilen öýlerine golaý buthananyň diňine çykyp durýan eken.

Gýote on alty ýaşynda 1765-nji ýylda Leýpsig şäherindäki uniwersitetde okaýar. Ýöne 1769-njy ýylda keselläp, uniwersiteti gutarman öýlerine gaýtmaly bolýar. 1770-nji ýylda keselden açylyp, Gýote Strasburg uniwersitetine okuwa girýär. Uniwersitetde hukuk hünärini öwrenýär. Ol şeýle-de lukmançylyk, filosofiýa we edebiýat bilen içgin gyzyklanýar.

Strasburg uniwersitetinde okan ýyllary Gýote goşgy düzüp başlaýar. Diniň taryhy bilen gyzyklanyp, Isa we Muhammet pygamber barada ýazylan kitaplary öwrenýär. Hatda Muhammet pygamber barada bir drama ýazyp başlaýar, ýöne ol dramanyň käbir bölekleri saklanyp galypdyr.

Şol döwürde Gýote nemes, fransuz, iňlis ýazyjylarynyň we şahyrlarynyň eserlerini ürç edip okaýar.

1770-nji ýylda Strasburgda Gýote Iogann Gotfrid Gerder (1744–1803 ý.) bilen tanyşýar. Gerder örän bilimli akyldar, ýazyjy we şahyr bolupdyr. Gerder Gýotä nemes diliniň baýlygyny, nemes edebiýatynyň kökleriniň halk döredijiliginden iýmitlenýändigini öwredipdir. Şeýlelik bilen Gýote we Gerder ýaş şahyrlaryň toparyny döredýärler. Ol topar «*Sturm und Drang*» («*Tupan we zarba*») diýip atlandyrylypdyr. 1770–1780-nji ýyllarda bu topara köp nemes ýazyjylary gatnaşypdyrlar. Ol ýazyjylar we şahyrlar feodal jemgyýetiniň nadanlygyny, ynsan mertebesini depeleýän kanunlary we zulумы tankyt edipdirler. Dagynyk 365 sany ownuk döwletlere bölünýän Germaniýanyň bitewi bir milli döwlete öwürlmegini isläpdirler we milli sungaty, edebiýaty ösdürmek ugrunda göreşipdirler.

Şol döwürde ýaş Gýote halk aýdymlyry we nemes halkynyň me-denini ýadygärlikleri bilen içgin gyzyklanýar. Halk döredijiligi, halk aýdymlyry Gýotäniň sygyrlaryny baýlaşdyrýar we onuň eserlerini nemes halkynyň ruhuna ýugurýar. Gýotäniň şol döwürde ýazan «*Maý aýdymy*» (1771 ý.) atly goşgusynda bahar paslynyň ajaýyp göwnüni göteriji görnüşleri suratlandyrylýar:

Ähli zat şatlanýar,
Mukam ýañlanýar,
Jülgeler gül öwsüp,
Şugladan ganýar.¹

Şahyryň «*Ejeme*» (1767 ý.) diýen goşgusynda durmuş deňiz ýaly her näçe tolkun atsa-da, öz ejesini ýatdan çykarmaýandygyny beýan etse, «*Tokaý şasy*» (1782 ý.) hem-de «*Saýrady bir bilbil*» diýip başlanýan goşgusynda filosofik oýlanmalar we pikirler beýan edilýär.

«Tokaý şasy» atly goşgusyň ýazylmagyna Gerderiň 1782-nji ýylda neşir etdiren «Tokaý şasy» atly balladasy² täsir edipdir. Halk aýdymynda tokaý şasynyň gyzy şol goşgynyň gahrymany bolan adama gije duş gelip, ony erbet kesele uçradýar. Halk aýdymynda orta asyrlarda adamlaryň tebigatyň syrlyny bilmän, ondan gorkýandygy beýan edilýär.

Türkmenlerde-de geçmişde gije mazarystanlygyň, harabaçylygyň ýa-da jeňneliň, ýeke duran tuduň ýanyndan geçseň, gözüňe arwah, jyn dürli gornüşe girip görünermiş diýen yrymlar bolupdyr we adamlary gorkuzypdyr.

Gýote şol balladanyň äheňlerini ulanyp, dartgynly drama häsiýetli, ýagny sorag-jogaply özboluşly bir eser döredýär. Gýotäniň «*Tokaý şasy*» atly goşgusynda bir gijigen ýolagçy ýaş ogluny atynyň syrtyna mündürüp, garaňky tokaýdan barýar. Ýöne onuň ogly wagtal-wagtal kakasyna gysmyljyrap gorkýandygyny aýdýar. Ol kakasyna gysylyp we gorkup gözüne tokaý şasynyň görünýändigini aýdanda, kakasy ony gözüňe görünýän dumandyr diýip köşeşdirýär. Ýene-de oglanjyk

¹ И. В. Гёте. Стихотворения. М.: 1979, стр. 45 (Terjime eden R. Mustakow).

² Ballada – bir wakany gürrüň berýän poema ýaly goşgy.

tokaý şasynyň özüne köp gyzyl, gowy zatlar, şatlyk berjekdigini we oglanyň öz gyzlary bilen oýnajakdygyny aýdanda, oglanyň kakasy ýene-de ogluny köşeşdirýär. Bu zatlar şemalyň ýapraklary yraýan sesidir diýýär. Birsalymdan oglanjyk ýene-de özüni tokaý şasynyň kowalap gelýändigini aýdanda oglanyň kakasy gorkup, atyny çalt çapdyryp öýüne ýetýär. Ogluny atdan düşürjek bolup eline alanda, oglunyň jansyz göwresi eline gelýär...

Bu meşhur balladanyň iki hili ýorgudy bolup biler. Birinji ýorgut, goşguda beýan edilişi ýaly, garaňkyda tokaýda gözüne dürli gorkunç zatlar görünip, oglanjyk öýüne barýança ýüregi ýarylyp ölýär.

Emma goşgynyň göçme manysy has çuňrak. Tümlük tokaý bu adamyň durmuşy, sebäbi durmuşda hiç zadyň taýýar çözgüdi ýok. Ähli soraglara adamyň özi jogap tapmaly. «Tokaý şasynyň» ogluna berjek bolýan gyzyl, baýlyk, keýpi-sapa ýaly zatlary adamy durmuşda ymsyndyrýan, özüne çekýän zatlar. Şol sebäpli kakasy oglanjygy näçe köşeşdirjek bolup, olaryň göze görünýän dumandygyny, aldawçy şemal ýa-da agaçlaryň kölegesi ýaly salgymdygyny aýtsa-da, ogluny köşeşdirip bilmeýär. Ýagny ynsan durmuşy duman, kölege ýaly gel-di-geçer, gyzyl-baýlyk, lezzete kowalaşmak ýaly zatlara ymsynyp geçip gidýändigini nygtalýar.

«*Saýrady bir bilbil...*» diýip başlanýan goşguda ynsan ruhunyň gözelligi wasp edilýär:

Saýrady bir bilbil şirin owazy
Benduan eýledi hökmürowany
Şirin heňe joşup Allanyň kalby,
Ol bilbili alyp kapasa saldy.
Ol gara kapasa – biziň göwrämiz,
Gama batsak ýa-da gelse göhümiz
Göwrede şol bilbil pelesan urýar
Kalbymyz –
Bilbilden bolan ruhumyz.¹

¹ «Edebiýat we sungat», 1999ý., 23-nji aprel. Nemes dilinden. Terjime eden N. Rejebow.

Gýotäniň goşgularynda ynsan durmuşynyň dürli meseleleri öz beýanyňy tapypdyr. Adamyň söýgüsi, şatlygy, onuň hesretleri, galagoply durmuşy baradaky oýlanmalary, ynsan durmuşynyň manysy baradaky pikirler giň gerim alypdyr. Gýote öz goşgularynda her bir adamyň öz ynsanperwerlik borjuna ödäp ýaşamalydygyny nygtaýar:

Biljek bolma: nädip, nirden
Bu jahana geleniňi
Goh etme-de, ýaşa är deý,
Ýaşa munda gezegiňi.
Akyldar kim, danasy kim,
Kim han-begi – sal terezä.
Kemal tapyp kämilligiň,
Ýetersiň belent derejä.
Gorap durmuş kadasyny,
Öde ynsanperwer borjuň.
Gorap ynsan adatyňy,
Ulus-ile derkar borsuň. ¹

Şahyryň «*Her kime hem hemmâ*» diýen goşgusynda adamyň gama, pikire batyp ýörmeli dälidigi, onuň başyny dik tutup, ruhbelent bolmalydygy nygtalýar:

Adam ahyry sen hem!
Oturma gama batyp.
Kem dälşiň sen hiç kimden,
Dälşiň hiç kimden artyk.

Çekip görensiň gam-da,
Bagtam görensiň, dostum.

¹ «Edebiýat we sungat» gazetini, 1999-njy ýylyň 23-nji apreli (Terjime eden Nobatguly Rejebow).

Bes, ýüzüň aşak salma!
Ýitirjek zadyň ýokdur!¹

Gýotäniň liriki goşgularynda durmuşa söýgi, ruhabelentlik, ynsanyň we tebigatyň gözelligi wasp edilýär. Adamyň pynhan duýgulary we tebigatyň bark urup, dürli reňklerde öwşün atyşy adama rahatlyk, lezzet berşi Gýotäniň ençeme goşgularynda beýan edilýär. Şahyryň her bir goşgusy durmuş bilen berk baglanyşykly we köplenç hakyky bolup geçen bir waka, hadysa esaslanýar. Meselem, Gýotäniň «*Züleyhanyň kitaby*» atly goşgular ýygynyndysy Gýotäniň Mariana fon² Willemer atly zenana bolan söýgüsi bilen baglanyşykly ýazylypdyr. Bu ýygynynda Gýote özüni «Hatem» diýip atlandyrýar. Züleyhanyň adyndan ýazylan goşgulary, dogrudanam, Mariannanyň özi ýazypdyr. Ol zenan şahyr eken. Gýote onuň goşgularyny ýöne timarlapdyr.

Tutuş Gýotäniň döredijiligini alanyňda, şahyr 1600 töweregi goşgy ýazypdyr. Ol goşgularyň köpüsi halk aýdymlaryna öwürlip gidipdir.

Gýotäniň döredijiliginde «*Gets fon Berlihingen*» (1771ý.), «*Torkwato Tasso*» (1789ý.), «*Egmont*» (1787ý.) ýaly drama eserleri-de möhüm orny tutýar. Gýote kyssa, proza eserlerini, ýagny «*Ýaş Werteriň hesretleri*» (1774ý.), «*Wilhelm Meýsteriň okuw ýyllary*» we «*Wilhelm Meýsteriň syňahat eden ýyllary*» atly ajaýyp romanlaryň hem awtorydyr. Ol romanlar XVIII asyrdaky täze pikirleri öňe süren eserlerdir.

Gýotäniň adyna meşhurlyk getiren ilkinji eseri onuň 1771-nji ýylda ýazan «*Gets fon Berlihingen*» atly dramasydyr. Gýote Şekspiriň döredijiligi bilen içgin gyzyklanýan döwründe onuň taryhy hronikalarynyň täsiri bilen bu taryhy dramany ýazýar. Dramanyň wakalary XVI asyrdaky bolup geçýär. Bu eserde Gets fon Berlihingeni adalat üçin göreşýän romantiki gahryman hökmünde suratlandyrýar.

¹ Edebiýat we sungat gazetiniň, şol sany (Terjime eden Nobatguly Rejebow).

² Fon – gelip çykyşy boýunça.

Gýote ilkinji gezek adalaty dikeltmek üçin gozgalaň turzan rytsaryň obrazyny görkezýär. «Demir elli» diýip at alan batyr Gets fon Berliňingen tä soňky demine çenli adalatyň tarapynda göreşýär. Gýotäniň bu eseri nemes edebiýatynda ilkinji ýazylan romantik häsiýetli eserdir.

Gýotäniň «*Ýaş Werteriň hesretleri*» (1774ý.) atly eseri hem romantik häsiýetde salam hatlary görnüşinde ýazylan epistolýar romandyr.

Ýaş ýigit Werter Şarlotta atly bir gyzy söýýär. Emma Şarlotta başga bir adama durmuşa çykýar. Şarlottanyň durmuşa çykan ýigidi Albert – işjeň, peýdakeş adam, ol Werteriň öz öýlerine gelip gitmegini halamaýar, şoňa görä-de öz nägileligini Şarlotta bildirýär. Werter bu ýagdaýdan çykalga tapman özüni öldürýär...

Werter öz söýgüsiniň manysyzdygyna düşünýär, çünki Şarlotta Werteri halasa-da, ol öz asuda maşgala durmuşyny bozmak islemeyär. Werter hem öz gezeginde söýýän gyzynyň bagtsyz bolmagyny islemeyär. Ýöne başga tarapdan Gýote XVIII asyrda Germaniýanyň jemgyýetinde söýginiň azat däldigini görkezýär.

Gýote ömrüniň soňky ýyllarynda Gündogar medeniýeti bilen içgin gyzyklanyp başlaýar, sebäbi ol Günbatar we Gündogar medeniýetiniň arasynda berk arabaglanyşygyň bardygyny görýär.

1819-njy ýylda Gýote «*Günbatar-Gündogar diwany*» atly täze eserler ýygyndysyny ýazýar. Bu kitabyň ýazanda Gýote türkmen edebiýaty bilen hem gyzyklanýar. Ol nemes gündogarşynasy Fridrih fon Ditsiň 1811-nji ýylda «Gorkut ata» eposyndan eden terjimelerini okaýar.

Şoňa görä-de Gýotäniň «Günbatar-Gündogar diwanynyda» Muhammet pygamber, Mekke, Medine, Ýusup we Züleyha, Leýli we Mejnun baradaky sygyrlar bilen bir hatarda şahyryň alym fon Ditse bagyşlap ýazan setirleri hem bar.

Gýote tä ömrüniň soňuna çenli özüniň iň meşhur eseri bolan «Faust» tragediýasyny ýazmagyny dowam etdiripdir. Gýote 1832-nji ýylda 83 ýaşynda aradan çykýar.

Gýotäniň «Faust» tragediýasy

Marlonyň «Doktor Faustyň pajygaly taryhy» dramasyňyň 1631-nji ýyldaky neşiriniň daşyndaky surat

Gýotäniň bu tragediýasy onuň döredijiliginde esasy orunda durýar, sebäbi şahyr bu eserinde öz döwrüniň iň öňdebaryjy pikirlerini beýan edipdir. Gýote bu tragediýany ýazmak üçin bütün ömrüni sarp edýär hem-de bu tragediýada adamzat durmuşynyň iň wajyp meselelerini gozgaýar we çözgüdini görkezýär.

«Faust» tragediýasynyň şýužeti öň XV–XVI asyrlarda Germaniýada ýaşap geçen alym doktor Faust baradaky rowaýatlara esasanlyklyk. Doktor Faust örän bilimli bolupdyr. Ol Platonyň we Aristoteliň eserlerini ýatdan bilýän eken. Ony münejjim hökmünde hem tanapdyrlar. Faust 1480-nji ýylda Knitlingen diýen şäherde doglupdyr. 1508-nji ýylda Kreýtsiah şäherinde mugallymçylyk edipdir. Ýöne soň ol buhana tarapyndan jadygöýlükde aýyplanyp gaçmaly bolýar. Ol döwürde aýratyn bilimli adamlara dindarlar şübhelili seredipdirler hem-de olary şeýtandan sapak alan adamlar hökmünde günäkärläpdirler we ýok etmäge çalşypdyrlar. Şeýlelik bilen 1539-njy ýyldan soň Fausty gördüm-bildim diýen adam bolmandyr.

Ine, şeýle rowaýatyň esasynda Gýote öz eserini ýazypdyr. Bu eseriň täzeçilligi Gýoteden öň köp eserlerde baş gahryman hökmün-

de patyşalar, hudaýlar, köşk adamlary, ýagny ýokary gatlagyň wekileri görkezilipdir. Gýote bolsa bilimli alym Fausty tragediýanyň baş gahrymany hökmünde suratlandyrýar, ýagny beýik magaryfçy şahyr akyla we bilime uly sarpa goýýar. Magaryfçylyk döwrüniň esasy aýratynlygy hem şundadyr.

«Faust» eseri ýönekeý bir adaty tragediýa bolman, ol Gýotäniň бүтін ömrüne pikirlenip we ölçerip çözgüdini tapjak bolan oýlanmalarynyň jemidir. Ýöne şol filosofiki pikirler eserde dürli wakalaryň we gahrymanlaryň sözleri bilen berilýär.

Tragediýanyň başynda berilýän «Teatr girişi» atly bölümünde çeper eseriň nähili bolmalydygy barada pikir ýöredilýär. Ýagny teatrdä görkeziljek eser barada direktor, şahyr we komiki rol oýnaýan artist (aktýor) özara jedel edýärler. Direktor oýnuň gyzykly, tomaşaçylary özüne çekiji bolmagy üçin eserde dürli wakalaryň biri-birini okgunly çalşyp durmagyny islese, şahyr eseriň müdimi şöhrat gazanmagy üçin onuň dogruçyl hem-de ajaýyp zatlary görkezmelidigini nygtaýar. Komiki artist bolsa eser durmuşdan susup alnan wakalar esasynda ýazylsa, onda adamlar oňa seredip hem aglarlar, hem gülerler diýip, eseriň durmuş bilen baglanyşykly bolmalydygyny aýdýar.

Tragediýanyň mazmunyna düşünmek üçin onuň esasy açary bolan başynda berilýän bölüm «Asmandaky prolog»¹ diýip atlandyrylýar. Arşda, ýagny Hudaýyň bolýan ýerinde onuň baş perişdeleri Hudaýyň eden işleriniň beýikdigini öwüp, Oňa alkys aýdýarlar.

Emma Mefistofel (ýagny Şeýtan) özüniň Hudaýy öwmek üçin däl-de, Hudaý tarapyndan ýaradylan adamyň mahluk ýaly erbet ýaşayandygyny ýörite aýtmak üçin gelendigini äşgär edýär. Hem-de Hudaý adama akyl berse-de, onuň haýwan ýaly ýaşayandygyny nygtaýar. Emma Hudaý Mefistofel bilen ylalaşmaýar we oňa Faust atly gowy adamyň gowy işleri edýändigini we onuň ahyrsoňy tümlükden ýagtylyga çyjkakdygyny aýdýar. Mefistofel özüne Hudaý ygtyýar berse, Fausty dogry ýoldan çykarar ýaly azdyrjakdygy barada Hudaý bilen jedel edip, Faustyň ýanyna gidýär.

¹ Prolog – eseriň başynda onuň mazmunyna düşündiriş berilýän giriş bölümi.

Faust tragediýada görkezilişi ýaly, örän şöhratly alym. Ol bir wagtlar öz kakasy bilen adamlar mergi keseline duçar bolanda, olary ölümden halas edipdir. Şonuň üçin ony halk gowy görýär, ýöne lukman Faustyň özi entek ylmyň köp syrlaryny bilmeýänligi üçin gynanýar. Ine, şeýle ýagdaýda Mefistofel ilki itiň sypatyna girip, soňra talyba öwrülip, Faustyň ýanyna gelýär. Mefistofel Faust bilen tanşanda özüni «gapma-garşylygyň ruhy» diýip atlandyrýar. Tragediýanyň бүтин dowamynda Mefistofel hakykaty ýüze çykarmak üçin Faust bilen jedelleşýär.

Ine, şeýle jedeller aýdylýan pikirlere iki hili nukdaýnazardan seredilip, soňra netije çykarmaga kömek edýär. Bu-da «Faust» eseriniň bir aýratynlygy bolup durýar.

...Eseriň başynda Mefistofel gam çekip oturan Fausta göwünlik berip, oňa durmuşy bile geçmekligi oňa köp gowy hem-de gyzykly zatlary görkezejekdigini we Faustyň nähili isleg-arzuwy bar bolsa, ýerine ýetirjekdigini wada berýär. Ylmyň we ýaşayşyň syrlaryny bilmek isleýän Fausty Mefistofeliň bu syrlary açyp berjekdigi gyzyklandyrýar, ýöne bu zatlar üçin Mefistofele näme tölemelidigini soranda, Mefistofel o dünýäde Faustyň janynyň özüne hyzmat etmelidigini aýdýar.

O dünýäniň durmuşyna biperwaý seredýän Faust Mefistofel bilen ahyrsoňy razylaşýar. Eger-de janym rahatlanyp ýaltaçylyk etsem ýa-da lezzete kowalaşyp «Pursat, sen ajaýyp, saklan!» diýsem, goý meni ölüm alaýsyn diýýär. Ine, şondan soň Şeýtan, ýagny Mefistofel Faustyň jany-na eýelik etmeli. Şeýle şertnama Faust bir damja gany bilen gol çekýär.

Faust adamyň isleg-arzuwlarynyň çäksizdigine ynanyar we ol Şeýtan bilen jedel edip, durmuşyň manysyny tapjak bolýar.

Mefistofel bilen şertnama baglaşandan soň, tragediýanyň birinji bölümünde Faust Margarita atly bir gyz bilen tanyşýar we ony tüýs ýürekden söýýär.

Emma olaryň söýgüsi şowsuzlyga uçraýar. Feodal jemgyýetiniň köne we yzagalak düşüňjeleri Margaritanyň ölümüne sebäp bolýar. Tragediýanyň ikinji bölümi Gýotäniň ömrüniň soňky ýyllary

ýazylypdyr. Şol sebäpli Ýewropada kemala gelen täze buržuaz jemgyýetiniň käbir alamatlary hem bu eserde görkezilýär. Meselem, Faust imperatoryň köşgünde imperiýanyň dargaýşynyň şaýady bolýar. Mefistofeliň teklibi boýunça ýerasty baýlyklary girew goýup, patyşa kagyz pul çykarýar. Öňdenem dagynyk we tertip-düzgünsiz, özara talaňçylykly uruşlar gidýän ýurt tozýar.

«Faustyň» birinji bölümünde realistik durmuşa ýakyn keşpler, hadysalar köpräk beýan edilse, ikinji bölümünde Gýote XIX asyryň täze döräp gelyän buržuaz jemgyýetiniň çylşyrymly durmuşyna düşünmek isleýär. Şol sebäpli «Faustyň» ikinji bölümünde imperatoryň ýurdunda hakyna tutma esgerler ýurdy tozduýarlar, dworýanlar halky talaýar, ýurduň ykdysadyýeti çökýär, ýagny şol XVIII asyr Germaniýanyň yzagalak feodal jemgyýetiniň dargaýşy görkezilýär.

Şeýle-de Faustyň şägirdi Wagner çüýşede adama meňzeş jan-dar ösdürip ýetişdirýär. Şeýle sahnalar bilen bir hatarda Faust iň ýokary gözelligi gözläp, gadymy, antik Gresiyanyň köp şahyrlary tarapyndan wasp edilen we Troýa urşunyň sebäpkäri bolan ajaýyp Ýelenany o dünýäden çagyryp, onuň bilen nikalaşýar. Şuňa meňzeş sahnalar Gýotäniň ruhy gözleglerini görkezýär. Maddy baýlyga kowalaşýan jemgyýete gadymy döwrüň gözelligini, sungatyny we ruhy baýlygyny ýatladýar. Nemes magaryfçylary antik döwrüniň medeniýeti Germaniýany yzagalaklykdan çykarar diýip pikir edipdirler. Şeýle fantastiki görnüşler, äheňler bilen bir hatarda «Faustyň» ikinji bölümünde Gýotäniň magaryfçylyk ideýalary has aýdyň ýüze çykýar. Ýagny eserde dogumly işewür zähmetkeşiň keşbi Faustyň üsti bilen görkezilýär. Faust imperatora söweşde ýeňmäge kömek edeni üçin, patyşa oňa deňiz kenaryny sylag hökmünde mülk edip berýär we şol ýeri Faust deňiz suwunyň önüne böwet basyp, gaçy gurduryp, suwly ýerleri guradyp, özleşdirip bagy-bossana öwürýär we adamlary göçürüp getirýär. Faust adamlaryň bolelin bagtly ýaşamagyny isleýär.

Faust indi durmuşyň manysynyň doredijilikli zähmetdedigine düşünýär.

Faust adamlaryň erkin zähmet çekip ýaşaýşyny görsem «Pursat, sen ajaýyp, saklan!» diýerdim diýip aýdanda, ol ýykylýar. Soňra perişdeler Faustyň ölmez-ýitmez ruhuny şeýtana bermän, arşa alyp gidýärler.

Bir söz bilen jemläp aýdanyňda, Faustyň ynsanperwerligi we adamlaryň bagtly durmuşy üçin göreşiji ruhy Mefistofeli ýeňýär.

Gýotäniň «Faust» tragediýasynyň kökleri

Adatça her bir rowaýat, çeper eser taryhda bir bolan waka ýa-da ýaşap geçen şahsyýetiň durmuşy bilen baglanyşykda döreýär. Meselem, Gündogar ýurtlarynda giňden ýaýran «Leýli–Mejnun» sýužetiniň köküni yzarlasak, ol VII asyrdä (Mejnun – lakamy, hakyky ady Kaýs 689–njy ýylda aradan çykypdyr – R. M) ýaşan Leýli diýen bir gyza aşyk bolup, ondan aýrylyp, hesret, gaýgy-gam çekip, dälilik hetdine ýetip aradan çykan arap şahyrynyň durmuşyna daýanýar¹ ýa-da gadymy grek şahyry Gomeriň «Iliada» poemasyny alyp görsek, ol taryhda, ýagny b. e. öň XIII–XII asyrlarda grekleriň Troýa şäherine eden ýörişleri döwründe bolup geçen Troýa (Öňki Ilion şäheri–R. M.) urşunyň wakalaryny beýan edýär. Şonuň üçin her bir eseriň döreýiş taryhy bilen baglanyşykly soraglaryň ýüze çykmagy tebigydyr. Şu sebäplere görä, I. W. Gýotäniň «Faust» tragediýasynyň sýužetiniň gelip çykyşy baradaky käbir maglumatlary bilmek bu esere has çuňrak düşünmäge kömek eder diýen niýet bilen talyplara hödürleýäris.

Iogann Faust (Faustus hem diýilýär – R. M) XVI asyrdä ýaşap geçen lukman, münejjim – astrologiýa we jadygöýüň adydyr. Ol takmynan 1480-nji ýylda Germaniýanyň Wýurtemberg welaýatynyň Knittlingen şäherinde eneden dogulýar. Iogann Faust örän ýatkeş, zehinli adam bolupdyr, ol Geýdelberg uniwersitetinde okap, 1509-njy ýylda medisina boýunça bakalawr derejesini alypdyr. Ol şeýle-de Krakow şäherinde jadygöýlik okuwyny okapdyr. Faust jadygöýlik

¹ Bu barada seret: Алишер Навои. Москва – Ленинград, 1946, стр. 42.

bilen bir hatarda tebiþçilik bilen hem meþgullanypdyr. Gyótäniň «Faust» tragediýasynda Faust özi barada:

Din taglymatyn ele aldym,
Pelsepäni özleşdirdim,
Hukuk ylmyn ýatladym,
Medisinany hem öwrendim –¹

diýip, özi barada gürrüň berýär. Faust köçä çykanda halk ähli dawa-jen-jellerini bes edip, oňa uly hormat bildirýän eken, sebäbi ýurtda mergi keseli gelen ýyly ýaş lukman Faust öz kakasy bilen adamlaryň öýlerine girip, olara kömek edipdir. Bu barada «Faust» tragediýasynda bir garry adam gürrüň berýär. Adamlar Fausta alkyş aýdýarlar. ² Emma Faustyň özi şol döwrüň ylmynyň ösüş derejesinden nägile bolupdyr. Şol mergi gelen ýyly kakasynyň we özüniň adamlara dürli derman berselerem, ol dermanlaryň olara kömek etjegini ýa etmejegini anyk bilmändiglerini ýatlaýar. Şol sebäpli Faust Gyótäniň tragediýasynda özüniň magistr, doktor derejeli alymdygyna seretmezden, entek köp zatlary bilmeýändigini, adamlaryň öwgülerine özüniň mynasyp däldigini we şonuň üçin utanyandygyny aýdýar. ³

Iogann Faust belli bir döwürde mugallymçylyk hem edipdir. Şol döwürde Germaniýanyň bitewiligi we azatlygy üçin göreşen görnükli şahsyýet, serkerde – rysar Frans fon Zikingen Fausta Kretsiýah şäherinde mugallymçylyk etmäge ýer alyp berip kömek edipdir. Ýöne ol döwürde mekdepler, uniwersitetler ruhanylaryň golastynda bolup, dini taglymata ters gelýän ylmy garaýyşly adamlara «garakitapçy», «jadygöý», «şeýtanyň şägirdi» ýaly atlary dakyp, olary yzarlapdyrlar. Şeýle sebäplere görä, Faust Kreýsiýah şäherinden gaçyp gitmeli bolýar. Ol birnäçe wagtlaý Ýewropanyň dürli şäherlerinde ýaşaýar. Baran ýerlerinde ol Iisus Hristosyň (Isa pygamber – R. M) keramatlarynda adatdan daşary hiç bir zadyň ýokdugyny we islendik wagt şol keramatlary özüniň hem görkezip bilýändigini hem-de grek filosof-

¹ И. В. Гёте Фауст. Москва. 1975, стр. 19.

² Görkezilen eser, 39 sah.

³ Görkezilen eser, 40 sah.

lary Platonyň (Eflatunyň –R. M), Aristoteliň (Arastu – R. M) ýazan işleri ýitäýende-de, olary jikme-jik ýatdan aýdyp, olaryň eserlerini adamzat üçin täzeden dikeldip biljekdigini aýdypdyr.

Faust hemişe özüniň köpegi bilen gezelenç edýän eken. Kābir adamlar şol itiň sypatynda melgun gizlenýär diýip ynanydylar. Şol sebäpli Gýotāniň «Faust» tragediýasynda Mefistofel (ýagny melgun itiň sypatyna girip, Faustyň ýanyna barýar – R. M.).

Kābir rowaýatlarda, kitaplarda Faust talyplara Troýa urşunyň sebäpkāri bolan ajaýyp Ýelenanyň ruhuny o dünýäden gaýtaryp getirip, ony talyplara janly görkezendigi barada hem gürrüň berilýär. (Bu rowaýat Gýotāniň «Faust» tragediýasynda-da beýan edilýär).

Ömrüniň soňky döwründe Faust Germaniýanyň Wittenberg şäherinde ýaşapdyr. Şol şäheriň eteginde şu günlere çenli gelip ýeten «Faustyň öýi» diýen galanyň harabaçylygy saklanyp galypdyr. Bu şäherde Faust aradan çykansoň onuň şāgirdi Kristofor Wagner we başga-da birnäçe alymlar, alhimikler işläpdir. Olar syrly «gara ýüz görülýän aýnalary» ýasapdylar we jadygöýçiligi öwrenipdirler. Hakyky Faust çen bilen 1536-njy ýa-da 1539-njy ýylda Ştauffer (Braysgau) şäherinde aradan çykypdyr diýip çen edilýär. Ýöne 1539-njy ýyldan soň Fausty gören-eşiden adam bolmandyr.

Faustyň ýaşan döwri Täzeden Döreýiş döwrine (Renessans) birigip gidýär. Bu döwürde ylymda, önümçilikde, medeniýetde uly ösüşler gazanylypdyr. Adamlar orta asyrlaryň yzagalak düşüňjelerinden, nadan garaýyşlaryndan halas bolmak üçin ylma, bilime ymtylypdylar. Ýöne jemgyýetde entek feodalizmiň yzagalaklygy, dürli ylymlar, dini ynançlar, çākli garaýyşlar doly höküm sürüpdir. Şonuň üçin Faustyň bilimi, onuň adaty bolmadyk şahsyýeti adamlary, aýratynam, ruhanylary geň galdyrypdyr. Ýönekeý adamyň beýle köp zatlary bilip biljegine ynanmandylar. Şonuň üçin Faust bilim üçin janyny şeýtana satandyr diýen rowaýat toslanyp tapylypdyr.

Kem-kemden jemgyýetiň ösüş, halkyň bilime, ylmy ösüşe bolan isleg-arzuwlary şahyrlary we ýazyjylary doktor Faustyň keşbine ýüzlenmäge iteripdir.

Doktor Faustyň adatdan daşary keşbi, onuň durmuşy baradaky rowaýatlar XVI asyryň ikinji ýarymynda nemes halk döredijiliginde

giňden meşhur bolupdyr. Şol rowaýatlaryň esasynda neşirýatçy Iogann Şpis 1587-nji ýylda Frankfurt şäherinde «Meşhur jadygöý we garakıtapy Doktor Faustyň taryhy» diýen kitabyňy neşir edýär. Bu kitapda Faust atly alym şeýtany bilen şertnama baglaşypdyr, sebäbi ol «dünýäni nämäniň herekete getirýändigini» biljek bolupdyr diýip nygtalýar.

Iogann Şpisiň Doktor Faust baradaky kitabyňyň esasynda görnükli iňlis dramaturgy Kristofer Marlo (1564–1593 ý.) 1589-njy ýylda ilkinji gezek «The tragical History of the life and death of Doctor Faustus» (Doktor Faustyň durmuşy we ölümüne pajygaly taryhy) atly drama eserini ýazýar. Klassisizmiň kadalaryna görä, tragediýalarda baş gahryman köşk gatlagyna we ruhanylara degişli adam bolmaly eken, emma Kristofer Marlo ol kadalary ret edip, Fausty beýik alym we şahsyýet hökmünde suratlandyrýar.

Faustyň keşbi XVIII asyryň ikinji ýarymynda Germaniýada jemgyýetde feodal yzagalaklyga garşy gönükdirilen «Tupan we zarba» hereketi döwründe uly meşhurlyga eýe bolýar. Nemes ýazyjysy F. Klinger (1752–1831 ý.) «Faustyň durmuşy, bitiren işleri we heläk bolşy» (1791 ý.) atly powestini ýazýar. Ýöne Doktor Faustyň adyny edebiýatda ölmez-ýitmez eden Gýotäniň «Faust» tragediýasydyr. Dünýäniň syrlaryny açyp bilen doktor Faust baradaky rowaýat asyrlaryň dowamynda halkyň aňynda we edebiýatda adatdan daşary alymyň, kynçylyklardan gorkmaýan mert adamyň keşbi hökmünde ýaşap gelýär we ýazyjylary täze eserleri ýazmaga ruhlandyrýar. Muňa mysal edip, XX asyrdaky ýaşap geçen görnükli nemes ýazyjysy Tomas Mannyň (1875–1955 ý.) «Doktor Faustus» (1947 ý.) atly romanyny görkezmek bolar.

Gýote we Gündogar

XIX asyryň birinji ýarymynda ýewropa ýazyjylarynyň we şahyrlarynyň eserlerinde Gündogar temasy aýratyn meşhurlyga eýe bolýar. Muňa mysal edip, fransuz ýazyjysy we şahyry Wiktor Gýugonyň «Gündogar äheňleri» atly goşgular toplумы, iňlis şahyry Samuel Kolrijiň «Kublaý han ýa-da düýş», iňlis şahyry Jorj Gordon

Baýronyň «Gündogar poemalaryny» we başga-da birnäçe eserleri görkezmek bolar. Şol döwürde Gýotäniň döredijiliginde-de Gündogar temasy öz beýanyny tapýar.

Gýotäniň «Faust» tragediýasynyň baş gahrymany Faust alym Wagner bilen bir gürrüňinde şeýle diýýär:

Hemişe çalyarsyň sen şol bir heňi,
Başga zat bimaza etmeýär seni,
Kalbymda tutupdyr mesgen iki jan
Ikisi-de ýaşayarlar oňuşman.¹

Mälim bolşy ýaly, öz döredijiliginiň soňky döwründe XIX asyryň başlarynda Gýote Gündogar medeniýeti we edebiýaty bilen içgin gyzyklanyp başlaýar. «Faust» tragediýasynda iki jan baradaky äheň tötänleýin döremeýär. Gadymy hytaý ynançlaryna görä, adamyň iki jany bar. Olara «hun» we «po» diýilýär. «Hun» adam ölendenden soň bir ýere uçup gidýär we şol ýerde ýaşamagyny dowam etdirýär, emma «po» adamyň jesinde galyp, onuň bilen bile ýok bolýar. Ýöne «hun» diýen çagyryşlar bilen jany adam göwresine gaýtaryp getirip, adamy janlandyryp bolýar diýen yrymlar bolupdyr. Şeýle döp-dessur adam ölüm halatynda ýatanda ýerine ýetirilipdir.²

Elbetde biz Gýotäniň iki jan baradaky pikirini gönümel manyda düşündirmekçi bolmaýarys, çünki şahyr ol pikiri metafora, ýagny göçme manyly meňzetme hökmünde ulanyp, özüniň içki duýgularynyň gapma-garşylyklaryny görkezmek isläpdir. Şahyr bir tarapdan öz beýik arzuwlaryny amala aşyrmak islese, ikinji tarapdan öz töweregindäki durmuşyň onuň beýik maksatlaryna ýol bermeýändigine gynanypdyr. Şol sebäpli Gýote özüni arzuw-hyýallar dünýäsine atypdyr. Şeýle arzuwlar dünýäsi şol döwürde şahyr üçin ajaýyp syrlardan doly Gündogar medeniýeti, entek doly öwrenilmedik Gündogar ýurtlary bolupdyr. Ine, şol sebäpli biz Gýotäniň şol döwürde bir jany Günbatar, beýleki jany Gündogar bolupdyr diýip ynamly aýdyp bileris. Sebäbi 1819-njy ýylda Gýote «*Günbatar-Gündogar diwany*» atly täze

¹ Гёте И. В. Фауст. М.: 1975, стр.43

² Сказание о Великой стене и проблемы жанра в китайском фольклоре. М., 1961, стр. 90.

uly eserler toplumyny ýazýar. Şeýlelikde, Günbatar we Gündogar temasy Gyotäniň döredijiliginiň aýrylmaz bölegine öwrülýär. Gyotäniň özi Günbatar we Gündogar edebiýatlarynyň bitewi bir dünýä edebiýatyny düzýändigini nygtap, Saadynyň meşhur «Gülüstan» eserine salgylanyp, olary sag we çep el bilen deňeýär:

«Näme sen bezeyäň artykmaç ony,
Çep eliň hormatlap gerekden artyk?»,
«Sag elim berýändir many-mazmuny,
Şol ele berýändir ýüzükdir, altyn.¹

Bu sözler Saadynyň eserinde Jemşidiň näme üçin diňe çep elini ýüzükler bilen bezändigini soranlarynda, onuň: «Sag elim meniň sag elim bolany üçin eýýäm sylagy ýetik»² diýip, beren jogabyny ýatladýar.

Gündogar edebiýatyna, medeniýetine we filosofiýasyna ýüzlenmegi şahyryň döredijiliginiň täzeden ýigdelmeginiň «dirilik suwuna» öwrülýär. Ähli zada çynlakaý çemeleşip, başyna baran işine ýüregi bilen berilmegi halaýan şahyryň Gündogara bolan söýgüsi 1819-njy ýylda tamamlan «Günbatar-Gündogar diwanynda» aýdyň şöhlelenýär.

Käbir alymlar Gyotäniň Gündogar bilen gyzyklanmagyny şahyryň «sazlaşyksyz dünýäde şahsy sazlaşygy» öňe sürýän grek-rim medeniýetinden sowaşmagy bilen düşündirýärler.³ Ýöne bu pikir biziň pikirimizçe hakykatdan daşlaşýar, sebäbi Gyote hiç haçanam grek-rim medeniýetinden arasyny açmandyr. Onuň tä ölýänçe üstünde işlän «Faust» tragediýasynda gadymy grek medeniýeti, onuň gőzelligi Fausty özüne bendi eden güýçleriň biridir. Gyotäniň Gündogar bilen gyzyklanmagyny şahyryň dünýä medeniýetiniň Günbatar we Gündogar medeniýetiniň ösüşinde çuň özara baglanyşygyň barlygyna düşünenliginden gelip çykýar diýsek, dogry bolsa gerek. Elbetde Gyote Ýewropada Gündogary öwrenijileriň ilkinjisi däl.

Gündogar ýurtlaryny, onuň taryhyny we medeniýetini öwrenmek Ýewropada gadym döwürlerde Ýewropanyň we Aziýanyň söwda we

¹ *Гёте И. В. Западно-восточный диван. М., 1988, стр. 64.*

² *Кессель Л. М. Гёте и «Западно-восточный диван». М., 1973, стр. 30.*

³ *Вильмонт Н. Гёте. М., 1959, стр. 254.*

syýasy gatnaşyklaryndan başlanypdyr. Baryp gadym döwürlerde grek awtorlary özlerini tapawutlandyrmak üçin Eýrana we Gresiýadan gündogarda ýerleşen ähli ýurtlara Gündogar, Gresiýadan günbata da ýerleşen ýurtlara Günbatar ýurtlar diýipdirler. Ine, şeýlelikde dünýäniň günbatar we gündogar ýurtlaryna bölünmegi geografiki taýdan esaslandyrylýar. Şu iki medeniýet hemişe özara baglanyşykda ösüpdür.

Gomeriň biziň eýýamymyzdan öň birinji müňýyllygyň 750-nji ýyllar töweregi döreden meşhur «Odiseýa» poemasyndaky ýekegöz siklop (maňlaýy ýeke gözli äpet adam kowmy – R. M.) Polifem baradaky sýužetiň oguzlaryň «Gorkut ata» atly gadymy eposynda «Besediň Depegözi öldürişi» diýen bapda (boýda) beýan edilmegi bu sýužetiň kökleriniň birdigini görkezýär. Esasan oguzlaryň we Kawkaz halklarynyň arasynda gadym eýýamlarda meşhur bolan bu sýužetiň grekleriň miflerine, ýazuw edebiýatyna we araplaryň «Müň bir gije» ertekilerine halkara gatnaşyklaryň üsti bilen geçendigine göz ýetirmek kyn däl, sebäbi grekler gadym döwürlerde Kiçi Aziýada deňiz kenarlarynda ýaşan döwürlerinde türki we beýleki Aziýa halklary bilen ýakyn gatnaşykda bolupdyrlar.

Alym H. G. Göroglynyň pikirine görä, bu sýužeti biziň eýýamymyzdan öň VII asyrdan Kiçi Aziýa çozuş eden skifleriň ol ýere elten bolmagy mümkin.¹ Orta Aziýanyň hem Eýranyň medeniýetleri rimlilerdir grekleriň dini dünýägaraýyşlaryna belli bir derejede öz täsirini ýetiripdir. Medeniýetleriň biri-biri bilen garylyp gatylmagyna itergi beren ýagdaýlaryň esasyalarynyň hataryna Aleksandr Makedonskiniň ýörişleri-de girýär. Onuň biziň eýýamymyzdan öňki IV asyrdan döreden ägirt uly döwletiniň düzümine Kiçi hem Orta Aziýa, Eýrandyr Müsürem giripdir. Aleksandryň ideallaşdyrylan adyl patyşa hökmünde görkezilýän keşbi Ferdöwsi, Nyzamy, Nowaýy, Magtymguly ýaly şahyrlaryň döredijiliginde «Isgender» ady bilen suratlandyrylypdyr.

Aleksandr Makedonskiniň döreden ägirt uly imperiýasynyň çäklerinde dörän «ellinizm» (Gresiýanyň gadymy Hellada, Ellada diýen

¹ Короглы Х. Г. Огузский героический эпос. М., 1976, стр. 135.

adyndan gelip çykan söz – R. M.) medeniýetine-de (biziň eýýamymyzdan öň IV asyryň ikinji ýarymynda dörap, biziň eýýamymyzdan öňki I asyryň ikinji ýarymyna çenli ösen medeniýet) Grek we Gündogar halklaryň medeniýetiniň özara gatnaşyklarynyň güýçli täsir edendigini aýtmak bolar.

Gündogardyr Günübataryň ýakynlaşmagynda beýleki halklar bilen bir hatarda türkmenlerem möhüm rol oýnapdyrlar. Orta asyrlarda seljuklaryň ägirt uly döwleti Merkezi Aziýadan Ortaýer deňzine çenli aralyga ýaýrapdyr. Belli bolşy ýaly, gadym döwürden bäri türki-oguzlar Beýik ýüpek ýoly arkaly Günübatar bilen söwda aragatnaşygyny alyp barypdyrlar.

Haçly ýörişler zamanynda Gündogar bilen Günübataryň arasyndaky ykdysady, medeni, durmuşy hem ylmy-tehniki gatnaşyklar görnetin artypdyr. Şol ýörişlere gatnaşanlar Gündogaryň diňe bir medeni, tehniki gazananlaryny özlere almak bilen çäklenmän, şol ýurtlaryň medeniýeti hem taryhy barada-da köp maglumatlary özlere bilen alyp gaýdypdyrlar.

Araplaryň VIII asyryň başynda Andaluziýany (Ispaniýany) basyp almagy-da, Gündogaryň ylymdyr medeniýetde gazananlarynyň Ýewropa aralaşmagyna şert döredipdir.

Gündogar ýurtlaryny gözi bilen gören adamlaryň, syýahatçylaryň, söwdagärdir missionerleriň, ýagny dini ýa-da başga bir iş bilen syýahat eden adamlaryň gürrüňleri, ýazgylary we kitaplary Gündogar hakyndaky maglumatlaryň Ýewropa aralaşmagyna oňaly täsir edipdir. Şeýle-de Ýewropa ýurtlarynyň Gündogar bilen syýasy we ykdysady gatnaşyklary çeper edebiýatda-da öz beýanyny tapypdyr. Nemes halkynyň çen bilen 1200-nji ýylda döredilen «Nibelunglar barada aýdym» poemasynda gunlaryň germanlar bilen dostlukly gatnaşyklary, gunlaryň patyşasy Etseliň (Attillanyň – R. M.) germanlaryň gözelen zenany Krimhilda öýlenişi öz beýanyny tapypdyr.

XIII asyryň ýewropaly syýahatçylary Plano Karpiniň «Mongollaryň taryhy» (Sankt-Peterburg, 1911 ý.) hem-de Wilgelm de Rubrugyň «Gündogar ýurtlaryna syýahat (Sankt-Peterburg, 1911 ý.), wenesiýaly täjir Marko Polonyň Gündogar ýurtlary, Türkmenis-

tan, türkmen atlary, halylary baradaky gören-eşiden zatlary baradaky kitaby we başga-da ençeme kitaplar ýewropalylaryň Gündogar hakyndaky düşünjeleriniň has-da giňemegine getiripdir.

XV–XVI asyrlarda Günbatar edebiyatyna filoorientalizm (Gündogary öwrenmek höwesi, söýgüsi) ideýalary aralaşyp başlaýar.

Täzeden Döreyiş döwriüň çeper eserlerinde-de Gündogar ýurtlarynyň şahsyýetleriniň oňyn keşpleri döredilýär. Inlis ýazyjysy Kristofer Marlo (1564–1593 ý.) «Beýik Tamerlan» (Teýmirleň – R. M.) atly dramasynda Tamerlany tutanýerli, beýik we ruhabelent şahsyýet hökmünde suratlandyrýar.

Ýewropa edebiyatynda «Magaryfçylyk döwri» diýip atlandyrylan XVIII asyrdaky Gündogaryň we Gündogaryň arasyndaky edebi gatnaşyklaryň ösüşinde bütinleý täze bir döwür başlanýar. Gündogar edebiyatlarynyň in gowy nusgalarynyň Ýewropa dillerine terjime edilip başlanmagy-da şol döwre degişlidir. Şol döwürde Gündogar edebiyatynyň nemes diline terjime edilen eserlerini Gyöte içgin öwrenip başlaýar. Gündogar edebiyaty Gyötäniň önünde heniz bilinmeýän köp dürli şahyranalary formalara we çuňňur filosofik mazmuna baý bolan bütinleý başga, täze bir dünýä açylypdyr. Özüniň «Günbatar-Gündogar diwanynda» şahyr hem filosof, beýik magaryfçy bolan Gyöte Gündogar edebiyatynyň temalaryny ulanyp, özboluşly eserleri döretmek bilen bir hatarda Gündogaryň edebiyatyny we medeniýetini öwreniji hökmünde çykyş edýär. Ol nemes edebiyatyna bütinleý täze sözleri, keşpleri, syýuzetlerdir pikirleri girizýär. Gündogar edebiyatynyň özboluşly döredijilik stilini, döplerini Günbatar edebiyatyna girizmek isleýär.

Gündogar edebiyatyny öwrenmäge girişen mahaly Gyöte şol döwrüň zehinli nemes gündogarşynaslary Genrih Fridrih fon Ditsiň (1751–1817 ý.) «Gündogaryň ajaýyplyklary» atly ýygindyndan hem-de Ýozef fon Hammer-Purgştalyň (1774–1856 ý.) «Gündogaryň genji-hazynalary» atly işinden, olaryň Gündogar edebiyatyndan eden terjimelerinden peýdalanylypdyr. Şol döwürde has takygy 1811-nji ýylda Fridrih fon Dits oguz-türkmen eposy «Gorkut atadan» böllekleri «Oguzyň kitaby» ady bilen neşir etdiripdir. Şeýle-de «Gorkut

ata» eposynyň «Besediň Depegözi öldürişi baradaky aýdym» diýen boýuny gadymy grek edebiýatynyň «Odisseýa» poemasynda beýan edilýän ýekegöz siklop Polifem baradaky sýužet bilen deňeşdirýän işini we türkmen nakyllaryny çap etdirýär. Gýote ol alymlary özüniň «Günbatar-Gündogar diwanynda» minnetdarlyk bilen ýatlap:

Göýä meni Kawus özi okatdy,
Oguz maňa akyl öwredip gitdi.
Indi bolsa «hoja» diýýärsiň maňa,
Nätmeli eýerjek bolsaň patyşaňa?¹

diýip ýazýar. Soňky setirde Gýote, megerem, özüniň 1775-nji ýylda Weýmar şäherinde gertsog Karl Awgustyň köşgünde ministr wezipesinde gulluk edişini ýatlaýan bolsa gerek.

Gýotäniň Gündogar bilen gyzyklanmagynyň ýaşlyk ýyllarynda başlanandygyny belläp geçmek gerek. Ol Kuranyň D.F.Megerlin tarapyndan nemes diline edilen terjimesini 1772-nji ýylda okapdyr. Kuranyň 6-njy süresini latynçadan terjime-de edipdir. 1772–1773-nji ýyllarda bolsa ol «Muhammet» atly dramasyň ýazmagyň üstünde işleýär.

Gýotäniň köp ýyllaryň dowamynda Gündogar edebiýatyny we medeniýetini öwrenmeginiň netijesi onuň «*Günbatar-Gündogar diwanynda*» jemlenýär. Bu eserinde Gündogar şahyrlarynyň, akyldarlarynyň we taryhy şahslarynyň ençemesine ýüzlenýär. Firdöwsi, Nyzamy, Hafız, Jelaleddin Rumi, Saady, Jamy ýaly Gündogaryň beýik şahyrlarynyň döredijiliklerine, olaryň eserlerindäki temalara we äheňlere ýüzlenmeler şahyryň diwanynyň sahypalaryna zer däneleleri ýaly sepilipdir.

Gýote bu kitabynda hakyky çeper sözüň gadryny bilýän şahyr we Gündogar edebiýatynyň çeper özboluşlylygyna çuňdan düşünýän we şeýle-de oňa uly sarpa goýýan gündogarşynas hökmünde çykyş edýär. Gündogar edebiýatynda häli-şindi duş gelýän «bilbil we bägül», «perwana we şem» ýaly äheňleriň her gezek täze bir tarapdan öwşün atýandygyna düşünen şahyryň özi-de olary ulanyp, içki duýgularyny beýan etmegiň täze tärlerini gözleýär.

¹ *Gëte И. В.* Западно-восточный диван. М., 1988, стр. 348.

Gündogar edebiýatynda söýgi temasy we filosofiki oýlanmalar beýan edilende, meşhur aşyk-magşuklar baradaky eserlere salgylanmak däbi ýygy-ýygydan gaýtalanýar. Gündogar edebiýatynda şeýle keşpleri ulanmaýan şahyr ýok diýen ýalydyr. Şu nukdaýnazardan Magtymgulynyň döredijiligini alyp görsek, onuň onlarça goşgularynda Gündogar edebiýatynyň aşyk-magşuklaryň keşplerine, olar baradaky sýužetlere salgylanmak dürli kontekstlerde ussatlyk bilen ulanylýar. Meselem, onuň Muhammet pygamberiň şanyna bagyşlap ýazan «Söýmüşem seni» atly goşgusynda on bir sany aşyk-magşuklaryň atlary getirilýär. Ýeri gelende aýtsak, Magtymgulynyň «Söýmüşem seni» atly goşgusynda getirilýän Ýusup we Züleyha, Perhat we Şirin, Leyli we Mežnun, Wamyk we Uzra, Süleýman we Bylkys ýaly baş aşyk-magşuk jübütleri Gýotäniň «Günbatar-Gündogar diwanyndaky» «Yşknama» diýen bölüminde berilýän atlar bilen gabat gelýär.

Gündogar şahyrlarynyň eserlerinde Süleýman we Bylkys hem-de olaryň arasynda habar gatnadan, sawçylyk eden Hühütüň keşpleri örän meşhur bolupdyr. Meselem, Magtymgulynyň eserlerinde-de olaryň keşplerine ýüzlenmek däbi duş gelýar:

Anka aýdar: «Ýolçyýam»,
Hühüt aýdar: «Ilçiyem,
Süleýmanna sawçyýam,
Ýalan jahan içinde». ¹

Gýotäniň diwanynda berlen «Salam» goşgusynda bu äheňler söýginiň ajaýyplygyny wasp etmek bilen baglylykda öz beýanyny tapypdyr:

«Hühüt» diýdim, meň aýtjagym hak gürrüň,
Ajaýypdyr seniň görkdür görmegiň,
Git sen çaltrak, eglenmegin, durmagyn,
Ýetip meniň söýgülimiň ýanyna,
Aýt janym gurbandyr onuň şanyna». ²

¹ *Magtymguly*. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 298 sah.

² *Гёте И. В.* Западно-восточный диван. М., 1988, стр. 34.

Gündogar edebiýatynda giňden meşhur bolan Isa pygamberiň keşbi Nyzamy, Nowaýy, Attar, Magtymguly ýaly şahyrlaryň eserlerinde giňden ulanylypdyr. Isa pygamber Gündogar edebiýatynyň eserlerinde, hekaýatlarynda gezip ýören akyldar filosof hökmünde meşhur bolupdyr. Gýote Nyzamynyň Isa pygamberiň bazarda ölen itiň maslygyny görüp, bar adamlaryň ondan sowlup geçişini synlap, ol itiň owadan hünji ýaly dişleriniň bardygyny nygtaýşy baradaky hekaýatyny goşgy görnüşinde beýan edýär we iň bir betnyşan görnüşdenem şeýle öwüt-nesihat beriji gözelligi tapýan Nyzamynyň ussatlygyna uly sarpa goýup: «...Bu bizi haýran galdyrýar we ruhube-lentligi öwredýär»¹ diýip ýazýar.

Elbetde Nyzamynyň ite uly hormat bilen garamak baradaky hekaýaty ýöne ýerden döremändir. Nyzamy ony basrally ýazyjy Jahyzyň (869-njy ýylda aradan çykýar) «Haýwanlar barada kitap» (Kitab al-haýwan) atly eserinden alypdyr: «Merýemiň ogly Isa bir gün öz şägirtleri bilen ölen itiň ýanyndan geçip barýan eken. Şonda onuň okuwçylarynyň biri: «Gör, nähili porsy ys» diýip aýdypdyr. Isa oňa: «Näme üçin sen onuň ap-ak sadap ýaly dişlerine guwanmaýarsyň?» diýipdir. Soňra Jahyz ol rowaýatyň yzyndan, ýedi sany takwa ýaş ýigitleriň we olar bilen gowakda köp ýyllap uklap ýatan bir itiň şol ýigitler ýaly hormata mynasyp bolşy baradaky hekaýaty getirýär. Bu hekaýat Kuranyň «Sura al-kähf» (Gowak süresi) diýen bölüminde berilýär. Magtymguly bu barada:

...Tä Isa gelinçä daýym,
Eshabyl-kähf ýatar gaýym —²

diýip ýazýar. Gýotäniň diwanynda bu sýužetiň şahyrana beýany berilýär we şahyr şol ýedi sany ýigidiň we olar bilen uklap ýatan itiň «Hudaýyň emri bilen jennete girendigini»³ ýazýar.

Görşümüz ýaly, Gýotäniň «Günbatar-Gündogar diwanynda» beýan edilýän temalar, sýužetler, suratlandyrylýan keşpler beýik Magtymgulynyň döredijiligi bilen hem birigip gidýär. Bu tötänleýin däl, çünki her bir halkyň milli şahyry dünýä medeniýetinden üznä

¹ *Gëte И. В.* Западно-восточный диван. М., 1988, стр. 194.

² *Magtymguly.* Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 43 sah.

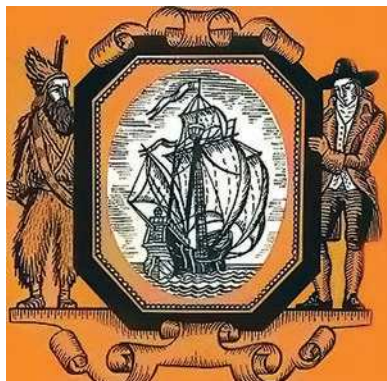
³ *Gëte И. В.* Западно-восточный диван. М., 1988, стр. 135.

ýaşamaýar. Ol diňe dünýä edebiýatynyň gazananlary öwrenip, soň beýiklige ýetýär.

Beýik nemes ynsanperwer (gumanist) şahyry Gýotäniň Gündogar halklarynyň baý edebiýaty, taryhy, medeniýeti bilen içgin gyzyklanmagy onuň döredijiligini, nemes edebiýatyny täze temalar, keşpler we çeperçilik tärleri bilen baýlaşdyrypdyr hem-de nemes halkynyň, şeýle-de Ýewropa halklarynyň Gündogar medeniýeti we edebiýaty baradaky düşüňjeleriniň öňküsinden has giňemegine täsir edipdir. Bu bolsa öz gezeginde dünýä halklarynyň özara gatnaşyklarynyň dostlukly ösmegine uly goşant bolup durýar.

XVIII ASYR IŇLIS MAGARYFÇYLYK EDEBIÝATY

XVII asyrda Angliýanyň durmuşynda birnäçe wajyp wakalar bolup geçýär. 1642–1649-njy ýyllarda buržuaz rewolýusiýasy bolup geçýär we feodalizme aýgytly zarba urulýar. Patyşa Karl I ka-zyýete çekilip, ölüm jezasyna höküm edilýär. Buržuaz-rewolýusion häkimiýet tä 1660-njy ýyla çenli dowam edýär. 1660-njy ýylda Res-tawrasiýa döwri başlanýar. 1689-njy ýylda «şöhratly rewolýusiýa» bolup geçýär we buržuaziýa dolandyryjy synpa öwrülýär. Netijede, Angliýada kapitalizmiň ösmegine giň ýol açylýar.

XVIII asyrda Angliýada buržuaziýa patyşa dolandyryş düzgü-nini çäklendirýär we ýurdy dolandyrmakda esasy güýje öwrülýär. Angliýada hukuklary çäklendirilen patyşa we parlament ýurdy do-landyryar. Ýurtda ykdysady öwrülişik bolup geçýär.

Şu döwürde iňlis edebiýatynda we filosofiýasynda täze ugurlar peýda bolýar. Irki magaryfçylar öz filosofik-ahlak gözleglerinde *Jon Lokkyň «Adam akyly barada tejribe» (1690ý.)* atly eserinden ugur alypdyrlar. Jon Lokk diňe bir adamlaryň tebigy taýdan deňligini yglan etmek bilen çäklenmän, eýsem şahsyýetiň kemala gelmegin-de jemgyýetçilik we geografik, tebigy şertleriň hem täsir edýändigini nygtaýar. Magaryfçylar adamyň häsiýetleriniň kemala gelmeginde terbiýäniň ornunyň iňňan uludygyny we adamyň hemişe ýagşylyga

ymtylýandygyny aýdýarlar. Bir söz bilen aýdylanda, inlis jemgyýeti XVIII asyrdaky täze jemgyýetçilik ideýalaryny, formalaryny gözlemegini dowam etdirmek ýoly bilen ösüpdür.

1660-njy ýyllarda Restawrasiýa, ýagny patyşa düzgüni täzedan dikeldilen döwründe köşk we buržuazıanyň arasynda eýýäm şol döwürde ýaraşyksyz gapma-garşylyklar ýüze çykýar. Bu göreş *wigi* (buržuazıanyň tarapdarlary) we *tori* (Köşk partiýasy – uly ýer eýeleriniň tarapdarlary) partiýalarynyň arasynda alnyp barylýar. Ahyrsoňy 1688-1689-njy ýyllarda koroľnyň hukuklary çäklendirilip, parlamentiniň hukuklary artdyrylýar. 1688-nji ýylda Ýakow II ýurtdan kowulýar. Inlis buržuazıasy tagty patyşasyz goýmajak bolup, Ýakow II-niň gyzy Mariýa öýlenen Gollandiýanyň patyşasy Wilgelm III Oranskini çagyýarlar. Netijede, XVIII asyrdaky Angliýada buržuazıa häkimiýeti doly ele alýar. Inlis taryhçylary bu dolandyryjy gatlak tarapyndan geçirilen öwrülişiğe «Şöhratly rewolýusiýa» diýip at berýärler (XVII asyrdaky buržuaz rewolýusiýasy «beýik gozgalaň» diýip atlandyrylýar). XVIII asyryň dowamynda Angliýa dünýäde täze ýerleri, koloniýalary basyp almak üçin birnäçe uruşlar alyp barýar. Portugaliýa, Şotlandiýa, Irlandiýa we başga-da birnäçe ýurtlar Angliýanyň golastynda we täsirinde bolýar.

1707-nji ýyldan başlap Angliýa Beýik Britaniýa diýip atlandyrylýar. Bu döwürde magaryfçylara dürli filosofiki pikirler täsir edipdir. *Tomas Gobbs (1588–1679ý.)* buržuazıanyň edep-ahlak kadalaryny goraýar. Ol her bir adamyň öz abadançylygy, şahsy durmuşda bagtly bolmak üçin göreşmäge haklydygyny aýdýar. Ýöne onuň pikirine görä, «Adam-adama möjek (duşman)». Sebäbi jemgyýet her haýsy öz şahsy bähbitleri üçin göreşýän aýry adamlardan durýar. Gobbsuň bu pikirleri edebiýata, jemgyýetiň aňyna-da täsir edipdir.

Inlis magaryfçylarynyň garaýyşlarynda gapma-garşylyklaryň döremegine Şeftsberi we Mandewiliň filosofiki garaýyşlary-da täsir edipdir.

Antoni Eşli Şeftsberi (1671–1713ý.) özüniň «*Adamlaryň we döwrüň häsiýetleri, gylyklary, pikirleri*» (1711ý.) diýen eserler ýygındysynda tebigy sazlaşyk baradaky pikiri beýan edýär. Şeftsberiniň pikirine görä, her bir adamda dogabitdi ýagşylyga, gözəl-

lige, hakykata ymtylmak häsiýetleri bar, ýagşylyk we gözellig özara baglanyşykly. Ýamanlyk bolsa ýalňyşlaryň netijesinde bolup geçýär, sonuň üçin ony düzedip bolýar.

Şeftsberi klassisizme daýanýar we hadysalara baha bermekde akyla esasy orun berýär. Şeftsberiniň tebigy sazlaşyk, bar zatlaryň akyla laýyk we sazlaşyklydygy baradaky pikirleri magaryfçylyk ideýalarynyň kemala gelmegine täsir edipdir.

Bernard Mandewil (1670–1733 ý.) Şeftsberi ýaly buržuaz jemgyýetini ideallaşdyрмаýar, ony «akylly-paýhasly, sazlaşykly» hasaplaýar.

Mandewil «adamlaryň ýetmezçilikleriniň» jemgyýetiň ösmegine, onuň abadançylygyna täsir edýändigini aýdýar. Onuň «*Barlarylar barada basnýa*» (1714 ý.) atly eseri Angliýada filosofiýanyň ösmegine täsir edýär. Mandewil adamlaryň öz şahsy peýdasy üçin göreşýändigini nygtaýar.

Netijede, Şeftsberi sazlaşykly, akylly-paýhasly jemgyýet baradaky pikirleri öňe sürse, Mandewil adamlary egoistik, şahsy isleg-arzuwlaryň jemgyýeti öňe iteryändigini, onuň ösmegine täsir edýändigini nygtaýar.

Magaryfçylyk döwrüniň iňlis edebiýaty üç döwre: irki, ösen we giçki magaryfçylyk döwürlerine bölünýär. *Iňlis magaryfçylyk edebiýatynyň birinji döwri ýa-da irki döwri 1688–1730-njy ýyllary* öz içine alýar. Bu döwürň esasy edebi usuly klassisizm bolsa-da, eýýäm şu döwürde Defonyň we Swiftiň döredijiliginde magaryfçylyk realizmi ösüp başlaýar. Şu döwürde Stiliň we Addisonyň metbugatda çap edilen makalalary uly meşhurlyk gazanýar.

Şu döwürde döredijiligi klassisizm bilen baglanyşykly ýazyjylar antik edebiýatynyň sýužetlerine, formalaryna, keşplerine ýüzlenýärler we şolaryň üsti bilen öz döwrüniň wakalaryny görkezýärler.

Bu döwürde, esasan, drama, poema, oçerk we roman žanrlarynda eserler döredilýär.

Magaryfçylyk edebiýatynyň irki döwüründe aň-bilim ýaýradyjylar feodalizmiň düşünjelerini, kanunlaryny tankytlaýarlar, alnyp barylýan uruşlary ýazgarýarlar. Şol bir halatda täze ösüp gelýän buržuaz jemgyýetine ynamly we umyt bilen garaýarlar. Ýöne Swiftiň

döredijiliginde buržuaz jemgyýeti-de tankyt edilýär. Şu döwürde jemgyýeti akyl-paýhas, aň-bilim esasynda üýtgedip gurmak pikiri magaryfçylaryň garaýyşlarynyň esasy düzýär. Nadan düzgünli feodal jemgyýeti üýtgedip, aňly, bilimli, akyl-paýhas esasynda jemgyýet gurmak bu döwrüň esasy maksady bolup durýar.

Iňlis magaryfçylyk edebiýatynyň ikinji, ýagny ösen döwri 1730–1760-njy ýyllar aralagyny öz içine alýar. Bu döwürde magaryfçylyk realizmi gülläp ösýär. Ričardson, Filding, Smollet ýaly ýazyjylaryň romanlarynda realistik usul ulanylyp, iňlis jemgyýetiniň durmuşy dogruçyl, kemçilikleri bilen bolşy ýaly görkezilýär. Bu ýazyjylar diňe bir feodal düzgünleri tankytlayan, eýsem täze buržuaz jemgyýeti-de tankyt edýärler.

Bu döwürdäki eserlerde adamlary terbiýelemek meselesi merkezi tema öwrülýär. Şu döwürde täze roman žanrlary-da döreýär. Olara *sosial-durmuşy roman, terbiýe romany we epistolýar (salam haty) romany* girýär.

Iňlis magaryfçylyk edebiýatynyň üçünji döwri 1760-1789-njy ýyllary öz içine alýar.

Şu döwürde edebiýatda öňki akyl-paýhas ideýasyna daýanyp, jemgyýetiň gapma-garşylyklaryny, kemçiliklerini açyp görkezip bolmajakdygy ýüze çykýar. Indi akyl däl-de, duýgy, duýgudaşlyk pikirleri öňe sürülýär. Netijede, Sentimentalizm akymy ýüze çykýar. Bu edebiýat ýönekeý adamlaryň, garyplaryň hor-homsy, öýsüz-öwzarsyz ýaşayan, horluk çekýän adamlaryň durmuşyny we içki oý-pikirlerini görkezmäge ýygyn edýär.

Sentimentalizm Oliwer Goldsmit, Lorens Stern we başga-da birnäçe ýazyjylaryň eserlerinde ýüze çykýar.

Magaryfçylyk edebiýatynyň giňki döwründe Şeridanyň döredijiliginde realistik magaryfçylyk dramasy ýokary derejede ösýär.

Şu döwürde Sentimentalizm akymy 1789-njy ýyllarda öz ösüşini bes edýär we edebiýatda romantizmiň alamatlary peýda bolup başlaýar.

Magaryfçylyk edebiýatynyň ähmiýeti barada aýdylanda, şu esasy zatlary belläp geçmek zerurdyr: birinjiden, magaryfçylar orta asyrlaryň nadan feodal düzgünlerine, düşünjelerine, adalatsyzlyga, deňsizlige garşy göreşip, hemme adamlaryň deňligini ygylan edip-

dirler we her bir adamyň öz ykbalyny kesgitlemek we bagtly bolmak üçin tebigy hukugynyň bardygyny nygtapdyrlar. «Adam azat, bagtly ýaşamak üçin doglupdyr» diýen pikir magaryfçylaryň eserlerinden eriş-argaç bolup geçýär. Şonuň üçin magaryfçylaryň eserleri ynsanperwerlik ruhuna ýugrulandyr. Şeýle-de Magaryfçylyk edebiýatynda «Durmuşyň manysy öndürijilikli zähmetdedir» diýen pikir öňe sürülüp, zähmetiň adamy terbiýelemekde we onuň ruhy taýdan kämilleşmeginde uly ähmiýetiniň bardygy nygtalýar. Ikinjiden, magaryfçylar edebiýatyň jemgyýetde uly terbiýeçilik ähmiýetiniň bardygyny görkezýärler. Olar edebiýat durmuşy dogruçyl görkezip, jemgyýetiň kemçiliklerini açyp görkezmeli, adamlary ýokary ahlak, ynsanperwerlik, öňdebaryjy ideýalaryň ruhunda terbiýelemeli diýen pikirleri öňe sürüpdirler.

Daniel Defo
(1660–1731 ý.)

Defo 1661-nji ýylda Londonda doglupdyr. Onuň kakasy Jeýms Fo söwdagär bolupdyr. Defo öz atasynyň adynyň öňüne «de» diýen bölejigi goşupdyr. Defonyň kakasy şem ýasaýan dükanyň eýesi hem-de et, ýag satmak bilen meşgullanypdyr. Olar gurply ýaşapdyrlar we dini-puritan maşgalasyna degişli bolupdyrlar. Ol döwürde dini reformator şweýsariýaly ruhany Žan Kalwiniň tarapdarlaryna Angliýada «*puritanlar*» diýip at beripdirler (ol latynça «*purus*», ýagny «arassa» diýen sözden gelip çykydyr). Puritanlar hristian dininiň protestant akymyna degişli bolupdyrlar. Olary köp döwürlerde katolik dininiň tarapdarlary yzarlapdyr, dürli horluklara duçar edipdirler. Puritan dinine «şeytanyň dini» diýip at beripdirler.

Defonyň kakasy oglunyň ruhany bolmagyny isläpdir. Defo ýaşlygynda gowy bilim alypdyr. Ol puritan dini akademiýasyny gutarypdyr, ýöne onuň ruhany bolup işläsi gelmändir. Ol hem kakasy ýaly söwdagär bolupdyr. Tä ömrüniň soňuna çenli çakyr, temmäki, jorap, kerpiç we üçekleri basyrmak üçin çerepisa satmak ýaly işler

bilen meşgullanypdyr. Ol örän işeňňir adam eken. Onuň kellesinde hemişe täze pikirler döräp, töwekgelçilik bilen täze bir işe başlapdyr. Hiç bir şowsuzlyk ony hiç haçan ruhdan düşürmändir. Şol sebäpli ruhobelentlik, optimizm, onuň eserleriniň özenini düzüpdir. Ol özi barada degişme äheňinde:

Hiç kime beren däl, meňki deýin kysmaty,
On üç gezek baýadym men,
On üç gezek meniň bijäm çykmary —¹

diýip aýdar eken.

Daniel Defo döredijilik ýoluny «*Arassa ganly inlis*» (1701 ý.) atly ýaňsylma-tankydy häsiýetli goşgusyny ýazmak bilen başlapdyr. Bu pamfletde ol Wilgelm III Oranskiniň tarapyny tutup çykyş edýär. Patyşa Wilgelm III şol wagtda aristokratlar sap inlis ganly däl, daşary ýurtly diýip aýdýar eken. Defonyň bu pamfleti Wilgelm III Oranskiniň göwnünden turupdyr. Ol Defony sylaglapdyr, oňa howandarlyk edipdir. Ýöne 1702-nji ýylda ol atdan ýykylyp wepat bolupdyr. Onuň ýerine tagta Wilgelm III Oranskiniň aýalynyň dogany Anna Stýuart çykypdyr. Anna Tori partiýasynyň syýasatyny ýöredipdir. Şol döwürde ýene-de puritanlary yzarlamak başlanypdyr. Defo puritanlaryň tarapyny tutup, pamfletleri bilen çykyş edipdir. Şol döwürde ol «*Ters-pikirlilere jeza bermegiň gysga ýoly*» (1702 ý.) diýen pamfletini öz adyny goýman ýazypdyr. Bu tankydy häsiýetli eserde Defo resmi inlis buthanasynyň üstünden gülüpdir we olaryň puritanlary yzarlamagynyň nädogrudygyny aýdypdyr. Şol pamflet sebäpli, 1703-nji ýylda Defo tutulyp, türmä salnypdyr we «masgaraçylyk sütüniniň» ýanynda üç gezek durmaly edilipdir. Defo türmede gysga wagtyň içinde «*Masgaraçylyk sütünine şöhrat*» diýen goşgusyny ýazypdyr we dostlarynyň üsti bilen ony gizlin bir hususy firmada çap etdiripdir. Defonyň dostlary ol goşgynyň çap edilen tekstini halka paýlapdyr. Soňra Defony masgaraçylyk sütüniniň ýanyna çykarmakçy bolanlarynda adamlar onuň goşgusyny aýdym edip aýdypdyrlar. Defony masgaraçylyk sütüniniň ýanyna çykarman türmeden boşadypdyrlar.

Defonyň ýazyjy bolup ýetişmeginde onuň öz çykarýan gazetini aýgytly rol oýnapdyr. 1704–1713-nji ýyllar aralygy Defo «*Fransuz*

¹ Гражданская З. Т. От Шекспира до Шоу. М., 1982, стр. 35.

işlerine syn» (bu gazetde, elbetde, Angliýanyň işleri barada ýazylypdyr) atly gazet çykarypdyr. Ol bu gazetde köp makalalar bilen çykyş edipdir. Defo özüniň çykaryan gazetinde hekaýalar, pamfletler, romanlar çap edipdir. Şeýlelik bilen ol edebiýatda tejribe toplapdyr. 1719-njy ýylda Daniel Defo özüniň dünýä möçberinde meşhurlyk gazanan «*Robinzon Kruzonyň durmuşy, adatdan daşary we täsin başdan geçirenleri*» atly romanyny ýazýar. 1720-1721-nji ýyllarda romanyň 2-nji we 3-nji kitaplary çykýar. Bu romanyň ikinji we üçünji kitaplarynda Robinzon ýeke özi adamsyz adada 28 ýyllap ýaşandan soň Watanyňa gaýdyp baryp, ýene-de söwda etmek üçin Hindistana, Hytaýa we Sibire (Russiýa) gidişi barada gürrüň berilýär.

XVIII asyryň beýik inlis ýazyjysy *Daniel Defonyň* (1660–1731 ý.) «*Robinzon Kruzonyň durmuşy, adatdan daşary we täsin başdan geçirenleri*» atly romany dünýä edebiýatynyň in bir köp okalýan eserleriniň hataryna girýär. Sebäbi Daniel Defo realistik magaryfçylyk terbiýe romanynyň düýbünü tutujylaryň biridir.

Onuň bu romany Riçardson, Filding, Dikkens, Tekkereý, Marieýet, Stiwenzon ýaly görnükli inlis ýazyjylarynyň, meşhur fransuz ýazyjysy Žýul Werniň durmuşy we gyzykly başdan geçirmelerden doly ajaýyp romanlarynyň döremegine itergi berdi.

Defonyň «*Robinzon Kruzonyň başdan geçirenleri*» atly romany bolan waka esasynda ýazylypdyr. Ýöne ol waka magaryfçylyk ideýalarynyň nukdaýnazaryndan beýan edilýär.

Inlis edebiýatçysy Riçard Stil (1672–1729 ý.) Aleksandr Selkirk atly bir deňizçiniň dört ýyl alty aý adam aýagy sekmedik bir adada ýaşandygy barada gürrüň berip, 1713-nji ýylda bir makala ýazýar. Ony okan Defo Aleksandr Selkirk bilenem duşuşyp gürründeş bolupdyr, emma Aleksandr Selkirk dört ýyllap adada ýeke özi ýaşansoň, ýekelik onuň aňyna erbet täsir edipdir. Şol sebäpli ol Defo bilenem kän bir gürleşesi gelmändir. Ol tutuk, az gepli adam bolupdyr. Ine, şol wakanyň esasynda Defo özüniň «*Robinzon Kruzonyň başdan geçirenleri*» atly romanyny döredýär. Bu eser inlis magaryfçylyk edebiýatynda ýazylan ilkinji realistik romandyr. Roman dokumental proza görnüşinde ýazylyp, wakalary Robinzonyň özi gürrüň berýär. Romanda Robinzonyň her günki durmuşynda bolup geçýän wakalar esasy orunda durýar.

«Robinzon Kruzonyň başdan geçirenleri» romany magaryfçylyk ideýalaryndan ugur alnyp ýazylan eserdir. Şoňa görä-de Robinzon 28 ýyllap adam aýagy sekmedik hiç kim ýaşamaýan adada däliremän, ruhdan düşmän, özüni ýitirmän ýaşaýar. Robinzon ruhbelent, ol dürli kyn ýagdaýlarda hem öz ukybyna, akyl-paýhasyna daýanyp, kynçylyklary ýeňip geçip, der döküp öndürijilikli zähmet çekip ýaşamalydygyny öz mysalynda görkezýär.

Robinzon tebigatdan ýagşylyga garaşmaýar. Tebigaty öz durmuşyna laýyklykda üýtgedip ýaşaýar. Onuň adadaky durmuşy howply ýagdaýlardan doly, ýöne ol dürli kynçylyklary öz zähmeti, tutanýerlilik we ruhbelentligi bilen ýeňip geçýär.

Defo bu romanda ilkinji gezek zähmet, işewürlük temasyny adamyň ruhy ösüşi bilen baglanyşykda görkezýär. Robinzonyň adamsyz adadaky durmuşynyň her bir ädimi tebigata garşy göreş, tebigatyň baýlygyndan peýdalanmak pikirleri bilen baglanyşyklydyr. Guşlary, ýabany geçileri awlamak, olary eldekileşdirmek, gowakdan öý tutunmak, oturgyç, stol, tekjeleri ýasamak ýaly her günki aladalar Robinzonyň boş wagtyny goýmaýar. Robinzon ýaltanmany bilmeýär. Diňe bir palta we gyrgyç bilen birtopar öý goşlaryny, özüne gerek zatlaryny ýasaýar. Ine, şu işlerde Robinzon akyla daýanmalydygyny aýdýar. «Ine, men neçarçylyk edip başladym. Men şu ýerde bir zady aýdasym gelýär, ýagny akyl matematikanyň esasy çeşmesidir, şol sebäpli ähli zatlary akyl bilen ölçäp, olar barada paýhasly netijä gelip, her kim islendik hünäri ele alyp biler» diýip, fransuz filosofy Rene Dekartyň rasionalizm filosofiyasynyň pikirini gaýtalayar.

Defo romanda zähmetiň netijeleriniň adama ruhy lezzet berýändigini her ädimde, Robinzonyň her bir eden işinde görkezýär. Robinzon öz ýaşayan gowagyny tertibe salyp, her bir öý goşuny ýerbe-ýer goýansonň öz eden işlerine guwanyp: «Hemme zatlar maňa elýeterlidi we bu goşlaryň goýluşyna seretmek maňa üýtgeşik lezzet berýärdi. Olar şeýle bir nusgawy tertipli goýlupdyr hem-de ol ýerde näçe gerek zatlar bardy»¹ diýip, pikir edýär. Zähmetiň netijesi ony guwandyrýar we Robinzonyň akyl-paýhasynyň sazlaşygyny, tertibini döredýär. Sonuň üçin Robinzon: «Diňe bu işi gutaryp, men öz gündeligimi ýöretmäge başladym»² diýýär.

Robinzon Kruzonyň başdan geçirmeleriniň meşhur bolmagynyň birnäçe syrlary bar. Ilki bilen Defo şol döwürde dünýäni syýahat edip öwrenmek temasynyň örän meşhurdygyna göz ýetirip, bu romanda Robinzonyň syýahatlaryny beýan edýär. Sebäbi şol döwrüň geografik kartalarynda entek «Açylmadyk ýerler» diýen ýazgylaram bar eken.

Ilkinjiden, XVIII asyrdan Angliýada buržuaz, bazar gatnaşyklarynyň güýçli ösýän döwründe haryt öndüriji, ugurtapyjy, tebigatyň baýlyklaryndan peýdalanylýan, onuň howply güýçlerine garşy durup biljek batyr, gujur-gaýratly we akylly gahrymanyň keşbini döretmek döwrebap hem-de wajyp bolup durýar.

Şol sebäpli aň-bilim ýaýradýjy (magaryfçy) Defo öz romanynda Robinzonyň üsti bilen täze buržuaz jemgyýetini gurujy işeňňir syýahatçy, işewür, dogumly gahrymanyň keşbini döredýär.

Ýazyjy Robinzonyň keşbini zähmet temasy bilen baglanyşykda açyp görkezýär. Robinzon özüniň adamsyz adadaky durmuşynda türkmen halkynyň aýdyşy ýaly, «Çekseň zähmet, ýagar rähnet» diýen ýörelgä eýerýär.

Romanda zähmet adama şatlyk we lezzet beriji güýç hökmünde suratlandyrylýar.

Robinzon içiniň dänelerini syçan iýen haltany bir zada ýaratjak bolup daşarda kakýşdyrýar. Halta kakylanda ýere gaçan arpa we şaly däneleri ýagyş ýagyp, birnäçe wagtdan soň sümme bolup gögerýär. Bu däneleriň sümme bolup gögerenini gören Robinzon, göýä bir

¹ Даниэль Дефо. Приключения Робинзона Крузо. Л., 1959, стр. 68.

² Görkezilen eser, 68 sah.

Hudaýyň gudratyny gören ýaly begenýär. Çünki indi ol geljekde şol ösüp çykan on-on iki düýp arpa we şaly bişensoň olaryň dänelerini tohum üçin ulanyp ýene-de ekýär, şeýdip iki-üç ýylda adada geljekde özüne çörek bişirip iýer ýaly galla ösdürip ýetişdirýär. Emma bu iş oňa aňsat düşmeýär. Ýabany geçiler arpany iýmez ýaly ol arpa meýdanynyň daşyna haýat aýlap çykýar, guşlara garşy göreşýär.

Ýeterlik derejede arpa we şaly hasylyny ösdürüp ýetişdiren Robinzon: «Geň galaýmaly, biziň gündelik iýmitimiz bolan ýekeje çöregi taýýarlap bişirmek üçin gör näçe ownuk-uşak işleri etmelidigi barada örän az sanly adamlar pikir edýär»¹ diýip oýlanýar. Çünki galla hasylyny ýygnamak, ony un edip üwemek, undan hamyr edip çöregi bişirmek oňa ýeňil düşmeýär. Şol işleriň her biri Robinzondan bilimi, tejribäni talap edýär. Şol sebäpli Robinzon öň bugdaý ekmek, çörek bişirmek bilen meşgullanmadyk bolsa-da: «Çörekli bolmak meniň üçin bahasyna ýetip bolmajak sylag we lezzetdi. Bu zatlaryň hemmesi agyr we tutanýerli zähmeti talap edýardi. Ýöne başga çykalga-da ýokdy»² diýen netijä gelýär.

Zähmet Robinzon üçin içgysgynç, surnukdyryjy pişe däl, ol zähmet çekip öz tejribesiniň üsti bilen tebigatyň, ýaşaýşyň syrlaryny açýar.

Robinzonyň palçykdan ýasan ilkinji gap-çanaklary, küyzeler kämil bolmaýar, ýöne Robinzon ruhdan düşmän tutanýerlilik bilen palçykdan ýasalan küyzeleri, gap-çanaklary otda bişirip, olary talabalaýyk görnüşe getirýär.

Her bir işiň netijesi Robinzona üýtgeşik lezzet berýär, onuň ruhuny göterýär. Indi ol öz durmuşyna täzeçe seredýär. «Biz näçe baýlyk ýygnasagam şolary tutanýerli ulanyp bilsek, olar bize lezzet berer. Eger-de iň bir baý husyt adamam meniň ýerimde bolsa, ol özüniň artykmaç mal-mülküni näme etjegini bilmezdi»³ diýip, Robinzon zähmetiň artykmaç baýlyk ýygnamaga gönükdirilende adama uly şatlyk, bagt getirmeyändigini nygtaýar.

Şeýlelik bilen tutuş romanyň dowamynda zähmet gahrymanyň öz-özüni terbiýelemegine we kämilleşmegine kömek edýändigini Defo mysallaryň üsti bilen ädimine-ädim, jikme-jik suratlandyrýar.

¹ Даниэль Дефо. Приключения Робинзона Крузо. Л., 1959, стр. 109

² Görkezilen eser, 109 sah.

³ Görkezilen eser, 119-120 sah

Robinzon «Umytsyzlyk adasyndan» baý işewür adam bolup, Angliýa gaýdyp barýar.

Robinzonyň ähli başdan geçirmeleri, gören kynçylyklary ony synagdan geçirip taplaýar. Tutanýerli zähmet çekmek oňa şol synaglary ýeňip geçmäge, göwniçökgünçilikli ruha düşmezlige, umytsyzlyga özüni aldyrmazlyga, şeýle-de öz häsiýetini kämilleşdirmäge kömek edýär.

«Robinzon Kruzo» çagalar ýa-da ýetginjekler üçin ýazylmasa-da, ol göýä durmuşyň okuw kitaby ýaly, her hili kyn pursatda adama özüni nähili alyp barmalydygyny görkezýär. «Robinzon Kruzo» romanyny «jadyly kitap» diýip atlandyran beýik fransuz magaryfçy ýazyjy Žan Žak Russo: «Bu meniň Emilimiň okajak ilkinji kitaby bolar»¹ diýip, romanýň uly terbiýeçilik häsiýetini nygtaýar.

Ýeke özi ýalňyz adada halas bolan Robinzon eger-de ýoldaşlary bilen tupan wagty gämiden suwa böküp düşmedik bolsalar, gark bolman sag-aman galyp biljekdiklerine düşünende gözüne ýaş aýlaýar we şol bir wagtda «gözýaş bilen bolan işi düzedip bolmaz»² diýip, gaýgy-gama batyp oturman akyly-başly hereket edýär, kenara golaý ýerde çäge batan gämä tarap ylgaýar, ondan abat galan azykdyr enjamlary kenara daşaýar. Umuman, Robinzon işsiz oturmaýar. Defo bu romanda öňki feodal jemgyýetiniň işlemän mugthor ýaşamak pikirlerine garşy zähmetiň adamy we jemgyýeti kämilleşdirýändigini barada magaryfçylyk ideýasyny öňe sürýär.

Robinzon adada keselleýär. Oňa kömek etjek adam ýok. Şonda-da ol ruhdan düşmeýär. Ýagdaýy biraz gowulaşansoň suw getirip, oňa rom³ garyp özüne derman ýasaýar, geçiniň etini otda gowuryp azajyk garbanýar, agşam pyşbagaň ýumurtgalaryny otda bişirip iýýär. Hudaýy ýatlaýar, oňa alkyş aýdýar. Ýagny keseliň garşysyna fiziki we ruhy göreş alyp barýar.

Robinzon ruhdan düşmezek, tutanýerli adam. Ol köp wagtyňy sarp edip, ýalňyzlykdan halas bolmak üçin, tokaýda uly agajy çapyp gaýyk ýasaýar, ýöne ol gaýyk kenardan uzakda bolany sebäpli, ony suwa eltip bilmeýär. Bar eden işi puç bolýar. Emma bu şowsuzlyk Ro-

¹ Зарубежная литература XVII–XVIII вв. М., 1982, стр. 164.

² Даниэль Дефо. Приключения Робинзона Крузо. М., 1959, стр. 49.

³ Ром – гant palyjyň şiresinden ýasalan spirtli içgi.

binzona nähili agyr urgy bolsa-da, ol täzeden ýene gaýyk ýasamaga girişýär.

Bir söz bilen aýdylanda, Robinzonyň keşbinde zähmetsöýerlik, ruhobelentlik, durmuşa söýgi we ynam bilen seretmek häsiýetleri örän täsirli we terbiýe berijilik ruhunda görkezilýär.

Defonyň döredijiligine başga-da «*Moll Flenders*» (1722ý.), «*Kapitan Singleton*» (1720ý.), «*Polkownik Jek*» (1722ý.), «*Hanym Rokšana*» (1724ý.) ýaly başdan geçirmeler barada ýazylan romanlar, «*Merigi ýylynyň gündeligi*» (1722ý.), «*Kawaleriň¹ ýatlamalary*» (1720ý.) ýaly taryhy romanlar hem degişlidir. Bu romanlar hem «Robinzon Kruzonyň başdan geçirenleri» atly romanyna meňzeş häsiýetde ýazylypdyr. Defonyň romanlary ýatlama ýa-da terjimehal görnüşinde bolup, olarda şahsyýetiň kemala gelşi, onuň tebigatda we jemgyýetde özüni alyp barşy, zähmete bolan söýgüsi, ruhobelentligi, durmuşdaky göreşi beýan edilýär.

Jonatan Swift (1667–1745ý.)

Jonatan Swift 1667-nji ýylyň 30-njy noýabrynda Irlandiýanyň Dublin şäherinde eneden dogulýar. Swiftiň kakasy ýaş aradan çykypdyr. Şoňa görä-de Swiftiň maşgalasyna onuň daýysy Godwin Swift kömek edipdir. Jonatan Swift ilki başlangyç mekdebi, soňra koleji gutarypdyr. Okuwyny tamamlan Swift lord Wilýam Templiň kitaphanasyndaky kitaplary köp okaýar.

Şol döwürde J. Swift özüniň «*Kitaplaryň urşy*» (1687ý.) atly ilkinji tankydy häsiýetli kitapçasyny ýazypdyr.

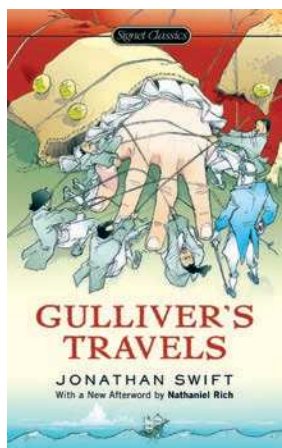
Bu kitapça, esasan, fransuz ýazyjysy Şarl Perronyň antik edebiýatyna häzirki zaman edebiýatyny garşy goýup ýazan makalasy-na jogap hökmünde ýazylypdyr. Eserde Swift antik edebiýatynyň

¹ Kawaler – bu ýerde atly goşunda gulluk edýän harby gullukçy göz önünde tutulýar.

ähmiýetiniň uludygyny, täze we gadymy edebiyatyň gerekdigi barada öz pikirlerini beýan edipdir.

Swiftiň edebiyatçy hökmünde tanalmagyna onuň «*Çelek barada erteki*» (1704ý.) atly pamfletiniň¹ çap edilmegi sebäp bolýar. Bu pamfletiň manysyny Swiftiň özi şeýle düşündirýär: «...gadym döwürlerde kit awlaýjy deňizçiler deňizde kitiň ünsüni gämiden sowmak üçin suwa boş çelek taşlaýan ekenler. Ine, şu rowaýatdan ugur alsañ, bu eserde gämi döwletiň nyşany bolsa, çelek dini, kit bolsa halky aňladýar. Swiftiň ýazmagyna görä, hristian dinindäki dürli akymalaryň özara göreşi halkyň wajyp meselelerden ünsüni sowýar. Pamfletde hristian dininiň kotolik, lýuterançylyk, kalwinizm ýaly ugurlara bölünişi, Pýotr, Martin, Jek atly üç sany doganlaryň keşpleriniň üsti bilen görkezilýär. Bu eserde dini temadan başga-da inlis halkynyň durmuşyna degişli käbir meselelere seredilip geçilýär.

Jonatan Swiftiň tankydy hasiýeti pamfletlerden başga ýazan iri eserleriniň iň meşhury «*Gulliweriň syýahatlary*» (1726ý.) atly romandyr.

1726-njy ýylyň oktýabr aýynyň ahyrynda beýik inlis ýazyjysy Jonatan Swiftiň «*Gulliweriň syýahatlary*» romany neşir edilende, kitap okamagy gowy görýän ähli adamlar, çagalar bu romany höwes bilen okapdyrlar. Sebäbi ondan öňem syýahatlar barada birnäçe romanlar ýazylanam bolsa, bu kitapdaky kapitan, gämi lukmany Gulliweriň baran täsin ýurtlary, onuň gören-eşiden zatlary şondan öň hiç bir eserde beýan edilmändir. Gulliweriň aýagyna dyrmaşyp çykýan kiçijik adamlar, oýnawaç ýaly kiçijik goýunlar, sygyrlar, uçup gezyňan ada, gepleýän atlar, maýmyna meňzeş adamlar her bir okyjyny özüne çekipdir, şeýle zatlaryň bolup biläýjegi barada berk ynam döredipdir. Sebäbi ussat ýazyjy romanda ähli wakalary, adamlary, olary gurşaýan zatlary örän ynandyryjylykly çint-

¹ Pamphlet – ýiti tankydy häsiýetli eser.

gäp beýan edýär. Onuň üstesine-de Gulliwer örän batyr we adamsöýümlilikli, rehimdar adam. Ol hiç kimi öldürjek bolmaýar, hiç kimiň göwnüne degmeýär. Tersine, ol her bir baran ýurdundaky adamlaryň dilini öwrenjek bolýar. Sebäbi onuň bar maksady dünýäniň täsin hadysalaryny we ajaýyplyklaryny öwrenmek bolup durýar. Gulliwer syýahat etmegi gowy görýär. Şonuň üçin ol heniz mekdepde okaýan wagtlary kakasynyň iberýän pullarynyň hemmesini diýen ýaly deňiz kartalaryny we çet ýurtlar hakyndaky kitaplary almaga harç edipdir. Ol geografiýany hem matematikany jan edip öwrenipdir, çünki bu ylmlar deňizçiler üçin örän zerur bolupdyr.

Käri boýunça lukman, soňra birnäçe gämileriň kapitany bolan Gulliwer dört gezek dürli ýurtlara syýahat edýär. «Gulliweriň syýahatlary» atly roman Defonyň «Robinzon Kruzonyň başdan geçirenleri» (1719ý.) atly romanyndan tapawutlydyr. Çünki Defonyň täze jemgyýete bolan ynamy güýçli bolupdyr. Ol «Robinzon Kruzo» romanynda inlis jemgyýetiniň gurluşyny, kemçiliklerini tankyt etmeýär. Ynsan ruhunyň belentligini wasp edýär. Emma Jonatan Swiftiň romanynda jemgyýetiň gurluşy, adamlaryň ýaramaz gylyk-häsiýetleri tankyt edilýär.

Swiftiň bu romanynda wakalar dört sany täsin alys ýurtlarda bolup geçýär. Şonuň üçin roman dört bölekden durýar. Gulliwer ilki liliputlaryň, ýagny kiçijik adamlaryň, soň äpet adamlaryň, üçünji kitapda Laputu, Balnibarbi, Lagdnegg we Ýaponiýa, dördünji kitabynda guignmleriň¹ ýurduna barýar.

Gulliwer liliputlaryň (kiçi adamlaryň) ýurduna baranda ol ýerdäki patyşanyň düzgünini Angliýanyň durmuşy bilen deňeşdirýär we urşy, toparlara bölünmekligi tankyt edýär. Ilki bilen Gulliweri liliputlaryň imperatorynyň golland, latyn, grek, fransuz, ispan, italýan, türk dillerini bilmeýändigine geň galýar. Bu ýurduň alymlary dünýäde başga ýurtlaryň bardygundan bihabar ýaşaýarlar. Olar hemme ýerde liliputlar ýaşaýandyr öýdýärler. Onuň üstesine-de ýumurtgany haýsy tarapyndan döwüp iýmelidigi baradaky jedellerden soň ilatyň Liliputiýa

¹ Guignmler – ýazyjy gepleýän atlary şeýle atlandyryar.

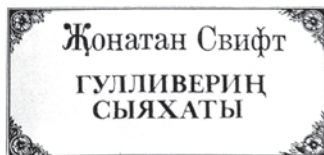

we Blefusku atly iki ýurda bölünip, otuz alty ýyllap gazaply uruş alyp barýandyklary Gulliweri geň galdyrýar.

Swift bu romanda özüniň magaryfçylyk ideýalaryny yzygiderli Gulliweriň dili bilen gürrüň berýär. Aýratynam çagalary we ýaş nesli terbiýelemek meselesi bu romanda Gulliwer liliputlaryň ýurduna baranda-da, äpetleriň ýurdunda bolanda-da jikme-jik beýan edilýär. Gulliwer bu ýurtda çagalaryň mekdeplerde iň tejribeli mugallymlar tarapyndan ar-namysly, adalatly, kiçigöwünli, watançylyk ruhunda hem-de dini, Hudaýy sylamak ruhunda terbiýelenýändiglerini, olaryň sport bilen meşgullanýandyklaryny gürrüň berýär. Bu çagalar mekdepde ýaşaýarlar we terbiýelenýärler, hyzmatkärler bilen gürrüňleşmeýärler. Olaryň ene-atalary çagalaryny ýylda iki gezek görüp bilýärler. Şeýlelikde, çagalar ýaşlygyndan azgynçylykdan, ýaramaz endiklerden goralýar diýip, Gulliwer belleýär.

Gulliwer liliputlaryň ýurdundan öýüne gaýdyp barandan soň iki aý geçip-geçmänkä ýene-de «Adwençer» gämisinde lukman bolup syýahata gidýär. Bir ada golaý gelende süýji suw agtaryp kenara çykan matroslar bilen giden Gulliwer kenarda ýeke taşlanyp gidilýär, sebäbi ýoldaşlary äpet adamy görüp, howlukmaç gaýyklaryna münüp gaçýarlar.

Bu ýurtda-da Gulliwer örän täsin zatlary görýär. Aýratynam ol bu ýurduň ylymly-bilimli, medeniýetli we parasatly korolyna uly

hormat goýýar. Äpet adamlaryň patyşasy ylma-bilime sarpa goýýan adam. Onuň ýanyna ilki Gulliweri getirenlerinde-de, ol ýurtda tanymal alymlardan üçüsini çagyrmagy we Gulliweriň nähili jandardygyny anyklamagy buýurýar. «Alymlar ulaldýan aýna bilen Gulliwere uzak seredişdirdiler, ahyrsoňy ol haýwan däl diýen karara geldiler, çünki ol aýagynyň üstünde ýöräp, pert-pert gepleýär. Guş diýseň onuň ganaty ýok, mälim bolşy ýaly, uçup hem bilenok. Balyk diýseň onuň ne guýrugy bar, ne-de ýüzgüji. Ol mör-möjek hem däl bolara çemeli, çünki hiç bir ylmy kitapda şonuň ýaly adama

meñzeş mör-möjejik hakda hiç hili maglumat ýok»¹ diýip, alymlar Gulliweriň adamdygyny kesgitleýärler.

Äpetleriň patyşasynyň baý kitaphanasy bar, ol sazy gowy görýär. Äpet adamlaryň ýurdunda Gulliwer Angliýa döwletiniň birtopar uruşlary alyp barýandygyny gürrüň berende, äpet adamlaryň patyşasy bu zatlary eşidip haýran galýar. Ol Gulliweriň gürrüňlerini diňläp: «Angliýanyň soňky yüz ýyldaky taryhy bu birtopar dildüwşükleriň, pitneleriň, bulagaýçylygyň, öldürülişikleriň, rewolýusiýalaryň taryhy bolmak bilen, olar ikiýüzlüligiň, haýynlygyň, rehimsizligiň, görepliğiň, akylsyzlygyň, lezzete kowalaşmaklygyň netijesidigini»² aýdýar. Gulliwer äpet adamlaryň ýurdunda korola Angliýanyň döwlet gurluşy, parlamenti, saýlaw düzgünleri, lordlar, maliýe ulgamy we ş. m. zatlar barada gürrüň berende, köp meseleler boýunça korol düşünişip bilmän soraglar berýär, ýöne ol soraglar örän düşnükli, ritoriki soraglar bolup ýaňlanýar, sebäbi ýazyjy korolyň soraglarynyň üsti bilen inlis jemgyýetiniň feodalizm döwründen galan däplerini, kanunlaryny tankyt edýär.

Äpet adamlaryň ýurdunda Gulliweriň durmuşy çalt we gowy geçýär. Bu ýeriň ilaty-da görmegeý hasaplanýar. Bu ýurtda Gulliwer diňe siňeklerden goranmakdan, pişikden gaçmakdan, bir käse suwa gark bolmakdan bizar bolup, öz Watanyňa gaýdasy gelýär.

Äpet adamlaryň korolynyň keşbiniň üsti bilen Swift arzuw edilip gelen adyl patyşanyň keşbini görkezýär.

Ylym durmuşdan üzňe bolanda adamlara peýda bermeýändigini Swift Gulliweriň Laputu atly ýurda baryp gören zatlarynyň üsti bilen suratlandyrýar. Ol ýerde bir alym sekiz ýyllap hyýardan günün şöhlesini almagyň üstünde işleýär. Ol ony tomus salkyn bolanda ulanjak bolýar. Başga bir alym doňuz bilen ýer sürjek bolýar...Kitabyň dördünji bölümünde Gulliwer gepleýän atlaryň ýurduna barýar. Ol ýerde adamzat nesilleri azyp, maýmyn kimin wagşyýana ýaşaýarlar. Olar ýalta, işsöýmezek, hapysa we adam häsiýetleriniň in erbet gylyklaryny özünde jemleýärler. Olary «ýehu» diýip atlandyrýarlar.

Jonatan Swiftiň romanynda XVIII asyryň birinji ýarymynda Angliýada buržuaz jemgyýetiniň ösüşinde bar bolan kemçilikler

¹ *Jonatan Swift*. Gulliweriň syýahaty. Aşgabat, 1990, 68 sah.

² *Джонатан Свифт*. Путешествия Гулливера. М., 1958, стр. 146.

açylyp görkezilýär. Gepleýän atlaryň keşpleriniň üsti bilen Swift ýönekeý, sada durmuşa gaýdyp gelmeklige çagyýar. Şeýle äheňler romanyň üçünji bölümünde-de duş gelýär. «Täzeçilik» bilen ýaşayan adamlaryň salan jaýlary gyşyk, ekin eken meýdanlary gowy hasyl bermeyär. Emma öňki düzgün bilen ýaşayan bir mülkdar gowy ýaşayar. Onuň ekinleri, öýi, jaýy tertipli, gowy...

Başgaça aýdylanda, Swift adamzat jemgyýetini ýönekeý, tebigy kanunlar bilen ýaşamaklyga çagyýar. Onuň tebigata golaý ýaşamak ideýasy soňra fransuz ýazyjysy we akyldary Žan Žak Russonyň eserlerinde jemgyýetçilik ideýalarynyň esasyňy düzýär. Jonatan Swiftiň «Gulliweriň syýahatlary» atly romany magaryfçylyk edebiýatynyň tankydy häsiýetli bölegidir. Ol ýazylyş görnüşi boýunça beýleki syýahatlar baradaky romanlara meňzeýär. Emma onuň mazmuny buržuaz jemgyýetiniň kemçilikleriniň üstünden gülýär. Bu eser roman žanrynyň irki magaryfçylyk döwriň ösüp kemala gelmeginde örän möhüm rol oýnapdyr.

Semýuel Riçardson **(1689 – 1761ý.)**

Semýuel Riçardsonyň döredijiligi inlis edebiýatynda täze döwri açýar. Robinzon, Gulliwer bular Angilýadan uzakda hereket eden gahrymanlar bolup, olar Angilýa bilen gytaklaýyn baglanyşykly bolupdyrlar. Emma Semýuel Riçardson Angliýanyň her günki durmuşyndan alnan wakalary suratlandyryp romanlar ýazypdyr.

Semýuel Riçardson 1689-njy ýylyň 19-njy awgustynda Derbişir graflygynda (we-laýatynda) agaç ussasyňyň maşgalasynda eneden dogulýar. Ýaşlygynda ol grammatika mekdebinde okaýar. Ol mekdepde köp dersler latyn dilinde okadylyp, okuwçylar grek dilini-de çuň öwrenipdirler. Riçardson haty gowy ýazyp bilýän eken. Şol döwürde köp adamlar okap we ýazyp bilmändirler. Şeýlelikde, Riçardson öz dostlaryna we

garyndaşlaryna hat ýazyp beripdir. Ol mekdebi tamamlansoň, işlemek hem-de öz durmuşyny gowulaşdyrmak maksady bilen Londona gidýär. Londonda ol çaphana işe girýär we ol ýerde köp ýyllap işleýär. Çaphananyň hojaýynynyň gyzyna öýlenipdir. Ol aradan çykansoň Riçardson hem çaphananyň eýesi bolupdyr. Şol döwürde hat ýazmak, hat üsti bilen aragatnaşyk saklamak, tanyşmak örän ýörgünli bolupdyr. Şol bir hatarda Riçardson çaphananyň hojaýyny hökmünde köp ýazyjylar we şahyrlar bilen aragatnaşyk saklapdyr, olaryň eserlerini köp okapdyr, sebäbi çap ediljek kitabyň gowy ýa-da erbetligini bilmek üçin ony hökman okamaly bolupdyr. Onuň üstesine-de rysarlaryň edermenlikleri we dürli söýgi başdan geçirmeleri ýa-da aldawçylar baradaky romanlar XVIII asyr jemgyýetini, işewür adamlaryny kän bir gyzyklandyryp hem durmandyr. Riçardson synçylyk bilen bu ýagdaýa düşüniň, öz töwereginde real durmuşda bolup geçýän wakalaryň esasynda gyzykly roman ýazyp boljakdygyna göz ýetirýär.

Riçardson şol döwürde-de dostlaryna we tanyşlaryna söýgi hatlaryny, obadan gelip Londonda hyzmatkär bolup işleýän gyzlara ene-atalaryna iberýän salam hatlaryny ýazyp beripdir. Şeýdip Riçardson hat ýazmaga ötkeläpdir. Riçardsonyň bu zehininiň ýitip gitmezligi üçin dostlary oňa dürli mazmunly hatlary öz içine alýan bir salam haty kitabyňy ýazmagy maslahat beripdirler. Riçardsona bu pikir ýarapdyr we şeýle kitaby ýazyp, öz çaphanasynda neşir etmegi ýüregine düwürpdir.

Aslynda şol döwürde şeýle salam haty kitaplary bolupdyr, olarda dürli mazmunly hatlaryň taýýar nusgalary berlipdir, ýöne olar Riçardsonyň göwnünden turmandyr. Dürli mazmunly salam hatlaryny ýazmak bilen kem-kemden Riçardson ynsan duýgularyny beýan etmekde öz tärini işläp düzýär.

Riçardson bu eseri täze bir salam haty kitabyňy düzmek niýeti bilen başlasa-da, ol salam haty kitaby has soň çap edilipdir. Onuň deregine ýazyjy hatlar görnüşinde ýazylan söýgi temasyny beýan edýän bir roman ýazmagy ýüregine düwürýär.

Londonda baý maşgalada hyzmatkär bolup işleýän bir gyzyň durmuşyny romanyň temasy hökmünde saýlaýar. Sebäbi şol döwürde oba ýerlerinden gelip, Londonda hyzmatkär bolup işleýän gyzlar adaty durmuşda häli-şindi duş gelýän hadysa bolupdyr.

Netijede, hatlar görnüşinde ýazylan «*Pamela ýa-da sylaglanan asyllylyk*» (1740ý.) atly romanyny ýazýar. 1740-njy ýylda bu romanyň 1-2-nji kitaplary, 1741-nji ýylda bolsa onuň 3-4-nji kitaplary çykýar.

Defo we Swift başdan geçirmeler barada roman ýazan bolsalar, Semýuel Riçardson maşgala durmuşy hakynda ynsan psihologiýasyny açyp görkezýän sentimental häsiýetli eser döredýär.

Romanyň baş gahrymany Endrýus atly obadan gelen on bäş ýaşly Pamela Hanym B. atly bir baý aýalyň öýünde hyzmatkär bolup işleýär. Hanym B. örän ýukaýürek, rehimdar aýal. Ol Pamela hat-sowat, hojalykda hasap ýöretmegi, edep-ekram öwredip, gowy terbiýe berýär. Ýöne hojaýyn aýal ölenden soň ol aýalyň ogly Skwaýr B. Pamela aşyk bolýar. Emma oňa öýlenjek bolmaýar-da, Pamela hemme zady wada berýär. Onuň maksady Pamela bilen wagtyny hoş geçirip, ony öz söýgülisine öwürmek. Emma Pamela örän edepli, asylly gyz bolany üçin, ol ýigidi özi halaýanam bolsa onuň diýenini etmeýär. Soňra skwaýr B. Pamela haýbat atyp, türmä basdyrjak bolýar, Londonyň etegindäki öýünde zor bilen gizläp saklaýar. Ýöne kem-kemden Skwaýr B-niň bu gyza gözi gitmegi hakyky söýgä öwrülýär we ol Pamela öýlenýär. Şeýlelik bilen Pamelanyň edepliligi, asyllylygy sylaglanýar. Pamela öz durmuşynda nähili kynçylyklara duçar bolsa-da, olary özüniň tutanýerliligi, asyllylygy, edepliligi bilen ýeňip geçýär we bagtly bolýar.

Riçardson bu romanda şol döwürde iňlis edebiýatynda giň ýaýran başdan geçirmeler we aldawçylar baradaky romanlarda beýan edilýän gahrymanlaryň ahlaksyz hereketlerine, işlerine göz ýumulýandygyna garşy çykýar we puritan dini toparlarynyň Angliýada öňe sürýän ahlak kadalaryndan ugur alyp, gyzlaryň özüni nähili alyp barmalydygyny Pamelanyň mysalynda görkezýär.

Ýazyjy ýönekeý garyp hyzmatkär gyzyň baý ýigidiň azgynçylygyna garşy durmagy başaryp bilýändigini romanda örän ynandyryjylykly suratlandyrýar. Pamela bu eserde ajaýyp, nusgawy, ideal zenan hökmünde görkezilýär. Romanda Riçardson Leýdi B-niň üsti bilen Londonyň hojaýynlarynyň öz hyzmatkärlerine rehimdar bolmalydygyny görkezýär. Umuman, romanda ýönekeý, garyp adamlara ynsanperwerlik gözi bilen seretmek, rehimdar bolmak ideýa-

lary, şeýle ideýalaryň eseriň gahrymanlary tarapyndan amal edilişi, olaryň duýgulary örän çeper beýanyny tapýar. Şol sebäpli bu roman 1760-njy ýylda inlis edebiýatynda Sentimentalizm¹ akymynyň döremegine-de täsir eden eserleriň biridir. Romanyň wakalary salam haty görnüşinde Pamelanyň ene-atasyna, olaryň bolsa Pamela ýazan köp sanly hatlarynyň üsti bilen beýan edilýär.

Romanda inlis edebiýatynda ilkinji gezek ýönekeý hyzmatkär gyzyň keşbi baş gahryman hökmünde görkezilýär. Şeýle-de wakalar uzak ýurtlarda däl-de, Angliýanyň içinde Londonda bolup geçýär. Söýgi temasy bilen bir hatarda Londonyň her güňki adaty wakalary görkezilýär. Bu bolsa şol döwürde roman žanrynda uly öňe gidişlik bolupdyr.

Riçardsondan öňki ýazyjylaryň romanlarynda köplenç dürli başdan geçirmeler we syýahatlar beýan edilipdir. Şol sebäpli Riçardsonyň romanynda şol döwrüň her güňki adaty durmuşynyň suratlandyrylmagy XVIII asyr inlis edebiýatynda düýpli täzelik bolupdyr. Şeýle-de ýazyjy romanda her gahrymanyň özboluşly häsiýetini, duýgularyny ussatlyk bilen suratlandyrýar.

«Pamela» romanynda maşgala durmuşynyň özboluşly aýratynlyklary bilen bir hatarda ýönekeý hyzmatkär gyzyň ahlak päkligi, gözelligi boýunça ýokary gatlagyň wekillerinden ýokarda durýandygy görkezilýär.

XVII asyr romanlarynda adatdan daşary, ertekä çalymdaş, durmuşda seýrek duş gelýän wakalar beýan edilýän bolsa, «Pamela» romanynda her güňki adaty durmuş öz şahyрана çeper beýanyny tapýar.

Ýazyjy «Pamela» romanynda maşgala durmuşynyň, öý zähmetiniň gözelligini-de görkezýär. Pamela feodal jemgyýetiniň dworýan gatlagyna degişli aýal-gyzlary ýaly zähmet çekmegi özüne kiçilik bilmeýär. Ol boş wagtlary kitap okap bilimini artdyrjakdygyny, garyp goňşularyna kömek etjekdigini aýdýar. Şol bir hatarda Riçardson bu romanynda Pamelanyň durmuşynyň beýanynyň üsti bilen şol döwürdäki inlis jemgyýetinde daýhanlaryň, hyzmatkärleriň we olaryň hojaýynlarynyň arasyndaky hakyky gatnaşykary görkezýär.

¹ Sentimentalizm – «sentiment» «duýgy» diýen sözden gelip çykan söz. Sentimentalizm inlis edebiýatynda XVIII asyryň 60-njy ýyllarynda döran edebi akym. Ol akyma degişli eserlerde biçärelere, garyplara, ýönekeý adamlara rehimdarlyk etmek, olara duýgudaşlyk bildirmek idealary öňe sürülýär.

Umuman, Riçardsonyň «Pamela» romany XVIII asyr iňlis edebiýatynda Daniel Defonyň, Jonatan Swiftiň romanlaryndan düýpli tapawutlanýan şol döwrüň jemgyýetiniň durmuşyny anyk görkezýän täze realistik romanyň nusgasy hökmünde meşhurlyk gazanýar.

1747-nji ýylda Riçardson «*Klarissa ýa-da ýaş zenanyň taryhy*» atly ýene-de bir ajaýyp romanyny ýazýar. Bu roman hem «Pamela» ýaly salam hatlar görnüşinde ýazylypdyr, ýöne ondan tapawutlylykda mazmuny boýunça çylşyrymly bolup, pajygaly waka bilen gutarýar hem-de onda bir adamyň däl-de, köp adamlaryň hatlarynyň üsti bilen romanyň mazmuny açylyp görkezilýär. Ol hatlarda dürli pikirler aýdylýar we olaryň birnäçesi «aldawçy» hatlar, sebäbi olarda ýaramaz adamlar öz erbet işlerini aklajak bolýarlar. Ýöne ýazyjy kimiň gowy, kimiň erbetligini saýlamagy okyjynyň paýyna goýýar.

Romanyň baş gahrymany owadan we mähirli gyz Klarissa Garlou Pamela ýaly garyp maşgaladan bolman, baý buržuaz maşgalada ýaşaýar. Ol öz babasynyň iň gowy görýän agtygy bolandygy üçin babasyndan miras haty boýunça pul alýar. Şol sebäpli onuň erkek we uly gyz dogany Klarissany ýigrenýärler. Uly gyz dogany Klarissany onuň owadanlygy üçin ýigrenýär.

Lowlas atly ýaş dworýan Klarissany söýýär we oňa öýlenjek bolýar. Emma Klarissanyň kakasy Lowlasy garyp görüp, onuň Klarissa öýlenmegine garşy çykýar. Klarissanyň doganlary ony öýde gulplap saklaýarlar, kemsidýärler we oňa töhmet ýöňkeýärler. Klarissany bir baý ýaşuly adama durmuşa çykarmagy karar edýärler.

Näme etjegini bilmedik Klarissa Lowlas bilen gaçmagy ýüregine düwýär. Emma päk ýürekli Klarissa Lowlasyň Klarissanyň kakasyna gahar edip, onuň gyzyny masgara etmek niýetiniň bardygyny bilmeýär. Şeýle maksat bilen Lowlas özüne ynam bilen seredýän Klarissany daýzasynyň öýüne eltýän kişi bolup, ol ýerde Klarissanyň içýän çäýyna uky derman goşup, ony «köpçülik öýüne» salýar.

Lowlas şondan soň Klarissany taşlamakçy däl, ýöne ol Klarissanyň we ony kakasynyň Klarissa öýlenmegi üçin özüne ýalbarmaklaryny isleýär.

Emma örän buýsançly we päk ýürekli Klarissa Lowlasyň kimdigi bilip, ony ýigrenýär. Ondan gaçýar we keselläp aradan çykýar...

Romanda Klarissanyň durmuşa çykman ölmegi köp okyjylarda nägilelik döredipdir.

Bu romanda-da Riçardson söýgi temasyny beýan edip, ynsan duýgularynyň çylşyrymlydyny, bir adamyň baýlygynyň beýleki adamlarda, hatda doganlaryň arasynda hem görüplik duýgularyny döredýändigini, öýke-kinäniň päk söýgini öldürýändigini görkezýär. Ýöne ýazyjy bu romanda esasy ideýa hökmünde söýgini ilki depeläp, soň ony gaýtaryp getirip bolmajakdygyny Klarissanyň we Lowlasyň keşpleriniň üsti bilen görkezýär.

Semýuel Riçardson «Klarissa ýa-da ýaş zenanyň taryhy» romanynyndan soň «*Ser Çarlz Grandisonyň taryhy*» (1754ý.) diýen romanyny ýazýar. Bu romanda Riçardson ajaýyp ýaş ýigidiň keşbini suratlandyrýar. Çarlz Grandison köp gowy işler edýär. Ony angliýaly Garriýet Baýron we italiýaly Klementina della Poretta atly iki sany gyz söýýär. Bu romanda-da söýgi temasy örän çeper we inçeden beýan edilýär.

Riçardsonyň romanlary öz döwürdeşlerine we ondan soňky döwürde ýaşap geçen ýazyjy şahyrlara örän güýçli täsir edipdir. Sebäbi Riçardson öz eserlerinde ýaş zenanyň içki oý-pikirlerini, duýgularyny açyp görkezmegiň ussady bolupdyr, çünki oň aýdylyp geçilişi ýaly, hakyky durmuşa şeýle duýgulary başdan geçirýän ýaş ýigitler we gyzlar oňa öz duýgularyny gürrüň berip, salam hatlaryny ýazdyrypdyrlar. Şonuň üçin şol döwürde bu temany Riçardsondan gowy beýan edip bilýän ýazyjy bolmandyr diýsek, ýalňyş bolmasa gerek. Şol sebäpli Riçardsonyň romanlary beýleki Ýewropa ýurtlarynda-da meşhur bolupdyr.

Rus şahyry A. S. Puşkiniň «Ýewgeniý Onegin» romanynynda Tatýana Larinanyň Riçardsonyň romanlaryny gowy görendigini şahyryň belläp geçmegi muňa mysal bolup biler.

Riçardsonyň döredijiligi öz döwürdeşlerini-de biparh galdyrmadyr. Onuň ilkinji «Pamela» romany neşir edilip, ýazyja uly meşhurlyk getirende Genri Filding ol romany ýaňsylap, oňa parodiýa hökmünde özüniň «Jozef Endrýusyň we onuň dosty Abraham Adamsyň taryhy» (1742ý.) diýen romanyny ýazýar, sebäbi Genri Filding garyp we ýaş hyzmatkär gyzyň baý, bar zady puluň zory bilen etdirip bilýän adamlaryň garşysyna gidip, diňe öz tutanýerliligi bilen bagtly bolup biljekdigine şübhelenipdir.

Genri Filding (1707–1754ý.)

Genri Fildingiň döredijiliginde Magaryfçylyk realistik edebiýatynyň iň ösen döwrüni görüp bolýar. Roman, drama, syýasy komediýa görnüşli eserleri ýazan G. Filding öz garaýyşlary boýunça Magaryfçylyk edebiýatynyň tankydy häsiýetli toparyna degişlidir. Genri Filding garyp düşen aristokrat maşgalasynda eneden dogulýar. Genriniň ejesi ýaş aradan çykypdyr. Ony mamasy özüne aljak bolupdyr, emma kakasy Fildingi bermändir. Genri ýaşlygynda maşgala durmuşynda köp horluk görüp, ýetmezçiligiň ençeme hupbatlaryny çekip ulalypdyr.

Ol baý çagalar üçin gurlan Iton kolejinde, soňra Gollandiýada Leyden universitetinde okapdyr, emma pul ýetmezçiligi sebäpli okuwy taşlapdyr.

1730-njy ýylda ol Angliýa dolanyp gelýär. Şol döwürde Genri Filding edebiýat bilen meşgullanyp başlaýar. Ol öz döredijiligini ilki komediýa ýazmakdan başlaýar. Filding on ýylyň dowamynda 25 sany komediýa ýazypdyr. Onuň «*Beýik Kinniwanja oglanjygyň durmuşy we ölümi*»(1730ý.) atly komediýasy hatda hemişe ýüzi tutuk gezyän Swiftiň hem göwnünden turupdyr.

G. Fildingiň öz teatry bolupdyr. Teatr köp gelim-gidimli meşhur ýere öwrülipdir, ýöne 1737-nji ýylda Fildingiň teatry ýapylypdyr. Şondan soň G. Filding hukuk hünärini aklawçylyk okuwyny okapdyr we tä ömrüniň soňuna çenli kazy bolup işläpdir. Kazy bolup işlän döwründe ol durmuşy, Londonyň ilatynyň ýaşaýşyny ýakyndan öwrenipdir. Onuň bu gören-eşiden zatlary soňra onuň ýazan romanlarynda öz beýany tapypdyr.

1742-nji ýylda Filding roman ýazyp başlaýar. Oňa Riçardsonyň «Pamela» atly romanynyň meşhurlyk gazanmagy sebäp bolupdyr. Çünki Pamelanyň öz tutanýerliligi we ahlak päkligi bilen bagtly

bolup biljekdigine Filding ynanmandyr. Şonuň üçin Filding bu romany ýaňsa alyp, oňa parodiya hökmünde özüniň «*Josef Endrýusyň we onuň dosty Abraham Adamsyň başdan geçirmeleriniň taryhy*» (1742ý.) atly romanyny ýazypdyr. Ine, şondan soň G. Filding roman ýazyjy hökmünde tanalypdyr. G. Fildingiň iň gowy romany onuň «*Tapyndy Tom Jonsuň taryhy*»(1749ý.) atly eseridir.

Bu romanda heniz çagajykka Olwerti atly baý mülkdar-skwaýryň öýüne taşlanyp gidilen Tom Jonsuň durmuşy jemgyýetiň durmuşy bilen baglanyşykda görkezilýär.

Mister Olwerti Angliýanyň Somersetşir diýen ýerinde obada öz mülkünde aýal dogany Brijet bilen ýaşaýar. Mister Olwerti üç aýlap Londonda bolup gelýär we agşam öz otagyna baranda düşeginiň üstünde bir bäbegiň ýatandygyny görýär. Birnäçe ýyl ozal aýaly we çagalary aradan çykan mister Olwerti bu taşlanyp gidilen çagany öýünde öz çagasy ýaly seredip terbiýelemegi makul bilýär. Onuň adyna Tom dakýarlar. Taşlanylyp gidilen bäbegiň ejesi Meri Jons diýen bir hyzmatkär aýal hasaplanýar. Oglanyň kakasynyň kimligini romanyň başynda doly anyklap bilmeýärler. Şol sebäpli onuň doly adyny Tom Jons diýip tutýarlar. Onuň kakasy mister Patrij diýen bir mugallymdyr diýip çen edýärler, sebäbi Patrijiň aýaly öňden Jenni Jons diýen aýala ärini gabanyp, oňa şeýle günä ýöňkeýär.

Tom ýaşlygyndan Mister Olwertiniň öýünde terbiýelenýär. Öz çagalary aradan çykan mister Olwerti Tomy gowy görýär. Tom mister Olwertiniň ýegeni Blayfil bilen terbiýelenýär. Olar häsiýetleri boýunça biri-birine meňzemeýärler.

Blayfil daşyndan edepli, içinden puly-baýlygy gowy görýän, içigara, doň ýürek, öz bähbidini hemme zatdan öňde goýýan we diňe özüni bilýän keşp hökmünde görkezilýär. Ol ulalansoň hem onuň şol häsiýetleri çuňlaşýar. Emma Blayfiliň tersine Tom göwnaçyk, ýukaýürek, rehimdar, iň soňky puluny ýa-da zadyny garyp galan maşgala bermäga taýýar keşp hökmünde suratlandyrylýar. Onuň adamkärçiligi we ýagşylyga ymytlyşy ony romanyň iň gowy keşpleriniň biri hasaplamaga esas berýär.

Mister Olwerti Tom Jonsy we öz ýegeni Blayıfili okatmak we terbiýelemek üçin ruhany Twakomy we filosof Skweýri çagyryýar. Tom okuwa onçakly höwesli ýapyşmaýar, çünki her gün dini kitaplary okamak ýaş oglanjygyň içini gysdyrýar. Ol köp wagtyňy mister Olwertiniň mülkünde garawul bolup işleýän Gara Jorj diýen adamyň ýanynda geçirýär, onuň çagalary bilen oýnaýar. Hatda bir gezek olaryň garyp külbesine skwaýr Olwertini eltip, Gara Jorjuň çagalaryna egin-eşik aldyrýar. Özüne sowgat berlen poni atyny, Injilny satyp, şol pullary garyp maşgala berýär.

Tom bilen bile terbiýe alýan Blayıfil bolsa ýaşlygyndan özüni Skwaýr Olwertiniň mirasdüşeri hasaplaýar. Ol Toma ulumsylyk bilen seredýär, hatda ony bir gün «nikasyz doglan geday»¹ diýip atlandyryýar we şol sebäpli Tom ony urýar. Içi kitüwli Blayıfil Toma gahar edip, Gara Jorjuň Olwertiniň goňsusy mister Westerniň mülkünden hemişe towşan awlaýandygyny mister Olwertä şugullap işden kowdurýar we Gara Jorj jenaýata çekilýär. Şonda-da Tom mister Olwertiniň işden kowan garawulyny skwaýr Westerne işe aldyrjak bolup jan çekýär.

Tom ýaşlygyndan özüniň çalasyňlygy we başarjaňlygy bilen mister Olwertiniň goňsusy baý mülkdar skwaýr Westerniň ynamyny gazanýar. Onuň gyzy Sofiýa bilen dostlaşýar we olar biri-birini söýýärler. Emma Tomuň Sofiýa öýlenip biljekdigine ynamy ýok, sebäbi ol bir ýetim oglan hasaplanylýar.

Blayıfil hem Sofiýany gowy görýär, emma ol Sofiýany baý maşgaladan bolany üçin, ol durmuşa çykanda oňa köp emläk we baýlyk ýetjekdigi üçin ony söýýär. Toma hem mister Olwertiniň mirasyndan bir bölek paý berler öýdüp, Blayıfil Tomy öz kalbynda ýigrenýär we her ädimde ony ýamanlap, ony mister Olwertä öýünden kowdurýar.

Genri Filding magaryfçylaryň durmuşda aň-paýhasa, akyla daýanmak ideýasyndan ugur alyp, Tomuň durmuşyny beýan edende her bir adam öz işinde akyla-paýhasa eýermelidigini görkezýär. Tom nähili gowy bolsa-da ol köp halatlarda ýalňysýar, ýenilkellelik edýär.

¹ *Генри Филдинг. История Тома Джонса, найденыша. М.: 1982, часть I, стр. 115.*

Sofiýany çyn ýürekden söýýänem bolsa, oňa öýlenip bilmerin öýdüp, garawulyň gyzy Molli bilen hem duşuşýar. Hatda oňa öýlenjek bolýar. Ýa-da mister Olwertiniň öýünden kowlansoň Londonda mis-sis Woters bilen myhmanhanada duşuşygy, Tomuň akyla eýermän, akyly-başly hereket etmän özüni kyn güne düşürýändigini ýazyjy romanda görkezýär.

Rehimdar we ýukaýürek Tom belli bir derejede Serwantesiň dün-ýäniň kemçiliklerini düzetjek bolýan Don Kihotyna meňzeýär. Tokaý garawuly Gara Jorj arakhor, ogry bolsa-da, Tom onuň kemçilikleri barada pikir etmeýär-de, hakyky ynsanperwer adam hökmünde onuň betbagtdygyny, onuň çagalarynyň aç-ýalaňaç oturandygyny görýär.

Genri Filding hakyky realist ýazyjy hökmünde romanda durmuşyň ähli taraplaryny we ýamanlygyň nireden gelip çykýandygyny, onuň köklerini görkezýär

Sent-Olbens diýen şäherden Londona barýarka, Toma arryk ýabyly bir ýolagçy ýoldaş bolýar. Ol nätanyş ýolboýy talaňçylyk we garakçylar barada gürrüň edip, soňra sapaňçasyny çykaryp Tomy talajak bolýar. Tom hem özüniň üç gineý¹ pulunyň bardygyny we şony berip biljekdigini aýdanda, garakçy razylaşman sapaňçany onuň döşüne direýär. Tom hem garakçynyň sapaňçany zordan tutup du-ran titreyän elini sowýar-da, ony ýaragsyzlandyrýar. Soňra Tomdan has ejiz garakçy ondan aman soraýar we özüniň Tomy atyp öldür-jek bolmandygyny, sapaňçasynyň okunyň ýokdugyny aýdyp, özüniň çaga dogurmaga garaşýan aýalynyň, baş sany çagasynyň öýünde aç oturandygy sebäpli, ilkinji gezek talaňçylyk etjek bolandygyny Toma gürrüň berýär. Tomuň oňa nebsi agrap, garakçynyň sapaňçasyny oňa gaýdyp berýär we onuň üstesine-de iki gineý pul berýär.

Ýazyjy şol mysalyň üsti bilen adamyň gowy ýa-da erbet ýola düşmegine onuň durmuş şertleriniň täsir edýändigini nygtaýar. Bu ýagdaýda Tom ýene-de öz adamkärçiligini, biçäre adamlara rehimdar-lyk bilen seredýändigini görkezýär. Tomuň mister Olwertiniň öýün-den kowlandan soňky durmuşy Angliýanyň ululy-kiçili şäherlerinde, myhmanhanalarynda, ýollarynda geçýär. Onuň baý öýden gidip

¹ Gineý – Angliýada 21 şillinge barabar bolan altyn teňňe pul birligi.

gören-eşiden zatlary belli bir derejede 17 ýaşynda baý köşgüni taşlap giden Buddanyň köşkden çykyp, adamlaryň betbagt ýaşaýandygyny görüp, «dünýäniň jepadany doludýgy» barada aýdan ilkinji hakykatyny ýadyňa salýar. Tom hem Buddha ýaly rehimdar, ol özi barada pikir etmeýär. Özi bir köpük pulsuz galjakdygy barada pikir etmän, iň soňky puluny talaňçy bilen paýlaşýar.

Romanyň soňy «happy end», ýagny gowulyk bilen gutarýar. Tom Jonsuň hakyky ene-atasy belli bolýar. Ol Mister Olwertiniň aýal dogany Brijetiň ogly bolup çykýar. Missis Brijet Mister Olwertiniň öýünde bir wagtlar bir ýyl ýaşan onuň dostunyň ogly Mister Samer bilen halaşýar we netijede Tom doglupdyr. Mister Samer mama keselinden ölendigi sebäpli, onuň bilen nikalaşyp bilmedik missis Brijet bu ýagdaýy ýaşyrjak bolup, Jenni Jons diýen aýala köp pul berip, ony çaganyň «ejesidigini» boýun almaga yrýar. Bu zatlar belli bolansoň Mister Olwerti Tomy öz mirasdüşeri etjekdigini aýdýar. Muny eşiden mister Western gyzy Sofiýany Toma durmuşa çykarmaga razylyk berýär. Skwaýr Olwerti ýalançy we kezzap Blaýfili öýünden kowýar.

Romanyň soňy şol döwürde döp bolan aşyk-magşuklaryň maksat-myradyna ýetmegi bilen gutarsa-da, Genri Fildingiň bu romany şol döwrüň inlis jemgyýetiniň durmuşynyň ähli taraplaryny dogruçylyk bilen suratlandyrýar. Genri Fildingiň bu romanda ulanan bir adamyň ykbalynyň üsti bilen tutuş jemgyýetiň taryhyny görkezmek tärini soň Walter Skott we başga-da birnäçe ýazyjylar öz romanlarynda giňden ulanypdyrlar.

Genri Fildingiň ömrüniň iň bir öndümlü işlän ýyllary ýazyjy birnäçe agyr ýitgilere, hasratly wakalara sezewar bolýar. Onuň aýaly, uly gyzy aradan çykýar. Soňra ol aýalynyň wepaly hyzmatkäri Meri Deniel diýen zenana öýlenýär. Olaryň iki çagasy bolýar. Filding şol döwürde agyr keselleýär. Lukmanlar oňa ýyly ülkä Portugaliýa gitmekligi maslahat berýärler. Deňiz bilen gämide Lissabona barýança ýazyjy haldan düşüp, Lissabonda 47 ýaşynda aradan çykýar.

G. Fildingiň pikirine görä, diňe adamlara ýagşylyk etmek, olara sahatly bolmak arkaly jemgyýetiň gapma-garşylyklaryny ýok

edip bolýar. Emma şol bir halatda ol hemme adamlardan gowulyga garaşmaly dældigini dogruçyllyk bilen görkezýär. Ikiýüzli adamlary ýazgarýar.

Romanda G. Filding şol döwrüň jemgyýetiniň durmuşyndaky kemçiliklerini paş edýär. Ledi Bellaston, Lord Fellamor, missiz Fits-patrik ýaly betniýet, azgyn adamlaryň, açgöz söwdagärleriň we traktir hojaýynlarynyň, parahor ýuristleriň we ruhanylaryň keşpleri, olaryň edýän erbet işleri ýiti tankydy satira bilen görkezilýär.

«Tapyndy Tom Jonsuň taryhy» atly romanyň soňunyň şowly, oňat gutarmagy-da G. Fildingiň ýagşylygyň ýamanlygy hökman ýeňip geçjekdigine ynamynyň barlygyny görkezýär. Ol bir tarapdan çendenäsa baýlyga kowalaşmagyň gowy dældigini nygtasa-da, onuň gahrymanlarynyň ahyrsoňy bagty çüwüp, gowy adamlara duş gelip, olar baý bolýarlar we garyplykdan çykýarlar. Bu bolsa romany okan her bir okyjyda durmuşa ynam bilen garamak duýgusyny döredýär.

İňlis magaryfçylyk edebiýatynyň giçki döwri. Sentimentalizm

İňlis edebiýatynda XVIII asyryň 60-njy ýyllaryndan başlap täze döwür başlanýar. Edebiýatda täze ugur, ýagny Sentimentalizm akymy döreýär. Sentimentalizm sözi «*sentiment*» – «duýgy» diýen sözden gelip çykýar. Çünki Magaryfçylyk döwründe ýazyjylar aň-paýhasa, akyla daýanmak, ýagny rasionalizm filosofiýasyny öňe sürýärler. Şol döwürde magaryfçylyk edebiýatynda roman žanry güýçli ösýär. Täze buržuaz jemgyýetiniň ahlak ýörelgeleri öňe sürülýär.

Emma Angliýada kapitalizmiň güýçli ösmegi, jemgyýetde gapma-garşylyklaryň ýitileşmegi, erbet hadysalaryň köpelmegi buržuaz jemgyýetiniň akyl-paýhasa daýanyp, hasaply ýaşamak filosofiýasyna şübhe döredýär. Adamlar diňe baýlyk, söwda-satyk, pul-haryt gatnaşyklaryna uly üns bermek bilen ynsanperwerlik duýgularyny ýatdan çykarýarlar. Öýsüz-öwzarsyz, garyp, işsiz adamlar barada hiç kim pikir etmeýär, olaryň durmuşy bilen hiç kim gyzyklanmaýar, adamkärçilik ýitip başlaýar.

Şoňa görä-de ýazyjylaryň belli bir topary, sentimentalizmiň wekilleri jemgyýetiň şol döwrüň her günki durmuşyna bolan ünsi

güýçlendirýärler. Özleriniň içinde ýaşayan jemgyýetiniň durmuşyna uly gyzyklanma bildirýärler. Şol sebäpli Robinzonyň ýa-da Gulliweriň durmuşy Angliýadan alysa başga ýurtlarda bolup geçýän bolsa, Riçardsonyň «Pamela...» atly romanynnda Londonyň we onuň etekleriniň durmuşy görkezilýär. Bu romanda ýönekeý hyzmatkär gyzyň keşbi gowy häsiýetli baş gahryman hökmünde görkezilýär. Riçardsonyň romanynnda ilkinji gezek sentimentalizmiň alamatlary peýda bolýar. Ondan öňki romanlaryň gahrymanlary beýik wezipeli adamlar, patyşalar, rysarlar, serkerdeler, emeldarlar bolan bolsa, *sentimentalizm* edebiýatynda ýönekeý adamlaryň, ýagny buržuaz jemgyýetiniň hemme wekilleri, garyp-gasarlar, öýsüz gedaýlar, hatda akyly üýtgän adamlaram görkezilýär we olaryň içki dünýäsi, duýgulary üns merkezinde goýulýar. Riçardson ilkinji bolup eseriň mazmunyny öňki romanlarda dăp bolan wakalar dăl-de, ynsany duýgularyň beýanynyň düzýändigini görkezýär. Ýagny eserde bolýan wakalara dăl-de, gahrymanlaryň içki duýgularyna uly üns berilýär.

Sentimentalizmiň alamatlary Oliwer Goldsmittiň, Jeýms Tomsonyň, Tomas Greýiň, Edward Ýunguň we başga-da birnäçe ýazyjylaryň we şahyrlaryň eserlerinde ýüze çykýar. Berkliniň «Adamzat biliminiň esaslary barada traktat» atly eserinde dünýäni bilmekde adam duýgusynyň esasy orunda durýandygy nygtalýar. Sentimentalizme degişli ýazyjylaryň eserlerinde tebigatyň görnüşlerini wasp etmek bilen bir hatarda adamyň içki oý-pikirlerini, onuň şahsy duýgularyny suratlandyrmak esasy orunda durýar.

Sentimentalizmiň filosofiki esasyňy Berkli we Ýumuň garaýyşlary düzýär.

Ýepiskop¹ Jorj Berkli (1685–1753ý.) «Adamzat biliminiň esaslary barada traktat» (1710ý.) diýen ylmy işinde adamyň bar bilimi onuň duýgularynda jemlenýändigini nygtaýar. Lokkuň duýgyny bilimiň çeşmesi hasaplaýşy ýaly, Berkli duýga uly ähmiýet berýär, hatda

¹ Ýepiskop – grekçe «gözegçi, serediji» diýmekligi aňladýar. Hristian dininde bir buthana seredýän uly ruhany.

predmeti we duýgyny bir zat hasaplap, ony bölüp bolmaýandygyny aýdýar.

Bu pikiri Dawid Ýum (1711–1776ý) hem goldaýar. Ýum daş-töweregimizde bolup geçen hadysalary – hakyky barlygy we täsirleriň jemi hasaplaýar.

Beýle filosofiki garaýyşlara köp magaryfçylar tankydy göz bilen seredýärler, emma dini garaýyşly adamlar dünýäniň jepaly durmuşyna bir pany, ahyrsoňy ýok bolup gitjek hadysa hökmünde seredipdirler. Olar aklyň bu dünýäniň hadysalaryny üýtgedip, oňa täsir edip biljekdigine ynanmandyrlar. Şol sebäpli sentimentalizme degişli eserlerde rehimdarlyk, adamkärçilik, söýgi ýaly ynsan duýgulary çeper beýan edilse-de, durmuşyň kemçiliklerini düzetmek meselesi goýulmaýar. Adamlar diňe adamkärçilige, rehimdarlyga çagyrylýar.

«Akyl bizi tebigata görä ýgy-ýgydan aldaýar»,

«Akyl tebigaty düzedip bilmez»,

«Akyl ýüregiň isleglerini bilmeýär»,

«Duýgy — bilimiň ýokary basgançagy»,

«Ähli beýik işleri hyjuwlar öňe çykarýar»,

«Beýik pikirler ýürekde döreýär»¹ ýaly pikirler sentimentalizmiň esasy ýörelgelerini düzýär.

Sentimentalizm giçki Magaryfçylyk döwründe döreýär. Sentimentalizmiň watany Angliýadyr. Sebäbi XVIII asyrda Angliýada uly ykdysady öwrülişik (rewolýusiýa) bolup geçýär we kapitalizmiň gapma-garşylyklary beýleki ýurtlara garanynda Angliýada has aýdyň ýüze çykýar. Ykdysady öwrülişiň halkyň durmuşyna ýaramaz täsir etmegi, zähmetkeş halkyň agyr ýagdaýy, daýhanlaryň gedaýlaşmagy magaryfçylaryň aň-paýhas teoriýasyny, akyla laýyk, adalatly jemgyýet gurmak pikirlerini puja çykarýar. Täze dörän buržuaz jemgyýetiniň kämil dældigi baradaky pikirler sentimentalizmiň döremegine itergi berýär.

Sentimentalizm iňlis edebiýatynda 1730–40-njy ýyllarda ilkinji gezek döräp, 1760–70-nji ýyllarda edebi akym hökmünde kemala gelýär we soňra ösüşini bes edip, öz ornuny beýleki akymlara berýär.

¹ Зарубежная литература XVII–XVIII вв. Хрестоматия. Составитель С. Д. Артамонов. М., 1982, стр. 276–277.

Jeýms Tomson (1700–1748ý.)

Iňlis edebiýatynyň sentimentalizme degişli şygry bilen ýazylan eserlerinde patriarhal oba durmuşy, daýhanlaryň zähmeti, olaryň sadalygy, adamkärçiligi ideallaşdyrylyp, ulumsy, rehimsiz baýlar we ýer eýeleri ýazgarylýar. Şeýle äheňler Jeýms Tomsonyň döredijiligine-de mahsusdyr. Şotlandiýaly ruhany pastoryň ogly Jeýms Tomson London-da ýokary gatlagyň howandarlygyndan peýdalanypdyr. Ol «*Britaniýa, deňizlere höküm*

sür!» diýen Angliýanyň milli gimniniň hem awtorydyr.

Şahyr iňlis edebiýatynda şäher durmuşyny beýan etmek äheňleriniň güýçli bolan döwründe öz döredijiliginde ynsan we tebigat temasy beýan edýär.

Jeýms Tomson «*Ýylyň pasyllary*» («*The Seasons*» 1726–1730ý.) atly poemasy bilen meşhurlyk gazanýar. Bu eserde ol tebigaty Hudaýyň gudratynyň ýüze çykması hökmünde suratlandyrýar we adam tebigatyň bir ajaýyp bölegidir diýen pikiri öňe sürýär. Tomson adamlarda tebigatyň gозzelligine guwanmak, oňa gyzyklanmak duýgularyny oýarýar.

Tomsonyň eserleri Tomas Greýiň, Oliwer Goldsmitiň, Robert Bernsiň we başga-da birnäçe şahyrlaryň döredijiligine täsir edipdir.

Eduard Ýung (1683–1765ý.)

Iňlis edebiýatynda liriki poeziýada Eduard Ýung sentimentalizmiň ilkinji wekilleriniň biridir. Onuň döredijiliginiň irki döwründe 1720-nji ýyllarda milli ruhda ýazan odalary, ganly sahnalardan doly tragediýalary we aristokratlaryň aýyplaryny paş edýän klassisizm usulyna eýerip ýazan

eserleri meşhurlyk gazanyp bilmeýär. Öz käri boýunça ruhany bolan Ýung döredijiliginiň ikinji ýarymynda öz eserlerinde dini pikirleri öňe sürýär.

Eduard Ýunguň aýalynyň we gyzynyň aradan çykmagy onuň eserleriniň dini äheňlerini güýçlendirýär. 1742–1745-nji ýyllarda «*Zeyrenç ýa-da ýaşayyş, ölüm we baky ýaşayyş baradaky gije oýlanmalary*» («*The Complaint or Night Thoughts on Life, Death and Immortality*», 1745ý.) diýen poemasyny ýazýar. Dokuz aýdymdan durýan bu poema şol döwürde halk köpçüliginiň agyr durmuşyna duýgudaşlyk bilen seredýän adamlaryň ruhuna ýakyn bolany üçin uly meşhurlyk gazanýar. Şeýle-de Ýung edebiyatda sentimentalizmiň, täze ugruň, akymyň teoretigi hökmünde çykyş edip «*Özboluşly eserler barada çaklamalar*» (1759ý.) diýen eserini ýazýar.

Tomas Greý **(1716–1771ý.)**

Tomas Greý Londonda dogulýar. Onuň kakasy Londonyň Siti diýen böleginde işewür adam bolupdyr.

Ýaşlygyndan Tomas Greý Iton kolejinde okapdyr. Koleji gutaryp, Tomas Greý Kembrij uniwersitetine okuwa girýär. Uniwersiteti gutaryp, ol döp boýunça biliminiň üstüni ýetirmäge Ýewropa ýurtlaryna Italiýa, Şweýtsariýa we Fransiýa syýahata gidýär. 1741-nji ýylda kakasy aradan çykansoň

onuň erkin durmuşda ýaşamaga maddy mümkinçiligi bolmaýar. Ol Angliýa dolanyp gelýär we ilki Strouk Pojes diýen ýerde ejesi bilen ýaşayar. Şol ýerde filosofiki mazmunly goşgular ýazyp başlaýar. Soňra gazanç etjek bolup, Kembrij uniwersitetine Täze taryh dersi boýunça mugallym bolup işe girýär we Kembrij şäherine hemişelik göçüp gelýär. Şol ýerde ol «*Inlis poeziýasynyň taryhy*» diýen işini ýazyp başlaýar.

Tomas Greýiň «*Poeziýanyň ösüşi*» («*The Progress of Poetry*», 1759ý.) «*Bard*¹» («*The Bard*»), «*Oba öwliýäsinde ýazylan elegiýa*» («*An Elegy Written in a Coutry Churchyard*», 1751ý.), «*Şatlyk barada oda*» we beýleki birnäçe eserleri sentementalizmiň iň gowy nusgalary hasaplanýar.

Tomas Greý «*Oba öwliýäsinde ýazylan elegiýa*» diýen eserinde daýhanlaryň zähmetini we sada durmuşyny, olaryň ruhy päkligini wasp edýär. Garyplygyň we nadanlygyň ýaşlykdan olaryň zehinini öldürýändigini nygtaýar.

Tomas Greý öz eserlerinde «garyplykdan we ýetmezçilikden ölen» adamlara duýgudaşlyk bildirýär we şol bir hatarda onuň eserlerinde milletiň köp bölegini bilim almakdan we gowy durmuşdan mahrum eden baýlar gytaklaýyn ýazgarylýar.

1780–1790-njy ýyllarda iňlis edebiýatçylarynyň we alymlarynyň arasynda Tomas Greýiň «Milletiň köp bölegini bilim almak, mynasyp ýaşamak hukuklaryndan mahrum etmekde» baýlary günälemegiň dogrudygý ýa-da nädogrudygý barada ençeme ýiti jedeller bolupdyr.²

Oliwer Goldsmit (1728–1774ý.)

Oliwer Goldsmit Riçardsondan soň, sentementalizmiň ilkinji görnükli wekilleriniň biridir. Oliwer Goldsmit Irlandiýanyň paýtagty Dublindä ruhany maşgalasynda eneden dogulýar. Dublin uniwersitetini gutaryp, soňra Angliýanyň, Şotlandiýanyň we Ýewropa ýurtlarynyň uniwersitetlerinde okaýar, leksiýalar diňleýär. Ol pulsuz, pyýada syýahat edip, tutuş Ýewropany aýlanyp çykýar. Ýolda tüýdük çalyp, gülkünç rollary oýnap we ylmy çekişmelere gatnaşyp, gazanç edip gün görýär.

¹ Bard — şahyr we aýdymçy.

² Хрестоматия по зарубежной литературе XVIII века. Составители Б. И. Пуришев и Б. И. Колесникова. М., «Высшая школа», 1970, стр. 363.

1756-njy ýylda Goldsmit Angliýa gaýdyp gelýär we dürli wezipelerde işleýär. Yzygiderli garyplyk sebäpli Oliwer Goldsmit karza batyp, karzdarlar türmesine düşýär we tussag edilmezden öň Semýuel Jonson atly belli tankytçy tanşyna «*Wekfildli ruhany*» (1766ý.) diýen romanyňy berýär. Romany okap, ony halan Jonson bu romany çap edip, dostuny türmeden çykarmak üçin elinden gelenini edýär we netijede kitap çap edilmezden öň deslapky berlen pul Goldsmiti türmeden halas edýär.

«*Wekfildli ruhany*» («*The Vicar of Wakefield*», 1766ý.) atly romanda oba ruhany Primrozyň maşgalasynyň taryhy görkezilýär. Ýerli ahlaksyz, baý mülkdar skwaýr Tornhil bu maşgalanyň durmuşyna uly betbagtçylyklar getirýär.

Ýerli ýaş mülkdar skwaýr Tornhil ruhany Primrozyň görmegeý gyzlarynyň biriniň namysyna degjek bolýar. Bu ynanjaň ruhanyň özüni bolsa dürli hileler bilen bergidar edip tozduýar we karzdarlar türmesine saldyrýar. Ruhany Primrozyň tutuş maşgalasy heläk bolmagyň bári ýanynda bolýar. Şeýle agyr ýagdaýda bu işe ýaş skwaýryň daýysy ser Wilýam Tornhil gatýşýar. Ol öňden bári ýegeniniň gabahat işlerini bildirmän, mister Berçel diýen başga at bilen şol ýerde birnäçe aýdan bári ýaşap, synlap ýören eken.

Ýaş skwaýryň daýysy ser Wilýam Tornhil örän parasatly asyly adam, baý durmuşy gowy görmeýär, garyp biçäre adamlara kömek edýär. Ol öz ýegeniniň eden adalatsyz işlerini düzedýär hem-de ruhany Primrozy we onuň ogly Jorjy karzdarlar türmesinden çykaryp, ruhanyň öýüni, mülküni gaýtaryp berýär. Ser Wilýam Tornhil özüniň öňden bári söýýän ruhany Primrozyň Sofiýa atly gyzyna öýlenýär. Ruhanyň Oliwiýa atly beýleki gyzyny ýaş Tornhile nikalap berýär. Ýagny romanda şol döwürde ýaş gyzlaryň baý mülkdara durmuşa çykmak arzuwy hasyl bolýar.

Oliwer Goldsmitiň romanynda suratlandyrylýan rehimli ser Wilýam Tornhiliň keşbi Genri Fildingiň «Tapyndy Tom Jonsuň taryhy» romanyndaky göwnaçyk, mähirli skwaýr Olwertä meňzeýär, sebäbi bu iki eserem magaryfçylyk edebiýatynyň iň gowy nusgalarynyň hataryna girýär, ýöne Fildingiň romany Magaryfçylyk realizm akymyna

degişli bolup, onda durmuş wakalary romanyň mazmunyny düzýän bolsa, Goldsmiň romanynda Sentimentalizm akymynyň kadalaryna laýyklykda gahrymanlaryň duýgularyna, söýgi temasyňa uly orun berilýär.

Bolup geçýän wakalara ruhany Primroz we onuň maşgalasy düşünişip bilmeyär, olar diňe Hudaýdan dileg edip, kömege garaşýarlar.

Muňa garamazdan romanda şol döwürde Angliýanyň oba ýerlerinde bolup geçen uly ýer eýeleriniň eden-etdilikleri, olaryň zulumyndan horlanýan garyplaryň goragsyzlygy, aldanyşy örän dogruçyl görkezilýär.

Goldsmiň baý edebi mirasyna onuň «*Syýahatçy*» (1765 ý.) «*Taşlanan oba*» (1770 ý.) atly poemalary; «*Alçak adam*» (1768 ý.) «*Ýeňmek üçin ol gyz razylaşýar*» (1773 ý.) diýen komediýalary; «*Angliýanyň taryhy*», «*Rimiň taryhy*», «*Dünýäniň raýaty ýa-da Londonda ýaşayan hytaý filosofynyň Gündogardaky dostlaryna ýazan hatlary*» (1762 ý.) ýaly eserleri girýär.

Oliwer Goldsmit «*Taşlanan oba*» (*The Deserted Village*, 1770 y.) poemasynda şahyr XVIII asyrdan Angliýanyň obalarynyň tozdurylyşy, daýhanlaryň ýersiz we işsiz galyp, şäherlere iş gözläp gidişi ýaly wakalara bolan garaýyşlary beýan edýär.

Poemada Oburn obasynyň bir wagtda ajaýyp bir gözəl mekan bolandygy, ol ýerde şatlykly durmuşyň gaýnap-joşup, indi bolsa bu obanyň boşap galandygy we öňki gelşikli öýleriň, ganatly suw degirmenleriň ýoklugy, ekin meýdanlarynyň boşap galandygy beýan edilýär. Eseriň ahyrynda şahyr bir wagtlar tebigat gözelligi bilen sazlaşykda ýaşan ajaýyp obanyň indi adamsyz külbeleri, çöp basan ekinsiz otluk öri meýdanlaryna öwürülen öňki ekin meýdanlarynyň çöl ýaly gam-gussaly ümsümligini indi diňe hokgaryň çirkin sesiniň ýa-da batga guşunyň zaryn nalyşynyň bozýandygyny suratlandyrýar.

Goldsmit bu obanyň öz dogduk mekanyny taşlap, keseki ýerlere gazanç gözläp giden adamlaryna duýgudaşlyk bildirýär. Şol bir halatda şahyr bu biçäreleri ýaman güne düşsün açgöz peýdakeşleriň oba adamlarynyň bagtly durmuşyny depeleýändigini, indi ol adamlaryň öz dogduk mekanyňa hiç haçan dolanyp gelmejekdigini nygtaýar.

Poemada Oburn obasynyň geçmiş durmuşy ideallaşdyrylyp, owadanlaşdyrylyp görkezilýär. Bu-da Sentimentalizm akymyna degişli eserleriň ýene-de bir aýratynlygydyr. Sebäbi XVIII asyrdan öň XVII asyrda iri feodallara tabyn bolup, ýarym gulçulykda ýaşan inlis daýhanlary elpe-şelpelikde, ajaýyp durmuşda ýaşapdyr diýmäge esas ýok. Muňa taryhda bolup geçen daýhan gozgalaňlary, XVII asyrda bolup geçen inlis buržuaz rewolýusiýasy¹ şaýatlyk edýär.

Lorens Stern (1713–1768 ý.)

Sentimentalizmiň ady *Lorens Sterniň* (1713–1768 ý.) «*Fransiýa we Italiýa sentimental syýahat*» (1768 ý.) atly kitaby çykan-dan soň ýörgünli bolýar.

Sentimentalizm ilki Angliýada 1750–1760-njy ýyllarda döräp, soň Fransiýa ýaýraýar.

Sentimentalizmiň görnükli wekilleriniň biri Lorens Stern 1713-nji ýylda Irlandiýanyň günortasynda Klonmel atly kiçijik obada eneden dogulýar. Onuň çagalygy Irlandiýada geçýär. Lorens Sterniň kakasy leýtenant çininde Ýamaýkada harby gullukda wagty (ogly Lorens Stern on sekiz ýaşyna ýetende) sary ysytma bilen keselläp dünýäden ötýär. Lorens Sterniň kiçi doganlary ir aradan çykypdyrlar. Daýysynyň maslahatyna eýerip, Kembrij uniwersitetini tamamlan Stern ruhany bolupdyr. Ýork şäheriniň ýanynda Satton obasynda ýigrimi ýyllap ruhanyçylyk edipdir. Oba ruhanysy bolan Stern boş wagtlaryny okap geçiripdir.

1760-njy ýyllaryň başynda Stern Fransiýa we Italiýa syýahat edipdir. Fransiýada ol Didro, Golbah we beýleki ensiklopediýaçylar bilen tanşypdyr. 1768-nji ýylda Lorens Stern Londonda inçekeselden aradan çykypdyr.

¹ Muňa mysal edip 1642–1649-njy ýyllaryň rewolýusion wakalaryny görkez-mek bolar.

Sterniň edebi mirasy onçakly uly дәl. Ol iki kitapdan durýar. Olaryň ikisi-de gutarylmaryk eserlerdir. Ýöne öz döwründe bu eserler edebiýatda düýbünden täze edebi ugruň kemala gelmegine täsir edipdir.

Ýazyjynyň birinji romany «*Tristram Şendiniň durmuşy we pikirleri*» («*The Life and Opinions of Tristram Shandy, Gentleman*», 1760–1767 y.) diýip atlandyrylýar.

Eserde wakalar Şendi-Holl atly uly bolmaryk ekin meýdanly, howluly mülkde bolup geçýär. Eseriň esasy gahrymanlary Tristramyň kakasy Walter Şendi, uruşda ýaralanyp maýyp bolandygy sebäpli, harby gullugy terk eden daýysy maýor Tobi we onuň hyzmatkäri kapral¹ Trim we lukman Slop oýnawaç galalar gurup, öňki hakyky uruşlarda bolup geçen söweşleri çagalar ýaly täzededen oýnaýarlar. Olar biri-birine uly hormat goýýarlar we dogan ýaly dostlukly ýaşaýarlar. Olar hiç kime azar bermeyärler. Şendi-Holla käte pastor² Ýorik hem gelýär. Bu ýerde bolup geçýän wakalar bu kiçijik Şendi-Holl atly dünýäde uly tolgunma döredýär. Tobi daýynyň Wodmen atly dul aýala öýlenjek bolşy gülküli, ýumor bilen beýan edilýär.

Bu eser öňki romanlara meňzemeýär. Sebäbi onda gahrymanlaryň başdan geçirmelerine kän bir üns berilmän, olaryň şol başdan geçirmelere, wakalara berýän bahalary, duýgulary esasy orun tutýar.

Eserde wakalaryň yzygiderliligi saklanmaýar. Birnäçe wakalar soň beýan edilmän galdyrylýar.

Ýazyjynyň «*Tristram Şendiniň durmuşy we pikirleri*» atly romany öňki maşgala durmuşy romanlaryna ýaňsylama – parodiýa hökmünde ýazylypdyr. Wakalara Lorens Sterniň özi-de gatnaşýar. Roman Tristram Şendiniň adyndan gürrüň berilýär. Roman dokuz tomdan durýar. Ýazyjy bu romany baş gahrymanyň dogulmazyndan öňki wakalary beýan etmek bilen başlaýar. Romanyň ahyrynda Tristram Şendi bary-ýogy baş ýaşyna ýetýär. Şonuň üçin romanyň ady-da ýaňsylama bolup ýaňlanýar.

Stern öz döwriňiň ownuk bolar-bolgusyz hysyrdylar, şol bir endikler bilen ýaşaýan buržuaz maşgala durmuşynyň mähirsiz sowuk-

¹ Kapral – esgerden uly bolan harby dereje.

² Pastor – Protestant ruhanysy.

lygyny, olaryň durmuşynyň manysyzdygyny görkezýär. Şeýle-de bu romanda jemgyýetde höküm sürýän şahsy bähbitleri aramak, peýdakeşlige kowalaşmak ruhuna garşy durýan pikirler öňe sürülýär.

Lorens Sterniň «*Fransiýa we Italiýa sentimental syýahat*» («*A Sentimental Journey through France and Italy*», 1768y.) atly ikinji romany okyjylara ýazyjynyň birinji romanýndan has güýçli täsir edýär. Bu eserinde Stern ynsanyň ruhy dünýäsini çeper suratlandyrmakda täzelikçi hökmünde çykyş edip, çeper edebiýatyň durmuşy görkezmek mümkinçilikleriniň çäginä has-da giňeldýär.

Ýazyjy eserde ruhany Ýorigiň Fransiýa we Italiýa syýahatyny beýan edip, şol ýurtlardaky feodal durmuşyň käbir häsiýetli pursatlaryny görkezýär. Ruhany Ýorik Parižiň käbir edebiýat jemgyýetleriniň üýşmeleňlerine gatnaşyp, olaryň ikiýüzlüligini, ýalançylygyny görüp, ýokary gatlagyň ruhy tarapdan garyplygyna göz ýetirýär.

Romanda wakalar baş gahryman pastor–ruhany Ýorik tarapyndan gürrüň berilýär. Ýorik Sterniň belli bir derejede öz keşbi bolup durýar. Ol Şekspiriň «Gamlet» tragediýasyndaky Ýorik atly korolyň wäşisiniň adyny romana girizipdir, sebäbi pastor Ýorik köp zatlary gülküli, ýumor, inçeden ýaňsylamak bilen gürrüň berýär.

«Tristram Şendi» romanýnda-da Ýorigiň keşbi bar, hatda Ýorik ol eserde aradan çyksa-da, ýazyjy ony ýene-de direldip, bu romanda özüne derek wakalary beýan etdirýär. Bu romanda Lorens Stern Fransiýanyň durmuşyny jikme-jik görkezjek bolmaýar, ol gören-eşiden zatlary barada öz içki oý-pikirlerini, duýgularyny beýan edýär.

Syýahat edip baran ýerlerinde pastor Ýorik dürli gatлага degişli adamlaryň durmuşyny synlaýar we olaryň kalbynda döreýän duýgularyny beýan edýär.

Bir gezek Fransiýada ruhany Ýorigiň daşyny gedaýlar gurşap alýarlar. Ol döwürde Fransiýada gedaý köp eken. Pastor Ýorik özüniň diňe 8 su pulunyň bardygyny, emma gedaýlaryň has köpräkdigini, her kime diňe 1 su¹ pul berip biljekdigini aýdanda, bir hor-homsy egni köýneksiz ýalaňaç gedaý öz paýyndan el çekýär. Şeýle adamkärçilik

¹ Su – şol döwrüň fransuz pul birligi.

duýgularynyň iň garyp adamlaryňam içinde ýüze çykyşyny ýazyjy birnäçe mysallaryň üsti bilen görkezýär.

Başga bir kiçi boýly garyp karlik öz ýoldaşlaryna temmäki gutusyny açyp temmäki hödürleýär. Şol pursatda Ýorik onuň gapyrjagyna 2 su pul goýup, bir çümmük temmäki alýar. Ýazyjy gedaýyň ruhanynyň beren puluna däl-de, onuň öz temmäkisinden alyp oňa goýan hormatyna has köp begenendigini nygtap: «Bular maddy peýdadanam hormat duýgusyny has ýokary tutýarlar. Görün-ä, özlerem barypýatan garny aç garyplar»¹ diýip ýazýar.

Fransiýanyň Nanpon diýen şäherinde bir döwüm çöregini ölen eşegi ýadyna düşüp, iýip bilmän gynanyp öz-özi bilen gepleşip oturan daýhany görüp, ýazyjy: «Wah, biz biri-birimizi şu biçäräniň öz eşegini söýşi ýaly gowy görsek, erbet bolmazdy»² diýip nygtaýar.

Bu eserinde Stern öňki döwrüň eserlerinde görkezilmeýän täze bir temany beýan edýär. Durmuşyň girdabyna düşen adamlaryň ýaşaýşyny üns bilen synlaýar. Bu bolsa sentimentalizmiň iň esasy açyşy bolup durýar. Stern iň bir garyp adamlaryň ýüreklerinde-de ajaýyp ynsanperwerlik duýgularynyň ýaşaaýandygyny öz romanynda yzygiderli beýan edýär.

Lorens Sterniň «Fransiýa we Italiýa sentimental syýahat» atly eserinde pastor Ýorik ezilenlere, garyplara duýgudaşlyk bildirýär, gynanýar, ruhy ejir çekýär, emma şol adamlaryň hal-ýagdaýyny düzetmek barada hiç hili tekliپ öňe sürüp hereket etmeýär. Ol öz durmuşynyň, rahatlygynyň bozulmagyndan howatyrlanýar. Şeýle keşpler XIX asyrdaky Baýronyň «Çaýld Garoldyň zyýaratlary» diýen eseriniň jemgyýetiň ruhy we ahlak ýagdaýynyň pese düşmegine gynanyp ejir çekýän gahrymany Çaýld Garoldyň keşbiniň döremegine sebäp bolýar.

Sterniň eserlerinde öňe sürülýän gahrymanyň oý-pikirlerine, häsiýetine we edýän işlerine dürli ýagdaýlaryň, ýaşaaýş şertleriniň her gün, her sagat täsir edýändigini baradaky wajyp pikirler ýazyjynyň uly üstünligi bolup durýar. «Eziz Duýgurlyk biziň şatlygymyzyň gymmatly böleginiň we bizi gaýgy-gamda arşa göterýän ähli zatlaryň

¹ Артамонов С. Д. История зарубежной литературы XVII–XVIII вв. М., «Просвещение», 1978 стр. 332.

² Хрестоматия по зарубежной литературе XVIII века. Составители Б. И. Пуришев и Б. И. Колесникова. М., «Высшая школа», 1970, стр. 312.

egsilmez çeşmesidir»¹ diýip, Stern öz eserlerinde duýga uly ähmiýet berýär.

Iňlis edebiýatynda Predromantizm (romantizmiň öňüsrasy) akymy

XVIII asyryň ikinji ýarymynda Angliýada kapitalizmiň ösüşinde gapma-garşylyklar ýitileşýär. Jemgyýetiň aňynda magaryfçylaryň akyla daýanmak ideýasynyň dogrudygyna şübhe döräp başlaýar. Sentimentalizm akymyndan soň dörän Predromantizm akymynda romantiki alamatlar peýda bolýar. Bu akymyň wekilleri buržuaz jemgyýetinden, magaryfçylaryň öňe süren aň-paýhasa, akyla daýanmak pikirlerinden lapykeç bolýarlar. Akyl bilen dünýäniň hadysalaryna düşüniپ, olara göz ýetirip boljakdygyna ynanmazçylyk ýüze çykyp, eserlerde dini-mistiki hadysalar, ruhlar bilen duşuşyk, welilik bilen «öňden görüjilik» äheňleri, temalary beýan edilýär. Predromantizmiň ýene-de bir häsiýetli tarapy, ol hem bu akymyň wekilleri halk döredijiligine ýüzlenip, onuň rowaýatlarynyň we halk aýdymlarynyň äheňleriniň esasynda öz çeper eserlerini döredýärler. Mysal hökmünde Robert Bernsiň, Jeýms Makfersonyň, Tomas Çattertonyň döredijiligini görkezmek bolar. Şeýle-de Predromantizm akymy «gotiki roman» ýa-da «gara roman», «gorkunç roman» diýip at berlen žanry döredýär. Bu eserlerde wakalar köplenç orta asyrlarda gotiki stilde salnan galalarda bolup geçeni üçin şeýle mazmunly eserlere «*gotiki romanlar*» diýip at beripdirler. Onuň ilkinji wekilleriniň biri *Gores Wolpol* (1717–1797 ý.) 1754-nji ýylda «*Otranto galasy*» («*The Castle of Otranto*») diýen romanyny ýazýar. Romanda täleý, kysmat temasy esasy orun tutýar hem-de elhenç we gorkunç wakalar beýan edilýär.

Şeýle äheňler *Wilýam Bekfordyň* (1760–1844 ý.) «*Watek*» («*Vathek*», 1787 y.) powestinde-de beýan edilýär. Bu powestde wakalar arap Gündogarynda bolup geçýär. Gündogar hökümdary Watek örän elhenç jenaýatlar edip dowzaha düşüp, Iblisiň ýanyna barýar we gadagan edilen bilimleri biljek bolup janyny şeýtana satýar. Ýazyjy bu eserde adamyň sustuny basdyryjy dürli elhenç wakalary görkezip,

¹ Зарубежная литература XVII–XVIII вв. Хрестоматия. Составитель С. Д. Артамонов. М., 1982, стр. 262.

adamyň ýamanlygyň öňünde güýçsüzdigini, onuň bu dünýäniň syr-laryny bilmekden ejizdigini görkezmek isleýär.

Anna Redklif (1764-1823 ý.) «*Udolfonyň syrlary*» (1794 ý.) diýen romanynda adamyň durmuşynda täleýiň syrly güýçleriniň oýnaýan roly barada gürrüň berilýär. Romanda orta asyrlarda Ita-liýada Udolfo galasynda bolup geçýän gorkunç wakalar görkezil-ýär. Romanyň gahrymany Emiliýa Sent-Ober Montoni atly özüniň jenaýatçy garyndaşynyň galasynda bendi ýaly ýaşaýar. Ol her pur-satda özüniň janyna kast ediler gorkusy bilen garaşýar. Bu galada arwahlaryň ýaşaýandygy baradaky elhenç gürrüňleri eşidip, has-da beter gorkýar...

Anna Redklif gahrymanlaryň içki oý-pikirlerini, duýgularyny beýan etmegiň we tebigatyň ajaýyp görnüşlerini suratlandyrmagyň ussady bolupdyr. Ýazyjynyň romanlarynyň soňy hemişe gowulyk bi-len gutarýar. «*Udolfonyň syrlary*» romanynda-da Emiliýa Sent-Ober-den, ýagny öz duşmanyndan halas bolýar we uly baýlyk miras alyp, söýýän ýigidine durmuşa çykýar.

«Gotiki romanlar» mazmuny boýunça magaryfçylyk ideýalary-na garşy durýanam bolsalar, olaryň iňlis we dünýä edebiýatynyň ösüşinde ähmiýeti örän uludyr. Sebäbi bu eserler Walter Skott, Meri Şelli, Dikens, Bronte doganlar, Wilki Kollinz ýaly ýazyjylaryň döre-dijiligine täsir edipdir.

Robert Berns (1759–1796 ý.)

Robert Bernsiň döredijiligi XVIII asyr iňlis edebiýatynda aýratyn bir orunda durýar, çünki ol öz eserlerinde bir tarapdan beýik magaryfçylaryň feodalizme, deňsizlige, zuluma garşy pikirlerini öňe sürýär, onuň döredijiligine Sentimentalizm akymynyň ideýalary-da täsir edýär, emma ikinji tarap-dan Bernsiň ruhubelent, zuluma garşy göreşe çagyryjy äheňleri ony sentimentalizmiň bi-

çärelere diňe rehimdarlyk bildirmek, olaryň halyna gynanyp gözyaş dökmek bilen çäklenýän pikirlerinden düýpli daşlaşýar. Şeýle-de ynsan duýgularyny tebigat bilen baglanyşdyrmak, geçmişiň taryhyny, onuň azatlyk üçin göreşen gahrymanlaryny wasp edip ideallaşdyrmak äheňleri Bernsiň döredijiliginde romantizmiň alamatlarynyň peýda bolmagyna getirýär. Şol sebäpli alymlar Robert Bernsiň döredijiligini *romantizmiň önüsyrysyna (predromantizm)* degişli hasap edýärler.

Beýik Britaniýanyň zehinli şahyry Robert Berns Şotlandiýanyň Eýr şäheriniň golaýyndaky Alloweý obasynda garyp daýhan Wilýam Bernsiň maşgalasynda eneden dogulýar. Bernsiň kakasy kärendeçi (fermer) bolup işläpdir. Bernsiň daýysy Aleksandr Berns Eýranda iňlis ilçihanasynda gulluk edipdir we Türkmenistanyň üsti bilen Buhara çenli syýahat edip, iki tomdan durýan «Buhara syýahat» diýen kitabyny ýazypdyr. Ol kitapda türkmenler barada köp maglumatlar berilýär.

Bernsleriň maşgalasy nesilme-nesil ýerde zähmet çekip, daýhançylyk bilen meşgullanypdyrlar, ýöne olaryň öz ýeri, mülki bolmansoň kärendeçilik edip, uly mülkdar-lordlaryň ýerinde işläpdirliler. Şol sebäpli olaryň girdejisi az bolup, garyp külbede ýaşapdyrlar. Bir gezek gazaply gyş gelende, olaryň saman bilen basyrylan külbesiniň üçegini güýçli tupan tozdurypdyr. Şonda olar çagalary bilen goňşularynyň öýünde ýaşamaly bolupdyrlar. Nähili kyn durmuşda ýaşasalaram, Bernisiň kakasy çagalaryny okatjak bolup jan edipdir.

Robert Berns ulalandan soň hem kakasynyň şol aladalaryny özüniň «*Göçüp gelen adamyň şenbe agşamy*» diýen goşgusynda çuň minnetdarlyk bilen ýatlaýar. Ilki Robert we onuň dogany öýlerinden daşda ýerleşen mekdebe gezekleşip gatnapdyrlar. Sebäbi mekdebiň okuwçylarynyň atlarynyň sanawynda olaryň biriniň ady bar eken. Bernsiň maşgalasynyň diňe bir okuwçy üçin tölemäge ýagdaýy çatypdyr. Galyberse-de oglanlaryň biri öýde, hojalykda kakasyna kömekçi eken. Mekdebe kim gitse-de, ol gelip beýleki doganyna mekdepde geçilen sapaklary gürrüň beripdir. Onsoň bir ugurtapyjy mülkdar ýene-de birnäçe mülkdarlary bileleşip hakyna mugallym tutmaklyga yrýar. Şeýdip olar Merdok atly ýaş mugallymy çagalaryny

okatmaklyga çagyrypdyrlar. Soňra şol mugallymyň özi-de örän tany-
mal alym bolup ýetişipdir.

Merdogyň kömegi bilen Berns iňlis, fransuz, italýan, gadymy
grek we rim edebiýatyny öwrenipdir. Ol Gobbs, Şeftsberi ýaly iňlis
filosoflarynyň, Didro, Russo, Lessing ýaly görnükli magaryfçylaryň
eserlerini ürç edip okapdyr. Merdok Bernse şotland halk poeziýasyn-
danam ýüz öwürmezligi, ony çuň öwrenmekligi maslahat beripdir.

Berns öz goşgularyny adatça meýdanda işlän wagtynda ýazýan
eken. Oňa beýleki mülkdarlar uly hormat goýupdyrlar. Birnäçe wagt-
dan soň onuň goşgulary, balladalary halkyň içinde meşhurlyk gaza-
nypdyr.

Kakasy aradan çykansoň Bernsiň durmuşy agyrlaşýar. Garyp-
lygy sebäpli Jin Armor diýen söýýän gyzyna-da birbada nikalaşyp
öýlenip bilmeýär, sebäbi gyzyň kakasy Bernsi garyp görüp, onuň
öz gyzyna öýlenmegine çürt-kesik garşy çykýar. Ýöne biri-birini
söýýän aşyk-magşuklar öz pikirlerinden dänmeýärler. Diňe olaryň
gyzy bolansoň Robert Berns we Jin Armor buthanada resmi taýdan
nikalaşýarlar, emma şonda-da gyzyň kakasy bu nikany ykrar et-
meýändigini aýdyp, nika hatyny ýyrtýar. Şonda Robert Berns «*Meniň
bikanun çagama*» (1785 ý.) diýen goşgusyny ýazypdyr.

1786-njy ýylda onuň «*Aglaba şotland dialektinde ýazy-
lan goşgular*» («*Poems Written Chiefly in the Scottish Dialect*»)
atly goşgular ýygındysy çykýar. Bernsiň goşgulary bada-bat uly
meşhurlyk gazanýar. Hatda garyp batraklar, hyzmatkärler, mülkdar-
lar Bernsiň goşgularyny höwes bilen satyn alyp okapdyrlar, sebäbi
ol goşgular Şotlandiýanyň zähmetkeş halkyny, onuň pynhan duýgu-
laryny, Şotlandiýanyň gözəl tebigatyny wasp edýär.

Jemgyýetde şahyr hökmünde ykrar edilip, ady meşhur bo-
lan Robert Bernsi şol ýylda Edinburga çagyryýarlar. 1787-nji ýylda
Edinburgda Bernsiň goşgulary ikinji gezek neşir edilýär. Ol goşgular
ýygındysy çalt satylp gutarýar we Robert Bernsiň belli bir derejede
maddy ýagdaýy gowulaşýar. Şol döwürde Robert Berns Şotlandiýanyň
öz gözelligi bilen belli bolan daglyk ýerlerine syýahat edýär we şol
ýerleriň batyr adamlaryny, şöhratly geçmişiňi wasp edip «*Meniň ýü-*

regim daglarda» («My Heart in the Highlands», 1790y.) diýen goş-gusyny ýazýar:

Ýüregim mesgen tutupdyr, ýaşyl kemerli daglarda,
Ömrümiň güli bitipdir daşdan damarly daglarda,
Depesinde keýik, gulan, deresinde sugun awlap,
Ýaşlygymy geçirdim men, degresinde göwün çaglap.

Salam saňa Demirgazyk, salam, goja dagym, salam!
Mekanysyň batyrlaryň, görküsiň obanyň, galaň.
Elmydam, her ýerde bolsam, Watanyň düşer ýadyma,
Gök atlasly, gözel baýryň, gymmatdyr öz zürýadyňa.

Hoş gal, gyş üsti ümürli, ýaz ýagyşly gara dagym!
Hoş gal, tolkun atýan tokaý, belent başly gara dagym!
Hoş gal, al öwüsýän jülge, gudratly gyzyň gaýalar!
Hoş gal, dolup akýan çäýler, çeşmeler, hezil saýalar!

Ýurdum, az wagtlyk hoş gal, mydama terk edebilmen,
Bir gün senden aýra düşsem, kalbyma erk edebilmen,
Neslimiň, ilim-günümiň sallançagy bolan ölkäm,
Gujagyňda hüwdülänsiň owazyň bilen oglankam!

Ýüregim mesgen tutupdyr, ýaşyl kemerli daglarda,
Ömrümiň güli bitipdir, daşdan damarly daglarda,
Depesinde keýik, gulan, deresinde sugun awlap,
Ýaşlygymy geçirdim men, degresinde göwün çaglap.¹

Bu goşgy bada-bat Şotlandiýanyň söýgüli aýdymyna – senasyna öwrülýär. Ony dünýäniň başga ýurtlarynda ýaşayan şotlandiýalylar hem okap ýatlaýarlar, aýdym edip aýdýarlar.

Robert Bernsiň goşgularynda, balladalarynda halk rowaýatlary we gürrüňleri özboluşly beýanyňy tapýar. Ol eserler halkyň

¹ *Kondratyewa M. W., Terkulowa N. A.* Inlis dili. Türkmen mekdepleriň 9-10-njy klaslary üçin. Aşgabat, 1974, sah 162–163. Terjime eden Durdymuhammet Nuralyýew.

gepleşik diline golaý edebi dilde ýazylypdyr. Bernsiň goşgulary halk döredijiliginiň çeperçilik serişdelerini, ýönekeý zähmetkeş halkyň ruhuny özüne siňdiripdir:

Berns ynsanyň öz hukugy, mertebesi we azatlygy üçin göreşmek ruhuny hiç hili güýjüň ýeňip bilmejekdigini özüniň «*Jon Arpadänesi*» («*John Barleycorn*», 1782 y.) diýen goşgusynda beýan edýär.

Üç sany patyşanyň gaharyny getiren Jon Arpadänesini orýarlar, urup ýençýärler, ýele sowurýarlar, gazanda gaýnadýarlar, emma şonda-da Jon Arpadänesi adamlaryň ruhuny göterip, olaryň kalbyny batyrylyk duýgulary bilen doldurýar.

Şahyryň tebigata bolan söýgüsi «*Meýdan syçanyna*» («*To a Mouse*», 1785 y.) diýen goşgusynda aýdyň görünýär. Şahyr ýer süren-de azal bilen bir syçanyň kynçylyk bilen guran hinini bozandygyny, indi gyş gelende sowukda, aýazda ol syçanyň nädip ýaşajakdygyna nebsi agyrýar. Onuň bu betbagt ýagdaýyny öz garyp durmuşy bilen deňäp «Biz bagta garaşýan çagymyzda täleý bize üçekden betbagtlyk getirýär» diýip nygtaýar.

Berns öz her günki agyr gara zähmeti bilen gün-güzeran görýän mülkdarlaryň durmuşyny beýan eden-de, ilki bilen özüne terbiýe beren päk ýürekli dogruçyl kakasyny ýatlaýar. «*Meniň kakam mülkdardy*» («*My Father was a Farmer*», 1782 y.) diýen goşgusynda kakasynyň päk ýürekli daýhan bolandygyny we ol baý durmuşda ýaşamasa-da, adamyň öz ynsan mertebesini saklamalydygyny özüne öwredendigini beýan edýär. Bu goşguda Berns baýlyk we garyplyk temasyny gozganda adam az gazanç edende-de, ýetmezçilikde ýaşanda-da, gam-gussa batyp ruhdan düşmezligi ündeýär. Ýönekeý, şadyýan, ak ýürekli adamlaryň baýlardan bagtlydygyny, çünki baý adam bir puluny iki etjek bolup, bagta däl-de baýlyga kowalaşýandygyny aýdýar.

Robert Bernsiň «*Iki it*» («*The Two Dogs*», 1787 y.) diýen goşgusynda şahyr öz döwrüniň feodal düzgünlerini, adamlaryň deňsizligini görkezýär. Lorda¹ gulluk edýän Sezar atly köpek ýer sürüji mülkdara degişli Lýuat diýen it bilen gürründeş bolýar. Itleriň öz durmuşy bara-

¹ Lord – köşk gatlagyna degişliligi aňladýan dereje.

da gürrüniñ üsti bilen şahyr eserde allegorik görnüşde daýhanlaryň agyr durmuşda, garyplykda, aladalar bilen ýaşaýandygyny, lordlaryň bolsa wagtlaryny şady-horramlykda geçirip, bikär, mugthor durmuşda ýaşap, halk barada alada etmeýändiglerini görkezýär.

Robert Berns ençeme goşgularynda geçmişde Şotladiýanyň azatlygy üçin göreşen Brýus¹ we Wolles² ýaly halk gahrymanlaryny wasp edýär. Şeýle-de şahyryň gulçulygy ýazgarmak, päklik, halkyň döp-dessurlary baradaky temalary beýan edýän eserleri bilen bir hatarda, onuň fransuz buržuaz rewolýusiýasyny goldap, oňa duýgudaşlyk bildirip ýazan goşgulary hem bar. («Azatlyk daragty») («*The Tree of Liberty*», 1838 y.).

Robert Bernsniň goşgularynda halkyň şol döwürdäki durmuşy, onuň ruhy-ahlak keşbi, bagt we azatlyk üçin göreşi öz çeper beýanyny tapýar.

Ömrüniň soňky ýyllaryny Berns Damfris şäherinde ýaşaýar. Berns çagalygyndan rewmatizm (guragyry) keselinden ejir çekipdir. Ol 1796-njy ýylda 37 ýaşynda şol keselden aradan çykýar.

XVIII asyr fransuz magaryfçylyk edebiýaty

1715-nji ýylyň sentýabrynda uzak wagtlap Fransiýany dolandyran Lýudowik XIV asyrda aradan çykýar. Şu döwürde fransuz jemgyýeti, fransuz döwleti uly ösüşler gazanýar, emma şol bir halatda absolýut monarhiýa³ düzgüni, feodal sistema çökgünlige duçar bolýar. Tagtyň mirasdüşeri Lýudowik XV entek baş ýaşynda bolany üçin, ýurdy gertsog Filip Orleanly dolandyrýar. Ol dini toparlara birnäçe azatlyklar berýär. Öňki diňe öz hökümini ýöredýän ministrleriň deregine geňeş guramalaryny döredýär. Oba hojalygyny, söwdany we senagaty ösdürmeklige üns berip başlaýar. Maliýe reformasyny geçirip, kagyz pul çykarýar. Ýöne köşk gatlagyna degişli adamlaryň durmuşy köp-

¹ Brýus Robert (1274–1329ý.) – Şotlandiýanyň milli azat edijilik hereketiniň baştutany, gahrymany.

² Wolles Wilýam (1272–1305ý.) – Şotlandiýanyň milli gahrymany

³ Absolýut monarhiýa – patyşanyň hiç hili kanunlar bilen çäklendirilmedik hökümdarlygy.

lenç mugthorlukda, lezzete kowalaşmakda geçýär. Maddy baýlygy dörediji işewür zähmetkeş buržuaz gatlaklar bolsa köşgün agyr salgytlaryna, onuň şady-horramlyga kowalaşmagyna garşy çykýar. Şu döwürde öňdebaryjy adamlar, ýazyjylar, alymlar, filosoflar köne feodal düzgünlere garşy çykyş edýärler. Olar «magaryfçylar», şeýle-de «aň-bilim ýaýradyjylar» diýip at alýarlar.

Magaryfçylar ýönekeý adamlaryň, halk wekilleriniň durmuşyny onuň adaty gurşawynda görkezipdirler.

Fransuz magaryfçylary, esasan, iki topara bolünýär. Birinji topara irki döwürde Lesaž, Monteskye we Wolter girýär. Olar entek belli bir derejede dworýan köşk medeniýeti bilen baglanyşykly bolupdyrlar.

Ikinji topara «ensiklopediýaçylar» diýip at beripdirler. Olaryň başynda Didro durupdyr. Olaryň arasynda Žan Žak Russo aýratyn orun eýeleýär.

Fransuz edebiýatynda magaryfçylyk hereketiniň ösüşini şertli halda iki döwre bölmek mümkin.

XVIII asyryň başynda Lesažyň, Wolteriň, Monteskyäniň feodalizmi tankytlaýan ilkinji eserleri çap edilýär. Şu döwürde ýazyjylar fransuz jemgyýetiniň öňünde birnäçe syýasy, sosial we filosofiki çözümegi wajyp bolan meseleleri öňe sürýärler. Bu döwür 1700–1830-njy ýyllary öz içine alýar.

Fransuz magaryfçylyk hereketiniň ikinji döwri 1740-njy ýyllarda başlanýar. Bu döwürde fransuz magaryfçylary kanunlara, diniň meselelerine täzeden seretmegi tekliپ edip, birnäçe eserler bilen çykyş edýärler.

Monteskyäniň «*Kanunlaryň ruhy*» (1748ý.), Deni Didronyň ýolbaşçylygynda çykarylýan fransuz ensiklopediýasy beýik magaryfçylyk ideýalaryna ýol açýar we netijede, XVIII asyryň soňunda 1789–1794-nji ýyllar aralygy fransuz buržuaz rewolýusiýasy feodalizmiň, deňsizligiň esasy daýanjy bolan patyşa düzgünini ýumurýar. Fransuz buržuaz rewolýusiýasynyň esasy ruhlandyryjylary, ýol görkeziji ideologlary magaryfçylar bolupdyrlar.

Bu döwürde magaryfçylar adalatly jemgyýet, «adyl, okumyş we bilimli patyşa» düzgüni, respublika, parlament dolandyryş ulgamy,

raýatlaryň deňligi, baýlyk we garyplyk ýaly meseleler boýunça dürli pikirleri öňe sürýärler.

Alen-Rene Lesaž (1668–1747ý.)

Alen-Rene Lesaž XVIII asyrdan ilkinji bolup çeper edebiýatda magaryfçylyk nukdaý-nazaryndan feodalizm jemgyýetini tankytlap başlaýar. Onuň tankydy häsiýetli romanlary magaryfçylyk hereketine ýol açýar.

Lesaż Bretan welaýatynda 1668-nji ýylda notariusyň maşgalasynda eneden dogulýar. Ol çagalykda ene-atasyndan mahrum bolup, agyr durmuşda ösüp ulalýar. Onuň howandarlary Lesaży iýezuit kolejine okuwa ýerleşdirýärler. Iýezuit kollejiňi gutaryp, Lesaż 1692-nji ýylda Pariže okuwyny dowam etdirmäge gidýär we Pariž uniwersitetine okuwa girýär. Şol ýerde ol filosofiýa we hukuk ylymlaryny öwrenýär. Uniwersiteti gutaryp, Lesaż birnäçe wagtlaý aklawçy bolup işleýär. Soňra ol edebiýat bilen meşgullanyp, ispan edebiýatyndan Lope de Weganyň, Kalderonyň eserlerini terjime edip başlaýar hem-de olaryň şyujetlerini özüçe täzeden işläp, ispan temasyň fransuz durmuşyny görkezmek üçin ulanýar.

Lesażyň «*Krispen ýa-da öz hojaýynyň bäsdeş*» (1707ý.) atly komediýasyny belli bir derejede onuň şol döwürde özbaşdak ýazan ilkinji eseri hasaplamak mümkin. Çünki bu komediýany hem ol ispan ýazyjysy Diýego Urtado de Mendosyň pyesasyna esaslanyp ýazýar.

Komediýada Waler atly garyp düşen dworýan baý bolmagyň kül-külüne düşüp, bir baý buržuaz maşgaladan bolan Anželika atly gyza öýlenjek bolýar. Emma onuň hyzmatkari Krispen öz hojaýynyňna bäsdeşlik edip, onuň öýlenjek gyzy Anželany aljak bolýar. Ýöne Orgon diýen baý adamyň tötänleýin gelmegi bilen bu aldawyň üsti açylýar. Gyzyň kakasy Oront we Orgon atly adam Krispene rehimdarlyk edip, ony başga bir gyza öýerýärler. Şeýlelikde, Krispeniň ar-

zuwy hasyl bolýar. Ahyrsoňy Krispen paş edilensoň Waler Anželika öýlenýär. Bu eserde Lesaž adamlaryň nika meselesinde ilki bilen pul-baýlyga gyzygyp öýlenýändiklerini görkezýär. Eserde ýönekeý hyzmatkär Krispen hem ugurtapyjylygy, dogumlylygy, akyly boýunça öz hojaýynyndan pes oturmaýan keşp hökmünde suratlandyrylýar.

Lesazyň ýazan ikinji «*Týurkare*» (1709ý.) atly komediýasynda bir wagt hyzmatkär bolup, soň baýan salgyt ýygnaýjy Týurkareniň aldawçylygy paş edilýär. Bu pýesany goýdurmajak bolup, salgyt ýygnaýjylar Lesaža ýüz müň liwr pul hödürläpdirler, ýöne ýazyjy olaryň teklibini ret edýär. 1709-njy ýylda pýesa teatrda görkezilýär we uly meşhurlyga eýe bolýar. Komediýada Lesaž baý, ynanjaň, akmak, gysganç Týurkareniň keşbiniň üsti bilen ýönekeý halkyň ganyny sorýan tutuş salgyt ýygnaýjylaryň, bankirleriň, süýthorlaryň toparyny tankytlaýar. Şol bir halatda Lesaž aristokrat gatlagyň wekilleriniň hem azgynçylygyny görkezýär. Týurkare özüniň aýaly bolsa-da, bir baronesa gymmatbaha sowgatlar berip, oňa öýlenjekdigini aýdýar. Emma baronessa-da Týurkareni aldaýar, sebäbi onuň hem Kawaler atly söýgülişi bar. Kawaler hem baronessany aldap, onuň baýlygyndan peýdalanýar.

Týurkareniň we onuň töweregindäki adamlaryň keşpleriniň üsti bilen Lesaž feodalizmden kapitalistik, buržuaz gatnaşyklara geçiş döwrüniň pula, baýlyga çapmak meýillerini görkezip, bu jemgyýetde hemme zadyň pula satylýandygyny nygtaýar.

Lesazyň «*Agsak jyn*» (1707ý.) we «*Santilýanally Žil Blasyň başdan geçirenleri*» (1715ý.) diýen romanlarynda ýazyjy öz döwrüniň jemgyýetiniň durmuşyny has giňişleýin görkezýär.

«*Agsak jyn*» (1707ý.) atly romany çap edilip dükanlara ýaýran badyna derrew satyn alnyp, örän çalt meşhurlyk gazanýar. Hatda onuň dükandaky iň soňky galan kitabynyň üstünde adamlaryň gylyçlaşan wagtlary-da bolupdyr. Romanda talyp Kleofan we onuň ýol beledi şadyýan söýgi jyny Asmodeý barada gürrüň berilýär. Bu romanyň sýužetini Lesaž ispan ýazyjysy Luis Wales de Gewaranyň (1579–1644 ý.) şeýle atly eserinden alypdyr.

Bir zenana aşyk bolan Kleofas atly talyp şol zenanyň öýünde otyrka, ol aýalyň äri gelip, Kleofasy eli gylyçly kowalap başlaýar. Talyp gaçyp ahyrsoňy bir çerdakda¹ ýaşayan münejjimiň tejribenasynda gizlenýär. Münejjimiň çüýşe gaplarynyň birinde Asmodeý atly jyn salnyp goýlupdyr. Jyn talypdan özüni azatlyga çykarmagyny haýyş edýär. Eger-de talyp ony azat etse, onuň bar islegini bitirjekdigini aýdýar. Kleofas melgun Asmodeýi çüýşeden azatlyga çykaryp boşadýar. Ony ol çüýşä bir jadygöý salan eken. Melgun talyba öz minnetdarlygyny bildirip, ony Madridiň bir belent jaň kakylýan diňine çykaryp, öýleriň üçeklerini açyp, paýtagtyň ýaşajylarynyň durmuşyny görkezýär. Olaryň arasynda aristokratlar, ruhanylar, kazy, şahyr, lukman we başga adamlar bar.

Kleofas türmäni görýär, ol ýerde jenaýatçylar bilen bir hatarda bigünä adamlar hem otyrlar. Onuň üstesine-de birnäçe hakyky jenaýatçylar boşadylýar.

Soňra Asmodeý talyba dälhanany görkezýär. Dälileriň içinde biri uly miras alyp däliräpdir. Kazynyň aýaly özüne bir gezek meşşan aýal diýleni üçin akylyndan azaşan bolsa, dul söwdagär aýal dworýana durmuşa çykyp bilmänligi üçin dälhana düşüpdür. Bir ýaş ýetginjegi onuň howandary oňa düşýän mirasa eýe boljak bolup, oglany dälhana salýar. Dälileriň içine düşen ýetginjek soň hakykatdanam dälireýär. Adaty durmuş hem dälilerden doly. Şeýle sahnalaryň ençemesini görüp, soň talyp adamlaryň düýşlerini görýär. Şeýdip Asmodeý talyba jemgyýetçilik durmuşynyň dürli taraplaryny görkezýär.

Şeýle sahnalaryň üsti bilen Lesaž fransuz feodal jemgyýetiniň kemçiliklerini, çüýrük düzgünlerini we kanunlaryny ýazgarýar. Bu jemgyýetde adalatsyzlygyň höküm sürýändigini görkezýär.

Lesażyň «*Santilyanally Žil Blasyň başdan geçirenleri*» (1715ý.) atly romanynda-da wakalar Ispaniýada bolup geçýär. Romanda Žil Blasyň ýaşlygyndan tä garraýan döwrüne çenli durmuşy görkezilýär. Atbakaryň ogly Žil Blas öz daýysynyň kömegi bilen başlangyç bilim alýar we ene-atasynyň öýüni taşlap, bagt gözlegine gidýär.

¹ Çerdak – üçegini aşagyndaky jaý, boşluk.

Žil Blasy daýysy Salamanka şäherine okamaga iberýär. Ýolda ol dürli aldawçylara duş gelýär, galtamanlara ýesir düşýär, olara hyzmat edýär, soň aldawçy lukman Sangradanyň hyzmatkäri bolýar. Ol lukman näsaglara derman deregine ýönekeý suw berip, köp adamlaryň ölümine sebäp bolýar. Žil Blas şeýle aldawçy adamlara duşup, hakyky durmuş mekdebini geçýär.

Romanyň üçünji bölümünde Žil Blas baş ministriň gertsog¹ Lermanyň gowy görýän kömekçisi bolýar. Bu wezipede işläp, Žil Blas döwlet gullukçylarynyň, dolandyryjy gatлага degişli adamlaryň parahorlygyny, olaryň öz bähbitleri üçin çapýandyklaryny görýär. Şeýle adamlaryň täsiri bilen Žil Blasyň özi-de wezipeleri satyp peýda görüp başlaýar. Netijede, türmä düşýär. Türmede Žil Blas nädogry ýola düşendigine düşünýär we döwlet işinden gitjek bolýar. Emma romanyň dördünji bölümünde ol ýene-de döwlet işine dolanyp gelýär. Bu gezek ol dogruçyl, päk ýürekli ministr gertsog Oliwarese gulluk edýär. Emma gertsogyň päk ýürekliligi dolandyryjy gatlagyň wekillerini, olaryň azgynçylykly düzgünini üýtgedip bilmeýär.

Ýazyjy Žil Blasy ideal nusgawy gahryman edip görkezmeýär. Ýazyjy onuň ilki päk ýürekli ýigit bolup, soň aldawçy, mekir adama öwrülişini, nädogry işler edip, soň dogry ýola düşüşini görkezýär. Bir söz bilen aýdylanda, bu on iki kitapdan ýa-da bölümden durýan roman feodal jemgyýetiniň üçünji pes gatlagyna degişli ýaş ýigidiň tä garraýança geçen durmuş ýoluny görkezýär hem-de tutuş jemgyýetiň edep-ahlak keşbini suratlandyrýar. Žil Blas ýönekeý halkyň wekili, ol ömürboýy öz zähmeti bilen gün görýär, şol sebäpli ol käte durmuşda ýalňyşyp, ahlak ýörelgelerini bozup, köp şowsuzluklara duçar bol-sa-da, adamlar ony aldasa-da, ol gowy adamlaryň bardygyna ynanyar, onuň häsiýetiniň gowy taraplary üstün çykýar.

Lesaz bu romanyň esasy mazmunyny feodal jemgyýetde deňsizligi, adamlaryň ýokary we pes gatлага bölünişini hem-de jemgyýetiň kemçiliklerini ýazgarmaga gönükdirýär.

¹ Gertsog – feodal jemgyýetinde köşk gatlagyna degişli ýokary derejeleriň biri.

Şarl-Lui de Monteskýe (1689–1755ý.)

Monteskýe ilkinji magaryfçylaryň biri bolup, fransuz halkyny deňlik, azatlyk, ynsanperwerlik esasynda täze jemgyýet gurmaga çagyýar. Ol Lesaž, Wolter ýaly magaryfçy ýazyjylar bilen fransuz edebiýatynda Magaryfçylyk döwrüni açýar.

Şarl-Lui de Sekonda baron de Monteskýe 1689-njy ýylda Bordo şäheriniň golaýynda La Bred diýen galada dworýan maşgalasynda eneden dogulýar. Onuň kakasy de Sekonda gadymy dworýan maşgalasyna degişli bolupdyr. Monteskýäniň perzentsiz daýysy şol wagt Bordo şäher parlamentiniň prezidenti eken. Ol öz derejesini, emlägini we wezipesini Monteskýä miras goýupdyr.

Şarl-Lui de Monteskýe ruhanyçylyk mekdebinde baş ýyl okapdyr. 1705-nji ýylda hukuk ylmyny öwrenip başlapdyr. «Men kolleji gutaranymda, meniň elime hukuk öwreniş kitabyny berdiler we men ondan hukuk ideýasyny gözläp başladym»¹ diýip, Monteskýe soň ýatlapdyr.

Fransuz kanunçylygyny çynlakaý öwrenip, Monteskýe öz ýurdunda ykdysady, sosial we syýasy kemçilikleriň bardygyny görýär. Bu ylmy-barlag işleriniň netijesinde 1748-nji ýylda Monteskýe «*Kanunlaryň ruhy*» atly işini ýazýar.

Monteskýe dünýäde iki dürli kanunlaryň bardygyna göz ýetirýär. Birinji kanunlar – bu tebigatyň kanunlary, adamlaryň isleglerinden garaşsyz hereket edýär, ikinji topar – adamyň akylyna daýanylyp düzülen kanunlar, adamlaryň isleglerine görä berkarar edilýär, girizilýär. Bu kanunlar adamlaryň ýaşayan howasyna, territoriýasyna (ýerine), dinine, döwlet gurluşyna laýyk gelmeli. Ine, şu zatlaryň hemmesi «kanunlaryň ruhuny» düzmeli we kanun döredijiler-de şoňa eýermeli diýip, Monteskýe nygtaýar.

¹ Артамонов С. Д. История зарубежной литературы XVII–XVIII вв. М., 1978, стр. 375.

Monteskýäniň bu kitaby feodal jemgyýetiniň adalatsyz kanunlaryna, bikanunçylygyna garşy göreşmäge baý daýanç ruhy çeşmesi bolup hyzmat edipdir.

1720-nji ýylda Monteskýe «*Pars hatlary*» atly durmuşy-filosofiki romanyny ýazyp gutarýar we ol eser ilkinji gezek 1721-nji ýylda awtoryň ady görkezilmän neşir edilýär. Soň 1754-nji ýylda Monteskýe ony täzeden işläpdir. Bu romanda aýdylýan ideýalar soňra Monteskýäniň «Kanunlaryň ruhy» atly eserinde yzygiderli beýan edilipdir.

«Pars hatlary» romanynnda wakalar Eýranda başlanýar. Baý we tanymal begzada, päk ýürekli we rehimdar pars Uzbek öz duşmanlaryndan gaçyp, Ýewropa syýahata gitmegi ýüregine düwýär.

Uzbek bilen onuň dosty ýaş pars ýigit Rika hem gidýär. Olar Fransiýa syýahat edýärler. Uzbegiň ýegeni Redi hem daýysynyň syýahata gidýänini görüp, Wenesiýa ylym öwrenmäge gidýär.

Roman formasy boýunça şol döwürde giň ýaýran epistolýar (salam haty) žanrynda ýazylypdyr. Emma mazmuny boýunça ol filosofik romandyr. Syýahatçylar biri-birine hat ýazýarlar we gören-eşiden zatlary barada öz pikirlerini beýan edýärler. Bu tär ýazyja öz döwrüniň feodal düzgünlerini, adalatsyzlygyny tankyt etmek üçin gerek bolupdyr. Ol Fransiýanyň jemgyýetçilik gurluşy baradaky öz tankydy pikirlerini daşary ýurtly Uzbegiň we onuň dostlarynyň, hyzmatkärleriniň dili bilen aýdýar.

Romanda syýahat Lýudowik XIV döwründe bolup geçýär. Monteskýe «Korol–gün» diýip at alan patyşanyň döwlet gurluşyny tankytlaýar.

Romanda ýazyjy Gündogar patyşa düzgünini hem Ýewropa patyşa gurluşyny deňeşdirýär we olaryň ikisini-de tankytlaýar.

Eýran patyşa düzgüni barada söz açyp, ýazyjy özüniň adalaty döwlet gurluşy baradaky pikirlerini beýan edýär we şol pikirleri pars patyşasynyň köşk düzgünlerini ýazgarmak bilen utgaşdyrýar. Bu patyşa düzgüninde adamlaryň gula öwrülip, olaryň hukuklarynyň depelenýändigini haremhana gözegçisi Narsitiň durmuşyny beýan etmek bilen görkezýär. Narsit özi zulумыň pidasy bolsa-da, ol hem öz

gezeginde patyşanyň haremhanasynda özüniň gözegçilik etmeli aýallaryna rehimsizlik bilen jebir-sütem edýär.

Monteskýe bu eserde Fransiýanyň koroly Lýudowik XIV-niň döwleti dolandyryşyny, köşk gullukçylarynyň, emeldarlarynyň parahorlygyny, azgynçylygyny, uly işewür baýlaryň eden-etdiklerini ýazgarýar.

Monteskýe romanda patyşa sistemasynyň, feodal düzgüniniň gowy däldigini nygtaýar. Ol respublika, parlament gurluşynyň tarapynda çykyş edýär. Ýazyjy öz eserinde basybalyjylykly uruşlary-da ýazgarýar.

Bu romanda ynsan hukuklary, ideal döwlet gurluşy barada pikir ýöredilýär. Şeýle döwleti gurmak üçin adalatlylygyň we päkýürekliigiň, jemgyýet barada alada etmek duýgularynyň gerekdigini ýazyjy nygtaýar.

Wolter (1694–1778ý.)

Wolter fransuz magaryfçylarynyň mugallymy hasaplanýar. «Wolter» onuň edebi lakamydyr. Onuň öz ady *Fransua-Mari Arue* bolupdyr. Ol 1694-nji ýylda Parižde doglupdyr. Gelip çykyşy boýunça dworýan bolmandyr. Wolteriň kakasy notarius, soňra bank işgäri bolup işläpdir. Ol iýezuitleriň Beýik Lýudowigiň kollejinde (1704–1711ý.) okap bilim alypdyr. Ýöne mekdepde alan bilimin-den nägile bolupdyr, çünki ol mekdepde latyn diline köp üns berlip, Fransiýanyň taryhy, onuň durmuşy, kanunlary, matematika, filosofiýa ýaly ylymlar barada ýeterlik bilim berilmändir. Şol sebäpli Wolter mekdepde «Men diňe latyn dilini we birnäçe samsyk zatlary öwrendim»¹ diýip ýazýar.

Wolter ýaşlygyndan mekdepde okan ýyllaryndan başlap, örän zehinli çagadygyny aýan edýär we goşgy ýazyp başlaýar. Bir gezek

¹ История французской литературы. М., -Л.,: Изд-во АН СССР, 1946, стр. 641.

Wolter entek ýaş oglan wagty ony Ninon de Lanklo diýen tanymal zenana görkezipdirler. Ninon de Lanklo Wolteriň akylynyň ýitiligine haýran galyp, oňa 2000 liwr puly kitap almak üçin miras goýupdyr. Şol sebäpli Wolter özüni Ninonyň mirasdüşeri diýip atlandyrmagy gowy görýän eken. Soňra Wolter Ninon de Lanklonyň terjimehalyny ýazypdyr.

Koleji gutaryp, Wolter kakasynyň maslahat bermegi bilen hukuk hünäri öwrenipdir, ýöne ýaş Wolter edebiýata uly höwes bildirip, ýokary gatлага degişli ýaşlaryň edebiýat üşmeleňlerine gatnaşyp başlaýar. Şol döwürde-de Wolteriň erkin pikirliligi we ýokary gatлага bolan tankydy garaýyşlary bekäp başlaýar.

Wolter ýaşlygyndan diliniň ýitiligi, wäşiligi bilen tapawutlanypdyr, ýöne onuň bu häsiýetleri bir tarapdan onuň adyny meşhur etse-de, ikinji tarapdan olar Wolteri ençeme gezek ýakymсыz, kyn ýagdaýlara düşüripdir. Ýazyjynyň jemgyýetiň ýokary gatlagyna degişli adamlaryň kemçiliklerini dogruçyl, bussur-ýassyr etmän öz tankydy makalalarynda, goşgularynda gönümel açyp görkezme-gi ýa-da belli bir şahsyýetiň kemçiliklerini ýüzüne aýtmagy, ony metbugatda ýiti tankyt etmegi Wolteriň durmuşyny kynlaşdyrypdyr. Ýöne muňa garamazdan Wolter XVIII asyr jemgyýetiniň kemçiliklerini, feodal düzgünlerini tankyt etmeklige batyrгаý çemeleşen in bir gaýduwsyz magaryfçylaryň biridir.

1717-nji ýylda regent¹ Filip Orleanly we onuň gyzy barada satiriki tankydy goşgy ýazanlygy üçin Bastiliýa türmesine tussag edilýär we on bir aý türmede oturmaly bolýar. Ol türmede «Edip» atly tragediýasyny ýazypdyr we Genrih IV barada uly poema-epopeýa ýazmaga girişýär.

1718-nji ýylda «*Edip*» atly tragediýasynyň sahnada goýulmagy Woltere meşhurlyk getirýär. Ony Korneliň we Rasiniň işini dowam etdiriji hasaplapdyrlar. Filip Orleanly oňa bolan garaýşyny üýtgedýär hem-de Wolteri gyzył medal we pul baýragy bilen sylaglaýar.

1723-nji ýylda Ruan şäherinde Wolter gizlinlikde «Liga ýa-da Beýik Genrih» diýen poemasyny çap edýär.

¹ Regent – patýşanyň ýok wagty ýa-da ýaşyna ýetmedik wagty ýurdy dolandyryjy.

30 ýaşynda Wolter eýýäm tanyml şahyr bolup ýetişýär. Maddy tarapdan özbaşdak bolmak üçin ol Ýewropanyň patyşalary, baý işewür adamlary bilen gatnaşykda bolup, özüne uly baýlyk toplapdyr.

Gün-günden abraýy artýan ýaş Wolteriň jemgyýetde ýokary wezipe alyp, arkaýyn döredijilik bilen meşgullanmagyna onuň 1726-njy ýylda de Rogan atly bir aristokrat bilen tersleşmegi päsgelçilik döredýär. De Rogan Wolteri öz hyzmatkärlerine taýak bilen ýençmegi buýurýar. Wolter de Rogany duele çagyýar, emma de Rogan Wolteri polisiýa şugullaýar we Wolter ýene-de Bastiliýa türmesine tussag edilýär. Derrew Angliýa gitmek şerti bilen Wolter baş aýdan soň türmeden çykarylýar.

Wolteriň Angliýada üç ýyllap (1726–1729 ý.) bolmagy onuň dünýägaraýşynyň ösmeginde we biliminiň artmagynda möhüm rol oýnaýar. Wolter Angliýada Draydeniň, Wiçerliniň, Popuň, Jon Miltonyň we Şekspiriň eserlerini okap öwrenýär. Şeýle-de ol Bekon, Lokk, Nýuton, Şeftsberi, Kollinz ýaly filosoflaryň işleri bilen tanyşýar.

Angliýada Wolter «*Genriada*» (1728 ý.) atly milli gahrymançylykly poemasyny ýazyp gutarýar. Bu poemada Genrih IV aň-bilimli, adalatly, dini toparlara erkinlik berýän korol hökmünde wasp edilýär.

1729-njy ýylda Woltere Fransiýa gaýdyp gelmäge rugsat berilýär. Angliýadan gelip, Wolter «*Karl XII taryhy*» (1731 ý.) atly özüniň ilkinji taryhy işini çap edýär. Şol döwürde ol «*Brut*» (1730 ý.), «*Sezaryň ölümi*» (1731 ý.), «*Erifila*» (1732 ý.) we «*Zaira*» (1732 ý.) atly tragediýalaryny ýazýar we olar sahnada görkezilýär. Şolardan «*Zaira*» tragediýasy örän uly meşhurlyk gazanýar.

Wolter öz tragediýalaryny klassisizmiň talaplaryna eýerip ýazsa-da, ol Şekspiriň durmuşy dogruçyl, bolşy ýaly ýuwmarmalman görkezýän realistik häsiýetli tragediýalarynyň tarapdary bolupdyr.

Wolteriň Angliýadan gaýdyp gelensoň ilki iňlis dilinde (1734 ý.), soňra fransuz dilinde (1734 ý.) çap edilen eserleriniň içinde «*Filosoofiki hatlar*» atly kitaby jemgyýetde uly seslenme döredýär. Bu kitapda Wolter Angliýanyň durmuşyny Fransiýanyň durmuşy bilen deňeşdirip, Fransiýada dini yzarlamalaryň, nadanlygyň we yzagalak feodal düzgünleriň höküm sürýändigini nygtaýar. Netijede, kitaby

çap eden neşirýatçy Bastiliýa türmesine tussag edilýär. Woltere bolsa Parižden çalt gaçyp gitmek başardýar. Şondan soň Wolter on ýyldan gowrak wagt markiza dýu Şatle diýen tanyş zenanynyň Şampan welaýatynyň we Lotaringiýanyň araçağında ýerleşen Sireý diýen galasyndaky mülkünde ýaşaýar. Sireýde ýaşasa-da, Wolter Pariž bilen arany üzmeýär. Ol öz tanyşlary, dostlary bilen ýygy-ýygýdan hat alyşýar.

Sireýde Wolter «*Orlean gyzy*» (1735 ý.) atly komediýasyny, «*Alzira*» (1736 ý.), «*Muhammet*» (1741 ý.), «*Meropa*» (1743 ý.) ýaly belli tragediýalaryny ýazýar.

1749-njy ýylda Wolteriň howandary markiza Emiliýa dýu Şatleniň aradan çykmagy zerarly, Prussiýanyň koroly Fridrih II-niň çagyrmagy bilen Wolter Berlinde ýaşaýar. Emma Wolter bu ýerde Fridrih II-niň ýöredýän halka zulum ediji syýasatyny halaman, onuň beren ordenini, açaryny we puluny gaýtaryp berip, Fransiýa dolanyp gelyär. Soňra ol Fransiýanyň we Şweýsariýanyň araçağında ýerleşen Ferneý galasyny we Ženewanyň eteginde ýerleşen bir mülki satyn alýar. 1760-njy ýyldan ol gutarnykly, tä ömrüniň soňuna çenli Ferneýde ýaşaýar.

Korol Lýudowik XV-niň aradan çykmagy bilen Wolter Pariže dolanyp barmaga mümkinçilik alýar. 1778-nji ýylda Wolter Pariže dolanyp barýar we ony uly dabara bilen garşylaýarlar. Ony Fransuz akademiýasynyň direktory wezipesine saýlaýarlar. 1778-nji ýylyň 30-njy maýynda Wolter aradan çykýar. Wolteri dinsizlikde aýyplap, buthananyň wekilleri ony Parižde jaýlamaga rugsat etmeýärler. Wolteriň ýegeni ruhany Minýo Wolteri gizlinlikde äkidip, Şampan welaýatynyň Selýer diýen öwlüýäsinde jaýlaýar.

Wolteriň edebi mirasynda onuň dürli ýyllarda ýazylan filosofiki powestleri aýratyn orun tutýar. Bu powestlerde wakalar erteki görnüşinde Gündogar ýurtlarynda ýa-da Amerikada bolup geçse-de, olarda ýazyjy, esasan, fransuz jemgyýetiniň durmuşynyň meselelerini görkezýär. Ýewropanyň feodal döwrüniň kanunlaryny, nadan düşüňjelerini, yrymlaryny, dini dăp-dessurlaryny, durmuşdan üzňe filosofiki garaýyşlary tankyt edýär.

«*Filosofiki powestler*» atly eserler toplumyna «*Zadig ýa-da täleý*» (1748 ý.), «*Mikromegas*» (1752 ý.), «*Wawilon patyşa aýaly*» (1768 ý.),

«Sada ýürek» (1767ý.), «Kandid ýa-da ruhobelentlik» (1759ý.) we başga-da birnäçe powestler girýär.

1759-njy ýylda Walter özüniň «Kandid ýa-da ruhobelentlik» atly powestini ýazýar. Onuň bu powesti ýazyjynyň iň gowy eserleriniň biridir. Wolteriniň filosofiki powestleri gahrymanlaryň mejbury ýagdaýda edýän syýahatlarynyň beýany bolup durýar. «Kandid» atly powestiň baş gahrymany Kandid daýysynyň öýünde terbiýe alýar. Ony Panglos atly mugallym terbiýeleýär. Panglos: «Bu dünýäde näme bolup geçe-de, onuň ahyry haýyrdyr, oňlulyga eltýandir» diýen pelsepeden ugur alýar. Kandid hem öz mugallymynyň aýdýan pelsepesine ynanýar. Emma ol daýysynyň gyzy Kunigunda aşyk bolmagy sebäpli, daýysynyň galasyndan kowulýar. Şondan soň ol birnäçe ýurtlarda bolup, durmuşyň ençeme wakalaryny başdan geçirýär we köp zatlary öz gözi bilen görüp, köp jepalara, kynçylyklara duçar bolýar.

Wolter Kandidiň keşbiniň üsti bilen durmuşda hemme zadyň gülala-güllük dældigini görkezmek isleýär. Halklaryň özara alyp barýan uruşlaryny ýazgarýar. Powestiň ahyrynda Kandid durmuşyň manysyny biljek bolup, türk bagbanyndan ol barada soranda türk bagbany oňa: «Zähmet bizi içgysmaklyk, azgynçylyk we garyplyk ýaly üç sany uly beladan halas edýär»¹ diýip, durmuşyň manysynyň zähmetdedigini aýdýar. XVIII asyrdä taze buržuaz jemgyýetiniň ösüp kemala gelýän döwründe ähli adamlaryň zähmet çekmelidigi barada pikir rewolýusion häsiýete eýe bolupdyr, sebäbi feodal jemgyýetde zähmet bilen diňe pes gatlak, hyzmatkärler meşgullanmaly diýen garaýyşlar höküm sürüpdür. Şol sebäpli Gyotäniň «Faust» tragediýasynda, Defonyň «Robinzon Kruzonyň başdan geçirmeleri» romanynnda-da bu pikir ýörite nygtalaýar. Deňsizlik höküm sürýän feodal jemgyýetiniň mugthor durmuşda ýaşayan ýokary gatlagynyň bikär ýaşamaklygyny ýazgarp, beýik magaryfçy hökmünde Wolter hem durmuşyň manysynyň öndürijilikli zähmetdedigini nygtaýar.

Powestde ikiýüzli, kezzap din wekilleri, olaryň azgynçylyklaryda tankyt edilýär. Şeýle-de eserde Kunigundanyň we Kandidiň keşpleriniň üsti bilen ýazyjy «Gün güýçlüniňki, gowurga dişliniňki»

¹ Вольтер. Философские повести. М., 1985, стр. 241.

diýen pelsepeden ugur alýan feodal jemgyýetinde dürli howplaryň, güýçleriň öňünde adamyň ejiz, biçäre, goragsyzdygyny görkezýär.

«Kandid» powestinde ýazyjy täze jemgyýetçilik formalaryny beýan edýän bölümlerini-de girizipdir. Kandid Eldorado atly ýurda barýar. Ol ýerde gören zatlary ony aňk edýär. Eldaradoda pul ulanylmaýar. Gymmatbaha gyzyly, dür we ş. m. zatlaryň adamlar üçin hiç hili ähmiýeti ýok. Olaryň hemmesi öz zähmeti bilen ýaşaýarlar. Bu ýerde adamlara gerek bolan hemme zatlar bar. Ol ýurtda dini uruşlar ýok. Adamlar medeniýetli, gowy ýaşaýarlar. Wolteriň bu ideýalary beýik inlis magaryfçysy Jonatan Swiftiň ideýalary bilen kybapdaş gelýär. Belli bir derejede onuň «Gulliweriň syýahatlary» atly kitabynyň dördünji bölümünde aýdylýan täze adalatly jemgyýet, döwlet gurluşy barada aýdýan pikirlerini Wolter özüçe ösdürýär.

Deni Didro **(1713–1784ý.)**

Deni Didro fransuz magaryfçylarynyň iň bir görnükli wekilleriniň biridir. Ol ýazyjy, filosof we zehinli guramaçy hökmünde tanalýar.

Deni Didro 1713-nji ýylda Langre atly gadymy fransuz şäherinde baý pyçak ýasaýjy ussanyň maşgalasynda eneden dogulýar. Didronyň kakasy oglunyň ruhany bolmagyny isleýär, şol sebäpli ony ilki ýerli iýezuit mekdebine, soňra Pariždäki Garkur kolejjine okuwa iberýär. Emma Parižde Didro matematika, filosofiýa, daşary ýurt dillerini öwrenmek bilen çuňňur gyzyklanýar. Şol sebäpli okuwy gutaryp, Didro ruhany bolup işlemeýär-de, dürli işlerde işläp gazanç edip, garyp durmuşda ýaşaýar. 1743-nji ýylda Didro Antuanetta Şampion diýen zenan bilen tanşyp, oňa gizlin öýlenýär. Şol döwürde ol edebiýat bilen meşgullanyp başlaýar.

1743-nji ýylda kitap satyjylaryň biriniň haýyşy boýunça Didro Templ Stenianyň «Gresiýanyň taryhy» diýen kitabyny inlis dilinden fransuz diline terjime edýär. Soňra ol alty tomдан durýan medisina sözlüginini terjime edip başlaýar. Deni Didro 1745-nji ýylda Şeftsberiniň «Adamlaryň häsiýetleri, döp-dessurlary we pikirleri» diýen eserini terjime edýär. Şonuň yzysüre Didro özüniň «*Filosofiki pikirler*» diýen ilkinji kitabyny öz adyny görkezmän çap etdirýär. Bu kitapda aýdylýan pikirleriň katolik dininiň ýörelge kadalaryna garşy durýanlygy üçin Pariž parlamentiniň çykaran buýrugy boýunça ony ýakmaga höküm edýärler we kitap jelladyň eli bilen ýakylýar. Ondan soň Didro şeýle dini we syýasy tankydy garaýyşlaryny erteki görnüşinde beýan edýän «*Ýakymсыз hazyna*» (1747ý.) romanyny we «*Ak guş*» (1747ý.) atly powestini ýazýar.

1749-njy ýylda Didronyň «*Gözlülere ýol görkezýän körler baradaky hat*» diýen ateistik mazmunly eseri awtoryň ady görkezilmän çap edilýär. Bu kitap üçin Didro Wensen galasynda ýüz gүнläp türmede oturmaly bolýar.

Türmeden çykyp, Didro ähli fransuz magaryfçylarynyň güýjüni birikdirýän we öňdebaryjy pikirlerini beýan edýän köp tomly fransuz ensiklopediýasyny çykarmaklyga girişýär. Ol 25 ýyllap diýen ýaly ensiklopediýa çykarmak bilen meşgullanýar. 1751-nji ýyldan tä 1780-nji ýyla çenli şol ensiklopediýanyň 35 tomy çykypdyr.

Bu ensiklopediýada görnükli fransuz alymlarynyň we ýazyjylarynyň işleri, eserleri çap edilýär. Wolteriň, Russonyň, Monteskiýäniň eserleri, şeýle-de öňdebaryjy dünýä alymlarynyň gazananlary barada bu ensiklopediýada maglumatlar berlipdir. Ähli fransuz magaryfçylary bu ensiklopediýanyň makalalaryny ýazmaga gatnaşypdyrlar. Týurgo diýen alym syýasy ykdysadyýet barada, Býuffon tebigat ylymlary barada, Wolter akyl barada, Golbah din barada makalalar ýazypdyr. Öz döwrüniň in görnükli ylmy, filosofik, edebi eserlerini Didro şol ensiklopediýalarda çap edýär. Ensiklopediýaçylar diňe bir öz dünýägaraýyşlaryna laýyk gelýän makalalary çap etmän, öz pikirlerine garşy durýan adamlaryň makalalaryny-da çykarypdyr.

lar. Meselem, din baradaky makalalary tanymal ruhanylaryň özlerini çagyryp ýazdyrypdyrlar. Wolter Malle atly bir ruhanynyň ensiklopediýada çykan din baradaky makalalary barada «Okasaň ýüregiň bulanýar»¹ diýip nygtapdyr.

XVIII asyryň ikinji ýarymyndan başlap, Didro teatr sungatyna aýratyn üns berip başlaýar we birnäçe dramalar ýazýar. Onuň «*Nikasyz doglan ogul*» (1757ý.) we «*Maşgalanyň atasy*» (1758ý.) atly şol döwriň maşgala durmuşyny görkezýän dramalarynda Didro durmuşy dogruçyl görkezmekligiň tarapynda çykyş edýär.

«*Nikasyz doglan ogul*» diýen dramasynda Didro şol döwürde nikasyz doglan çagalara «günäniň önümi» hökmünde ýaman göz bilen garamaklyk dessuryna garşy çykýar. Oňat häsiýetli Lizimon atly baý buržuanyň öz nikasyz doglan ogluny nikada doglan gyzy bilen deň görýändigini görkezilýär.

Bu dramada Didro buržuaz gatлага degişli baý adamyň keşbini görkezýär.

«*Maşgalanyň atasy*» diýen dramasynda baý maşgaladan bolan Sent-Alben diýen ýigit, garyp maşgaladan bolan Sofi diýen gyzy söýýär. Biri-birini söýýän ýigit bilen gyzyň nikalaşyp bagtly bolmagyna olaryň baý we garyp gatлага degişli bolmaklary päsgelçilik döredýär. Ýöne maşgalanyň atasy d'Orbesson Sofiniň ýokary ahlakly gyzydygyna göz ýetirip, bularyň nikalaşmagyna rugsat berýär.

Didro öz dramalarynda ene-atalaryň öz çagalarynyň bagtly bolmagy üçin öz şahsy garaýyşlaryny, öňden gelýän köne düşüňjeleri ýeňip geçmelidigini görkezýär. Şeýle-de ýazyjy öz dramalarynda ynsanyň gowy ahlak sypatlarynyň baýlykdan, puldan, derejeden ýokarda durýandygy baradaky magaryfçylyk pikirlerini öňe sürýär. Onuň pikirine görä, teatr sungaty feodal jemgyýetiniň ters pikirleri bilen aň zäherlenen ýokary gatlagyň wekillerini ýokary gumanistik ruhda terbiýelemek üçin mekdep bolmaly.

¹ Артамонов С. Д. История зарубежной литературы XVII–XVIII вв. М., 1978, стр. 419.

Didronyň «*Ramonyň ýegeni*» (ýazylan wagty: 1762–1779ý.; çap edilen ýyly 1823ý.), «*Žak-fatalist*» (1796ý.) powestleri we «*Monah gyz*» (1760ý.) atly romany onuň iň görnükli eserleri hasaplanýar.

«*Ramonyň ýegeni*» atly eseriniň baş gahrymany hakyky bolan adam. Ol ady belli fransuz kompozitory Žan Filipp Ramonyň ýegeni bolupdyr we tertipsiz, mugthor durmuşda ýaşap, 1771-nji ýylda öýsüzleriň haýyr-sahawat öýünde aradan çykypdyr.

Didro Pale-Royal parkynda gezelenç edýärkä ýagys ýagýanlygy sebäpli, şol ýerdäki bir kafe girýär. Ýazyjy ol ýerde oturyp, küşt oýnaýan adamlary synlamagy gowy görýän eken. Şol kafede Didro pukara geýnen naýynjar görnüşli bir ýigit bilen tanyşýar. Ol hem XVIII asyrdaky ýaşap geçen belli fransuz kompozitory Ramonyň ýegeni bolup çykýar.

Eserde ýazyjy-filosof öýsüz-öwzarsyz ygyp ýören sergezdan bilen söhbetdeş bolýar. Ramonyň ýegeniniň gürrüň bermegine görä, ol hiç ýerde işlemeýär. Ol baý adamlaryň öýlerine myhmançylyga baryp gün görýär. Onuň iň söýgüli käre mugthorçylykda, işlemän bikär gezip ýaşamak.

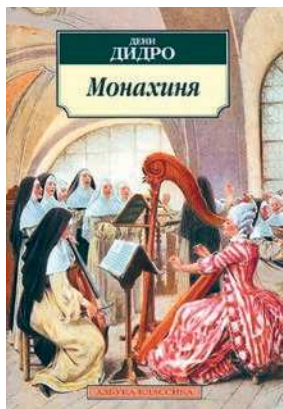
Ýazyjy onuň näme üçin peýdaly iş, zähmet bilen meşgullanmaýandygy barada soranda, Ramonyň ýegeni: «Adamlaryň hemmesi özüni akyllý hasap edýärler, şonuň üçin olaryň ýanynda başga biriniň, meň ýaly samsyk adamyň bolanyny gowy görýärler» diýip aýdýar.

Ramonyň ýegeni durmuşyň kölegeli taraplaryny, adamlaryň kemçiliklerini gowy görüp bilýär. Ol: «Baýlar pul bilen öz aýyplaryny we jenaýatlaryny ýapýarlar» diýip aýdýar.

Dialog – gepleşik görnüşinde ýazylan bu powestde Didro fransuz jemgyýetiniň ýokary dolandyryjy gatlagyny tankyt edýär hem-de özüniň magaryfçylyk filosofik pikirlerini beýan edýär. Didro şol bir hatarda magaryfçylaryň aň-bilim ýaýradyp, adamlary bagtly edip biljekdigini-de şübhe astyna alýar.

«Monah¹ gyz»

Didro bu romany şol döwürde buthananyň ynsan durmuşyny çäklendiriji we kemsidiji döp-dessurlaryny, kadalaryny paş etmek maksady bilen ýazýar.

Romanda Mariýa-Sýuzanna Simonen atly gyzyň durmuşy, başdan geçirmeleri barada gürrüň berilýär. Mariýa-Sýuzanna Simonen atly ýaş owadan gyzyň ene-atasy onuň öz islegine seretmezden, ony buthana terbiýelemäge berýärler. Ýaş görmegeý we sagdyn gyz durmuşyň hemme şatlyklaryndan mahrum bolup, öz durmuşyny türme ýaly ybadathana-monastyrdaky geçirmek islemeýär. Monastyrdaky düzgün-tertup durmuşyň hem-de ynsan tebigatynyň kada-kanunlaryna ters gelýär. Didro bu romanda monastyrdaky höküm sürýän ynsana zulum ediji kadalary, azgynçylyklary açyp görkezýär. Sýuzanna iki monastyrdaky bolýar. Olaryň ikisi-de adama jeza berilýän türmä meňzeýär. Sýuzannanyň bu türmeden azat bolmak islegi ynsanyň zuluma garşy göreşiniň nyşanyna öwrülýär. Ruhanylar dini ýagşylygyň we ahlak kadalarynyň diregi hasaplanýarlar, ýöne iş ýüzünde bu kadalary olaryň özi bozýarlar we depeleýärler.

Sýuzannanyň kakasy gurply aklawçy bolup işläpdir. Onuň üç gyzy bar eken. Ol gyzlaryň içinde Sýuzanna iň görmegeýi bolupdyr. Sýuzannanyň uly gyz doganyňa öýlenmek niýeti bilen bir ýaş ýigit olaryň öýüne gelip başlaýar, ýöne ol Sýuzannany görüp, ony halaýar. Sýuzanna bu ýagdaýy ejesine gürrüň berende ejesi Sýuzannany dört gün geçip-geçmänkä monastyra ýerleşdirýär. Bu işe Sýuzannanyň kakasy-da biperwaý seredýär. Çünki Sýuzannanyň öz gyzydygyna şübhelenýär. Gyzyň ejesi-de adamsyna Sýuzannanyň kakasynyň başga adamdygyny aýtmaýar. Özünüň Jenap Simoneniň hakyky gyzy dældigi barada Sýuzanna ruhany Serafim atadan eşidýär. Suzanna

¹ Monah – terkidünýä bolup, sada durmuşda ýaşamaga söz beren dini toparyň agzasy.

monastyra girensoň, onuň gyz doganlarynyň ikisi-de şowly durmuşa çykýarlar.

Sýuzanna gyz doganlary durmuşa çykandan soň özüni ýatlarlar, öýüne gaýtaryp elterler diýip umyt edýär, emma onuň bu umytlary puç bolýar. On altý ýaşly Sýuzannanyň saçyny syrýp, monahçylyga kabul edýärler.

Monastyrdan monah aýallaryň ýolbaşçysy Sýuzannany gowy görýär we özüne hyzmat etdirýär, ýöne ol aradan çykandan soň beýleki monah aýallar oňa iň hapa işleri buýrup, uzak wagtlaý dyzyna çökerdip oturdyp, diňe çörek we suw berip, oňa köp hupbatlar görkezýärler.

Güýz aýlarynda Sýuzannanyň ejesi aradan çykýar. Birnäçe wagtdan soň Sýuzannanyň kakasy hem aradan çykýar. Şeýdip Sýuzanna ýeke galýar. Indi hiç kimden kömek gelmejegini bilen ýaş gyz bu jebri-jepalara çydaman monastyrdan gaçýar. Ol öz hakyky adyny gizläp, kir ýuwujy bir aýalyň kömekçisi bolup gün-güzeran görýär. Özüniň gözlenip tapylmagyndan gorkýan Sýuzanna dine ynanýan-da bolsa, ynsan hukuklaryny we mertebesini depeleýän hem-de kemsidýän dini kanunlara garşy çykýar, olara garşy göreşýär, özüniň düşen agyr ýagdaýyndan çykalga gözleýär. Didro bu ýönekeý sada gyzyň nukdaýnazar bilen dindarlaryň monastyrdan jemgyýetden çetde terkidünýä bolup ýaşamak pikirlerini paş edýär.

Markiz de Kruamar diýen tanymlaý adam Sýuzannanyň ykbaly barada eşidip, onuň bilen gyzyklanýar. Sýuzanna onuň bilimli, akylyly we päk ýürekli adamdygyny bilip, özüne kömek etjekdigine bil baglap, oňa hat ýazýar.

Bu roman markiz¹ de Kruamar diýen gowy we abraýly adamdan kömek sorap, Sýuzannanyň öz durmuşyny, başdan geçiren wakalaryny jikme-jik beýan edip, içini döküp ýazan haty görnüşinde ýazylypdyr.

Sýuzanna öz hatynda ähli bolan zatlary beýan edensoň, markiz de Kruamaryň asuda ýaşar ýaly bir ýer we iş bermegini sorap, özüniň ýönekeý hyzmatkär bolup işlemäge-de taýýardygyny aýdýar. «Meniň üçin aýlyk tölegiň ähmiýeti ýok; howpsuzlyk, asuda durmuş, çörek we suw – ine maňa bar geregi. Ynanaýyň, meniň işimden minnetdar bolarsyňyz»² diýip, özüniň tikiňlik, dokmaçylyk edip bilýändigini, kir ýuwmagy, aýdym aýtmagy, saz çalmagy başaryandygyny markize habar berýär.

Hatynyň soňunda şol wagtda Sýuzanna özüniň bir garyp kir ýuwujy aýalyň kömekçisi bolup işleýändigini, eger-de ýene-de tutulyp monastyra salynsa, özüni şol ýerdäki çuň guýularyň birine taşlap öldürjekdigini ýazýar.

Romanyň soňy Sýuzannanyň:

«Jenap markiz, soňra özüňizi wyždanyňyz gynamaz ýaly, maňa haýpyňyz gelsin»³ diýen sözleri bilen gutarýar.

Didronyň «Monah gyz» romany belli bir derejede iňlis ýazyjysy Semýuel Riçardsonyň «Pamela», «Klarissa» ýaly maşgala romanlarynyň täsiri bilen ýazylypdyr, ýöne Didronyň bu romanynda zuluma garşy göreşmek ruhy ony sentimentalizme degişli maşgala romanlaryndan daşlaşdyrýar.

Ýazyjy romanda XVIII asyr fransuz jemgyýetinde höküm sürýän dini düzgünleriň ynsan durmuşyna ters gelýändigini görkezip, eseriň soňunda Sýuzanna ýaly şol dini döp-dessurlaryň, düzgünleriň pidasy bolan gyzlara kömek etmeklige çagyýar.

Bu çagyryş bilen Sýuzanna romanyň soňunda gönüden-göni ýokary gatlagyň wekili rehimli markiz de Kruamara ýüzlenýär. Didro Sýuzannanyň dili bilen ýokary gatlagy garyplara, ezilenlere rehimdarlyk etmäge çagyrmak bilen, romanda magaryfçylaryň ynsanperwerlik ideýalaryny öňe sürýär.

¹ Markiz – köşk gatlagyna degişiligi aňladýan dworýanlyk derejesi.

² Дени Дидро. Монахиня. Калининград, 1958, стр. 185.

³ Görkezilen eser, 186 sah.

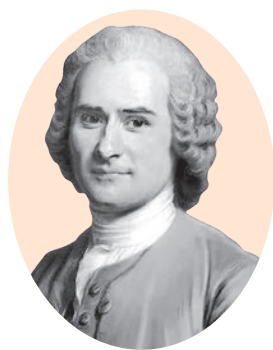

Didro 1784-nji ýylda Parižde aradan çykýar. Şondan bir ýyl öň 1783-nji ýylda Didro patyşa Ýekaterina II-niň çakylygy boýunça Rus-siýada bolýar. Şonda Ýekaterina II ýazyjyny hormatlap, oňa Parižiň dworýanlarynyň ýaşayan Sen-Žermen diýen ýerinde aýratyn jaý satyn alyp beripdir hem-de oňa maddy kömek etmek maksady bilen Didronyň kitaphanasyny satyn alýar. Onuň özüni kitaphanaçy belläp, oňa elli ýyllyk aýlygyny öňünden töläpdir. Didro ol barada degşip: «Bu aýlyk meni ýene-de elli ýyl ýaşamaga borçly edýär»¹ diýipdir.

Deni Didronyň ähli eserlerinde şahsyýetiň bagtly ýaşamak üçin doglandygy we onuň zulumdan azat bolmalydygy baradaky pikir eriş-argaç bolup geçýär. Şol sebäpli-de onuň eserleri ähli döwürlerde söylüp okalýar.

Žan Žak Russo (1712–1778ý.)

Žan Žak Russo 1712-nji ýylyn 27-nji iýunynda Ženewada eneden bolýar. Onuň ata-babalary protestantlara degişli bolup, XVI asyryň ortalarynda dini uruşlar bolan ýyllary olar Fransiýadan gaçyp, Şweýtsariýa göçüp barypdyrlar we Ženewada ýaşapdyrlar. Russonyň kakasy Isaak Russo sagatçy ussa we tans mugallymy bolupdyr. Žan Žak Russonyň ejesi ir aradan çykýar. Russonyň kakasy ogluny terbiýelemegi ilki onuň daý-zasy hanym Gonserýuwa tabşyrypdyr, soňra Russony aýalynyň er-kek dogany Bernara terbiýelemäge beripdir. Russo 10 ýaşyna ýe-tende onuň kakasy bir dworýanyň göwnüne degeni üçin Ženewadan gaçmaly bolýar. Russo bolsa obada ýaşayan bir ruhanynyň ýanyna okuwa iberilipdir. Üç ýyl geçensoň Russo notariusyň kömekçisi bo-lup işleýär, emma Russonyň bu işi halamanlygy üçin öz borçlaryny göwnējaý ýerine ýetirmändir. Şol sebäpli notarius az wagtdan soň

¹ Артамонов С. Д., Гражданская З. Т., Самарин Р. М. История зарубежной литературы XVII–XVIII вв. М., 1973, стр. 524.

Russony işden kowupdyr. Soňra Russo grawýura¹ suratlaryny çekýän hudožniğiň okuwçysy bolup işläpdir.

1728-nji ýylda ýekşenbe güni Russo şäheriň daşyna gezelenje gidýär. Emma agşam şähre dolanyp gelende şäheriň derwezesi ýapylpdyr. Yzyna gaýdyp bilmän Russo araçäkde ýerleşen Fransiýanyň Sawoý welaýatyna gidýär. Ol ýerde bir oba ruhanysy Russony Annesi diýen ýerde ýaşayan ýokary gatлага degişli hanym de Warens bilen tanyşdyrýar. Bu medeniýetli, bilimli aýal ýaş Russonyň durmuşynda uly rol oýnaýar. Ol Russony gowy görýär. Ony katolik dinine salmak üçin Turin şäherine iberýär. Turinden gaýdyp gelenden soň Russo seminariýa mekdebinde okaýar, soňra Lion şäherinde saz öwrenýär.

Lion şäherinden gaýdyp gelip, Russo Anneside hanym de Warensi tapmaýar. Onsoň Russo hanym de Warensi gözläp, Lozanna, Bern, Pariž şäherlerine barýar we ahyrsoňy ony Şamberi şäherinde tapyp, şol ýerde 1732-nji ýyldan tä 1741-nji ýyla çenli ýaşap, soň Pariže gidýär.

Parižde ol saz sungaty bilen meşgullanýar. Şol döwürde Russo myhmanhanada hyzmatkär bolup işleýän Tereza Lewasser atly bir ýaş gyza oýlenýär. Soň şol zenan Russonyň tä ömrüniň soňuna çenli aýrylmaz wepaly ýan ýoldaşy bolýar.

1749-njy ýylda Russo türmä düşen Didrony görmäge barýarka, ýolda «Mercure de France» («Fransuz habarlary») diýen gazetde Dižon akademiýasynyň «*Ylymyň we sungatyň täzeden dikeldilmegi jemgyýetde ahlak kadalarynyň gowulaşmagyna peýda getirdimi?*» diýen temadan ylmy iş ýazmak boýunça ýaryş ygılan edilendigi barada habary okaýar. Soňra Russo «Ylymlar we sungat görnüşleri barada söhbet» atly işini ýazyp, bu ýaryşa gatnaşýar. Bu eserinde Russo siwilizasiýanyň ösüşiniň adamlary bagtly durmuşa getirmän, tersine jemgyýetiň kanunlarynyň halk köpçüligini gula öwrendigini nygtaýar. Russonyň öňe sürýän bu pikirleri onuň adyna uly meşhurlyk getirýär. Ýöne okyjylaryň bir topary ony öwüp arşa çykarsalar, beýleki topar ony gazaply tankytlapdyr. (Akademiýanyň ygılan eden baýragy abbat-ruhany Talberiň resmi ideologiýa eýerlip ýazylan işine berlipdir).

¹ Grawýura – ilki tagtaň ýüzüne çyzylyp, soň kitaba geçirilýän surat.

Bu eserinde Russo tebigatyň öňki sada kanunlaryna dolanyp gelmegi teklipl edýär. Ol ösen jemgyýetiň kanunlarynyň adamy gulçulyga iteryändigini nygtaýar. Ýagny «tebigy adam», «tebigy azatlyk» diýen pikirleri öňe sürýär. Adamlaryň tebigat bilen sazlaşykda ýönekeý durmuşda ýaşamaklarynyň olary bagtly etjekdigini nygtaýar. Netijede, şondan soň «*russoizm*» diýlen düşünje döreýär.

Elbetde magaryfçylar Russonyň siwilizasiýanyň adamzada diňe betbagtlyk getirenligi baradaky pikiri bilen ylalaşmaýarlar. Russo bu eserini Woltere hem iberen eken. Wolter Russonyň bu işini okap: «Bizi haýwana öwürmek üçin entek hiç kim şeýle köp zähmet we güýç sarp etmändi. Siziň bu kitabyňyzy okasaň, dört aýak bolup emedekläsiň gelyär»¹ diýip, kinaýa bilen ýazýar.

1754-nji ýylda Russo «*Adamlaryň deňsizliginiň esasy sebäpleri*» atly täze eser ýazýar. Russo bu işinde adamlar doglanda azat we deň hukukly dogulýandygyny nygtaýar. «Adam öz tebigaty boýunça päk we gowy, emma jemgyýetiň kanunlary ony azdyrýar» diýip, Russo jemgyýetiň köp kanunlarynyň adamlaryň hukuklaryny däl-de, olaryň deňsizligini goraýandygyny aýdýar. «Hudaý adamlary garyp ýa-da baý edip ýaratmandyr. Adamlaryň özi deňsizligi, ýagny baýlygy we garyplygy döredip, soňra Hudaýy günälejek bolýarlar»² diýip, Russo ýazýar.

1761–1762-nji ýyllarda Russo özüniň iň meşhur eserlerini ýazýar. Olara «*Ýuliýa ýa-da täze Eloiza*» (1761 ý.), «*Emil*» (1762 ý.) romanlary we «*Jemgyýetiň şertnamasy dogrusynda*» diýen syýasy traktaty girýär.

«*Ýuliýa ýa-da täze Eloiza*» (1761 ý.) eseri filosofiki-liriki roman žanryna degişlidir. Bu roman alty bölümden durýar. Romanda wakalar salam hatlarynyň üsti bilen beýan edilýär, sebäbi XVIII asyrdan iňlis we fransuz edebiýatlarynda epistolýar roman žanry örän uly meşhurlyk gazanýar. Ýazyjylar şeýle salam hatlarynda gahrymanla-

¹ Артамонов С.Д. История зарубежной литературы XVII–XVIII вв. М., 1978, стр. 48.

² Артамонов С.Д., Гражданская З.Т., Самарин Р.М. История зарубежной литературы XVII–XVIII вв. М., 1973, стр. 545.

ryň söýgüsi, içki pynhan duýgulary gowy açylyp görkezilýär diýip hasap edipdirler.

Romanyň başynda «Ýuliýa ýa-da Täze Eloiza» ýa-da «Alp dagynyň eteginde kiçijik şäherde ýaşayan iki söýgüliniň Žan Žak Russo tarapyndan ýygnaýyp neşir edilen hatlary» diýen maglumat berilýär.

Bu romanyň ýazylan böleklerini Russo öz dostlaryna okap berer eken, käte göçürilen nusgasyny sowgat beripdir. Netijede, 1760-njy ýylda romanyň çykmagyna sabysyrlyk bilen garaşylypdyr

Roman 1761-nji ýylda çykansoň hem kitapsatyjylar ony bir sagat okamak üçin on iki su¹ pul alýan ekenler. Roman 1761–1800-nji ýyllar aralygy altmyş gezekden gowrak neşir edilipdir. Meşhurlyk babatynda hiç bir kitap «Täze Eloiza» bilen bäsleşip bilmändir, hatda Wolteriň «Kandid» powesti hem şol döwürde diňe elli gezek neşir edilipdir. Roman Ýuliýa we Sen-Pre atly iki sany aşyk-magşugyň duýgularyny beýan edýär.

Roman orta asyrlarda ýaşan meşhur filosof Pýer Abelýaryň (1079–1143 ý.) we Eloizanyň pajygaly söýgi taryhyna esaslanýar. Dindar-alym Pýer Abelýar öz döwründe örän meşhur bolupdyr. Ony diňlemäge adamlar Ýewropanyň dürli ýurtlaryndan Pariže geler ekenler. Abelýaryň garaýyşlaryny buthana wekilleri ýazgarypdyr. Onuň «Teologiýa giriş» atly eseri ýakylmaga höküm edilipdir. Abelýar öz okuwçysy Eloiza aşyk bolupdyr we oňa gizlin öýlenipdir. Emma dindar-alymlar üçin öýlenmek gadagan eken. Eloizanyň atalygy bu işi bilip, Abelýary maýyp etdirýär we Abelýar Eloizany monastyra salýar. Aşyk-magşuklar bu pajygaly wakalardan soň hem biri-birine köp hatlar ýazypdyrlar. Megerem, şol sebäplere görä, Russo öz romannda epistolýar (salam haty) žanryny ulanýar.

Ýöne Russonyň «Täze Eloiza» romanyny Abelýaryň söýgi taryhy diýip düşünmek nädogry bolar, sebäbi Russo orta asyrdan bolup geçen söýgi taryhynyň özenini, äheňini alsa-da, ol öz döwrüniň wakalaryny beýan edýär.

Wakalar Alp daglarynyň eteginde Şweýtsariýanyň gözeli tebigatynda bolup geçýär.

¹ Su – fransuz pul birliginiň ownuk teňňesiniň ady, bir frank puluň 5 santimi.

TanyMAL maşgaladan bolan Ýuliýa d' Etanž atly baý we ýaş gyzy okatmak üçin Sen-Pre atly ýaş mugallymy çagyýarlar. Sen-Pre bu gyza aşyk bolýar. Ýuliýa-da ony söýýär. Ýöne Sen-Pre görmegeý, akyly bolsa-da, ol garyp, gelip çykyşy boýunça dworýan maşgalasyna degişli däl. Öz häsiýeti boýunça Sen-Pre ýaýdanjaň, durmuşy ýöne keseden synlap, hiç hili işjeň hereket etmegi başarmaýar. Emma Ýuliýa Sen-Preniň akyl we ahlak taýdan dworýanlardan ýokarda durýandygyny görüp, öz bagty üçin göreşýär.

Ýaş aşyk-magşyklar söýgi gatnaşyklarynda hiç hili aýyp zat görmeýärler. Olar jemgyýetiň ýokary gatlagyň pes gatlak bilen nikalaşmagy gadagan edýän kanuny bozsalam, olar tebigatyň kanunyna eýerýärler. Emma Ýuliýanyň ene-atasy bu gatnaşyklar barada eşitmek hem islemeýärler.

Ýuliýa kakasynyň diýenini edip, Wolmar diýen dworýana durmuşa çykmary bolýar. Feodal jemgyýetiniň kanuny berjaý edilýär, emma tebigatyň kanuny bozulýar, sebäbi tebigatyň kanuny nikany söýgi esasynda gurnamagy talap edýär.

Netijede, Ýuliýa Wolmar bilen alty ýyldan gowrak ýaşaýar. Ol öz çagalaryna, maşgala ojagyna wepaly ene hökmünde hemişe Hudaýy ýatlap gezer. Ýöne bir gezek Sen-Preni Ýuliýanyň adamsy öz mülküne myhmançylyga çagyýar. Ýuliýa her näçe öz söýgüsini ýüreginde gizläp saklajak bolsa-da, ol öz duýgularynyň güýçludigini duýýar.

Soňra Ýuliýa gark bolýan ogluny halas etjek bolup, bentden suwa bökýär, adamlar çagany we ejesini gark bolmakdan halas edýärler. Şonda Ýuliýa erbet sowuklaýar we keselläp, birnäçe wagtdan soň aradan çykýar. Öljek wagty Ýuliýa: «Hudaý meniň janymy alsa-da, men oňa gynanmaýaryn, meniň namysym halas bolýar. Dostum, men wagtynda gidýärim»¹ diýip, Ýuliýa Sen-Preni söýýändigini öz hatynda ýazyp, ölümniň bu çykgynsyz ýagdaýda ýeke-täk çykalgadygyny aýdýar.

Žan Žak Russo «*Emil*» (1762ý.) romanynda özüniň ýaşlary terbiýelemek baradaky pedagogiki garaýyşlaryny beýan edýär. Eserde

¹ Жан-Жак Руссо. Юлия или Новая Элоиза. М., 1968, стр.702.

bir baý dworýanyň Emil atly ogluna terbiýe berlişi barada gürrüň berilýär. Bu oglanyň mugallymy oňa ýaşlygyndan ýanyndan ýeke gün aýrylman, ýigrimi ýylyň dowamynda Emili terbiýeleýär. Oglana nädogry ýol görkezjek kitaplary onuň ýanyndan aýyrýarlar. Emile diňe Daniel Defonyň «Robinzon Kruzonyň başdan geçirenleri» atly romanyny we Plutarhyň «Durmuş ýazgylary» diýen eserini okamaga rugsat berilýär. Sebäbi Russonyň pikirine görä, «Robinzon Kruzonyň başdan geçirenleri» romany ýaşlara özbaşdak ýaşamagy, tebigat bilen sazlaşykda onuň kanunlaryndan ugur almagy, zähmet çekmegi öwredýär.

Emili terbiýelemäge oba iberýärler, sebäbi Russonyň pikirine görä «şäher – adamlary heläk edýän bir ýamanlygyň girdaby» bolany üçin ýaş ýetginjege oňyn täsir etmeýär.

Romanda jemgyýete peýdaly adamy terbiýelemek meselesi öňe sürülýär. Ýazyjy öz eserinde: «Men oňa (ýagny Emile) ýaşamak hünärini öwretjek. Elbetde, meniň terbiýämden soň ol kazy, esger ýa-da ruhany bolmaz. Ol ilki bilen adam bolar»¹ diýip ýazýar.

«Ýaşamak» diýen düşünje Russonyň pikirine görä, iki zady: hereketde bolmak, işlemek ukybyny we duýup bilmekligi aňladýar. Şol bir wagtda Russo her bir adamyň jemgyýete peýdaly şahsyýet bolup ýetişmegi üçin ol bir hünäri öwrenmeli. Şonuň üçin Emil ussat agaç ussasy neçjar bolup ýetişýär.

«Ýaşamagy» öwrenjek adama filosofyň ilkinji nesihaty ýa-da parzy – azat bolmak, hiç kimiň guly bolmazlyk we hiç kimi gula öwürmezlik. Şonuň üçin «Adamy ilkinji bähbitli bagta ýetirjek zat häkimiýet däl-de, azatlyk»² diýip nygtaýar. Ikinjiden, ýazyjy adamyň ynsanperwerlik, adamkärçilik duýgularyny terbiýelemegiň wajypdygyny nygtaýar: «Adamkärçilikli boluň, bu siziň birinji borjuňyz. Adamkärçilikden daşarda siziň üçin nähili parasatlylyk, akylllylyk bolup biler?»³ diýip ýazýar.

¹ Артамонов С.Д. История зарубежной литературы XVII–XVIII вв.. М., «Просвещение», 1978, стр. 447.

² Görkezilen eser, 447 sah.

³ Görkezilen eser, 447sah.

Russonyň pikirine görä, adam tebigata eýerip ýaşasa, tebigat oňa nähili ýaşamalydygy öwredýär. Beýik durmuş hakykatlaryny açyp biljek we adam bolmagy öwretjek şol kitap – tebigat. «Tebigaty synlaň hem-de şonuň görkezýän ýoly bilen gidiň» diýip, ýazyjy romanda ýazýar.

Russonyň bu eserinde Täzeden Döreyiş döwrüniň eserleri bilen ruhy arabaglanyşyk aýdyň görünýär. Meselem, Rable özüniň «Gargantýa we Pantagruel» romanynda Gargantýany aň-bilimli, gowy patyşa edip ýetişdirmek üçin ony ýaşlykdan gumanist we filosof Ponnokrat okadýar. Rableniň romanynda-da tebigata eýermek, tebigatyň adama oňyn täsiri baradaky ideýa eriş-argaç bolup geçýär. Rable hem adamyň tebigy ahlaklygy baradaky pikiri öňe sürýär.

Bu filosofiki romany neşir edilenden soň, Russo üçin agyr günler başlanýar, sebäbi 1762-nji ýylyň 9-njy iýunynda Parižiň parlamenti bu kitaby ýakmak we onuň awtoryny tussag etmek barada karar çykarýar. Çünki Russonyň bu romany feodal jemgyýetiň gurluşynyň, onuň kanunlarynyň adamy bagtly edip bilmejekdigi baradaky pikirleri öňe sürýär.

Russonyň «*Jemgyýetiň şertnamasy dogrusynda*» (1762 ý.) traktaty onuň syýasy maksatnamasy bolup durýar. Bu eserinde Russo jemgyýetiň adalatsyz kanunlaryny üýtgedip, adamzadyň täze bagtly jemgyýeti gurmak baradaky pikirlerini beýan edýär. «Adam azat doglupdyr, emma ol hemme ýerde zynjyra daňylgy»¹ diýip, Russo jemgyýetiň kanunlarynyň adamlary gula öwürýändigini we adama şol ýitirilen azatlygyny nädip gaýtaryp bermelidigi barada öz garaýyşlaryny beýan edýär.

Russonyň «*Içiňi dökmek*» («*Les Confessions*» 1766–1770 ý.) atly kitabynda ýazyjynyň ähli filosofiki garaýyşlary jemlenýär. Bu eser jemgyýetiň aňyna we edebiýata güýçli täsir edýär. Russony fransuz edebiýatynda aç-açan ýüregiňdäkini aýdyp, terjimehaly beýan etmek žanrynyň düýbünü tutujysy hasaplamak bolar.

¹ Артамонов С. Д., Гражданская З. Т., Самарин Р. М. История зарубежной литературы XVII–XVIII вв. М., 1978, стр. 553

Bu powesti Russo 1766-njy ýyldan 1770-nji ýyl aralygy ýazylypdyr. Bu eseri ýatlama žanryna degişli hasaplamak hem bolar, ýöne Russo bu powestinde özüniň duşuşan adamlary barada gürrüň bermän, öz şahsyýetini açyp görkezýär. Şol sebäpli bu eser awtobiografiýa–terjimehal powesti diýip atlandyrylýar.

Powest iki bölümden durýar. 1-nji bölümi 1782-nji ýylda, 2-nji bölümi 1789-njy ýylda, ýagny Russo aradan çykansoň çap edilýär. Onuň birinji bölümünde Russonyň Pariže gitmezden öňki 1742-nji ýyla çenli durmuşy barada gürrüň berilýär. Powestiň ikinji bölümünde Russonyň Pariždäki durmuşy, onuň ensiklopediýaçylar bilen gatnaşyklary we onuň uly eserlerini ýazyşy beýan edilýär.

Öz çagalyk döwründe gören görgi-jepalaryny ýatlap, Russo şol döwürde gören-eşiden köp adalatsyzlyklarynyň öz aňynda öçmejek yz galdyrandygyny ýazýar. Şol täsirler bilen baglanyşykda Russonyň bu eserinde şahsyýetiň azatlygy, duýgurlyk (ýagny ähli zady öz ýüregiňden geçirmek), tebigatyň gözelligini duýup bilmek we oňa eýermek hem-de jemgyýetdäki adalatsyzlygy duýmak, ony görüp bilmek ýaly esasy dört ideýa eriş-argaç bolup geçýär.

«Içini dökmek» powesti L. N. Tolstoýyň iň söýgüli kitapларыnyň biri bolupdyr. Sebäbi L. N. Tolstoý Russonyň öz durmuşyny aç-açan, dogruçyl beýan etmegine, onuň jemgyýetdäki adalatsyzlyga bolan ýigrenjine we adamlara bolan söýgüsine uly sarpa goýupdyr.

Ömrüniň soňunda Russo öz syýasy we filosofik garaýyşlary sebäpli, köp kynçylyklara, yzarlamalara duçar bolup, dürli ýurtlarda ýaşamaly bolýar. Hatda dindarlaryň küşgürmegi bilen Wal diýen obanyň adamlary ony jadygöý hasaplap, Russonyň ýaşayan öýüniň penjirelerini daşlap, aýnalaryny döwýärler.

1778-nji ýylyň 20-nji maýynda Russo Parižden ýigrimi mil uzaklykda ýerleşen Ermenonwil diýen ýerde aradan çykýar we şol ýerde-de jaýlanýar, emma rewolýusiýa döwründe Russonyň jesedi Pariždäki beýik şahsyýetleriň aramgähine göçürilýär.

Bomarşe (1732–1799ý.)

Bomarşeniň komediýalary magaryfçylyk döwrüniň iň gowy drama eserleriniň hataryna girýär.

Pýer Ogýusten Karon de Bomarşe 1732-nji ýylda sagatçynyň maşgalasynda eneden dogulýar. Kakasynyň kärini ele alyp, Bomarşe öz hünäriniň ussady bolupdyr. Ol jübi sagadynyň käbir mehanizmlerini kämilleşdiripdir we onuň oýlap tapan bu täzeligi onuň adyna uly meşhurlyk getiripdir. Bomarşe köp tanyml adamlaryň, şol sanda Korol Lýudowik XV we onuň söýgülişi markiza Pompaduryň hem sagatçysy bolupdyr.

Bomarşe saz bilen hem meşgullanypdyr. Ol patyşanyň gyzlaryna arfa¹ çalmagy öwredipdir.

Bomarşe ýokary gatlagyň wekilleri bilen ýakyn aragatnaşyk saklapdyr we baýap öýlenenden soň dworýanlyk derejesini alyp, öz adyna «de Bomarşe» diýip, aýalynyň mülküniň adyna goşupdyr.

Kem-kemden Bomarşe jemgyýetde görnükli orun eýeleýär. Ol hökümetiň tabşyrygy bilen 1760–1770-nji ýyllarda Ispaniýada, Angliýada, Gollandiýada, Awstriýada bolýar we dürli hökümet işlerini ýerine ýetirýär. Bomarşe Demirgazyk Amerikanyň Angliýanyň gollastyndan çykmagy üçin azatlyk ugrunda alyp baran göreşine-de fransuz hökümetini kömek etmäge yrýar we Bomarşeniň özi 3 million liwr pul töläp, gozgalaňçylara ýarag alyp berýär.

Şeýle-de Bomarşe Wolteriň buhana tarapyndan gadagan edilen kitaplaryny daşary ýurtda çap etdirip, soň Fransiýada gizlin ýaýradýar.

1777-nji ýylda Bomarşe dramaturglar jemgyýetini döredýär we ilkinji gezek ýazyjynyň awtorlyk hukugynyň ykrar edilmegini gazanýar.

Bomarşeniň jemgyýetçilik işleri onuň döredijiligi bilen baglanyşykly bolupdyr. Bankir Pari-Dýuwerne Bomarşeniň özi üçin bitiren hyzmatlaryny göz önünde tutup, oňa ep-esli pul miras goýýar, emma

¹ Arfa – çitilip çalynýan saz guraly.

onuň mirasdüşeri graf de la Blaş bu puly Bomarşä tölemekden boýun gaçyrýar.

Netijede, bu iş parlamentiň (ýokary kazyýetiň) garamagyna geçýär. Parlamentde bu işe seretmek 1773–1778-nji ýyllarda uzak wagtlap dowam edýär. Ilkibada kazyýetiň çözgüdi Bomarşeniň peýdasyna bolmaýar. Muňa jogap edip, Bomarşe özüniň uly meşhurlyk gazanan «*Maslahatçy Gyozmanyň garşysyna ýatlamalar*» (1773–1774ý) diýen tankydy häsiýetli pamfletini ýazýar. Bu eserde Bomarşe maslahatçy Gyozmanyň, onuň akmak we şöhratparaz aýalynyň, öz garşydaşy la Blaşyň keşplerini göýä komediýadaky ýaly, olaryň aýdýan sözlerini, edýän işlerini mysal getirip, örän gülkünç hem tankydy häsiýetde suratlandyryp, fransuz kazyýetiniň parahorlygyny, çüýrükligini halka açyp görkezýär we ahyrsoňy ýeňiş gazanýar.

Fransuz edebiýatynda Bomarşe komediýa žanrynda birnäçe meşhurlyk gazanan eserlerini ýazýar. Bomarşe dramaturg hökmünde ilkinji gezek «Ýewgeniýa» (1767ý.) we «Iki dost» (1770ý.) diýen dramalary bilen çykyş edýär. Bu dramalarda Bomarşe öz döwrüniň durmuşyny görkezmegi maksat edinýär. Emma onuň bu eserleri meşhurlyk gazanyp bilmeýär.

Bomarşeniň ilkinji drama eserleri klassisizmiň kada-kanunlarynyň ret edilmegi bilen ýazylypdyr. Bomarşeniň ilkinji meşhur komediýalarynyň biri-de «*Sewilli dellek*» (1775ý.) atly eseridir. Bu komediýada örän ugurtapyjy dellek Figaro graf Almawiwa Rozina atly ýaş gyza, öýlenmäge kömek edýär. Bu komediýada Bomarşe jemgyýetiň düzgünleriniň adamyň tebigy isleg-arzuwlaryna garşy durýandygyny görkezýär.

1784-nji ýylda Bomarşe «*Figaronyň öýlenişi*» atly komediýasyny ýazýar. Bu komediýada ugurtapyjy Figaro graf Almawiwanyň garşysyna göreşýär, çünki graf Figaronyň öz söýýän gyzy Sýuzanna bilen bagtly ýaşamagyna päsgel berjek bolýar. Graf Almawiwa öz hyzmatkäri Sýuzannany Figaro durmuşa çykaryp, soňra ony öz söýgülisine öwürjek bolup, dürli hilegärliklere ýüz urýar, emma akylyly we ugurtapyjy Figaro grafyň betpäl pirimlerini paş edip, ony gülkünç ýagdaýa düşürýär. Figaronyň keşbiniň üsti bilen Bomarşe köne feo-

dal düzgünlerini, feodal wekillerini, parahor kazylary, ahlaksyzlygy tankyt edýär. Bir söz bilen aýdylanda, Bomarşe köne jemgyýetiň çüýrändigini we indi täze demokratik buržuaz jemgyýetiniň ösüp gelýändigini görkezýär. Şoňa görä-de köşk gatlagyna degişli bolmadyk ýönekeý hyzmatkär bolup işleýän Figaro oňyn gahryman edilip görkezilýär.

Bomarşe 1799-njy ýylyň 18-nji maýynda tarpa-taýyn aradan çykýar.

XVIII asyr ABŞ-nyň edebiýaty

1492-nji ýylyň 12-nji awgustynda italiýaly syýahatçy Hristofor Kolumbyň täze kontinenti açmagy dünýä derejesinde uly waka öwrülýär. Adamlaryň Ýer şary baradaky düşüňjelerini baýlaşdyrýar. Ondan soň 1497-nji ýylda Amerigo Wespuççiniň bu açyşy tassyk edip, «Täze Dünýäniň» (The New World) açylandygyny yglan etmegi bu täze açylan kontinentiň «Amerika» diýip atlandyrylmagyna sebäp bolýar.

XVII asyrdan başlap, Amerika kontinentine Ýewropa ýurtlaryndan adamlar gelip başlaýar, 1620-nji ýylda «Mayflower» gämisinde Angliýadan gelen ilkinji adamlar topary Demirgazyk Amerikanyň gündogar kenarynda täze ýurduň «Täze Angliýanyň» döremegine getirýär. XVII asyrdan täze kontinente Ýewropadan adamlaryň gelmegi artýar. Amerika ýewropalylar üçin täze dünýä – ynsan arzuwlarynyň amala aşýan mekany bolup görünýär. Şeýlelik bilen «Amerikan arzuwy» diýlen düşünje döreýär.

Demirgazyk Amerikada ýaşaýan iňlis koloniýalarynyň ilkibada esasy ruhy ýimit çeşmesi Angliýadan, Fransiýadan getirilen çeper eserler we dini kitaplar bolupdyr. Ondan başga-da Ýewropadan Amerika gelip gidýän adamlaryň ýol ýazgylary, dindarlaryň ýazan wagyzlary amerikan edebiýatynyň ilkinji eserler toplumyny düzýär.

Wiýam Bredfordyň (1590–1657ý.) «Plimut plantasiýasynyň taryhy» atly kitaby Angliýadan 1620-nji ýylda Amerika gelen iňlisleriň gören hupbatlary, kynçylyklary barada gürrüň berýär.

XVII asyrda Amerikada çeper eser ýazan ýazyjylar we şahyrlar Ýewropa edebiýatynyň baý döplerinden ugur alypdyrlar. *Anna Dadli Bredstrit (1612–1672ý.)* hem şeýle şahyrlaryň hataryna girýär. Anna Bredstrit Angliýada ösüp kemala gelip, 1628-nji ýylda Simon Bredstrit diýen adama durmuşa çykýar. Soňra Amerika gidýärler we Massaçusetde, Täze Angliýada ýaşaýarlar.

Anna Bredstritiň goşgulary onuň daş-töwereginde bolup geýýän wakalar, Amerikanyň tebigaty bilen berk baglanyşyklydyr. Onuň ilkinji goşgulary öz ýakynlary bolan adamsy, çagalary we tanyşlary barada ýazylypdyr. Anna Bredstritiň ilkinji goşgular ýygyndysy «*Oýlanmalar*» («*Contemplations*») ady bilen Londonda 1649-njy ýylda çap edilipdir. Bu goşgularda täze kontinentde ýurt tutan ilkinji kolonistleriň durmuşy suratlandyrylýar.

XVIII asyrda Demirgazyk Amerikanyň Täze Angliýa diýen böleginde Angliýanyň golastyndan azat bolmak meýilleri güýçlenip başlaýar. Bu döwrüň edebiýaty ABŞ-nyň *magaryfçylyk edebiýaty* diýip at alýar, sebäbi ol edebiýatyň esasy mazmuny feodal deňsizlige garşy göreş, özbaşdaklyk we azatlyk, demokratik döwlet gurmak pikirlerini öz içine alýar.

Benjamin Franklin (1706–1790ý.). XVI–XVII asyrlarda Demirgazyk Amerikada kemala gelen inlis koloniýalary uzak wagtyň dowamynda Angliýanyň golastynda zuluma sezewar bolýarlar. Olar diňe XVIII asyryň 70-nji ýyllarynda ykdysady taýdan bekäp, Angliýanyň tabynlygyndan çykmak üçin göreşe başlaýarlar. Uzak wagtyň dowamynda örän tutanýerli we gandöküşikli alnyp barlan uruşlaryň, amerikan buržuaz rewolýusiýasynyň (1775–1783 ý.) netijesinde Demirgazyk Amerikanyň inlis koloniýalary Angliýadan öz garaşsyzlygyny alýarlar.

Şeýlelikde, Amerikanyň Birleşen Şatlary buržuaz demokratik respublikasy döreýär we onuň Konstitusíasy (1777 ý.) kabul edilýär. Bu ýaş respublikanyň düzümine ilki-bada on üç sany ştat diýlip atlandyrylan inlis koloniýalary girýär. Soň kem-kemden ABŞ-niň ştatlarynyň sany artýar.

Demirgazyk Amerikanyň inlis koloniýalarynyň garaşsyzlyk ugrunda göreşi täze özbaşdak buržuaz respublikasyny gurmak pikirlerini halkyň aňyna ýetirmekde XVIII asyr amerikan magaryfçylarynyň alyp baran işi we göreşi amerikan rewolýusiýasyny taýýarlamakda örän uly ähmiýete eýe bolupdyr. Şeýle beýik amerikan magaryfçylarynyň biri-de Benjamin Franklindir. Şol sebäpli onuň bitiren hyzmatlaryny nazarda tutup, amerikan halky ABŞ-nyň milli puly bolan dollaryň ýüzüne Amerikanyň beýik şahsyýetleriniň hatarynda Benjamin Frankliniň suratyny çap edýär.

XVIII asyryň görnükli magaryfçylarynyň, akyldarlarynyň we syýasy işgärleriniň in görnüklieleriniň biri bolan Benjamin Franklin Bostonda şem ýasaýjy ussanyň maşgalasynda 1706-njy ýylyň 17-nji ýanwarynda eneden dogulýar. Bostonda ol köp çagaly maşgalada öňüp-ösüpdir. Ilki-bada ol on iki ýaşyndan başlap, çaphanada işläpdir.

Benjamin Franklin ýaşlygyndan bilime uly höwes bildirýär. Ol köp okaýar. Benjamin inlis filosoflary Jon Lokkuň we Şeftsberiniň eserlerini, syýasaty, ykdysadyýeti öwrenýär. Stil, Adisson, Defo ýaly ýazyjylaryň eserlerini okaýar.

Soňra ol on ýedi ýaşyna ýetende ilki Nýu Ýorka, soň 1723-nji ýylda Filadelfiýa gidýär. Filadelfiýa şol döwürde inlis koloniýalarynyň in uly merkezleriniň biri bolupdyr. Benjamin Franklin Filadelfiýada köp okaýar, ýazýar we jemgyýetçilik işleri bilen meşgullanýar. Ol ýerde Benjamin Franklin çaphanada harp ýygnaýjy bolup işleýär. Soňra Angliýa gidip, çaphana işini öwrenýär. Birnäçe ýyldan soň Filadelfiýa gaýdyp gelip, Franklin şäherinde in bir meşhur adamlaryň birine öwrülýär. Filadelfiýada Benjamin Franklin magaryfçylyk ideýalaryny wagyz etmek üçin «Junto» (Birleşik) diýen ilkinji jemgyýetçilik toparyny döredýär. Benjamin Franklin şol toparyň agzalary bilen Filadelfiýada polisiýa bölümini, ýangyna garşy göreşiji topary döret-

mek we ş. m. pikirleri ara alyp maslahatlaşyp, soň şol teklipleri ilatyn arasynda wagyz edipdirler we iş ýüzünde amala aşyrypdyrlar

Halkyň arasynda feodal jemgyýetiniň adalatsyzlygy we deňsizligi goraýan kanunlaryna garşy göreşmek we täze buržuaz jemgyýetini döretmek ideýalaryny, öňdebaryjy pikirleri ýaýratmak üçin Benjamin Franklin Filadelfýada gazet we «*Garyp Riçardyň almanahy*»¹ atly kalendar-almanah neşir edip başlaýar. Bu almanahda B. Franklin feodal jemgyýetiniň yzagalak köne düşüňjelerine garşy gönükdirilen durmuşa bolan täze garaýyşlary wagyz edýär.

1732-nji ýylda çykarylyp başlanan bu almanah köp ýyllaryň dowamynda neşir edilýär we Benjamin Frankliniň adyny ähli inlis koloniýalarynda meşhur edýär. Almanahyň sahypalarynda Franklin zähmetsöýerligi, tygşytllygy, artykmaçlylyga kowalaşmazlygy wagyz edýän öz pikirlerini atalar sözi we nakyllar görnüşinde beýan edip, adamlary işewürlige we wagtyňy boş geçirmezlige çagyýar. Ýaltalygy hem-de puluňy, baýlygyňy bisarpa ýele sowurmaklygy ýazgarýar. Frankliniň «Wagt puldur», «Zähmetsöýerlik bagtyň enesidir», «Şu günki bir iş, ertir ikä degýär», «Ir ýatyp, ir turmak adamy sagdyn, baý we akylyly edýär», «Özüne kömek edene Hudaý hem ýardam eder», «Arzuwa bil baglap ýaşan aç öler», «Ýaltalyk şeýle bir haýal ýöreyär welin, ony Garyplyk derrew kowup ýetýär» diýen ýaly çagyryşlar ýönekeý halkyň aňyny täzelemekde, Demirgazyk Amerikada täze demokratik jemgyýet döretmekde uly rol oýnaýar.

Onuň uly bolmadyk we gutarylmadyk «*Terjimehal*» (1791ý.) atly eseri Benjamin Frankliniň öz durmuşy barada gürrüň berýär. Franklin bu ýatlamalaryny, öz durmuşynyň beýanyny 1757-nji ýyla çenli beýan edipdir. Ol terjimehal eserinde Franklin özüni beýik şahsýet hökmünde beýan etmän, eýsem ýönekeý amerikalynyň geçen durmuş ýoluny hiç hili owadanlaman, öz şahsy goýberen ýalňyşlaryny gizlemän gürrüň berýär we öz ýalňyşlaryndan adamlaryň sapak almagyny isleýär.

Benjamin Franklin «*Terjimehal*» diýen eserinde şeýle wakalaryň birini ýatlap, «1736-njy ýylda meniň bir oglum aradan çykdy, ol dört

¹ Almanah – dürli awtorlaryň edebi eserleriniň ýylda bir ýa-da iki gezek çykarylýan ýygyndysy.

ýaşly ajaýyp çagady. Ol mama keseli bilen keselledi. Men soň-soňlaram şol çagama şol kesele garşy sanjym etmänligime ökündim we häzirem ökünýärin. Men muny öz çagalaryna şeýle sanjymlary etdirmeyän ene-atalara ýatladýaryn, sebäbi eger-de çaga aradan çykaýsa, soň olar köp puşman edip, öz eden hatasynyň günäsini geçmezler»¹ diýip ýazýar.

Bu kitap diňe bir Benjamin Frankliniň durmuşyny beýan etmän, eýsem ol adamlara durmuşda ýol görkeziji gollanma bolup hyzmat edipdir. Franklin öz kitabynda durmuşda üstünlik gazanmak üçin adamlar bilen gatnaşyklarda özüni dogruçyl, päk ýürekli we adalatly alyp barmaklygyň örän möhümdigini ýörite nygtaýar.

Tomas Jefferson (1743–1826ý.) amerikan rewolýusiýasynyň we amerikan Magaryfçylyk hereketiniň B. Franklinden soň ikinji görnükli wekilidir.

Tomas Jefferson Wirjiniýa ştatynda araçkde ýerleşen kiçijik şäherçede 1743-nji ýylda eneden dogulýar we şol ýerde-de on sekiz ýaşyna ýetýänçe ýaşayar. Şol sebäpli Jefferson бүтін ömrüne ýönekeý adamlara, mülkdarlara bolan mähirli duýgularyny ýitirmändir.

Tomas Jefferson öz döwrüniň in bir bilimli we okymyş adamlarynyň biri bolupdyr. Onuň bilen diňe Franklini deňeşdirip boljak eken. Ol kolleji gutarandan soň baş ýyllap hukuk öwrenýär, ýöne soň bu işi taşlaýar, sebäbi koloniýanyň kanunlary onuň garaýyşlaryna ters gelýär. Şol sebäpli ol syýasat bilen meşgullanyp başlaýar. 1769-njy ýylda Jefferson deputatlyga saýlanýar. Onuň deputat hökmünde Wirjiniýanyň ýygnaçyna hödürän ilkinji teklibi guleýeleriniň öz gullaryna azatlyk bermek hukugy baradaky taslama-kanuny bolupdyr. Jefferson öz çykyşlarynda amerikan koloniýalarynyň Angliýadan özbaşdak bolmalydygy baradaky pikiri öňe sürýär.

1776-njy ýylda amerikan rewolýusiýasynyň delegatlary Jeffersonyň başlyklygynda «*Garaşsyzlyk jarnamasyny*» («*The Declaration*

¹ Highlights of Amerikan Literature. Washington D.C., 1988, pg.12.

of Independence») işläp düzüp, amerikan koloniýalarynyň Angliýadan bölünip aýrylýandygyny yglan edýärler. «Garaşsyzlyk beýan-namasy» Amerikada adam hukuklaryny goraýan ilkinji resminama bolup taryha girýär. Jefferson adamyň «tebigy hukuklaryny» esaslandyryp, «Ýaşayyş, azatlyk we emläk» hukuklaryny öňe sürýär.

Jefferson iki gezek prezidentlige saýlanýar. Ol бүтін өmrünü halkyň deň hukukly, erkin we abadançylykda ýaşamagyna bagyşlaýar.

Tomas Peýn (1737–1809ý.) Angliýada hünärment maşgalasynda eneden dogulýar. 13 ýaşyndan başlap, kakasyna korset ýasamaga kömek edipdir. 18 ýaşynda iş gözläp sergezdançylyk edipdir. 1774-nji ýylda ol Benjamin Franklin bilen tanyşýar we onuň goldaw haty bilen Amerika gidýär. Amerikada ol 1776-njy ýylda «*Sagdyn garaýyş*» atly tankydy eserini (pamfletini) ýazýar. Bu pamfletde Tomas Peýn amerikan halkynyň Angliýanyň zulumyndan azat bolmagy barada batyrçaý pikirlerini beýan edýär. Tomas Peýn Angliýanyň patyşa düzgüniniň könелendigini we onuň adalatly gurluş dældigini halka düşündirýär we Amerikada täze jemgyýet gurmak baradaky pikirlerini öz işlerinde beýan edýär.

Peýdalanylan edebiýatlar

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII tomlar. – A.: TDNG, 2008–2015.
2. *Алексеев М.П., Жирмунский В.М., Мокульский С.С., Смирнов А.А.*, История зарубежной литературы. Средние века и Возрождение. Москва, 1986.
3. *Андреев Л.Г.* и др. История французской литературы. Москва, 1987.
4. *Аннеткова-Шарова Г.Г., Чекалова Е.*, Античная литература. Ленинград, 1980.
5. Античная литературы. Под ред. проф. А. А Тахо-Годи. Москва, 1980.
6. *Артамонов С. Д.* История зарубежной литературы XVII-XVIII вв. Москва, 1978.
7. *Артамонов С.Д., Гражданская З.Т., Самарин Р.М.* История зарубежной литературы XVII-XVIII вв. Москва, 1978.
8. *Аникин Г.В., Михальская Н. П.* История английской литературы. Москва, 1975.
9. История зарубежной литературы XVII века. Жирмунская Н. А, Плавский З. И., Разумовская М. В. и др. Москва, 1978.
10. История немецкой литературы. Москва, 1975.
11. *Кун Н. А.* Легенды и мифы древней Греции. Москва, 1963.
12. *Лосев А. Ф., Сонкина Г. А., Тахо Годи А. А.* Античная литература. Москва, 1980.
13. *Тронский Т.М.* История античной литературы. Москва, 1982.
14. *Феодоров Н. А., Мирошенкова В. Н.* Античная литература. Рим. Хрестоматия. Москва, 1987.
15. Хрестоматия по античной литературе. Греческая литература. Дератани Н. Ф., Тимофеева Н. А. Москва, 1965
16. *Чистякова Н. А.* История античной литературы. Москва, 1972.

Mazmuny

Sözbasy	7
Günbatar Ýewropa edebiýaty	
Giriş. Antik edebiýaty barada düşünje	10
Antik halklarynyň jemgyýetçilik gurluşy	12
Antik edebiýatynyň döwürlere bölünişi	13
I BÖLÜM. Grek edebiýaty	
Antik döwrüniň mifologiýasy	15
Hudaýlar	17
Gahrymanlar hakynda mifler	22
Gomerden öňki arhaik edebiýat	25
Gomer barada maglumat	26
«Gomer soragy» ýa-da «Gomer meselesi»	28
Gomeriň «Iliada» we «Odiseýa» poemalarynyň dörediliş taryhy	29
«Iliada» çenli wakalar	29
«Iliada» poemasy	32
«Iliadadan» soňky wakalar	35
Gomeriň «Odiseýa» poemasy	36
Gomerden soňky döwür.	
Gesiod (b. e. öň VIII–VII asyrlar)	43
Biziň eýýamymyzdan öňki VII–VI asyrlarda grek edebiýatynda lirika	45
Dramanyň döreýşi we ösüşi. Attika dramasy	53
Eshil	54
Sofokl	57
Ewripid	63
Gadymy Attika komediýasy	70
Aristofan	72
Grek edebiýatynyň ellinizm döwri	76
II BÖLÜM. Rim edebiýaty	
Rim hökümdarlygy döwrüniň edebiýaty	78
Rim edebiýaty	79
Respublika döwrüniň edebiýaty.	
Tit Maksiy Plawt	81
Ýuliy Sezaryň eserleri	82

Imperiýa we prinsipatyň kemala geliş döwrüniň edebiýaty	
Rim edebiýatynyň «Altyn asyry»	83
Wergiliý	84
Gorasiý	92
Owidiý	97
Seneka	101
Fedr.....	104
Apuleý	104

III BÖLÜM. Orta asyr Ýewropa edebiýaty

Urug-maşgala jemgyýetiniň dargap, feodalizmiň döreýiş döwrüniň edebiýaty.

Kelt eposy	108
German eposy	111
«Hildebrant barada aýdym».....	111
«Nibelunglar barada aýdym».....	113
Iňlis-sakson edebiýaty. «Beowulf» poemasy.....	116
Fransuz gahrymançylyk eposy.	
«Roland barada aýdym» poemasy	120
Orta asyr rysarçylyk edebiýaty.	
Trubadurlaryň we truerleriniň lirikasy	123
Minnezang	128
Rysarçylyk romanlary	130
«Eneý barada roman»	133
«Tristan we Izolda barada roman».....	135
Dini-klerikal edebiýat	137
Ösen feodalizm döwrüniň edebiýaty.	
Şäher we halk edebiýaty	139

IV BÖLÜM. Ýewropa ýurtlarynda

Täzeden Döreýiş döwri

Italiýada Täzeden Döreýiş döwrüniň edebiýaty	145
Dante Aligýeri	147
Françesko Petrarka	156
Jowanni Bokkaçço	162
Germaniýada gumanizm, Reformasiýa edebiýaty	166
Tomas Mýnser	169
Býurgerçilik we halk edebiýaty	170
Sebastýan Brant	171

Gans Saks	174
Nemes «halk kitaplary»	177
Ispan edebiýatynda Täzeden Döreýiş döwri.	179
Serwantes	180
Lope Feliks de Wega Karpio	183
Fransiýada Täzeden Döreýiş döwri	191
Margarita Nawarrskaýanyň edebiýat topary.....	194
Fransua Rable	196
«Pleýada» («Ýedigen»)	202
Pýer de Ronsar	204
Iňlis edebiýatynda Täzeden Döreýiş döwri	208
Jeffri Çoser	210
Tomas Mor	215
Kristofer Marlo	218
Wilýam Şekspir	220

V BÖLÜM. XVII–XVIII asyr

Günbatar Ýewropa edebiýaty

Giriş	244
XVII asyrdaky Ýewropa edebiýatynda edebi akymlar.....	247

XVII asyryň fransuz edebiýaty

Fransuz edebiýatynda edebi akymlaryň ösüşi.

Fransiýanyň syýasy durmuşy	254
Nikola Bualo-Depreo	260
Pýer Kornel	263
Žan Rasin	269
Molýer	274
Žan de Lafonten	281
Parasatly sözler žanry. Aforizmler.	
Fransua de Laroşfuko	287
Žan de Labrýuýer	288

XVII asyryň iňlis edebiýaty

Giriş	288
Ben Jonson	297
Jon Fletçer we Frensis Bomont	301
Jon Milton.....	303
Restawrasiýa döwriň edebiýaty	311
Jon Benýan	313

XVII asyr nemes edebiýaty	315
Georg Rudolf Wekerlin.....	316
Martin Opits.....	316
Fridrih Speýe	318
Gans Ýakow Kristof Grimmelsgauzen.....	319
XVIII asyr nemes edebiýaty	323
Gothold Efrain Lessing	325
«Tupan we zarba» toparynyň edebiýaty	327
Fridrih Şiller	329
Iogann Wolfgang Gýote	338
XVIII asyr iňlis magaryfçylyk edebiýaty	362
Daniel Defo	366
Jonatan Swift	373
Semýuel Riçardson	378
Genri Filding	384
Iňlis magaryfçylyk edebiýatynyň giçki döwri.	
Sentimentalizm.....	389
Jeýms Tomson	392
Eduard Ýung.....	392
Tomas Greý.....	393
Oliwer Goldsmit	394
Lorens Stern.....	397
Iňlis edebiýatynda Predromantizm akymy	401
Robert Berns	402
XVIII asyr fransuz magaryfçylyk edebiýaty.....	407
Alen-Rene Lesaž	409
Şarl – Lui de Monteskyé	413
Wolter	415
Deni Didro	420
Žan Žak Russo	427
Bomarşe	435
XVIII asyr ABŞ-nyň edebiýaty.....	437
Peýdalanylan edebiýatlar	443
Mazmuny	444

Romanguly Mustakow

**DAŞARY ÝURT
EDEBIÝATYNYŇ
TARYHY**

I kitap

Ýokary okuw mekdepleri
üçin okuw kitaby

Redaktor	<i>O. Artykowa</i>
Ylmy redaktorlar	<i>J. Allakow, A. Mämmetjumaýew</i>
Surat redaktory	<i>G. Orazmyradow</i>
Teh. redaktory	<i>O. Nurýagdyýewa</i>
Suratçy	<i>W. Petrenko</i>
Korrektor	<i>M. Atanyýazowa</i>
Neşir üçin jogapkär	<i>A. Mämmetjumaýew</i>

Çap etmäge rugsat edildi 27.11.2015. Ölçeği 60x90 $\frac{1}{16}$.
Şertli çap listi 28,0. Şertli reňkli ottiski 112,25.
Hasap neşir listi 26,23. Çap listi 28,0.
Sargyt № 391 . Sany 1200.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000, Aşgabat, Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744004, Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.